

ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર

ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ, વૃત્ત અને
કાવ્યવિવેચનનું અદ્યતન નિરૂપણ

કાન્તિલાલ બગદિવરામ વ્યાસ, એમ.એ.,

‘Vasanta Vilasa: An Old Gujarati Phāga,’
‘ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાસરત્ન અને શુદ્ધલેખન’ ઇંગ્લીશ લેખક;
ગુજરાતીના પ્રોફેસર, ઍલ્ફિન્સ્ટોન કોલેજ, મુંબઈ

જિન્સેસ સ્ટ્રીટ

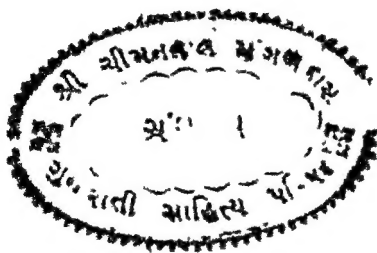
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

જિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ ૨

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન

૫૮૫૦
૮૪૪૨૫૩
(૧૫૫૫)
૮૬૪૮

પ્રકાશક
પદમજીભાઈ પંડ્યા
જેન જી. દિપાલી ડિ.
કાલ્યાણેવી ૩૮
મિ. ગે. ૨૪
મુંબઈ નં. ૨

★

મુંબઈ
જી. મ. ડી. કદીમ
ડિ. લક્ષ્મી મિન્ટર.
૧૮૭ જી. લિબ્રેરિયા
માર્સિન મોડ, મુંબઈ
મુંબઈ નં. ૨૭

પરમ સ્નેહી
પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ત્રુ. ઝાલાને
સસ્નેહ

“Our Aryan speech is one of our greatest heritages in India. India is a land of many races and many speeches, and the diverse elements which go to make up the conglomeration of the Indian People and Indian Culture received their tone and their common bond of union in the Aryan language and the mentality behind it.....As Sanskrit and as Pali, as the ancient North-Western Prakrit and Ardha-Magadhi, and as Apabhramsa, and later as Hindi, Gujarati, Marathi, Oriya, Bengali and Nepali, and the rest, the Aryan Language came to be indissolubly linked with the Culture of India at various epochs and in various areas.

The history of the Aryan language in India shows an uninterrupted progress for some three thousand and five hundred years within India itself, and its pre-Indian history can be dimly perceived in Iran, in Iraq and Eastern Asia Minor for about a thousand years more; and even prior to that, we can draw from existing linguistic material fairly probable conclusions for another five hundred or even thousand years.....No other speech-group can show such a long and continuous history as the Aryan in India.....”

—*Dr. Suntili Kumar Chatterji*

—અનુક્રમણિકા

ખાંડ ૧ લો

ભાષાશુદ્ધિ

૧ જી	ભાષાશુદ્ધિ	...	૧
૨ જી	વિરામચિહ્ન	...	૨૨
૩ જી	જોડણી	...	૨૭
૪ થી	તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો	...	૪૫

ખાંડ ૨ જો

શબ્દશક્તિ, વૃત્ત અને અલંકાર

૫ મું	શબ્દશક્તિ	...	૬૩
૬ હું	અલંકાર	...	૭૩
૭ મું	વૃત્તવિચાર	...	૮૬

ખાંડ ૩ જો

ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસ

૮ મું	ભાષાનો ઉદ્ભવ	...	૧૧૪
૯ મું	ભાષાના પ્રકારો : વર્ગીકરણ	...	૧૨૫
૧૦ મું	ભાષાના અંતિહાસિક વર્ગો :		
	ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા	...	૧૩૭

૧૧ મું	વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત	...	૧૫૩
૧૨ મું	પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ	...	૧૬૪
૧૩ મું	ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ:		
	જૂની ગૂજરાતી ભાષા	...	૨૦૦
૧૪ મું	વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર	...	૨૧૫

ખંડ ૪ થો

કાવ્યવિવેચન

૧૫ મું	પ્રારંભિક: કાવ્યપ્રયોગન અને કાવ્યરૂપ	...	૨૫૫
૧૬ મું	કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યપ્રકાર	...	૨૭૦
૧૭ મું	રસવિચાર	...	૨૮૦
૧૮ મું	કાવ્યગુણ, કાવ્યદોષ, રીતિ, શૈલી, ઈ.	...	૨૯૫
૧૯ મું	નાટક અને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો	...	૩૧૦

પ્રસ્તાવના

ખી. એ. અને એમ. એ. ના વર્ગોમાં વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર શિખવતાં એ વિષેના એક અદ્યતન શાસ્ત્રીય પાઠ્યપુસ્તકની જરૂર ઘણા વખતથી જણાયાં કરે છે. એથી આ પુસ્તકની રચના થઈ છે. પ્રધાનતયા આ ગ્રંથ ભાષા અને વ્યાકરણનો છે; પરંતુ અનુકૂલતા અને સગવડને ખાતર વૃત્ત, અલંકાર અને કાવ્યવિવેચનનો પણ એમાં સમાવેશ કર્યો છે. પુસ્તકને ચાર ખંડમાં વહેંચ્યું છે : પહેલામાં ભાષાશુદ્ધિ, ખીજામાં વૃત્ત અને અલંકાર, ત્રીજામાં ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ, અને ચોથામાં સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર અનુસાર કાવ્યવિવેચનનું નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રથમ ખંડમાં ભાષાશુદ્ધિની ચર્ચા આપણા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય-કારોમાંથી ભાષાસ્ખલનોના દાખલા ટાંકીને કરી છે. એમાં કલ્પિત દાખલાઓ કરતાં પ્રત્યક્ષ શ્રવન્ત સાહિત્યમાંનાં ઉદાહરણો અભ્યાસીને મદ્યલેખનનાં લયસ્થાનો ખતાવશે અને ભાષાશુદ્ધિના નિયમોના પાલનમાં ઉત્તેજશે એ દષ્ટિ છે. એથી એ સાહિત્યકારોના સર્જનની ગુણવત્તા પ્રત્યે લેખકને જરાયે ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે એમ કાઠ ન માને; આ પુસ્તકમાં પણ શોધનારને એવાં સ્ખલનો મળી પણ આવે ! પછી વિરામચિહ્ન અને જોડણીની ચર્ચા આવે છે, અને ખંડના છેવટના પ્રકરણમાં તદ્દિત અને કૃત પ્રત્યયોનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં પુષ્કળ ગૂજરાતી પ્રત્યયો આપ્યા છે, અને એમની વ્યુત્પત્તિ પણ વિચારી છે.

ખીજા ખંડમાં શબ્દશક્તિની સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે, મહત્વના સર્વ અલંકારોનું અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો આપીને વિવેચન કર્યું છે, અને પચાસ જેટલા મહત્વના માત્રામેળ છંદો અને અક્ષરમેળ વૃત્તોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

આ બંને ખંડો કોલેજના ફર્સ્ટ ઇયર અને ઇન્ટરમિડિયેટના વર્ગોની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખીને લખાયા છે. એ બંને વર્ગોમાં અભ્યાસક્રમનાં પાઠ્યપુસ્તકોને અનુલક્ષીને વૃત્ત અને અલંકારની ચર્ચા થાય, તેની અનુપૂર્તિ આ પુસ્તક કરી શકશે.

ખી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને સમગ્ર ગ્રંથ ઉપયોગી થવો જોઈએ. પહેલા અને ખીજા ખંડમાંથી તદ્દિત અને કૃતનું પ્રકરણ, શબ્દ-શક્તિની ચર્ચા, કઠિન અલંકારોનું વિવરણ, અને મિશ્રવૃત્તો અને યતિલગ્નનું વિવેચન એમને સવિશેષ ઉપયોગી છે. ત્રીજા ખંડમાંના ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ તો એમને અનુસક્ષીને જ લખાયો છે. એમાં ભાષાના વિકાસના મહત્ત્વના સર્વ પ્રકારના ચર્ચાયા છે અને કેટલેક સ્થળે એમાં નવાં વિધાનો પણ કરવામાં આવ્યાં છે. એનું જૂની ગૂજરાતીનું પ્રકરણ ખી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં નવા ઉમેરોગેલા વધારાના પાસ (Additional Pass) પેપર માટે, અને બ્યુત્પત્તિનું પ્રકરણ ખી. એ. પાસ અને એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ ઉપયોગી થશે. અહીં વિચારેલી બ્યુત્પત્તિઓમાં મતમતાન્તરો પણ સંદર્ભ સાથે નોંધાયાં છે. આ પ્રકરણ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ગૂજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના પ્રવેશગ્રંથની ગરજ સારી રાશે.

ચોથો સંસ્કૃત કાવ્યવિવેચનનો ખંડ ખી. એ. ના વધારાના પાસ (Additional Pass) પેપરના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન અને સાદાથ મળે એ દૃષ્ટિથી લખાયો છે. એમાં ગ્રંથની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને કાવ્યશાસ્ત્રના મહત્ત્વના પ્રકારોનું વિવેચન કર્યું છે, અને પાદટીપોમાં મૂળ સંસ્કૃત અલંકારમંથોમાંથી મૂટથી અવતરણો આપ્યાં છે.

આમ ભાષા અને કાવ્યવિવેચન એ બંને વિષયોને એકત્ર મૂકી લેવામાં અનુકૂળતા અને સમવક્રી દૃષ્ટિ રહી છે. આ પુસ્તકથી ખી. એ. એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને એમના વ્યાકરણ અને ભાષાના ઉદ્ભવના અભ્યાસ માટે એક પ્રવેશિકા મળવા ઉપરાંત સામાન્ય વાચકોને પણ શુદ્ધ ભાષાવેખન, રૂઝ અલંકાર વગેરેની માહિતી મુશ્કેલી થશે. આ પ્રયત્નમાં કેટલી સફળતા મળી છે એનો આ વિષયના અભ્યાસીઓ જ નિર્ણય કરી શકે. જેમને માટે આ પુસ્તક લખાયું છે તેમને એ ઉપયોગી નીવડે તો એની ખાજી લીધેલો આ સાર્વક થવો માનીશ.

ભાષા, વૃત્ત અને કાવ્યાલંકાર

ખંડ ૧ લો

ભાષાશુદ્ધિ

પ્રકરણ પહેલું

ભાષાશુદ્ધિ

વ્યાકરણના અભ્યાસનું અંતિમ ધ્યેય ભાષાશુદ્ધિ છે. ખેડક ભાષા લખાય છે હવન અને સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા પામીને, પણ એમાં શિષ્ટતા, સંસ્કારિતા અને સચોટતા વ્યાકરણદ્વારા આવે છે. વ્યાકરણ ભાષાના બાહ્ય અને કેટલેક અંશે આંતર સ્વરૂપને સંસ્કારે છે. ક્રમશઃ શિષ્ટ લેખકોમાંથી ઉદાહરણો લઈને આપણે ભાષાશુદ્ધિનાં મહત્ત્વનાં અંગો તપાસીએ.

યોગ્ય પ્રત્યયાદિક લાગીને સિદ્ધ થતાં પદો અને એમની વાક્યમાં યોગ્ય ગોઠવણી એ ભાષાશુદ્ધિનાં અનિ આવશ્યક એવાં બાહ્ય અંગો છે, તો પદોની અર્થઘટના અને શૈલીગુણો એ એનાં મહત્ત્વનાં આંતર તત્ત્વો છે. સુંદર, સંસ્કારી, તેજસ્વી ભાષાની સિદ્ધિ માટે બંને સરખાં આવશ્યક છે. મનોહર ઓજસ્વતી વાણીમાં વ્યાકરણદોષ હોય, કે વ્યાકરણશુદ્ધ લખાણમાં નીરસતા, અર્થવિધ્ય અને શૈથિલ્ય હોય એ સમાન રીતે અનિષ્ટ ગણાય.

આપણી ભાષામાં સર્વક સામર્થ્ય જોટલું કેળવાયું છે તેના પ્રમાણમાં ભાષાશુદ્ધિ તરફ ઓછું લક્ષ અપાયું છે. આથી આપણા સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓની ભાષા પણ સંપૂર્ણ રીતે દોષમુક્ત, અનશુદ્ધ હોતી નથી, પણ કેવચિત્ કેવચિત્ એમાં વ્યાકરણાદિકનાં રખસનો આવી જાય છે. અહીં આપણા અગ્રણી સાહિત્યકારોમાંથી કેટલાકના ભાષાદોષો દર્શાવ્યા છે તે એમની શૈલી દોષપૂર્ણ છે એમ બતાવવાના હેતુથી નહીં, પણ આવા સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓથી પણ જ્યાં રખસનો ઘર્ષ જાય છે તેવાં સ્થાનોમાં વિદ્યાર્થીએ તો સવિશેષ સાવધાન રહેવું ઘટે એવું સૂચવવાના અને પ્રત્યક્ષ સાહિત્યના ઉદાહરણથી એમના મનમાં હસા-

વવાના આશયથી. જેમનો અહીં નિર્દેશ નથી એવા સર્વ લેખકોની ભાષા કેવળ વિશુદ્ધ છે એમ પણ માની લેવાનું નથી. અહીં તો આપણા ગદ્યલેખનના પ્રતિનિધિરૂપ એક સંગ્રહમાંથી^૧ પ્રથમ નજરે જે થોડાં ઉદાહરણો જણાં તે જ ભાષાચર્યા સ્પુટ કરવાના હેતુથી આપી દીધાં છે.

પ્રથમ આપણે ભાષાશુદ્ધિનું ગ્રાહ્ય સ્વરૂપ તપાસીએ. ભાષાનું ગ્રાહ્ય ક્યેવર પદોની ઘટના અને એમનું વાક્યમાં સંગોજન એ જે તત્ત્વોનું બનેલું છે. ભાષાના આંતર સ્વરૂપમાં શબ્દોના અર્થ, શૈલીગુણો ધ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. શિષ્ટ સાહિત્યરવાળીઓમાંથી ઉદાહરણો લઈને આ તત્ત્વોની ક્રમશઃ સમીક્ષા કરીએ.

(૧) પદોની ઘટનામાં ફેરવીક વાર જુલો થાય છે. કાર્ષ વાર પદને લાગેલા પૂર્વગ-પ્રત્યયાદિક ખોટા હોય છે. તો કવચિત્ સિદ્ધ થયેલા પદનો ઉપયોગ ખોટી રીતે થયો હોય છે. કાર્ષક વાર સાદર્યાભાસથી તત્સમ અને તદ્ભાવની પ્રતિયાઓ વચ્ચે ગરબા થઈ ગઈ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે—

(૧) ‘એ દત્તક્રિયા અને એ તખ્તનશીન ક્રિયાઓને પ્રસંગોએ સપાટરાવ ગામકવાડમાં હવનના પાપારૂપ એક સુદૃઢ માનીનતા પ્રગટાવી કે ‘હું મદારાજ.’’

—કવિ ન્હાનાલાલ, ‘શ્રીમન્ત મદારાજ સપાટરાવ ગામકવાડ—
તેજાવાનું’ એક ગિત^૨

સ્વતંત્ર્ય રૂપ છે.
 'સ્વતંત્ર્ય' ને જુ છેવટ સ્વતંત્ર્ય."

(૩) '...ને પોતાની પ્રજાસેવાની અભિલાષાઓ પરિતર્પવા સુરત ને અમદાવાદને આશ્રયે જવું પડ્યું.' —કવિન્હાનાલાલ, સદર.

'પરિતર્પવા' કરતાં 'પરિતૃપ્ત કરવા' એ પ્રયોગ ગૂજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિને વિશેષ અનુકૂલ છે.

(૪) 'આ માન્યતા કેટલી સાચી હશે, કેટલી માત્ર કુલાશ, તે છણવાને દુનિયા નવરી નથી.' —ખ. ક. ઠાકર, 'વીમો'

અહીં 'કુલાશ' એ કૃતસાધિત રૂપ ગૂજરાતીમાં અપરિચિત છે, 'કુલાશે' અને 'કૂલણુછપણું' એ રૂપો જ મોટે ભાગે પ્રચલિત છે.

(૫) 'કર્તાએ વાર્તાનું જે છેવટ આપ્યું છે...' —ખ. ક. ઠાકર, 'રજની'

આ 'છેવટ' સામાન્ય રીતે અવ્યય રૂપે જ વપરાય છે, એનો નામ તરીકે ઉપયોગ શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં ખાસ જાણીતો નથી; જે કે કવચિત્ કવચિત્-પારસી ગૂજરાતી અને સૂરતી ગૂજરાતી જેવા પ્રાન્તિક પ્રબેદોમાં—એ નામ તરીકે વપરાયેલું મળી આવે છે.

(૬) 'રા. રા. નારાયણ ગુજરાતી વાંચકવર્ગની જે સેવા બળવે છે તે માટે ધન્યાર્હ છે.' —રણજિતરામ, 'આણક્યનંદિની'

'અર્હ' અંગ નામને જ લાગે, જેમ કે પૂર્ણર્હ, માનાર્હ. 'ધન્ય' એ વિશેષણ અને અવ્યય છે, માટે 'ધન્યવાદને પાત્ર' એમ કહેવું જોઈએ.

(૭) 'Interpretation of History માં તેઓનો બિલકુલ પ્રવેશ નથી.' —રણજિતરામ, સદર

'તેઓનો' એ રૂપ ગૂજરાતીમાં ઓછું વપરાય છે, 'તેમનો' એ રૂપ જ વધારે પ્રચલિત અને શિષ્ટ ગણાય.

(૮) 'અને એ ચેષ્ટા એ વારંવાર કરતા.' —ચંદ્રશંકર પંડ્યા, 'ગૂજરાતનું વકતૃત્વ'

'અહીં 'ચેષ્ટા' મુદ્રણદોષ ન હોય તો એ ખોટું રૂપ છે; 'ચેષ્ટા' જ સાચો શબ્દપ્રયોગ છે.

(૯) ‘આપ કરતાં મોટા અધિકારી કાણ છે ?,

—મણિલાલ નમુલાઈ દિવેદી, ‘આવો બેલ્યો તે સત્ય’
પુલનાચાચક નામયોગી ‘કરતાં’ પૂર્વે પછીપ્રત્યય લેઈએ, માટે
‘આપના’ શુદ્ધ ગણાય.

(૧૦) ‘જનસ્વભાવનાં લક્ષણો મનોરમ્ય રીતે મૂર્તિમાન
કરનારાં મુલાપિતો અને એતો...’

—ઉત્તમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદી, ‘સ્વ. ગોવર્ધનલાઈ’
‘મનોરમ્ય’ એવો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં નથી; ‘મનોરમ’ એ જ
શુદ્ધ પ્રયોગ છે.

(૧૧) ‘એણે કરી હાથ એથીએ ઘણી કવિતાઓ એને નામે
ગયાર્ધ છે.’ —લીલાવતી મુનશી, ‘મીરાંબાઈ-જોડ દષ્ટિ’

અહીં ‘ઘણી’ પછી ‘વધારે’નો પ્રયોગ અપેક્ષિત છે.

(૧૨) ‘હું મુધારાના કૈન્યનો કડખેદ છઉં...આપણે આપણા
ખીલ્લ દગ્ગરો ભાઈઓ કરતાં આપણું ગુજરાતી બોલવું લખવું સારી
પેઠે જાણીએ છીએ’. —નર્મદ, ‘રાગુમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે’

‘છઉં’ ‘છીએ’ એ રૂપો દેવે obsolete-અપ્રયોગ્ય ગણાય
છે. એમને બદલે ‘હું’ અને ‘છીએ’ એ રૂપો આપણે વાપરીએ છીએ.

(૧૩) તે જાતના દોષને આપણા દેશમાં વસવા દેવો એ આપણી
જાતેરાત કરીને સુલી જવા સરખું છે.’

—નરસરામ, ‘કરધુ થેલો’

‘જાતેરાત’ નામ દોષ એ વિશેષણ તરીકે ન પ્રયોગ્ય સહાય.
‘જાંદર’ એ વિશેષણ જ અહીં વધારે યુક્ત છે.

(૧૪) ‘તેણે’ પ્રાંત્ય તો નિશ્ચય વધારે લેવું જ લેઈએ.’

(૧૫) ‘અને એ પણ કપૂલ કરવું જોઈશે કે...’

—ચંદ્રશંકર પંડ્યા, સદર

અહીં અંગ્રેજી should જેવા પ્રયોગથી દોરવાઈને ભવિષ્યકાળનું રૂપ વાપર્યું છે, તેને બદલે ‘જોઈએ’ એ અપૂર્ણ વર્તમાનનું રૂપ વાપરવું ઈષ્ટ છે.

(૧૬) ‘વિદેશી બિનજવાબદારી’ સરકાર જોડે સહકાર એ તેને મન અકલ્પ્ય વસ્તુ હતી.’ —કનૈયાલાલ મુનશી, ‘લોકમાન્ય’

મુદ્રણદોષ ન હોય તો આ પ્રયોગ ખોટો છે. ‘બિનજવાબદારી’ એ નામ છે, અને અહીં વિશેષણનો પ્રયોગ ઉદ્દિષ્ટ છે, માટે ‘બિનજવાબદાર’ એ વિશેષણરૂપ વાપરવું જોઈએ.

(૧૭) ‘ધનની, અધિકારની કે શરીરની સંપત્તિ તમારા સ્વાધીનમાં નથી’ —મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, ‘કાળચક્ર’

‘સ્વાધીન’ વિશેષણ છે, અને કવચિત્ એ અવ્યયની માફક પ્રયોજાય છે. એનો નામ તરીકે ઉપયોગ એ જ રૂપે થતો નથી. અહીં ‘તમારે સ્વાધીન’ કે ‘તમારા કબજામાં’ એમ કહેવું જોઈએ.

(૧૮) ‘કુટુંબ નાતિ વગેરેનું ભરણપોષણ...’

—નર્મદ, ‘સ્વદેશાભિમાન’

‘નાતિ’ એ તત્સમ, કે ‘નાત’ એ તદ્દલવ બેમાંથી એક, અહીં યોજવો જોઈએ. ‘નાતિ’માં બંનેનો સંકર થયો છે.

(૧૯) ‘કાળવર્ણનમાં એક જગ્યા પર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બેફિકરાઈ કીધી છે.’ —નવલરામ, ‘કરણધેલો’.

જગ્યા—જગા એ શુદ્ધ રૂપો છે.

(૨૦) ‘ગંભીરાઈથી વિચાર કરીએ તો...’

—નવલરામ, ‘નાતવરા અને વરઘોડા’

અહીં તદ્દિત પ્રત્યય ખોટો છે. ‘ગંભીરતા’ એ તત્સમ, કે ‘ગંભીર-પણું’ એ તદ્દલવ રૂપ અહીં વાપરવું જોઈએ. ‘ગંભીરાઈ’ સુરતમાં ઉચ્ચ વર્ગોમાં વપરાય છે; પણ શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં એનો ઉપયોગ જાણીતો નથી.

(૨૧) ‘ઉત્પન્નની વહેંચણીમાં ઝમીનદાર અને કામગાર વચ્ચેની

મહામોટી ખાઈ લગલગ પૂરાઈ જઈ...'

—ખ. ક. દોઢાર, 'ઝમીનદારી અને ઝમીનદાર વર્ગોમાં સારી ક્રાન્તિ'

અહીં તદ્દભવ વિશેષ્યને તત્સમ વિશેષણ લગાડ્યું છે એ જરા કાનને ખૂંચે છે.

અનુસ્વારની ભૂલો—જોઈએ ત્યાં નહીં, અનાવશ્યક હોય ત્યાં વધારાનું અનુસ્વાર—અર્વાચીન લેખકોમાંથી કેટલાકમાં એટલી વ્યાપક હોય છે કે એની અહીં છૂટીછવાઈ નોંધ લેવાનો અર્થ નથી. આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે જોડણીની જે ભૂલો થાય છે તેનો પણ અહીં સમાવેશ કર્યો નથી. તત્સમ શબ્દોની સામાન્ય ભૂલો, તદ્દભવની જોડણીના મદત્તવના નિયમો, અને કેટલાક મદત્તવના શબ્દોની સાચી જોડણી ઈત્યાદિની ચર્ચા આગળ 'જોડણી'ના પ્રકરણમાં કરી છે. તદ્દિત અને કૃત્ રૂપોમાં ઘણીવાર ભૂલો થાય છે, માટે તદ્દિત અને કૃતની સિદ્ધિની ચર્ચા જુદા પ્રકરણમાં કરી છે.

(૨) પદના અન્વય અને અયોજન (ગોઠવણી) માં ઘણીવાર કાળજીથી વગેરેથી નીચે પ્રમાણે સરતચૂકા ચર્ચા જાય છે.

(૨૨) 'વિદ્વાનો, દુન્નરીઓ, રાત્તઓ, પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો, તથા અર અને ગરીબો પોતાના કામમાં યશ મેળવવાને ઉપરાઉપરી અચ્ચા રહેતા.'

—નર્મદ, 'સ્વદેશાભિમાન'

'અચ્ચા રહેતાં' જોઈએ, કારણ કે કર્તાપદોની ગતિ ચૂલીચૂલી છે, માટે દ્વિપદ નાન્યતર ગતિનો અન્વય લે છે.

(૨૩) 'કરચુમેલો...એ નામની એક વાનાં આપણી ભાષામાં કપાઈને કેટલોક વખત થયા બરાબર પડી છે.'

—નવલરામ, 'કરચુમેલો'

'વખત થયાં' જોઈએ. 'થયો'નું એ અવ્યયરૂપ સિદ્ધ કરનાં અનુસ્વારે આવશ્યક છે. સરખાવે ચૂલી ચૂલીનું કૃદંતનો અવ્યયસાધક પ્રત્યય ળાં.

(૨૪) 'ખર્ચ તો દાવડે દાવડે...વધ્યા જ કરવાનો એ સિદ્ધ.'

—ખ. ક. દોઢાર, 'વીરો'

‘વધ્યાં જ કરવાનો’ એવો સાનુસ્વાર પ્રયોગ જોઈએ.

(૨૫) ‘ફૂલોથી એને થતાં આનંદોદ્ભાસનું વર્ણન.’

—બ. ક. કંકાર, ‘રજની’

અહીં અનુસ્વાર અનાવશ્યક છે. ‘થતા’ એ કૃદંત પછીના પુલ્લિંગ નામ ‘આનંદોદ્ભાસ’ની સાથે અન્વિત હોવાથી, એના વિશેષણ રૂપ હોવાથી, એ પુલ્લિંગ પ્રત્યય સ્વીકારે. અર્થાત્ ‘થતા’ એ રૂપ વાંપરવું જોઈએ.

(૨૬) એક વ્યવહારવાળો, તમામ વ્યવહારનાં સત્યને સમજી શકેવો જોઈએ એવો નિયમ નથી.’

—મણિલાલ નભુભાઈ, ‘બાવો બોલ્યા તે સત્ય’

અહીં ‘સમજી શકેવો’ એ ક્રિયારૂપ જે સામાન્ય રીતે આ સંદર્ભમાં કર્મ સાથે અન્વિત થાય (સિદ્ધાન્ત સમજી શકેવો, સત્ય સમજી શકવું ઈત્યાદિ), તેનો કર્તા સાથે અન્વય કરવાથી સમગ્ર રચના કદંગી બની છે. આ વાક્ય નીચે પ્રમાણે મૂકવાથી વધારે સુવાચ્ય બને છે.

‘એક વ્યવહારવાળો તમામ વ્યવહારમાં સત્ય સમજી શકે જ એવો નિયમ નથી.’

(૨૭) ‘સુરેન્દ્રનાથનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળતાં જેવાં લાગે તેવાં વાંચતાં નહિ-શીરોજશાહનાં જેવાં સાંભળતાં તેવાં વાંચતાં.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ‘ગુજરાતનું વક્તૃત્વ’

ગુજરાતી ભાષારૂઢિ પ્રમાણે અહીં ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર નબી શકે તેમ નથી. લેખકે ‘શીરોજશાહનાં વ્યાખ્યાનો જેવાં સાંભળતાં લાગતાં તેવાં જ વાંચતાં પણ જણાતાં’ એમ વિસ્તારથી પોતાનું વક્તવ્ય ક્રિયાપદો ઇત્યાદિ મૂકીને સ્ફુટ કરવું જોઈતું હતું.

(૨૮) ‘એમની નજર આગળ નવીન ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવંત વ્યક્તિ હતી.’

—કનૈયાલાલ મુનશી, ‘રણજિતરામ’

‘અહીં પહેલા સાદા વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્તા સાથે અન્વય પામી

કર્તાનાં ('ગુજરાત' એ પદનાં) જાતિવચન લે છે, ત્યારે તરત જ બીજા ઉભયાન્વયીથી સંકલિત વાક્યમાં ક્રિયાપદ ક્રિયાપૂરકનાં ('વ્યક્તિ' એ પદનાં) જાતિવચન લે છે. એથી જ નેના વિરોધ આપણને સહેજ ખૂંચે છે. સામાન્ય રીતે કર્તા અને ક્રિયાપૂરકમાંથી અર્થદષ્ટિએ પ્રધાન પદનાં જાતિવચન ક્રિયાપદ લે. અત્રી 'વ્યક્તિ' પછી 'રૂપ' કે 'સમાન' જેવું તુલનાવાચક અવ્યય મૂક્યું હોય ('એમની નજર આગળ ગુજરાત એક છવન્ત વ્યક્તિરૂપ હતું') તો આ મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય.

આટલાં ઉદાહરણો ઉપરથી વાક્યના પદાન્વયની યોજના સંબંધે પૂરતો ખ્યાલ આવશે. 'પદાન્વય'ના વિભાગમાં જ દૂરાન્વય જેવા શૈલીદોષોની ચર્ચા કરવી ઘટે. પણ અનુકૂલતાને ખાતર આપણે આગળ શૈલીના વિભાગમાં એવા સામાન્ય અન્વયદોષોનો વિચાર કરીશું.

(૩) હવે આપણે ભાષાનું આન્તર સ્વરૂપ—શબ્દના અર્થ અને શૈલી ગુણોની ચર્ચા કરીએ. સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્દિષ્ટ અર્થનું ઘોતન કરે એવા મુયોગ્ય શબ્દોની પસંદગી એ સંસ્કારી, વિપવતી ભાષાનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. ધણીયાર લેખકો સંપૂર્ણ અર્થવ્યક્તિ સિદ્ધ કરે તેવો ગોઘ્ય શબ્દ વિચારીને યોજવાને બદલે પહેલો જે જાડી આવે તે શબ્દ મૂકી દે છે. આથી ભાષાનું અર્થઘોતક સામર્થ્ય ઘટે છે.

(૨૯) ' પ્રો. મળજર જતાં માત્ર ગુજરાતે જ નહિ, માત્ર મુખ્ય ઈલાકાએ જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષ એક પ્રતિભાષાળી વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી, વ્યાવહારિક અન્વેષણકાર, સાદસિક ઉદ્યોગયોજક, અર્વાચીન-કાલોચિત શિક્ષણશાસ્ત્રી અને ઉત્સાહમય સમાજસેવક ગુમાવ્યા છે. પ્રો. મળજર એક આશ્ચર્યકારક પુરુષ હતા.'

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ' પ્રો. ત્રિભુવનલાલ દવ્યાભુલસ મળજર.'

અત્રી કાળા રાપેલા શબ્દોમાં લેખકને અજિગ્રેત અર્થઘણના યથાર્થ વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી. 'અન્વેષણકાર'ની જેવડી કૃત્તિસિદ્ધિ અનાયસ્ક છે; 'અન્વેષક' કે 'સંશોધક' માટે. 'અર્વાચીન કાલોચિત' સમાજ ખૂંચે છે, તેમજ એમાં સામર્થ્યનો ભાવ, જે લેખકને અત્રી છટ હોય એમ લાગે છે તે આવેલો નથી. આથી આખા સામાસિક

પદને બદલે ‘અદ્યતન સમર્થ’ એમ બે વિશેષણો મૂક્યાં હોત તો અર્થવ્યક્તિ વધારે સંપૂર્ણ થાત. ‘ઉત્સાહમય’ એ તદ્દિતસાધિત પ્રયોગ પ્રમાણમાં ઓછો પરિચિત છે; અહીં લેખકને ‘ઉત્સાહમૂર્તિ’ કે ‘ઉત્સાહપૂર્ણ’ જેવો કોઈ શબ્દ અભિપ્રેત છે. આવી જ રીતે ‘આશ્ચર્યકારક પુરુષ’ એ પ્રયોગ પણ યોગ્ય નથી. ‘આશ્ચર્યકારક’ વિશેષણ સાધારણ રીતે નિર્જીવ પદાર્થોને માટે જ વપરાય છે, પુરુષના વિશેષણ તરીકે ‘અદ્ભુત’ ‘વિલક્ષણ’ જેવા શબ્દો જ સુયોગ્ય ગણાય.

(૩૦) ‘એમની ઉમ્મરના કે એમનાથી ન્હાના કોઈ ગુજરાતીમાં એમનું વિશિષ્ટ વક્તૃત્વ મહેં નથી જોયું.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, ‘ગુજરાતનું વક્તૃત્વ’

‘એમનું વિશિષ્ટ વક્તૃત્વ’માં અંગ્રેજી his characteristic eloquence નું અનુકરણ છે. એ ખાસ ખોટો પ્રયોગ ન ગણાય, છતાં શુદ્ધ ગૂજરાતી ભાષાપ્રણાલી પ્રમાણે તો ‘એમના જેવું સમર્થ’ (કે સુન્દર કે પ્રભાવશાળી) વક્તૃત્વ’ એ પ્રયોગ વધારે સમુચિત ગણાય.

(૩૧) ‘એ એમની સમયગતતા કે પોતાની વિદ્યાભાતાના મન્દિર-વાસી બંધુઓ સાથે હૃદયની વાતચીત હોય—લલકાભેર ભાષણ નહીં.’

—ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, સદર

‘લલકાભેર’ એ ક્રિયાવિશેષણાત્મક રૂપ છે; એનો વિશેષણ તરીકે ઉપયોગ અનુચિત ગણાય. અહીં ‘લલકાદાર’ જેવું વિશેષણ વધારે બંધબેસતું આવશે.

(૩૨) ‘તે સિવાય પણ તેણે તેમના પ્રેમી આતિથ્યનો ઉપભોગ ધણીવાર કર્યો છે.’—ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, ‘સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ’

‘પ્રેમી’ એ નામ છે, એનો ‘વિશેષણાત્મક’ પ્રયોગ ઠીક નથી લાગતો. માટે ‘પ્રેમી આતિથ્ય’ને બદલે ‘પ્રેમભયુ’ કે પ્રેમપૂર્ણ આતિથ્ય’ જેવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

(૩૩) ‘એક બત્રીસ લક્ષણાનું બલિદાન તો અપાયું; પણ તેનું સાક્ષ્ય ક્યારે સંધાશે?’ —કનૈયાલાલ મુનશી, ‘રણજિતરામ’

અહીં ‘સાક્ષ્ય ક્યારે સંધાશે’ને બદલે ‘હેતુ ક્યારે સિદ્ધ થશે’,

‘સાર્થક્ય ક્યારે થશે,’ જેવા વાક્યપ્રયોગો વધારે સચોટ અર્થવ્યક્તિ કરી શકે.

(૩૪) ‘આત્મપણથી જ મીરાંનું’ મન સંસારમાં રાચેલું ન હતું.’

—શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, ‘મીરાંનાર્થ: એક દષ્ટિ’

આથી ‘રાચેલું’ને બદલે ‘રાચે તેવું,’ ‘રાચનારું,’ ‘અનુરક્ત,’ ‘રાગવાળું’ જેવાં વિશેષણાત્મક પદો, કે ‘રાચ્યું,’ ‘રાચતું’ જેવાં ક્રિયારૂપોનો પ્રયોગ વધારે ગોઝ ગોઝાય.

(૩૫) ‘એની શક્તિએ એને ઘણા પ્રાંતોમાં પરિચિત કરી.

—શ્રી. લીલાવતી મુનશી, સદર

‘પરિચિત’ને બદલે આથી વાક્યાર્થ ‘પ્રસિદ્ધ’ ‘વિખ્યાત’ જેવા શબ્દ મળે છે. ‘પરિચિત’ સામાન્યતઃ કર્તારિ અર્થમાં આવે છે. કર્મણિ અર્થમાં એનો પ્રયોગ કદંગો લાગે છે. ઉપરાંત શુદ્ધ ગુજરાતી વાક્ય-મટનામાં કર્તૃપદે ‘શક્તિ’ને બદલે ‘એ (=મીરાં)’નો ઉપયોગ વધારે સુધટિત લાગે.

આવાં અનેક ઉદાહરણો લિખ લિખ લેખકોમાંથી આપી શકાય તેમ છે, પણ આટલાં ઉદાહરણોથી સમુચિત શબ્દપસંદગીના મહત્ત્વનો ખ્યાલ આવશે.

ફેટલાક લેખકો જાણીતા શબ્દોને અપરિચિત અર્થમાં પ્રયોગે છે. ઉ. ત. ‘અન્નચર્મા’નો ‘અન્નવિષાનો અભ્યાસ’ એ અર્થમાં પ્રયોગ તાર્કિક દીતે ખોટો ન દેવેવાય, છતાં ગૂજરાતી રૂઢિને એ માન્ય નથી. ગેરાક, તત્ત્વચિંતન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોની પરિભાષા યાતનાં જાણીતા શબ્દોમાં વિશેષ અર્થનો સંકેત કરવો પડે છે. આજ પ્રકારે પ્રચલિત શબ્દોને સ્થાને અપ્રસિદ્ધ શબ્દો વાપરવા એ પણ કોય ગણાય. દવ. કવિ બોટાદકર કાર્મ કાર્મ વાર એમની કવિતામાં સ્થાન (દરબ), દસની (સપડી) જેવા અનિ વિરલ પ્રચારવાળા. ક્યમિત્તે તો કોય બદલ જેનું અસ્તિત્વ ન રોય તેવા, સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે એથી એમની ભાષા ધર્ષાવાર કુખોય બને છે.

દ. આત્મનું જાણીતા શબ્દોને વિશેષ અર્થમાં પ્રયોગવા પડે છે. ‘સોને’ સંબંધે જાણીતું પ્રકરણ જુઓ.

આથી જ સંસ્કૃત શબ્દોના આવા અપરિચિત પ્રયોગોની રચના વલ્લભને 'સંસ્કૃતમય ગૂંચવણ' એ વિવેચનલેખમાં સચોટ ટીકા કરી છે.

(૪) કેટલીક વાર લેખક ગંભીર લખાણમાં ઉનાવળથી વાતચીતીયા (colloquial) કે ગ્રામ્ય શબ્દો વાપરી નાખે છે. સર્ગક સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાના રંગો ખૂંટવાને વાતચીતની ભાષા ઘણી વાર ઉપયોગી નીવડે છે, પણ ગંભીર લખાણોમાં એને વિરલ પ્રયોગોમાં જ સ્થાન મળે. નીચે આવાં ઘોળક ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

(૩૬) 'એઓની વખતમાં વિદ્યા અને દુનિરાએ તારાં રૂપો લીધાં...તેઓના વારામાં દેશની સ્થિતિ આગ્ર દેવી દોષની હતી!... એવી દોષત કરવાને લેણી પોતા પાંતીનું' હેણુ યથાશક્તિ ઉમંગથી આપી દેશીઓનું રૂંડું આચરે છે...' —નર્મદ, 'સ્વદેશાભિમાન'

અહીં નિર્દેશવા વાતચીતીયા શબ્દોને ખસેડે 'એમના વખતમાં', 'તેમના કાળમાં', 'પોતાના તરફનું' જેવા પ્રયોગો જોઈએ.

(૩૭) 'સરકાર કાયદા કરી તે આજ કલગરે છે ત્યારે જખ્ખ મારીને કમૂદ કરો છો. એમાં આખર આપણી ભાઈઓ?...પણ તે દલાડા ક્યાં ગયા? હાથહાથ! રામરામ!' —નર્મદ, સર

અહીં કાળા છાપેલા શબ્દોમાં ભાષણીયા (declamatory) વાતચીતીયા (colloquial) તત્ત્વો છે. સુધારક નર્મદની તો એ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી ઝેંડી હતી, પણ સાધારણ રીતે ગંભીર લખાણોમાં આ પ્રકારની લઠણો ન વાપરવી જોઈએ.

(૩૮) 'કાળવણુંનમાં એક જગ્યા ઉપર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બેઠકરાઈ ડાંધી છે તે જોઈને અને ઘણા દલગીર થઈએ...એ પોતાનું સામર્થ્ય એને માલમ દોષ એમ જણાય છે...લેણના નનની દમણાંની દાલત ઉપર નજર પોંચાડતાં આજે એમ લાગે છે કે...' —નવલરામ, 'કરણધેરો'

અહીં નોંધેલા શબ્દોમાં વાતચીતીયા લઠણ (colloquialism)નો દોષ છે.

(૩૯) 'તમે મમતે મુસલમાન થાઓ છો.'

—નવલરામ, 'નાતવરા' અને વરધોડા'

(૪૦) 'પરિવહનમંડળ જ મુખ્ય સંસ્થા, પરિવહ તો જાણે સમજાયા.'

—મ. ક. દાદાર, 'પરિવહ પ્રગતિ'

(૪૧) 'ત્યારે મેં ધાર્યું, ચાલો ! ગુજરાતમાં વિલાયતગમનના સવાલનો અંત આપ્યો ખરો.'

—મ. ક. દાદાર, અંબાલાલભાઈ

(૪૨) '...અરે આ માનવીઓ સુધરે ! અરે આ વાંદરાઓ મારું સાંભળે !—એજ એની લગતી.'

—મ. ક. દાદાર, 'સિરિક્'

આ બધાં અગંભીર વાતચીતીયા દબનાં ઉદાહરણ છે. સંભાળીને યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આ પ્રયોગોમાં વિલક્ષણ સચોટતા અને અર્થસામર્થ્ય રહેલાં છે. પણ એ હમેશાની સરતી લદણ ન બની જાય એ માટે સાવચેત રહેવું ધટે.

(૪૩) 'તેમના હૃદયના સંબંધીઓ ઉપરનો તેમનો ખરો દુંદીનો ઉમંગજો...

—ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી, 'સ્વ. ગોવર્ધનભાઈ'

અહીં 'અંતરનો' એ પ્રયોગ વધારે શિષ્ટ ગણાય.

(૫) ગંભીરગદ્યમાં પ્રાન્તિક પ્રયોગોને (Provincialisms) ને પણ સ્થાન નથી, જો કે વાર્તાનવલ્લાદિ સર્ગક સાહિત્યમાં એ સ્થલાલિંગી સુરેખ પદ્માશ્રૂમિ આલેખનાં દોવાયી ઉપયોગી છે. નીચે થોડાક પ્રાન્તિક પ્રયોગોના દાખલા આપ્યા છે.

(૪૪) "આપણું ને સામાનું બંનેનું સેન જોયા કરું છું ને તે ઉપર વિગારો ક્યાં કરું છું."

—નર્મદ, 'રણમાં પાગાં પગલાં ન કરવા વિશે'

આ સુરતી વાતચીતીયા (colloquial) પ્રયોગો છે; અહીં શિષ્ટ રૂપ 'કરું છું' વધારે યોગ્ય ગણાત.

(૪૫) 'દેવતાદિ વિષયોનું વર્ણન એવી છટાથી કરીશું છે...એવો અમારો પદ્ધતિ અભિપ્રાય છે...અંધકારમાં એક બે ઠેકાણે મહાદેવ ભૂલ્યા પાડી છે.'

—નવલરામ, 'કરજીયેલો'

૧. જેને અંગ્રેજીમાં ૧. તો colloquial કહે છે.

આ મુરતી શબ્દપ્રયોગો છે.

(૪૬) ‘કંઈ પણ સંપત્તિ હોય તેને લોકોપદારમાં વાવરી વાવ્યું’
એ જ તમારું સમજાવે.’ —મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી, ‘કાળચક્ર’

‘વાવરી’ એ ચરોતરી પ્રયોગ છે, અને ક્વચિત્ કાલ્યાણવાડમાં પણ એ વપરાય છે. ‘વાપરી’ એ શિષ્ટ રૂપ છે.

સામાન્ય રીતે ગદ્યશૈલીમાં વાતચીતીયા દબ, ગ્રામ્યતા કે પ્રાન્તિકતા ન જોઈએ. રા. બ. ક. કોટારનાં લખાણમાં વાતચીતની દબ (colloquialisms) સ્થળે સ્થળે જડશે, જો કે એમનો પ્રયોગ બુદ્ધિપૂર્વકનો શૈલીમાં અભિનવતા, સચોટતા અને સામર્થ્ય આવે એ હેતુથી કરેલો હોય છે. ગ્રામ્યતા અને અશ્લીલતા નવલરામના ‘ભટનું ભોપાળું’ એ નાટકમાં કેટલેક સ્થળે નજરે પડશે. એ મોલિયેરનું અનુકરણ છે તેથી તેમજ તે મુધાર્યા પહેલાં જ નવલરામનું અવસાન થવાથી એવી અશ્લીલ ભાષા રહી ગઈ છે. કવિ દલપતરામના ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’માં કેટલેક સ્થળે ભાષામાં ગ્રામ્યતા આવી ગઈ છે. સંસ્કૃત કાવ્યવિવેચનમાં ગ્રામ્યતા અને અશ્લીલતાને મોટા દોષ ગણવામાં આવે છે.

(૬) કેટલાક લેખકોમાં ગૂજરાતી ભાષાકૃતિને અનુકૂળ ન હોય તેવાં અંગ્રેજી કૃતિનાં અનુકરણો જોવામાં આવે છે. આથી કદંગા-પણા ઉપરાંત સ્પષ્ટ, મુરેખ અર્થવ્યક્તિમાં પણ અડચણ થાય છે.

(૪૭) ‘નવા વિષયને જનમ આપનાર ઉપર નકામા સખ્ત થવું’ એ જેમ એક હાથ ઉપરથી ગેરવ્યાજબી અને અવિવેકી છે...

—નવલરામ, ‘કરણધેલો’

અંગ્રેજી on the one hand નો અનુવાદ; શિષ્ટ ગૂજરાતીમાં ‘એક તરફથી’ વપરાય છે.

(૪૮) ‘જો એ ભાગ સારો લખાયો તો તે ગ્રંથકર્તાના માથાનું અધું’ જેમ ભતરી ચૂક્યું એમ જાણવું.’ —નવલરામ, સદર

અહીં પણ અંગ્રેજી કૃતિની છાયા છે.

(૪૯) ‘એમ નથી ઈચ્છતાં કે અમે પોતે એટલો ઉદ્યોગ કરીએ,

...અને એમ જે મહોટાં જાણતાં હોય તેમને જમ પહોંચીએ.’

—મણિલાલ નબુલાઈ, ‘સ્પર્ધા’

અંગ્રેજ approach them નો અનુવાદ; ‘સમાન થઈએ’ એ ગૂંજરાતી પ્રયોગ વધારે સમુચિત છે.

(૫૦) ‘ઉચ્ચ અધિકાર એ કંઈ દંમેશાં યોગ્ય અધિકારની બરાબર નથી.’ —મણિલાલ નબુલાઈ, ‘જાવો એણા તે સત્ય’

અંગ્રેજ is not the same as નું સીધું અનુકરણ. ‘અધિકારની ઉચ્ચતાની સાથે યોગ્યતા દંમેશાં જોડાયેલી હોય છે જ એમ નથી,’ એ રૂપનું ગૂંજરાતી રૂઢિનું વાક્ય વધારે હીક લાગે.

(૫૧) ‘સામાને આપણા પૂત્ય જેવું કે મિત્ર જેવું’ ગણીએ છીએ.’

—મણિલાલ નબુલાઈ, ‘સ્પર્ધા’

અંગ્રેજ like નું રૂપાંતર; છતાં નબી શકે. ‘સમાન’ કે ‘સમુ’ આ સંદર્ભમાં વધારે સારા શબ્દો છે.

(૫૨) ‘એ ગ્રામ્ય અને વગડાડિ વર્ગો પૂરતું લશ્કર પૂરતા સમય લગી જે પૂરું પાડે તે રાજ્ય લાંબો કાળ દગી રહે.’

—પ. ક. દક્ષિણ, ‘ઝમીનદારી અને ઝમીનદાર વર્ગોમાં સાચી કાનિ’

અંગ્રેજ forest races નો અનુવાદ; ‘વન’ કે ‘વનનિવાસી’ જેવા પ્રયોગો વધુ પ્રચલ્ય.

(૫૩) ‘ગુજરાત માધિયાવાડમાં હાલના ખેડૂનોની શી રિયનિ છે તે બરાબર જોઈએ.....ખીજે છેડેથી જુઓ.....પાણ આગલા છેડેથી જોઈએ.’

—પ. ક. દક્ષિણ, સદર

અંગ્રેજ from the other end, from this end નો તરફતો, ખીજ બાજુથી, ‘પહેલાં કંઈ તેમ’, ‘પાંચના દરિયાથી’ કે એવા પ્રયોગો વધારે સ્વીકાર્ય ગણવા જોઈએ.

(૫૪) મામલો વતની.....સદર અને આતોની વિગત અવસ્થાઓમાં સાર્વજનિક થવાનો કાયો કરે.’

—રમણભાઈ નીમકર, ‘કર્નલની પદવી’

અંગ્રેજ claim to નું અનુકરણ. ગૂંજરાતીમાં ‘દલ દે, કરો’ આદિ. ‘આગળ સમ્પે’ જેવા પ્રયોગો વધારે રૂઢ છે.

(૫૫) 'ગુજરાતનાં હૃદયરક્ત શરીરિરીના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન જેવો ને તેવો અનુત્તર હજી જિમ્મો છે.'

—હાનાલાલ, 'શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ'

અંગ્રેજી The question still remains unanswered જેવા વાક્યપ્રયોગનું રૂપાન્તર. આનું બરાબર પ્રતિરૂપ ગૂજરાતીમાં શોધવું મુશ્કેલ છે, પણ 'પ્રશ્નનો ઉકેલ આણવોનો હજી બાકી છે' એવી રચના ગૂજરાતી રૂઢિને જરૂર વધારે અનુકૂળ પડે.

(૫૬) 'વિદ્યા તે શું? સુધારો તે શું?...દેશનું ભલું તે શું?...તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? —નર્મદ, 'સ્વદેશાભિમાન'

આગળનાં ત્રણ વાક્યોમાં what is learning ધૃં અંગ્રેજી રૂઢિનું અનુસરણ છે; ત્યાં 'વિદ્યા એટલે શું' અથવા 'વિદ્યાનો અર્થ શો' એવા પ્રશ્નરતી રચના જોઈએ. છેલ્લું વાક્ય what are your rights as man? જેવા અંગ્રેજી વાક્યનો કઢંગો અનુવાદ છે; ત્યાં 'માણસ તરીકે તમારા શા હક્કો છે?' જેવી કાંઈ ગૂજરાતી રચના જોઈએ.

(૫૭) 'ગુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુપમ ગ્રંથોથી ઘેનસિંચ હોય.'

—રણજિતરામ, 'આણકચનંદિની'

અંગ્રેજી unfortunateનો તરજૂમો. 'વિહોણું' કે 'ના વિના દરિદ્ર' કે એવા કાંઈ શબ્દોની અહીં અપેક્ષા છે.

(૫૮) 'એમનો વિચારશીલ અભિપ્રાય મને સુધારવા તૈયાર રહેતો...'

—કનૈયાલાલ મુનશી, 'રણજિતરામ'

considered opinionનું પ્રતિરૂપ. 'પરિપક્વ કે ઠરેલ અભિપ્રાય' ગૂજરાતીમાં વધારે પ્રચલિત છે.

(૫૯) 'એમની નજર આગળ ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, પણ એક જીવન્ત વ્યક્તિ હતી.'

—કનૈયાલાલ મુનશી, સદર

To him Gujarat was a living entity જેવા અંગ્રેજી વાક્યનું રૂપાન્તર. આગળ ચર્ચ્યા પ્રમાણે 'જીવન્ત વ્યક્તિ સમું હતું' એવો ફેરફાર કરીએ તો વાક્ય ગૂજરાતીને વધારે અનુસરતું બને.

(૬૦) 'એણે કરી હોય તેવીયે ઘણી કવિતાઓ એને નામે ગવાઈ છે.'

—શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, 'ભીરાંબાઈ: એક દષ્ટિ'

under her name નું રૂપાન્તર. લેખિકાને 'એને નામે ચડી
ઈ છે' એમ કહેવું છે.

(૬૧) 'આમ આ ગીતધ્વનિયે અલૌકિક આનંદ આપવાનું
કારણ શું?' —નરસિંહરાવ, 'દૂરથી ગીતધ્વનિ'

What is the reason of the melody giving pleasure ?
જેવી અંગ્રેજી શ્રદ્ધાનું અનુસરણ. 'ગીતધ્વનિયે' એ તૃતીયાન્ત પ્રયોગ
અહીં જરાક કટંગો લાગે છે. 'આનંદ આપે છે' કરતાં 'આનંદ થાય
છે' એ પ્રયોગ વધુ રૂઢ છે. 'આમ આ ગીતધ્વનિયી અલૌકિક આનંદ
મવાનું' કારણ શું? એવું વાક્ય ગુજરાતી ભાષાશ્રદ્ધાને વધુ માન્ય ગણાય.

આપણી વિચારસરણી ઉપર અંગ્રેજી વાદ્યમયની ધણી અસર થઈ
છે અને એક રીતે એમાં કશું અનુચિત પણ નથી. એ અંગ્રેજી વાદ્યમયના
વિચારશ્રદ્ધાને જ્યારે ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે
ધણી વાર શબ્દવાક્યાદિકનાં યોગ્ય પ્રતિરૂપો મળતાં નથી. રૂપાભાસિક
રીતે જ સમાન ઉદ્દગમવાળા નહીં તેવી ભાષાઓનાં શ્રદ્ધિવશ્યો શિન્ન
ખિન્ન હોય છે. આવે પ્રસંગે શબ્દશઃ તરત્રુમે ન કરતાં આવશ્યક

૫. નીચેનાં વાક્યોનાં અંગ્રેજી શ્રદ્ધાને લગતગ શબ્દશઃ તરત્રુમે દોવાથી
ભાષા કદંબી બની છે.

એવું ન કર્યું કે જેને હાથે પસ્તાવું પર. (જેથી)

દોણું વિખરાઈ જતાં સુખો થાશે. (જાણ ત્યાં સુખી)

એનો શું ભાવ છે? (અંગ્રેજી અવિહારી જોતાં નો અનુવાદઃ

'શો' લેઈએ.)

શું વાત કી જાઈ (શું કહેઈએ)

એની સાથે જોતો હતો. (to watch અવિહારી નામનો-વિદો

અનુવાદઃ 'સાથે' લેઈએ.)

મને ત્યાં આવવું છે. ('મારે' લેઈએ)

હવે તો જાણ, સારું અને સ્વદેશીય રૂપ એ તાર મુજબ મરાણ.

(મનિમંત્ર)

નહીં સંધ (જાણ, મન)

શિશુને તેને મડક કે નહીં જરાબર પાક લખવા. (તમારે જરાબર

પાક લખવા એમ જોઈએ, જોઈએ એના રૂપસાદામાં મડક)

હોય તો શબ્દરૂપમાં સહેજ છૂટ લઈને પણ મૂળનો અર્થ યરાયર વ્યક્ત કરે તેવી રૂઢિ સ્વભાષામાંથી શોધીને મૂકવી જોઈએ. મૂળ આદર્શ પાસે ન હોય છતાં સીધી સ્વભાષામાં થયેલી સ્વતંત્ર રચનાની માફક જે સુવાચ્ય અને પ્રાસાદિક હોય તે જ સાચો, સફળ અનુવાદ ગણાય.

(૭) અહીં સુધી આપણે ભાષાશુદ્ધિનાં બાહ્ય અને આંતર તત્ત્વો તપાસ્યાં. હવે શૈલીગુણોનું સામાન્ય રૂપનું વિવેચન કરીએ.

શૈલીનો સહુથી મહત્વનો ગુણ પ્રસાદ કે સરળતા છે. વાંચતાં વાર જ જેમાંથી અર્થબોધ થાય તેવા પ્રસન્નનિર્મલ લખાણમાં પ્રસાદ ગુણ રહેલો છે એમ કહેવાય છે. અરૂઢ અર્થમાં યોજેલા શબ્દો, ક્લિષ્ટ કંઠંગી વાક્યરચના વગેરે પ્રસાદને નષ્ટ કરે છે. ગાંધીજીની અને એમના અનુયાયી લેખકોમાંથી ઘણાખરાની ભાષામાં પ્રસાદ ગુણ રહેલો છે. ગાંધીજી ગંભીર ચિંતનપૂર્ણ ચર્ચામાં કેટલી પ્રસન્ન ભાષા વાપરે છે તેનો નીચેના ઉદાહરણથી કંઈક ખ્યાલ આવશે.

(૬૨) ‘હિંદુ વિધવાને ઘડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાંખ્યા છે. જ્યારે જ્યારે પુરુષવર્ગને પોતાનાં દુઃખની કથા કરતો હું સાંભળું છું ત્યારે વિધવા બહેનોની પ્રતિમા મારી પાસે ખડી થાય છે. પોતાનું દુઃખ રોનાર પુરુષને જોઈ હું હસું છું. હિંદુધર્મ સંયમને જાંચામાં જાંચી કાઢીએ લઈ ગયો છે અને વૈધવ્ય તેની પરિસીમા છે.’

—‘ત્યાગમૂર્તિ અને ખીજ લેખો.’

વિષયવર્તિત્વ એ શૈલીનો ખીજો પ્રધાન ગુણ છે. પ્રસાદના વ્યાપક ગુણના પોત ઉપર વિષયાનુસાર પ્રૌઢગંભીર, ઓજસ્વી કે હળવી શૈલીની વેલચુટ્ટી શોભી જાડે. ગંભીર ચિંતનાત્મક લેખોમાં પ્રૌઢગંભીર, અર્થઘન શૈલી જોઈએ, જેનું નિદર્શન સરસ્વતીચંદ્રના ચિંતનાત્મક ખંડોમાં, સદ્ગત નરસિંહરાવના કલાન્વેષણના લેખોમાં, અને આચાર્ય આનંદશંકરના ધર્મચિંતનમાં મળે છે. આવેશભર્યાં લખાણોમાં વક્તવ્ય ઓજસ્વતી, વેગવતી શૈલી વિના નિસ્તેજ, નીરસ લાગે. નર્મદમાં, શ્રી૦ સુનશીમાં, સૌરાષ્ટ્રમંડળના શ્રી૦ મેઘાણી જેવા લેખકોમાં, ધૂમકેતુમાં ઓજસ્ તત્ત્વ સ્થળેસ્થળે નજરે પડશે. હળવી શૈલી

હાસ્યરસના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો માટે આવશ્યક છે. શ્રી૦બ્યોતીન્દ્ર દવેની સંસ્કારી અગંભીર શૈલી, શ્રી૦ ધનસુખલાલની ગાંભીર્યાભાસી વિનોદી શૈલી, શ્રી૦રવિહારીની લાક્ષણિક કટાક્ષશૈલી અને કાકાસાહેબની નૈસર્ગિક વિનોદની ફૂલગૂંથણીવાળી ઋતુમધુર પ્રસન્ન શૈલી એ સર્વ હાસ્યરસની હળવી શૈલીનાં સ્વરૂપાંતરો છે. આ સર્વનાં ઉદાદરણો અહીં નોંધવાં શક્ય નથી, એટલે વિપયવર્તી ગંભીર શૈલીના બેત્રણ નમૂના લેખીએ.

(૬૩) 'પૂર્વમાં આંખાનાં વન, અતિવિસ્તારી અસંખ્ય વડની ધટાઓ, શેરડીનાં ખેતર ઇત્યાદિથી આ ન્હાના ગામડાની દૃષ્ટિમીમા રોકાઈ ગઈ હતી. જોયાં ને લીલાંસુદાં તાડનાં વન દક્ષિણ દિશામાં સુંદરતાની ધન્યજો પેઠે ફરકતાં હતાં અને તેમનાં લાંબાં તથા ફાટ્યાં તુટ્યાં પાંદડાં પડવાળા પવનપટથી જુદી જાતનાં ન હતાં. ભદ્રા નદીની સુશદ્ર નામની શાખા પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં આવી વાંછીચૂંછી ગતિથી ચાલતી સર્વ વનોમાંનાં પાંદડાં તથા ફળપુષ્પોને પોતાની છાતી ઉપર વહેતી મંદ પણ કિથર ઝીંજો ગુસ્સર કરતી તાડના મૂળ આગળ આવી સમુદ્રમાં ભળતી હતી.' —ગોવર્ધનરામ, 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભા. ૨

વર્ણનાત્મક ગંભીર શૈલીનું આ સુંદર ઉદાદરણ છે.

(૬૪) 'હેવા અનેકમાર્ગી સેવા કરનારા ગુર્જરીમાતાના ભક્તને વાચક બન્યું ! દવે વિસરીશ નહિ'. સરસ્વતીના મંદિરમાં જાનની દીપિકા જ્વનપર્ણત ભક્તિપુરઃસર ધરી અતે પરમધામમાં પ્રગણ કરતે એ દીપિકા બીજા પૂજકને ઉપાડી લેવા માટે દીધી. બીજા પૂજકે એ ઉપાડી લેનારા મળ્યા અને મળશે; પરંતુ દેણે કરેલી સેવા અદ્વિતીય જ રહેશે.' —નરસિંહરાવ, મનોમુક્ત ભા. ૧, 'નવલરામ'

અહીં નિવાર્ણલિને ગોમ્પ લાગણી અને અર્જુનશરચારુ કવિત્વનો સુભગ પોમ ધર્યો છે.

(૬૫) 'પેશાપેલ આકાશમાં જ્યારે બીજામુજબાર એકમર્જના ધાવ છે, ત્યારે મોરને કળા કરી નાચવાનું અને પોતાના જોડા રુદ્રાણી ચારિત્રી સ્થિતે એકસામુજ આમંત્રણ અને અલિનંદન કરવાનું મન

ચાય છે. રાષ્ટ્રના જીવનમાં જ્યારે કાષ્ટક ધીરોદાત્ત બનાવ બની આવે છે, ત્યારે વિપુલકલ્પનાશીલ કવિઓને જીવનસાગરમાં ફરી અવગાહન કરી તત્વચિંતનનાં મોતી કાઢવાનું શરૂ થકે છે.’

—કાકા કાલેલકર, ‘વિશ્વશાંતિ’ના આમુખમાંથી.

અહીં રંગપ્રધાન વિવેચનને અનુરૂપ મનોરમ શૈલી છે.

પ્રાસાદિક અને વિપયવર્તી શૈલીમાં કિલ્લિટતાનો ત્યાગ અત્યંત આવશ્યક છે. લખાણમાં કિલ્લિટતા કે દુર્બોધતા લિન્ન લિન્ન કારણોથી આવે છે. કેટલાંક લખાણોમાં સાકાંક્ષ પદોની પછી આકાંક્ષાપૂરક શબ્દો ન આવવાથી, અર્થમાં શબ્દો યોજવાથી, ગંચવણભરેલા અલંકારોથી, વાક્યરચનાનો વચ્ચેથી પરિવર્ત થવાથી, સંકલના શિથિલ હોવાથી, વાક્યમાં પદો દૂરાન્વિત હોવાથી, મિશ્ર વાક્યોમાં પ્રમાણ બહાર વિશેષણોના ભારમાં વક્તવ્ય દળાઇ જવાથી—એ વગેરે ધણાં કારણોથી વક્તવ્ય કિલ્લિટ કે દુર્બોધ બને છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું ગદ્ય બલિષ્ઠ અને સુગ્રથિત હોવા છતાં એમાં કેટલેક સ્થળે કિલ્લિટતા નજરે પડશે. જેમકે,

(૬૬) ‘જે સિદ્ધાન્તોનો ધક્કેલેલા એઓ બોધ પ્રચાર—પાલન—પલાવનમાં ઉમંગભર કર્તવ્યપરાયણ રહેતા તે વ્યવહારુ રાજવિદ્યા, સંસારવિદ્યા અને જીવનવિદ્યાની સુસ્પષ્ટ વિધિનિષેધયુક્ત, લાભાલાભ-રૂપ દીસી આવે એવાં ફલોનાં ઝુમખાંથી અલંકૃત અને સદાસર્વદા આચરવાયોગ્ય આદ્યો જ હતી.’ —બ. ક. ઠાકોર, ‘અંબાલાલભાઈ’

અહીં અતિસંક્ષેપની સિદ્ધિ માટે આણેલું વિશેષણપ્રાચુર્ય અને અસ્પષ્ટ અદ્દ અન્વય બંને દોષોથી વક્તવ્યમાં દુર્બોધતા આવી છે.

જેમ અતિસંક્ષેપ દોષ છે તેમ ખોટો વાક્યપ્રસ્તાર પણ દોષ ગણાય. વક્તવ્યમાં લાઘવ અને શબ્દોનું અનાવર્તન એ શૈલીકારની સ્પૃહણીય સિદ્ધિ ગણાય.

નીચેના સદ્. ચંદ્રશંકર પંડ્યાના એક નાના લેખમાં એના એ જ શબ્દો ફરી ફરી કેવી રીતે પુનરાવર્તન પામે છે તે જુઓ. આટલું બધું એક જ પ્રકારની શબ્દાવલીનું આવર્તન વક્તવ્યને એકધારું

(monotonous) અને નીરસ કરી નાંખે.

(૬૭) 'તેઓ એક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારતા ...સ્વીકૃત નિયમેનો અપૂર્વ પ્રયોગ એવી રીતે કરવો કે જે વ્યવહારિક ઉપયોગિતાવાળો હોય એમાં એમની પ્રતિભા જણાઈ આવતી. રાણીનું પૂતળું સાફ કરનાર તરીકે જે ખ્યાતિ પ્રો. ગર્ફર મેળવી શક્યા હતા તે એ પ્રાતભાષી જ...ઉપયોગી દવાઓના શોધનાર તરીકે એઓ જે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તે એ પ્રતિભાના પરિણામે જ...અને કેટલાંયે મનુષ્યો મૃત્યુના મુખમાંથી બચ્યાં હશે તેનું માન તે લોકકલ્યાણમાં યોગ્યેવી પ્રતિભાને જ શ્રેષ્ઠ છે... વિજ્ઞાનના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીમાં યોગ્ય સ્થાન આપવા તેમણે જેવા તેવા પ્રયાસો કર્યા નથી...રસાયનશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં વિશેષતઃ પ્રો. ગર્ફરની સેવાઓ જેવી તેવી નથી... પ્રેરણાશક્તિ એ શિક્ષકનો જેવો તેવો ગુણ નથી અને એ ગુણમાં પ્રો. ગર્ફરની બરાબરી કરી શકે એવા અધ્યાપકો વિરલ હશે. તે સર્વે સંસ્થાઓ તેમને જેવી તહેવી આભારી નથી...વનિતાવિશ્રામને પણ તેમના તરફથી જેવું તેવું ઉત્તેજન મળતું ન હતું.'

—અન્ડરસેકર પંચા, 'પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણરાય ગર્ફર'

નાદમાધુર્ય એ સૌંદર્યનું આવસ્થક તત્ત્વ છે, અને એ કર્તુ-કટુ ન હોય તેવા સમુદાયનીવાળા (ટુ-વર્ગ અને એના સંસુકતા-હરો, અધોલ વ્યવસ્થા ધ્રુવ જેમાં ન હોય તેવા) સમુદાયો સિદ્ધ થાય છે. 'નર્મકવિતા' અને રસદમકાના કેટલાક ભાગનું સૌંદર્ય કર્તુ-કટુ પદોથી ધ્યયે છે. બેદાક. [નર્મક] જ હોય ત્યાં સ્પષ્ટ સંજેતવાળો ભાવિષ્ય ચમ્દ પ્રયોજી શકાય, પણ મદદારની દૃષ્ટિમાંથી નાદમાધુર્યનું તત્ત્વ ખસી ન જતું જોઈએ.

હારા લખાણમાં આદિથી અન્ત સુધી એકવારી વિષયને અનુ-સરતી શૈલી હોવી જોઈએ. એક જ અનુત વિષયને નિરૂપનાં બાણા કોઈવાર પ્રાગ્બંધીર અને કોઈવાર નિસ્તેજ, હળવી 'મતી' તથા એ શૈલીનું ફરજી મજાબ સામાન્ય લેખકોનાં ચારાંતપણાદિમાં ધણીવાર

આરંભ ચમકદાર હોય છે, પણ એનું છેક સુધી નિર્વાહણ થતું નથી, એ વાંચનારને ખૂંચે છે.

ભાષાશુદ્ધિની કંમળદ્વતા એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ નજીવો લાગે છતાં અતિ આવશ્યક એવો ગુણ છે. યોગ્ય વિરામચિહ્નો વાક્યોની વિચાર-યોજના સ્પુટ કરે છે. એક જ કંડિકામાં ગૂંચાયેલાં વાક્યોમાં એક જ મધ્યવર્તી વિચારનો વિકાસ સિદ્ધ કર્યો હોવો જોઈએ. કંડિકાનું આરંભનું વાક્ય મુખ્ય વિચારનો પ્રસ્તાવ કરે અને છેલ્લું વાક્ય વકતવ્યને સમેટી લે. આમ સમુચિત વિરામચિહ્નો વડે વાક્યોનું કંડિકાઓમાં વિભાજન એ સારી શૈલીમાં અતિ આવશ્યક તત્ત્વ છે.

ભાષાશુદ્ધિનાં વિવિધ અંગો આપણે આમ જોઈ ગયા. એમાંથી જોડણી અને વિરામચિહ્નોની સવિશેષ ચર્ચા આવશ્યક હોવાથી પછીનાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારથી કરી છે.

પ્રકરણ બીજું વિરામચિહ્ન

વિરામચિહ્નોની આવશ્યકતા—બોધતી વખતે આપણે એક-સામટાં બધાં પદો કે વાક્યો બોલી નાખતા નથી, પરંતુ વિચારના ખડો પૂરા થતા હોય ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે અટકીને બોલીએ છીએ. આવી જ રીતે લખાણમાં આપણું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરવાને આપણે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. વિરામચિહ્નોનો ચોખ્ખો ઉપયોગ બાપાશુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે. વિરામચિહ્નો બોલી રીતે વપરાય તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. જેમકે, ‘અસત્ય બોલવું નહીં’, બોલે તેને શિક્ષા થશે.’ અહીં અલ્પવિરામ ‘બોલવું’ પછી આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય.

વિરામચિહ્નોની પદ્ધતિ અંગ્રેજી ઉપરથી આવી છે. સંસ્કૃતમાં માત્ર પૂર્ણવિરામ દર્શાવવાને બીજી રેખા મુકાતી; બીજાં વિરામચિહ્નો દતાં નહીં. આથી ‘કાદંબરી’ કે મુખન્ધુની ‘વાસવદત્તા’ જેવા ગ્રંથો અત્યંત કઠિન લાગે છે. એ ગ્રંથોમાં એક વાર અર્થાનુસાર અલ્પવિરામ મૂકી દઈએ તો તેમની કઠિનતા ઘણું અંશે ઓછી થઈ જાય છે. આથી વિરામચિહ્નોનો બરાબર ઉપયોગ કરતાં શીખવું જરૂરી છે.

વિરામચિહ્નો—વિરામચિહ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પૂર્ણવિરામ	૭. વિમ્બરેખા	-
૨. અલ્પવિરામ	૮. મદારેખા	—
૩. અર્ધવિરામ	૯. અવતરભુચિહ્ન	" " કે "
૪. સુરુકેમદ્યવિરામ :	૧૦. ફાસ	() કે { }
૫. પ્રત્યયચિહ્ન	૧૧. લોપકચિહ્ન	'
૬. સિદ્ધાન્તચિહ્ન		!

પૂર્ણવિરામ—(૧) વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ મુકવામાં આવે છે, કારણકે ત્યાં પૂરેપૂરો વિરામ લેવાનો હોય છે. જેમકે,

આખું વિચાર કરીને નિકળાયે મેં આ પગલું લીધું છે.

(૨) સંક્ષિપ્ત વચ્ચે પછી પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. જેમકે,

રા. રા. — રાજમાન રાજશ્રી; સદ્.—સદ્ગત.

(૩) નિયમો દર્શાવનાર અંકસંખ્યા કે વર્ણો પછી પણ પૂર્ણવિરામ આવે છે. જેમકે,

૧. સંયુક્ત વાક્ય, ૨. મિત્ર વાક્ય, ઇં.

અદ્યવિરામ—અદ્યવિરામ વાક્યના વિચારખંડો પૂરા થતા હોય ત્યાં મુકાય છે. એ અદ્ય જ વિરામ લેવાનો છે એમ દર્શાવે છે. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે અદ્યવિરામ મૂકવામાં આવે છે:—

- (૧) સંયુક્ત વાક્યનાં સહગામી વાક્યો પછી,
- (૨) મિત્ર વાક્યમાં ગૌણ વાક્ય લાંબું હોય અને મુખ્ય વાક્યની પહેલાં આવ્યું હોય તો તેની પછી, અને એક કરતાં વધારે ગૌણ વાક્ય હોય તો તે દરેકની પછી,
- (૩) ધણાં નામો, વિશેષણો, અવ્યયો કે ક્રિયાપદો સાથે આવ્યાં હોય તો છેલ્લા સિવાય બીજા દરેકની પછી,
- (૪) સમાનાધિકરણ નામની પહેલાં,
- (૫) ધણા શબ્દોની પછી ‘વગેરે’ ‘ઇત્યાદિ’ જેવાં સમુચ્ચયદર્શક પદો આવ્યાં હોય તો તે દરેક શબ્દ કે શબ્દસમૂહ પછી,
- (૬) ધણાં પદો કે વાક્યો પછી સમાનાધિકરણ ‘એ’ ‘આ’ ‘તે’ ‘એમ’ વગેરે શબ્દો આવ્યા હોય તો તે દરેક પદ-સમૂહ કે વાક્ય પછી,
- (૭) ‘ખરેખર’ ‘સંક્ષેપમાં’ ‘ટૂંકામાં’ ‘જેમકે’ વગેરે જેવા શબ્દો પછી,
- (૮) સંબોધનાર્થે વપરાયેલા પદ પછી,
- (૯) આજ્ઞાર્થ ક્રિયાપદની પછી તરત કર્મરૂપે વાક્ય આવ્યું હોય તો તે આજ્ઞાર્થ ક્રિયાપદની પછી—

આવાં રચણાએ અદ્યવિરામ મૂકવામાં આવે છે. દાખલા—

“આમ સાબરમતી એ માત્ર સંગમરેણના નદી જ નથી, કેવળ કવિ-હૃદયની એ કોમળ સદયરી જ નથી; એ તો છે ઉત્તર ગૂજરાતની ભેંસોની પાલિકા અને પનિહારીઓનું પિયર. જેની કાન્તિમય કાયા ભેઈને પગમાં જ

પડી જવાય, જેની બાવનથી અંબલ જઈને પ્રણિપાત જ કરી રહેવાય. એવી જે બચ્ચરમાન જોગમાયા નથી. એ તો, જેના ખોજામાં ખાંતે ખાંતે ખૂંદી રાકાય, જેના ખળ પર ચડીને ખેલ કરી રાકાય, જેના કાનમાં ફરે તે કહી રાકાય, અને જેના વાતસલ્યને વરતી રાકાય એવી વ્હાલસોથી માતા છે.”

(રામપ્રસાદ શુક્લ—“ સંગમશોભના સાબરમતી ”)

નોંધ—અલ્પવિરામનો ઉપયોગ અને તેટલો ઘોડો કરવો જોઈએ. જ્યાં અલ્પવિરામના ઉપયોગ વિના વાક્યરચના કિલ્લજી કે ગૂંચવાયેલી બની જવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ અલ્પવિરામ વાપરવાં પડે. નહીં તો વાંચનારને વાંચનાં વાંચતાં રાજે સ્થળે અટકવું પડવાથી ભાષાશૈલી જાણે ઠોકરાતી હોય તેમ લાગશે અને અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડશે.

અર્ધવિરામ—સંયુક્ત વાક્યમાં જે કરતાં વધારે અંગભૂત (સદ્ભાગી) વાક્યો હોય અથવા સંયુક્ત વાક્યનાં જે સદ્ભાગી વાક્યો વચ્ચે ઉભયાન્વયી અવ્યય અધ્યાદાર રહેલું હોય ત્યારે અર્ધવિરામ મુકાય છે. સંયુક્ત વાક્યનાં અંગભૂત જે વાક્યો ધણાં લાંબાં હોય ત્યારે પણ તેમની વચ્ચે અર્ધવિરામ મુકાય છે, અર્ધવિરામ અલ્પથી વધારે અને પૂર્ણથી જોહો વિરામ લેવાનું સૂચવે છે. જોમકે,

“ એક વારનેચરિંક ગુફાઓનું સાધન મળ્યું એટલે એવી જ દ્વિતમ ગુફાઓ તૈયાર કરવા મળ્યું એ માખૂસના સમાવમાં જ રહેલું છે; અને માખૂસ એક વાર ફાળો એટલે એ વસ્તુને વિજ્ઞાન, વ્યાપક અને અવસ્થિત બનાવતાં એને વાર લાગતી નથી.” (જીવનનો આનંદ-પૃ. ૨૦૨)

નોંધ—સંયુક્ત વાક્યનાં સદ્ભાગી વાક્યો બધું લાંબાં ન હોય તો કેટલાક અર્ધવિરામને બદલે અલ્પવિરામ પણ મૂકે છે.

ગુરુવિરામ—વાક્યના એક ભાગમાં એક વિચાર સંપૂર્ણ થતો હોય અને બાકીના ભાગમાં એનાં કારણ, પરિણામ, વિરોધ, અણબગી કે ઉદાહરણ રૂપે બીજો વિચાર આવ્યા હોય ત્યારે તે બંને વિચારો વચ્ચે ગુરુવિરામ કે મહાવિરામ મુકાય છે. એ અર્ધવિરામથી વધુ અને પૂર્ણવિરામથી ઓછું જોહો વિરામ બનાવે છે. એ વાક્યો સંપૂર્ણ હોય છતાં એક બીજા સાથે નિકટનો સંબંધ રાખતાં હોય તેમને જોડવાને ગુરુવિરામ મુકવું ઠીક પડે છે. અખળ—

અભ્યાસ બે રીતે કરી શકાય : ભય કે લાલચથી, અને જ્ઞાન ઉપરના સાચા પ્રેમથી.

ક્રિયાપદ : કાળ અને અર્થ (પ્રકરણો ને કંડિકાઓના શીર્ષક તરીકે)

પ્રશ્નાર્થચિહ્ન—(૧) સંપૂર્ણ વિચાર પ્રશ્નરૂપનો હોય તો વાક્યને અંતે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવે છે.

(૨) મિશ્ર વાક્યમાં પ્રશ્નાર્થવાળું વાક્ય મુખ્ય હોય તો પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન આવે છે ; પ્રશ્નાર્થવાળું વાક્ય ગૌણ હોય ને વાક્યને અંતે આવ્યું હોય તોપણ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય છે ; પરંતુ પ્રશ્નાર્થવાળું ગૌણ વાક્ય વાક્યની શરૂઆતમાં આવ્યું હોય તો પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આવતું નથી. જેમકે,

“સ્વાતિ કહે છે કે આ કિરીટ પરનો કાહિનૂર જોયો ?”

(છ. આ. પૃ. ૧૨૬)

આ કિરીટ પરનો કાહિનૂર જોયો એમ સ્વાતિ પૂછે છે.

ઉદ્ગારચિહ્ન—લાગણી કે આશ્ચર્ય દર્શાવનાર પદ પછી અને કોઈ વાર સંબોધન પછી ઉદ્ગારચિહ્ન મુકાય છે. જેમકે,

અહો ! કેવું રમણીય આ સરોવર છે ! બધે કેવી શાંતિ અને શીતલતા છે !

હે ઈશ્વર ! આ વિપત્તિમાંથી બચાવ.

વિગ્રહરેખા—(૧) સમાસમાં આવેલા શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં—છૂટા પાડતાં વિગ્રહરેખા મુકાય છે. જેમકે, મહા-આહુ, કમલ-વદન, ૪૦

(૨) લખાણમાં લીટી પૂરી થતાં કોઈ શબ્દ અધૂરો રહે તે દર્શાવવાને વિગ્રહરેખા મુકાય છે. આ પ્રમાણે લીટી પૂરી થતાં શબ્દો તોડવા પડે તો પદ અને પ્રત્યય, સમાસમાં આવેલાં પદો, કે શબ્દના એક સાથે ઉચ્ચારાતા ભાગ, એમને જ છૂટા પાડી શકાય. આવે પ્રસંગે બનતાં મુધી શબ્દ તોડવા કરતાં બીજી લીટીમાં લખવો એ વધારે યુક્ત છે.

મહારેખા—(૧) અમુક પદાર્થો ગણાવ્યા પછી ઉપસંહાર રૂપે મહારેખા મુકાય છે. જેમકે,

આકાશ, તારા, નદી, સાગર—આ સર્વ પ્રકૃતિનાં અંગો ઉપર એમણે કાબો રચ્યા છે.

(૨) પૂર્વના પદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે મહારેખા મૂકીને પછીનાં પદોમાં તેનો વિસ્તારથી અર્થ સમજાવવામાં આવે છે. જેમકે,

અભ્યાસ—ખતથી અને પ્રેમથી કરેલા અભ્યાસ વિના સંપૂર્ણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી.

(૩) કોઈ વખતે વાક્ય એકદમ અટકી જાય ત્યારે પણ મહારેખા મુકાય છે.

અવતરણચિહ્ન—કોઈનાં બોલેલાં વચનો તે જ સ્વરૂપે ઉતારવામાં આવે ત્યારે તેમને અવતરણચિહ્નોમાં મૂકવામાં આવે છે. ગૂજરાતીમાં પછી વાર ઉતારેલાં વચનો પહેલાં અલ્પવિરામ મૂકવાથી પણ અવતરણચિહ્નનું કામ સરે છે. જેમકે,

તેણે કહ્યું, “ સાંજે ફરવા આવશો !”

તેણે કહ્યું, સાંજે ફરવા આવશો !

કૌસ—વાક્યની અંદર આવના શબ્દ કે શબ્દસમૂહનો અર્થ બતાવવાને કૌસનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે,

મનુષ્યનું ભૌતિક (સ્થૂલ) શરીર નાશવંત છે, પણ યથાશરીર (ક્રિતિરૂપી દેહ) અમર છે.

લોપકચિહ્ન—હકારનો આ લોપ સૂચવવા માટે આ ચિહ્ન મુકાય છે. જેમકે, ફેવું (ફેલું), વેમ (વેદમ), ઈન્ આ ચિન્હો ધાતુખરૂં કવિનામાં જ વપરાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

જોડણી

પ્રાસ્તાવિક—જોડણી સામાન્ય રીતે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને અનુસરે છે. વ્યુત્પત્તિ એ ભાષા અને વ્યાકરણનો એક મહત્વનો વિષય છે. એથી જોડણી સંબંધે થોડું વિવેચન કરવું આવશ્યક છે,

જોડણીનું જ્ઞાન ભાષાશુદ્ધિ માટે અતીવ આવશ્યક છે. વિદ્યાર્થીઓ માતૃભાષામાં વિચારદોષ કે વ્યાકરણદોષ પ્રમાણમાં ઓછા કરે છે. પરંતુ એમની જોડણીની ભૂલોનો તો સુમાર રહેતો નથી. જોડણીના નિયમો જોઈ એ તેવા સુપ્રાપ્ય નથી તેથી પણ આવી ભૂલો વિશેષ થાય છે.

ગુજરાતી જોડણી સંબંધે ટક્સ્ટ-બુક રિવિઝન કમિટીએ નક્કી કરેલા નિયમો પહેલાંનાં લખાણમાં મોટા ભાગે અનુસરવામાં આવતા. પણ સદ્-નરસિંહરાવ દ્વિવેદિયાએ જોડણીને ઉચ્ચારાનુસારી* તેમજ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી કરવાને જોડાદx ઉઠાવી. એમના પ્રયત્નોથી જોડણીને વ્યવસ્થિત કરવાને વિદ્વાનોનું લક્ષ ખેંચાયું અને પરિણામે વિદ્યાપીઠનો પ્રમાણભૂત ‘જોડણીકોશ’ બહાર પડ્યો. જોડણીકોશમાં ટક્સ્ટબુક-કમિટીના નિર્દોષ નિયમોનો સ્વીકાર થયો છે; જોડણીને કેટલેક અંશે ઉચ્ચારાનુસારી બનાવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે; અને કેટલીક વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી નહીં હોવા છતાં લાંબા સમયથી રૂઢ બની ગયેલી જોડણી પણ સ્વીકારાઈ છે.

આજે વિદ્યાપીઠની અસર તળે આવેલા લેખકો, સારાં અગ્રગણ્ય માસિકો તેમજ શિષ્ટ લેખકોનો મોટો ભાગ વિદ્યાપીઠની જોડણીને અનુસરે છે. બેશક, આ લેખકોમાંથી કેટલાક વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે આવેલો શબ્દમાંનો હકાર દર્શાવે છે, જો કે વિદ્યાપીઠને એ માન્ય નથી. ખીણ ધણી વિગતોમાં શિષ્ટ લેખકો વિદ્યાપીઠને જ અનુસરે છે.

જોડણી ભાષાશુદ્ધિનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. શબ્દની જોડણીમાં જરા સરખી ભૂલ થાય કે અર્થ કેવો ફરી બળ્ય છે તેનો નીચેનાં ઉદાહરણોથી ખ્યાલ આવશે. દા.ત. ‘શંકર’ ને બદલે ‘સંકર’ (મિશ્રણ),

* ઉચ્ચારને અનુસરતી.

x સમર્થ પ્રયત્ન (Crusade)

‘દીન’ (ગરીબ) ને બદલે ‘દિન’ (દિવસ), ‘ચિંતા’ ને બદલે ‘ચિતા’ લખી નાખવામાં આવે તો અર્થ કેવો વિપરીત બની જાય છે! નીચે જોડણીના નીચમો વિદ્યાપીડના જોડણીકાશના નિયમોમાંથી તારવણી કરીને આપ્યા છે. તેમનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી અને શિષ્ય માસિકો તથા પુસ્તકોની જોડણી પર લક્ષ આપવાથી જોડણીની ભૂલો ઓછી થઈ જશે.

તત્સમ શબ્દોની જોડણીની કેટલાક નિયમો

(૧) સ્ત્રીલિંગી શબ્દોની અન્ત્ય ‘ઈ’ મતિ, મતિ જેવાં ભાવવાચક નામોના થોડાક અપવાદ સિવાય ધણુંખરું દીર્ઘ હોય છે. જેમકે, નદી, લક્ષ્મી, નારી, ઇં..

(૨) સંસ્કૃત શબ્દોમાં નામને અન્તે દીર્ઘ ‘ઊ’ જવડ્યે જ આવે છે. સંસ્કૃત ‘ઉ’કારાંત નામોમાં અન્ત્ય ‘ઉ’ ધણુંખરું ઋસ્વે હોય છે. જેમકે, મધુ, વિષ્ણુ, લઘુ,* ઇં.

(૩) કેટલાંક પુલ્લિંગ નામોને અંતે ‘ઇન્’ હોય છે; તેમનું પ્રથમા એ.વ.નું રૂપ દીર્ઘ ઈ-કારાંત હોય છે. જેમકે પ્રાણિન્-પ્રાણી, હલિન્-હલી. જૂજરાતીમાં પ્રથમાવાળાં રૂપો જ વપરાય છે; તેમની અન્ત્ય ઈ દીર્ઘ હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. જેમકે, પ્રાણી, શૂલી, મનસ્વી, શ્રેયાર્થી, વિદ્યાર્થી, ઇં.

(૪) ‘તિ’ પ્રત્યાયાન્ત ભાવવાચક નામોની અન્ત્ય ‘ઈ’ ઋસ્વ છે. કેટલાક અશુદ્ધ રીતે અન્ત્ય ‘ઈ’ દીર્ઘ લખે છે.

અશુદ્ધ જોડણી

સ્થિતી

કિર્તી

નિતી

મતી

શુદ્ધ જોડણી

સ્થિતિ

કિર્તિ

નિતિ

મતિ

(૫) સંસ્કૃતમાં વિશેષજ્ઞને જ, ય, સ્વ, તા, વગેરે પ્રત્યાયો લાગીને નામ બને છે. આમાંથી જ અને જ પ્રત્યાયો યમનાં યદેવાં

* વિશેષજ્ઞના નિયમો નામના પ્રમાણે જ હોય છે.

પદના આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. ત્વ અને તા લાગતાં આદ્યસ્વર યથાવત્ રહે છે. ગૂજરાતીમાં આ પ્રત્યયોના જેવો ‘પણું’ પ્રત્યય છે. આ શબ્દોમાં આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિમાં તેમજ પ્રત્યયો લગાડવામાં ધણા ભૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ
માધુર્યતા
સૌન્દર્યપણું
ગુરુત્વપણું
માર્દવતા
કૌમારતા
સ્વાસ્થ્યતા

શુદ્ધ રૂપ
માધુર્ય કે મધુરતા
સૌન્દર્ય કે સુંદરતા
ગુરુત્વ કે ગુરુપણું
માર્દવ કે મૃદુતા
કૌમાર
સ્વાસ્થ્ય કે સ્વસ્થતા

(૬) સંસ્કૃત નામોને તદ્વિત પ્રત્યય ‘ઇક’ લાગીને વિશેષણ અને છે ત્યારે આદ્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. આ ‘ઇક’ પ્રત્યયની ‘ઇ’ ઋસ્વ હોય છે. ‘ઇક’ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોના આદ્યસ્વરમાં ધણા ભૂલ કરે છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ
પ્રમાણિક
અધ્યાત્મિક
સ્વભાવિક
મંગલિક

શુદ્ધ રૂપ
પ્રામાણિક
આધ્યાત્મિક
સ્વાભાવિક
માંગલિક

(૭) મત-મન્ત પ્રત્યયને બદલે વત્-વન્ત પ્રત્યય શબ્દને અતે કે ઉપાન્ત્યે અ-વણું કે મ્ હોય તો જ થાય છે. આમાં ધણા ગૂંચવણ કરીને ભૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ
સંપત્તિવાન્
બુદ્ધિવાન્
શક્તિવાન્

શુદ્ધ રૂપ
સંપત્તિમાન્
બુદ્ધિમાન્
શક્તિમાન્

નોંધ—આ વ્યંજનાંતરૂપો ગૂજરાતીમાં વપરાય ત્યારે વ્યંજનમાં અ’ ઉમેરાય છે. જેમકે, બુદ્ધિમાન મેનુષ્ય.

(૮) ઉપરના 'મત્' પ્રત્યયનું 'માન' રૂપ અને વર્તમાનકૃદંતનો 'માન' પ્રત્યય એ બંને ભિન્ન છે. તેમની વચ્ચે કેટલાક ગૂંચવાડો કરી નાખે છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
શોભાયમાન્	શોભાયમાન
જન્યવલ્લભાન્	જન્યવલ્લભાન
વિદ્યમાન્	વિદ્યમાન

(૯) નીચેના શબ્દોમાં 'ઇન' પ્રત્યયમાં દીર્ઘ 'ઇ' છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
પ્રાચિન	પ્રાચીન
અર્વાચિન	અર્વાચીન
નવિન	નવીન
કુલિન	કુલીન

(૧૦) શ્રેષ્ઠનાદર્શક—ઉત્કર્ષવાચક પ્રત્યય 'ઈષ્ટ' છે. તેને બદલે કેટલાક ધણી વાર 'ઈષ્ટ' વાપરવાની બૂલ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
કનિષ્ઠ	કનિષ્ઠ
ગરિષ્ઠ	ગરિષ્ઠ
બલિષ્ઠ	બલિષ્ઠ

(૧૧) સંસ્કૃતમાં ધાતુને 'અનીય' પ્રત્યય લગાડીને વિષ્વર્થકૃદંત બતાવવામાં આવે છે. આ 'અનીય' પ્રત્યયની 'ઈ' દીર્ઘ છે.

અશુદ્ધ રૂપ	શુદ્ધ રૂપ
રૂમરખિય	રૂમરખીય
મનનિય	મનનીય
નિચારખિય	નિચારખીય
આદરખિય	આદરખીય

(૧૨) સંસ્કૃતમાં શબ્દોને જે નામ મૂ. માનનાં રૂપ લાગવાથી વિશ્વ રૂપો બને છે, ત્યારે તે શબ્દોને દીર્ઘ 'ઈ' લાગે છે.

અશુદ્ધ રૂપ
સ્વિકાર્ય
એકિકરણ
દહિભૂત

શુદ્ધ રૂપ
સ્વીકાર્ય
એકીકરણ
દહીભૂત

(૧૩) 'ઋ' કાર અને 'ર' કાર વચ્ચે ગૂંચવણ કરી નાખવાથી ઘણી ભૂલો થાય છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ
દ્રષ્ટિપાત
કપા
કૃતિ
કૃષ્ણ
નૃત્ય
ગૃહશાંતિ
સાવિત્રી વૃત

શુદ્ધ રૂપ
દષ્ટિપાત
કૃપા
કૃતિ
કૃષ્ણ
નૃત્ય
ગ્રહશાંતિ
સાવિત્રી વ્રત

(૧૪) શ, ષ ને સ્ ની ગૂંચવણથી ઘણી ભૂલો થાય છે.

અશુદ્ધ રૂપ
વિપિષ્ટ
વૈશ્નવ
શંશય
શિવાયઃ
નુકસાનઃ

શુદ્ધ રૂપ
વિશિષ્ટ
વૈષ્ણવ
સંશય
સિવાયઃ
નુકસાનઃ

(૧૫) ખોટી સંધિ કરવાથી કેટલીક ભૂલો થાય છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ
કુલલિમાન
કુરાલિમાની
દૂર દેશી
કોટયાધિપ

શુદ્ધ રૂપ
કુલાલિમાન
કુરલિમાની
દૂર અદેશીઃ
કોટયધિપ

નિરિક્ષક

નિરીક્ષક

નિરાવધિ

નિરવધિ

નિરસ

નીરસ

નિશ્વાસ

નિઃશ્વાસ

(૧૬) કેટલાક જોડાકાર ન હોય ત્યાં જોડાકાર લખીને બૂલ કરે છે. જેમકે,

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

તુષ્ટમાન

તુષ્ટમાન

શ્રીખંડ

શિખંડ

શ્રાપ

શાપ

શ્રીયુક્ત

શ્રીયુત

વસ્તિ

વસતિ

વિસ્મરણ

વિસ્મરણ્ય

(૧૭) કેટલાક શબ્દો ખોટી રીતે બનાવવાથી બૂલ થાય છે.

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

સાદિત્યક

સાદિત્યકાર

પાશ્વિમાન્ય

પાશ્વાત્ય

મગ્નખૂતપણ

મગ્નખૂતાર્થ, મગ્નખૂતપણું

(૧૮) સ્વરોની ઠસ્ટવદ્યાર્થતામાં કેટલાક બૂલ કરી નાખે છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર લક્ષ રાખવાથી એવી બૂલો નહીં થાય.

અશુદ્ધ રૂપ

શુદ્ધ રૂપ

આખીન

અખીન (અખિ+દાન)

દિપક

દીપક

દીનચર્ચા

દિનચર્ચા

સ્વામિ

સ્વામી

અતિમૂલ

અતિમૂલ

ઉપવિન

ઉપવીન

• ક્ષાપ્તી રાજને સંસ્કૃત મંત્રવ લગાડવાને શબ્દ ક્ષાપ્તી કહે છે.

મંત્રિ
 ઉષ્ણ
 ઉધ્વ
 આશિર્વચન
 ઇન્દ્રીયગમ્ય
 ઇશ્વરપ્રિત્યર્થ
 શિતલ
 શીઘ્ર
 સંમિલન
 ક્ષિરસાગર
 ઇન્દ્રજિત
 વિચીમાલા
 અગ્રણી
 ભૂગોળ
 મિમાંસા
 વિણાધારી
 સ્ફુર્તિ

મંત્રી
 ઉષ્ણ
 ઉધ્વ
 આશીર્વચન
 ઇન્દ્રિયગમ્ય
 ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ
 શીતલ
 શીઘ્ર
 સંમીલન
 ક્ષીરસાગર
 ઇન્દ્રજિત
 વીચિમાલા
 અગ્રણી
 ભૂગોળ
 મીમાંસા
 વીણાધારી
 સ્ફૂર્તિ-સ્ફૂર્તિ*

(૧૯) કેટલાક શબ્દના વ્યંજનોમાં ભૂલ કરી નાખે છે.

અશુદ્ધ રૂપ
 સહસ્રાબ્દન
 આહ્લાદક
 આહ્વાન
 આહ્નિક
 વિશિષ્ટ

શુદ્ધ રૂપ
 સહસ્રાબ્દન
 આહ્લાદક
 આહ્વાન
 આહ્નિક
 વિશિષ્ટ

* પદમાં ૨ કે ૬ ની પછી વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજન વિકલ્પે બેવડાય છે. જેમકે, હર્તા-હર્તા, સર્તા-સર્તા, પૂર્તિ-પૂર્તિ.

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીના નિયમો* તત્સમ શબ્દોની જોડણી

૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે લખવી.
ઉદાહરણ—મતિ, નીતિ, ગુરુ.

૨. જાપામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં. ઉદાહરણ—કલિન-કલણ, રાત્રિ-રાત, દશ-દસ, કલા-કળા.

૩. જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગૂંજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાંત ગંણીને લખવા. ઉદાહરણ—વિદ્વાન, જગત, અદસ્માત, પરિપદ. આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી, વગેરે જાપાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ—કુર્યાન.

૪. પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, ક્વચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા ખીજા સંસ્કૃત શબ્દની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાંત લખવા. ઉદાહરણ—કિંચિત્કર, પશ્ચાતાપ. આવાં અન્યથો પછી જ્યારે 'જ' આવે ત્યારે તેમને વ્યંજનાંત ન લખવાં. ઉદાહરણ—ક્વચિત્ જ.

૫. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં અનુનાસિક અક્ષરોને સ્થળે અનુસ્વાર વાપરવું. ઉદાહરણ—સંબંધ, અંગ, અંક, વગેરે. અન્ન, સન્મતિ, ઉન્માદ અને એવા ખીજા શબ્દો અપવાદરૂપ છે.

૬. ક્ષેત્ર કારણે સંસ્કૃત શબ્દોમાં સ્ત્રીનાં નામો દીર્ઘ ધ્રીયો લખવાં. ઉદાહરણ—હરી, મણી, શાંતી, વગેરે.

૭. જ્યાં અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી કે અન્ય પરજાપામાંથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ રૂઢ ચર્ચ થયો હોય, ત્યાં તેજ અર્થમાં જગ તત્સમ શબ્દ ન વાપરવો. ઉદાહરણ—ખ્યાદિય, દુખદ, કંઈચિત્, દિશ્ત, વગેરે મૂળ રૂપો નથી વાપરતાં ખ્યામલ, ખ્યામેદુખ, અંગ્રેજી, રિશ્ત, વગેરે પ્રચલિત રૂપો વાપરવાં.

ઉચ્ચારદર્શક ચિહ્નો

૮. અરખી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવતાં ચિહ્નો વાપરવાં નહીં. ઉદા-
જહેમત, પેડ, ગાંવ, વગેરે શબ્દો તેજ રૂપમાં ગૂજરાતીમાં વાપરવાના
હોય તો તેમના ઉચ્ચારદર્શક ચિહ્નો લખવાં નહીં.

૯. 'એ' તથા 'ઓ' ના સાંકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની ભિન્નતા
દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહીં, પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોના 'એ' 'ઓ'ના
ઉચ્ચારમાં ભ્રાન્તિ ન થાય માટે તે દર્શાવવા ઊંઘી માત્રાનો ઉપયોગ
કરવો. ઉદા-કોશી, ઓગસ્ટ, કોલેજ, વગેરે.

૧૦. અનુસ્વારના કામલ કે તીવ્ર ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો
વાપરવા નહીં.

‘હ’ શ્રુતિ

૧૧. ટેક્સ્ટ-બુક કમિટી તથા વિદ્યાપીઠનો નોડણીકાશ જેમાં ‘હ’
કાર લખેલો હોય તેવા શબ્દોની નોડણી નીચે પ્રમાણે રાખવાનું સૂચવે છે.

(અ) બહેન, વહાણું, વહાણું જેવા શબ્દોમાં તથા રહે, કહે,
પહેર, પહોંચ જેવા ધાતુઓમાં ‘હ’ બુદ્ધે પાડીને લેખવો.

(બ) નાનું મોટું, ખીક, મોં, અમારું, તમારું, જ્યારે, ત્યારે,
આવું, વગેરેમાં ‘હ’કાર ન દર્શાવવો.

નોંધ—અર્વાચીન ગૂજરાતી શિષ્ટ ગ્રંથોમાં ‘બહેન’ ‘વહાણું’ ‘વહાણું’
‘મોટું’ ‘ખીક’ ‘મોં’ ‘તહમે’ ‘તહમારું’ જેવા કેટલાક શબ્દોમાં હકાર
દર્શાવવામાં આવે છે. ‘અમારું’ ‘જ્યારે’ ‘ત્યારે’ ‘આવું’ વગેરેમાં હકાર
દર્શાવતો નથી.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે શિષ્ટ ભાષામાં વ્યંજનો સાથે હકારનો
અળવાન સંયોગ દર્શાવવાની પ્રથા પડી ગઈ છે, પરંતુ સ્વર કે અર્ધસ્વર સાથે
હકારનો સંયોગ દર્શાવતો નથી.

‘ય’ શ્રુતિ

૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગૂજરાતના કેટલાક ભાગમાં
‘ય’ શ્રુતિ થાય છે. ઉદા-જાત્ય, આંખ્ય, લાવ્ય, લ્યો, ઘો, ઇત્યાદિ.

પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી.

જાત, આંખ, લાવ, દો, એમ લખવું.

૧૩. કેટલાક શબ્દોમાં—પારણું, ખારણું, શેરડી, દોરડું, ખાંડણી, દળણું, આળણી—વગેરેમાં ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળરૂપ જ લખવું.

શ અને સ

૧૪. અનાદિ ‘શ’ ના ઉચ્ચારની બાબતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાન્તિક ઉચ્ચારબેદ છે. ઉદાહરણ—ડોશી—ડોસી, માશી—માસી, બેંશ—બેંસ. આવા શબ્દોમાં શ અને સ નો વિકલ્પ રાખવો.

નોંધ—ચુસ્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો સની પૂર્વે અથવા પછી તરત જ ઈ, એ કે યહાર હોય તો તેનો સ થાય છે. મઠિ શહારચુકન ઉચ્ચારો વધારે માન્ય ગણવા જોઈએ.

૧૫. શક, શોષ, ‘શુ’ માં રૂદ શ રાખવો, પણ ‘સાકર’માં સ લખવો.

૧૬. વિશે અને વિશે એ બન્ને રૂપો આવે.

ઢ અને ડ

૧૭. કેટલાક ‘ઢ’ ને બદલે ‘ડ’ અને ‘ડ’ છટા પાડીને લખે છે. જેમકે, ઢાણું, વઢાણું. તેમ ન લખતાં કાઢ, વાઢ, ટાઢ, અઢાર, એમ લખવું. પરંતુ ગઢવું, લઢવું, ઢાઢમ, ન લખતાં ગઢવું, લઢવું, ઢાઢમ એમ લખવું.

૧૮. કહેવગવવું—કહેવરાવવું, ગવગવવું—ગવરાવવું, ઉગાડવું—ઉગાડવું, બેસાડવું—બેસારવું. જેમાં પ્રેરક રૂપોમાં ડ અને ર નો વિકલ્પ રાખવો.

નોંધ—આમાંથી ‘ર’વાળાં રૂપો શિષ્ટ સાદિત્વમાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે.

લેગફર

૧૯. અલપપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્દત્ત શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દિત્ત કરવું. ઉદાહરણ—લેગફર, પધ્ધર, જીનો. પણ ‘અ’ તથા ‘ઈ’નો લેખ હોય તો રૂદ લખવું, જૂઠ નહીં. ઉદાહરણ—અરેર.

‘ઘ’ અને ‘ઙ’ (હ્રસ્વ અને દીર્ઘ)

૨૦ તદ્દલ્પ શબ્દોમાં અંત્ય ‘ઘ’ તથા ‘ઙ’ સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવાં. ઉદાહરણ—ધી, અહીં, દહીં, પિયું, લાકુ, જુદું.

નોંધ—હ્રસ્વ ‘ઙ’ આ પ્રમાણે લખાય છે અને દીર્ઘ ‘ઙ’ આ પ્રમાણે લખાય છે.

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમાં નિરનુસ્વાર (અનુસ્વાર વિનાનો) ળ દીર્ઘ લખવો. ઉદાહરણ—લૂ, યૂ, બૂ, જૂ.

૨૧. અનંત્ય ળ તથા ળ ઉપર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર ક્રામલ થતો હોય ત્યારે ળ કે ળ દીર્ઘ લખવાં. ઉદાહરણ—ધંકું, સીંચણિયું, લૂંટ, પૂંછકું, વરસૂંદ.

અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, મુંવાળું.

૨૨. શબ્દમાં આવતા યુક્તાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને થડકા લાગતો હોય ત્યાં ળ કે ળ હોય તે હ્રસ્વ લખવો. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય (તીવ્ર અનુસ્વાર હોય) ત્યાં યુક્તાક્ષર ગણવો. ઉદાહરણ—કિસ્તી, શિસ્ત, જુસ્સો, ચુસ્ત, છેતરપીંડી, જિંદગી, લુંગી.

૨૩. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા એ અક્ષરના શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય ળ તથા ળ દીર્ઘ લખવાં. ઉદાહરણ—ચૂક, તૂત, ઝૂલો, જૂનો, ઝીણું.

અપવાદ—મુધી, દુઃખ.

૨૪. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય ત્યાં એથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ળ કે ળ પછી લઘુ અક્ષર આવે તો તે દીર્ઘ લખવાં, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો હ્રસ્વ લખવાં. ઉદાહરણ—ખુશાલ, નીકળ, મૂલવ, વિમાસ, મજૂર, કિનારો, ધત્યાદિ.

અપવાદ—૧. વિશેષણ પરથી થતાં નામો તેમજ નામ પરથી બનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ—ગરીબ-ગરીબાઈ, વકીલ-વકીલાત, મીઠું-મીઠાશ, જૂઠું-જૂઠાણું.

અપવાદ—૨. ફેટલાક શબ્દો ખોલતાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર પર લાર આવે છે; ત્યાં ઈ કે જ ને હોય તે દીર્ઘ કરવાં. ઉદાહરણ—ક્રીડો, દાગીના, વગેરે.

૨૫. ચાર અથવા તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં આદિ ઇ કે ઉ દ્રસ્ત્ર લખવાં. ઉદાહરણ—મિજલસ, દિલચાલ, દિલકિલાટ, ખિસકાલી.

નોંધ—આ ભેદનો શબ્દ સમાસ હોય તો સમાસના અંગમૂલ શબ્દોની ભેદણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ—મૂલયાપ, ખીજવર, હીલુકમાડ.

૨૬. પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં, પ્રેરક અને કર્મણિપ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દ અથવા ધાતુની મૂળ ભેદણી કાયમ ન રાખતાં કલમ ૨૪ અને ૨૫ પ્રમાણે ભેદણી કરવી. ઉદાહરણ—મૂલ, ભુલામણી; શીખ, શિખામણ; જાડ, ઉડાડ, ઉડમણ; મૂકું, મુકાવું.

૨૭. શબ્દના અધારણમાં ‘ઈ’ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈ ને દ્રસ્ત્ર કરી સ્વરની પહેલાં ‘ય’ ઉમેરીને લખવું. ઉદાહરણ—દરિયો, કડિયો, ધોતિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, સહિયર.

નોંધ—શબ્દોમાં ‘દરીઓ’, ‘કાઠિઓ’, ‘પીઅર’ જેવા શબ્દો વપરાય છે, પરંતુ વધારે શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય તો ઉપરના નિયમમાં જાન્યેલી રીત છે.

૨૮. (ક) વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડનાં શબ્દોની મૂળ ભેદણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ—નદી-નદીઓ, સ્ત્રી-સ્ત્રીઓ, ખખી-ખખીઓ.

(ઘ) કરીઓ, છીએ એમ લખવું. પશુ પચેવું, ગયેવું, સચવાયેવું એવાં રૂપો દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખવાં.

૨૯. સન્ન, મન્ન, નિઃદગી, સમજ, એમાં ‘ન’ તથા ગોચર, ગોચર, એમાં ‘જ’, અને આંજમાં ‘જ’ કે ‘જ’ લખવો.

૩૦. આમણી-આંજણી, લીમણ-લીંજણ, કામણી-કાંજણી, આંલો-આંલો, સાંલો-સાંલો; એ બધાં રૂપો આવે.

૩૧. જુવો, ધુવો નહીં, પણ જુઓ, ધુઓ લખવું.

અગ્નિ	અનિલ	આમદાની	ઊર્જા
અગ્નિ	અનિષ્ટ	ધન્વિય	ઊર્ધ્વ
અકલિત	અનીતિ	ધત્યાદિ	ઊષ્મા
અખંડિત	અનુચિત	ધતિહાસ	ઋગ્વેદ
અગણિત	અનુયાયી	ધનજીત	ઋચા
અંગીકૃત	અલાયદ્	ધશ્વર	ઋજુતા(સરલતા)
અંજલિ	અંતર્ધાન	ધશિ	ઋણ (દેવું)
અટવી (વન)	અંતરિ (રી) ક્ષ	ધક્ષિત	ઋણાનુબંધ
અતિથિ	અભિરુચિ	ધર્મ	ઋતુ
અદ્ભુત	અવધિ	ધર્માન	ઋતિવર્ત્ત
અદ્યાપિ	અહીં	ઉકિત	ઋપિ
અદ્વિતીય	અંકિત	ઉચ્છ્રંખલ	એકત્રિત
અતિશયોક્તિ	અંતિમ	ઉચિત	એકાકી
અધીન	આકર્ષિત	ઉજ્જવલ	એકદેશીય
અધીશ	આકર્ષિત	ઉત્તીર્ણ	એકાંતિક(અંતિમ- છેવટનું)
અધોગતિ	આશ્રયિકા	ઉચ્છ્રાંસ	એપણા (ધ્રુવ)
અધ્યાહુત	આદિત્ય	ઉત્કાંઠત	એચ્છિક
અનાદિ	આધુનિક	ઉત્પત્તિ	એતિહાસિક
અનુકૂળ	આધ્યાત્મિક	ઉદધિ	એશ્વર્ય
અભિજ્ઞાન (ઓળખની નિશાની)	આકૃતિ	ઉદાસીન	ઓજસ્વિતા
અભિષેક	આચ્છાદિત	ઉદામ	ઓચિંતું
અપૂર્વ	આગ્રાધીન	ઉપયોગિતા	ઓશિયાળું
અમૂલ્ય	આગ્રાંકિત	ઉપવીત	ઓજ્જ્વલ
અવર્ચીન	આપત્તિ	ઉપાધિ	ઓજસ
અશ્લીલ	આવૃત્તિ	ઉપનિષદ્	ઓહા
અવનતિ	આશિષ	ઉન્નતિ	ઓષ્ઠ
અસ્તિત્વ	આશીર્વાદ	ઉદ્દેશ્ય	ઓચિત્ય
અહર્નિશ	આસ્તિક	ઉપા	ઓદાર્ય
અહિંસા	આહુતિ	ઉષ્ણુ	ઓપધિ
અહિત	આસકિત	ઉમર કે ઉમ્મર	કંકિન
અનિત્ય	આહ્નિક	ઉર્મિ	કદાપિ
અનિમિષ	આભૂષણ	ગુનંતા	
	આશ્રય		

तृतीय	दीपावलि	नागरिक	पथिक
त्रैमासिक	दीर्घसूत्री	नाटकीय	परक्रीय
दक्षिण	द्वितीयमान	नालि	पदवि (-वी)
दरियो	द्विप (हाथी)	नाविक	परिणाम
दस्तूर	द्वीप (भेट)	निद्रा	परिवर्तन
दहेशत	धुति	निपुण	परिशिष्ट
दिगर	दोषग्राही	निमित्त	पसंद
दिल	धार्मिक	नियम	पारितोषिक
दिलगीर	धीमुं	निराश	पिष्टपेषण
दिलासो	धनिक	निरीक्षण	प्रतिज्ञा
दीवान	धिकार	नवलिका	प्रतिकार
दीक्षा	धर्मपत्नी	नवीन	प्रतिभा
दिग्दर्शन	धीरता	नवुंनूतुं	प्रतिध्वनि
दरिद्र	धूर्त	नंदनवन	परिषद्
दर्शनीय	धूलि	निगूढ	परीक्षा
दांलिक	ध्वनि	नियोज	परापूर्व
दाक्षिण्य	ध्रुवुं	निदशन (छिदाहरण)	पराङ्मुख
दीर्घ	ध्रुमकेतु	निमलूक	पाणि (हाथ)
दुनिया	धूप	निमंत्रण	पाणी (जल)
दूरभीन	ध्रुवपद	नीरस	पारिभाषिक
द्वध	धूम्र	निरुधभी	प्रशस्ति
दृष्टि	नणदीक	नेपथ्य	अवीण
दैनिक	नवाणिश	निर्माण	प्रास्ताविक
दूषित	नसीहत के नसियत	निश्चित	प्रासंगिक
दोषित	नाणर	निष्ठा	पुल
दोषल्य	नापूद	नीति	पूज
धूत	नासि (सी) पास	निष्ठुर	पूज्य
दंड	नासूर	नीराग (नीरागी)	पूणिमा
द्विगु	निगाह	नैपुण्य	पृथ्वी
द्विनयया	निरुपत	न्यून	पौष्टिक
दीक्षित	निहाल	नैसर्गिक	प्रतीक
दीपक	नीलम	पतित	प्रतीति
	नुकसान		

प्रीति	लूत	मुश्केली	रति
प्राचीन	लौगोलिक	मुसदी	रभणीय
प्राभाषिक	लौतिक	मुण्ण	रश्मि
कृत	लान्ति	मन्तूर	रवि (सूर्य)
क्षीर	लक्ष्मीभूत	मदिमा	रसिक
क्षत्रियाद	लक्षित	मंदिर	राशि (दशलो)
क्षितूर	मंलुल	मादित्ती	राशी (पराय)
क्षिणी	मदिरा	मासिक	रणनी
प्राक्षिक	मनस्वी	मंलुपा	रहित
प्रीलत्स	मति	मदिला	रणू
लुद्धि	मयूर	मांगलिक	रभण
गिन्दु	मलिन	मिथ्या	राणेतो (धारा)
अनायय	मदपि	मीमांसा	विज्ञापन
अधिर	मक्षूर, मगदूर	मुमुक्षु	रिवाज
अक्षिस (श)	मण्डूर	माभिक	रुपयत
आलु, आलू	मण्णूत	मानसिक	रीति
अिरादर	मनसुभो	मित्र	रीत
गिलकुल	मिणलस	मिष	रवि
भीमार	मरुभ	मुद्रत	इदि
भूरु	मरुतयो	भक्ति	लागित्ता, लाग्गभ
गेरुदु	गोदु	मादितक	लेखास
गेरुदु	गोमदु	यद्यस्वी	लासित्य
अदु	गयगुल	यथाविधि	लादिक
अयभीत	मदेमुल	यज्ञोपवीन	लायण्य
लाग्निक	मादिक	यासिक	लादामिक
लगिनी	मायुभ	मुदित	लसिन
अयदीय	मिणज	यानन	लीग्री
लागीरथी	मिलकत	यांयिक	वह्नि
लिङ्गु	मिनास	यादज्ञन	वादि (पाणी)
भरु	मीनासरी	मुनानी	वारी (वारे)
भोपण	मृदुभो	मुशेयिभन	वदि
पुनल	मुनामन	मुगेपीम	वनिना
भूमि	मुसनवी		

સૌક્ય
સૌભાગ્ય
સ્તબ્ધ
સ્થાન
સ્થાનિક
સ્થાપક
સ્થિતિ
સ્થિત
સ્વપ્નસૃષ્ટિ
સ્વેચ્છિકાર
હૃદય

હાનિ
હાદિ
હિત
હિમ
હીન
હિમરશ્મિ
હામ
હામત
હામર
હામ
હામ (ક) તો

હમેશ (સાં), હમેશ
હાકિમ
હિકમત
હિસાબ
હુકમ
હોશિયાર
હોદ્દા
હસ્ત
હાસ
હાદ્ય
હાકિય

હરિયાળું
હરિયાળી
હસ્તકેશવ
હાસ્યાસ્પદ
હેત્વાભાસ
હોતા
હામાશીલ
હાનિધર્મ
હિતિજ
હીણ

પ્રકરણ ચોથું

તદ્ધિત અને કૃત પ્રત્યયો

તદ્ધિત પ્રત્યયો—તદ્ધિત અને કૃત પ્રત્યયોનું સ્વરૂપ અને તે લાગતાં શબ્દના રૂપમાં થતા ફેરફારનું જ્ઞાન તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધ જોડણી માટે અનિવાર્ય છે. સંસ્કૃતમાં સાધિત શબ્દો જે પ્રત્યયોથી બને છે તે બે પ્રકારના છે: કૃત કે ક્રિયાપદના ધાતુરૂપને લાગતા પ્રાથમિક પ્રત્યયો (primary affixes) અને તદ્ધિત કે નામાદિક પદોને લાગતા દ્વિતીયિક પ્રત્યયો (secondary affixes)*. તદ્ધિત પ્રત્યયો ધાતુ સિવાયનાં સર્વ પદોના—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અવ્યયાદિકના—વિભક્ત્યન્ત કે પ્રાતિપદિક અંગને લાગે છે. તદ્ધિત એટલે ‘તત્’ એ ‘તદ્’ સર્વનામનું વિભક્ત્યન્ત રૂપ (અર્થાત્, તદ્દથી ઉપલક્ષાતાં નામસર્વનામાદિકનાં વિભક્ત્યન્ત રૂપ) તેને ‘હિત’—યોગ્ય, લાગુ પડી શકે તેવાં (પ્રત્યય). ટૂંકમાં નામાદિકનાં વિભક્ત્યન્ત (વિભક્તિ-પ્રત્યય) જેને લાગે છે તેવું પ્રાતિપદિક અંગ) રૂપને લાગતા પ્રત્યય તે તદ્ધિત.

તદ્ધિત પ્રત્યયોમાંથી કેટલાક તત્સમ (સંસ્કૃત) છે, કેટલાક તદ્ભવ (ગૂજરાતી) છે, અને કેટલાક ફારસી-અરબી છે.

* તદ્ધિત પ્રત્યયો નામિક પદો, જે પ્રાથમિક હોય કે ધાતુમાંથી સાધિત થયેલા હોય, તેમને બંનેને લાગતા હોવાથી એમને દ્વિતીયિક પ્રત્યયો (secondary affixes) કહે છે. ઉ. ત. ની ધાતુને કર્તૃત્વવાચક કૃત પ્રત્યય ક્ક, અને ભાવવાચક કૃત પ્રત્યય તિ લાગીને નાયક અને નીતિ શબ્દો બન્યા. એમને ફરી તદ્ધિત ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યય અને સંબંધવાચક ક્ક પ્રત્યય લગાડીએ એટલે નાયકત્વ અને નૈતિક જેવા શબ્દો સિદ્ધ થાય. અહીં કૃત પ્રત્યયો ક્ક કે તિ એ છે, અને તદ્ધિત ત્વ, ક્ક વગેરે પ્રત્યયો એ દ્વિતીયિક પ્રત્યયો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

તત્સમ કે સંસ્કૃત તદ્વિત પ્રત્યયો

તદ્વિત પ્રત્યયનો પ્રકાર (અર્થદર્શક)	તદ્વિત પ્રત્યય	તેને યોગે મૂળ શબ્દમાં પિ-કાર કે ફેરફાર	દાખલા
(૧) જાતૃવાચક— (‘જાણનાર,’ અધ્ય- યન કરનાર’ એ અર્થમાં)	અ	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ અને અંત્ય ‘અ’ નો લોપ	૧ વૈયાકરણ (વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનાર)
	ઇક	—	આલંકારિક (અલંકારનો અભ્યાસી)
		—	નૈયાયિક (ન્યાય કે તર્કશાસ્ત્ર જાણનાર)
		—	પૌરાણિક (પુરાણોનો અભ્યાસી)
	લક	—	ભીમાંસક (ભીમાંસા જાણનાર)

૧. નોંધ—‘વ્યાકરણ’ ના વ્દા ના ન એ ક્વ થઇને જિવા થયું, અને તેના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થનાથી ‘વૈયાકરણ’ રૂપ સિદ્ધ થયું.
૨. નોંધ—સામાન્ય રીતે અ, ઇ, ઈ, ં, ં, ં, ં અને ં એ પ્રત્યયોને યોગે આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. સામાન્યિજ્ઞાન પ્રમાણે એ વૃદ્ધિ નો પ્રયત્ન—અલ્પાલ્પ—નું પરિણામ છે.
૩. નોંધ—સ્વર કે ં એને આદિ લોપ એવા પ્રત્યયો પૂરે સ્થાનો અ, ઇ, ઈ, ને લોપાય છે.

(૨) અપત્યાર્થવાચક- (અપત્ય-પુત્ર કે પુત્રી અને વંશજના અર્થમાં)	અ	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ	પાર્વતી (પર્વતની પુત્રી), ભાર્ગવ (ભરુનો પુત્ર કે વંશજ), યાદવ ^૧ (યદુનો પુત્ર કે વંશજ), પાર્થ (પૃથા -કુંતીનો પુત્ર), પાંચાલી (પાંચાલ -પંચાલોનો રાજા-તેની પુત્રી).
	ઇ	"	દાશરથિ (દશરથનો પુત્ર), કાશ્ણિ (કૃષ્ણનો પુત્ર-મદન).
	ણ	"	ગાંગેય (ગંગાનો પુત્ર), વૈનતેય (વિનતાનો પુત્ર), કૈન્તેય (કુંતા- નો પુત્ર), ભાગિનેય (ભાગિની- બહેનનો પુત્ર),
	ય	"	દૈત્ય (દિતિના વંશજ), શાંડિલ્ય (શંડિલના પુત્ર કે વંશજ). જમદગ્ન્ય (જમદગ્નિના પુત્ર), પારવલક્ય (પરવલકના પુત્ર).
	ઇય	—	સ્વસ્ત્રીય (એનનો પુત્ર, ભાણેજ).
(૩) પ્રકૃતિ કે ઉત્પત્તિસ્થાનવાચક (-‘માં થયેલું, બનેલું વસેલું’ એ અર્થમાં)	ય	—	તાલવ્ય (તાલુ-તાળવામાંથી આવેલું, થયેલું) વન્ય (વનમાં થયેલું)
			ગ્રામ્ય (ગ્રામમાં બનેલું, વસેલું) અંત્ય (અંતમાં વસેલું, રહેલું)
	ત્ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ	દક્ષિણાત્ય (દક્ષિણમાં થયેલું) પાશ્ચાત્ય (‘પશ્ચાત્’-પશ્ચિમમાં થયેલું)
			પૌરસ્ત્ય (‘પુરસ્’-પૂર્વમાં થયેલું) અમાત્ય (પાસે રહેલો અધિકારી)
			અંત્રત્ય (અહીં થયેલું, બનેલું) મધ્યમ (મધ્યમાં રહેલું)
	મ	—	

૧. નોંધ—સ્વર કે ચ થી આરંભાતા પ્રત્યયો પૂર્વે અંત્ય ટ, ઝ નો ગુણ થાય છે, અને ઙો, ઞ ના કય, ક્વ થાય છે. જેમ કે યદુ+અ=યાદવ, ગો+અ=ગવ્ય.

(૪) સંબંધવાચક— (-ના સંબંધી 'તત્સંબંધી' એ અર્થમાં)	મ રુક ભ	— — —	અધમ (અધસ્-નીચે પડેલું, રહેલું) આદિ સ્વરની માનસિક (મન સંબંધી, મનને વૃદ્ધિ ને અત્યલગત), ધાર્મિક (ધર્મ સંબંધી), 'અ' નો લોપવાર્ષિક (વર્ષ સંબંધી, વર્ષને લગતું), નૈસર્ગિક, ગ્રામાણિક, સામાયિક, આધ્યાત્મિક. (નોંધ-‘રસિક’ ‘ધનિક’માંનો ‘ધક’ ઉપરના પ્રત્યયથી બુદ્ધ છે.) પાંચાલ (પંચાલોનો સ્વામી), માગધી (મગધ દેશની ભાષા), વિશાખ (વિશાખા નદીના સંબંધ- વાળો માસ), ચાન્દ્ર (ચન્દ્રને લગતો).
દ્ય દ્ય	—	—	રાષ્ટ્રિય, ઔચિય મદ્ય (મારું), ત્વદ્ય (તારું), રાજ્યદ્ય, ^૧ પાણિનીય.
દ્ય ન	—	—	કુલીન, ગ્રામીણ, નવીન, વિભવતીન આદિ સ્વરની પાવ (પગ ધોવા માટેનું પાણી), વદ્ય, નૈવેદ્ય, વધ્ય.
(૫) વિધૂનિ કે પરિણામવાચક (-નું બનેલું’ ‘માંથી પરિણમેલું’ એ અર્થમાં)	મય ન	— —	વાદ્યમય (વાદ્યોનું બનેલું, વાણી- નું પરિણામ-સાદિત), મૃદ્યમય (ગાદીનું બનેલું), કાવ્યમય, નન્મય, કંઠ. દ્ય (ક-રૂપનું બનેલું, વૃદ્ધ- માંથી પરિણમેલું તે) મય (ગાયમાંથી પરિણમેલું તે)
ગાત્ર	—	—	ભગ્નગાત્ર, આન્નગાત્ર.
(૬) ભાવવાચક—	ત્વ	—	ગુપ્ત (ગોપાયકું), ભાવજન્ય

૧. નોંધ—૨૫, ૫૨, ૨૫૫ વગેરેને દ્ય લાગતા પૂર્વે ૬ આગમ (વધારાનો) અગ્રો
ઉ. લેમકે, સ્વાર્થ. ધરર્થ. રાજર્થ. ઈ.

	તા ^૧	—	(બ્રાહ્મણપણું), પુરુષ, મનુષ્યત્વ. ગુરુતા, મધુરતા, બ્રાહ્મણતા.
	ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ અને અંત્ય 'અ' નો લોપ	સ્વાસ્થ્ય (સ્વસ્થપણું), સૌન્દર્ય, વાણિજ્ય, જાણ, ચેતન્ય.
	અ	"	માર્દવ, લાઘવ, યૌવન, મૌન, કૌમાર.
	ઇમન્	અંત્ય સ્વરનો લોપ	લઘિમા, કાલિમા, રક્તિમા, નીલિમા, અણિમા, મહિમા. ધીમાન્ ('ધીમત્' નું પ્રથમા એકવચન), શ્રીમાન્ ('શ્રીમત્' નું પ્રથમા એકવચન).
(૭)સ્વામિત્વવાચક- (-વાળું), યુક્ત એ અર્થમાં)	મત્- વત્	—	ભાસ્વાન્, લક્ષ્મીવાન્, ધનવાન્. (શબ્દને અંતે કે ઉપાન્તે 'અ' કે 'મ' હોય તો મત્ ને બદલે વત્ લાગે છે.) નોંધ—ગૂજરાતીમાં છેલ્લા વ્યંજનમાં 'અ' ઉમેરીને બોલાય છે. જેમકે, બુદ્ધિમાન, ધનવાન, જ્ઞાનવાન, ઇન્. માટે અ-કાર ઉમેરીને જ લખવું.
	ઇક ઇન્	અંત્ય સ્વરનો લોપ	રસિક, ધનિક, ક્રમિક પક્ષી (પક્ષિન્-પક્ષવાળો-નું પ્રથમા એ. વ.) વિદ્યાર્થી, યોગી, ધની.
	ઇન વિન્	—	ફલિન, મલિન તેજસ્વી (તેજસ્વિન્નું પ્ર. એ. વ.) યશસ્વી, માયાવી, મેધાવી.
	ગિમન્	—	વાગ્મી (વાણીનો સ્વામી), દયાલુ.
	આટ, આલ	—	વાચાટ (વાતોડિયો), વાચાળ.
	આહુ	—	દયાલુ

૧. તા પ્રત્યય ગ્રામ, જન, બંધુ, સહાય, ગજ ઈત્યે લાગતાં સમૂહવાચક અર્થ થાય છે. જેમકે જનતા=જનોનો સમૂહ, ગ્રામતા=ગ્રામોનો સમૂહ.

ल	—	वत्सल, पामुल (धूलवाण्).
इल	—	इत्तल (शीलवाण्).
वल	—	इत्तल, जटिल, पंडित.
	—	दृपीवल (भेतीवाला-भेदित), रत्नवल.
र	—	मधुर, पाण्डुर.
रा	—	रोमश (रोम-वाणवाला), कपिश
रल	—	प्रतिष्ठित (प्रतिष्ठितवाण् अनेपु), कंटकित (कंटकवाण् यथेपु) पुलकित (पुलक-रोमांशवाण् यथेपु), कुसुमित, हलिन, दुरभित.

८) स्वार्थवागङ्-	य	आदि स्वरनी	यातुर्मांश (यातुर्मांश), मोक्ष्य
(भूण शब्दतो न	ज	इदि	(शार्म के सोदर), श्राभ्य.
अर्थ हर्षावे-	क	"	द्वय, द्वयन, आभ्य.
पोतानो विशेष अर्थ	फ	—	यागङ् (आण), वायुका (वायु, रेनी).
न होय तेवा प्रत्यय)	घेय	—	नामघेय (नाम)
	गा	—	आगघेय (आग)
	ग	—	देवता

(९) पुलनावागङ् के	गर-गन	—	प्रियतर (वधारे वदायुं)
उत्कर्षवागङ्	इयन्-इय	आदि स्वरनी	प्रियतम (सौम्य वदायुं)
	गुण, अत्य	इयन्	श्रेयस् (वधारे शार)
	स्वरनी दोष	इयन्	श्रेयस् (सौम्य शार)
		इयन्	श्रेयस् (वधारे प्रिय)
		इयन्	श्रेयस् (सौम्य शार)

(१०) प्रधुता, अतु	क	—	अत्यंत (अदृष्ट, नक्षत्रो गोत्र)
कंपा के निरस्कार-			धुवक (निश्चय, एकाग्रता धुव)
वागङ्			नाटिका (नाटु नाटक)
	र		दुर्गिर
	तर		वन्धनर (वाल्क्य)

(૧૧) ઇપદ્, ન્યૂનતા- વાચક-	—	—	દ્વીપકલ્પ (દ્વીપ થવામાં સહેજ ન્યૂન, અપૂર્ણ)
(થોડી, કંઈક અપૂ- ર્ણતા દર્શાવનાર)	પ્રાય	—	મૃતપ્રાય (મરવામાં સહેજ ખાટી), નષ્ટપ્રાય.
(૧૨) અલ્પતાવાચક	ચિત્ત	—	કિંચિત્ (કાંઈ પણ)
(સર્વનામમાંથી વિશે- ષણ બનાવે છે.)	અપિ	—	કિમપિ (કાંઈ પણ)
(૧૩) સ્થળવાચક-	ત્ર	—	સર્વત્ર, અત્ર, તત્ર.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.)			
(૧૪) રીતિવાચક-	થા	—	યથા, સર્વથા, અન્યથા.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.) :	ધા	—	અનેકધા (અનેક રીતે), દ્વિધા.
	શઃ	—	બહુશઃ, અનેકશઃ
(૧૫) કાલવાચક-	દા	—	યદા, સર્વદા, એકદા.
(સર્વનામમાંથી અ- વ્યય બનાવે છે.)			
(૧૬) સાધન કે	તસ્	—	યત્નતઃ, અર્થતઃ, સ્વતઃ
કેરણવાચક-			
(નામ કે સર્વનામમાં- થી અવ્યય બનાવે છે)			
(૧૭) સંબંધવાચક-	તન	—	ચિરંતન (ચિરકાલીન), પુરાતન, સનાતન, હિસ્તન, નૂતન.
(અવ્યય ઉપરથી વિશેષણ બનાવે છે.)	ઈન	—	પ્રાચીન (પહેલાંના કાળનું), અર્વાચીન, સમીચીન.

તદ્વિતરૂપે પ્રયોજતા કેટલાક તત્સમ શબ્દો

કેટલાક તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ તદ્વિત પ્રત્યયો જેવો થાય છે. એ શબ્દોનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ ભાગ્યે જ થાય છે. ઘણું અરું એ સમાસના પૂર્વ કે

ઉત્તરં ૫૬ રૂપે જ આવે છે અને એમની સાથે સમાસ પામેલા મુખ્ય
શબ્દના અર્થમાં વિશેષતા આગે છે. એ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે.

અધીન—તાબે-આજ્ઞાધીન, સ્વાધીન, પરાધીન.

અંકિત—ચિહ્નિત-આજ્ઞાંકિત, સ્નેહાંકિત.

અંતર—અન્ય-ભાષાન્તર, રૂપાન્તર, દેશાન્તર.

અન્વિત—યુક્ત-દુઃખાન્વિત, ભયાન્વિત.

અતીત—પર, દૂર ગયેલું—કલ્પનાતીત, કાલાતીત.

અભિમુખ—પ્રતિ, તરફ-પૂર્વાભિમુખ, મરણાભિમુખ.

અર્થી—ઈચ્છાવાળો-વિદ્યાર્થી, ધનાર્થી.

અહુ—યોગ્ય-પૂજાહુ, માનાહુ, પૂજનાહુ.

આકાન્ત—અસ્ત-ભયાકાન્ત, દુઃખાકાન્ત.

આતુર—ઉત્તુક-ચિંતાતુર, કામાતુર.

આકુલ—આકુલ, ગભરાયેલો-ભયાકુલ, ચિંતાકુલ.

આપત્તિ—પડના—દુઃખાપત્તિ, અર્થાપત્તિ.

આપન્ન—યુક્ત-દુઃખાપન્ન.

આવહુ—ભાવનાર, ઉત્પન્ન કરનાર-મુખાવહુ, દિતાવહુ.

આર્ત—પીડિત-રોક્ષાર્ત, તૃપાર્ત, દુઃખાર્ત.

આરોપ—આરોપણ કરવું તે-દોષારોપ, મિથ્યારોપ.

આરપદ—પાત્ર-લગ્નગરપદ, સંકારપદ, દારપારપદ.

આટ્ય—પ્રાર્થુ-ખલાટ્ય, ધનાટ્ય, ગુણાટ્ય.

ઈષણા—ઈચ્છા, અભિલાષા-વિશેષણા, પુરોષણા.

ઉત્તર—પર, ઊંચું—યોગોત્તર.

ઉન્મુખ—સમીપ-વિનયોન્મુખ, મરણોન્મુખ.

કર—કર તેવું-દિતકર, દુઃખકર, દેવકર, પ્રભાકર.

કાર—કરનાર-અંધકાર, સુવર્ણકાર, કુંભકાર.

કાલીન—સમયનું-પૂર્વકાલીન, સમકાલીન, ઉત્તરકાલીન.

ગત—પડેલું, ગયેલું-મનોગત, દષ્ટિગત, મનવૈગત, મનપ્રાણ.

ગમ્ય—જાણાય તેવું, જોવ-પ્રવાસનમ્ય, શુદ્ધિમમ્ય.

ગરત—જરૂર-આપિગરત, વિનયગરત.

ચ્યુત—પડેલું, બ્રષ્ટ થયેલું—પદચ્યુત, ધર્મચ્યુત.

જન્ય—ઉદ્ભવેલું—સ્પર્શજન્ય, અજ્ઞાનજન્ય.

છવી—વડે છવતું—ધનછવી, રૂપછવી, શ્રમછવી.

દર્શી—જ્ઞેનાર—સૂક્ષ્મદર્શી, દીર્ઘદર્શી.

દ—આપનાર—સુખદ, દુઃખદ, જલદ.

દાયી—આપનાર—કલ્યાણદાયી, મોક્ષદાયી.

ધર—ધારણ કરનાર—જલધર, પયોધર, શસ્ત્રધર.

નિષ્ઠ—પરાયણ—કર્મનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ.

પર—પરાયણ, તરફ વૃત્તિવાળો—સ્વાર્થપર, તત્પર.

પરાયણ—મગ્ન—ભક્તિપરાયણ, ધર્મપરાયણ, સ્વાર્થપરાયણ.

બાહ્ય—બહારનું, વિરુદ્ધ—ધર્મબાહ્ય, જ્ઞાતિબાહ્ય.

ભાવ—સંબંધ, વૃત્તિ—સ્થાયીભાવ, બાલભાવ, બંધુભાવ, કાર્યકારણભાવ.

ભૂત—જેવું બનેલું—અંગભૂત, નિમિત્તભૂત, પ્રમાણભૂત.

માત્ર—કેવળ—ક્ષણમાત્ર, લેશમાત્ર, નિમિત્તમાત્ર.

લબ્ધ—પ્રાપ્ત—લબ્ધપ્રતિષ્ઠ.

શત્રુ—દુશ્મન, વિરોધી—જ્ઞાનશત્રુ, અક્ષરશત્રુ, હિતશત્રુ.

શીલ—સ્વભાવવાળો—સહનશીલ, દાનશીલ, અધ્યયનશીલ.

શૂન્ય—વિનાશો—બુદ્ધિશૂન્ય, જ્ઞાનશૂન્ય.

સાધ્ય—પ્રાપ્ય—કષ્ટસાધ્ય, યત્નસાધ્ય.

સ્થ—રહેલું, વસેલું—ધ્યાનસ્થ, સ્વર્ગસ્થ.

હીન—વિનાશ—વિદ્યાહીન, જ્ઞાનહીન, ગતિહીન.

તત્સમ કે સંસ્કૃત કૃત્ પ્રત્યયો

કૃત્ પ્રત્યય—જે પ્રત્યયો ધાતુને લાગે છે તેમને કૃત્ પ્રત્યય કહે છે. ‘કૃત્’ એટલે ‘કૃ’ આદિ (ક્રિયાવાચક પદો) ને લાગતા. આ પ્રત્યયો લાગવાથી ધાતુનાં નામ અને વિશેષણ બને છે. આપણે કૃદંતના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે જેને અંતે કૃત્-પ્રત્યયો હોય છે તેમને કૃદંત કહે છે. એ જ કૃત્-પ્રત્યયોની અહીં ચર્ચા કરીએ. નીચેના તત્સમ, કૃત્-પ્રત્યયો ગૂજરાતીમાં ઘણા પ્રચલિત છે.

કૃત પ્રત્યય	કૃત પ્રત્યયનો અર્થ	કૃત પ્રત્યયને યોગે ધાતુમાં થતા ફેરફાર	દાખલા
(૧) ળ	કર્તૃવાચક-કરનાર, કર્તા એ અર્થમાં (સામાન્ય નામ) છે.	ધાતુના અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હસ્ત સ્વરનો ગુણ થાય છે. પ્રત્યય વિકારક છે.	ચુર-ચોર, છપ-સપ, ક-લથકર, દિવાકર, વિકાર (પ્રેરક) વદ-સંવાદ, વિવાદ (પ્રેરક) અમ્-વિશ્રામ (પ્રેરક)
(૨) ળ્	"	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય 'અ'ની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યય વિકારક છે.	તી-નાયક, મે-ગાયક, છ-કારક, મ્-પાયક.
(૩) ળન	"	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હસ્ત સ્વરનો ગુણ થાય છે.	રમ્-રમણ, નન્દ-નન્દન, વિભુષ-વિભોચન.
(૪) ળ્ત	"	"	ત્વ-ત્વાગી, દુઃ-યોગી, સંયમ્-સંયમી.
(૫) ળ્	"	"	ક-કર્તા, મ્-ભત્તા, ની-નેતા, યજ્-અધ્યા, વત્-વક્તા.
(૬) ળન	કરણવાચક કે સાધનવાચક	"	ચર-ચરણ (નેતાથી ચલા છે તે ધન) વદ-વદન, ક-કરણ, ધી-ધન.
(૭) ળ	"	"	ની-નેત્ર, ધુ-ધોત્ર પા-પાત્ર, શમ્-ધમ.

(૮) અ	ક્રિયાવાચક કે ભાવવાચક-	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	ની-નય, વિનય. મૂ-સંભવ-પ્રભવ. સ્મૃ-સ્મર, દિવ્-દેવ. સ્પષ્ટીકૃ-સ્પષ્ટીકરણ અપહ-અપહરણ રક્ષ-રક્ષણ, મૃ-મરણ, મુજ્-ભોજન, શી-શયન. ઘટ્-ઘટના, રચ્-રચના.
(૯) અન	"	"	
(૧૦) ના	"	અવિકારક	
(૧૧) આ	"	અવિકારક-ધાતુમાં ફેરફાર થતો નથી.	ઇષ્-ઇચ્છા, સ્પૃહ-સ્પૃહા. કથ્-કથા, પૂજ્-પૂજા.
(૧૨) તિ	"	"	કૃ-કૃતિ, ની-નીતિ, ગમ્-ગતિ, મન્-મતિ (અંત્ય મ્ અને ન્ નો લોપ થાય છે.) ગ્લૈ-ગ્લાનિ, હા-હાનિ. (તિનો નિ થયો છે.) વચ્-ઉક્તિ, યજ્-યજ્ઞિ. (વ્ અને ય્નું સંપ્રસારણ) દશ્-દષ્ટિ, સજ્-સૃષ્ટિ.
(૧૩) ન	"	"	યત્-યતન, સ્વપ્-સ્વપ્ન. પ્રચ્છ-પ્રશ્ન, યજ્-યજ્ઞ.
(૧૪) યા	"	"	વિદ્-વિદ્યા, કૃ-ક્રિયા. ચર્-પરિચર્યા, દિનચર્યા. સહ્-સહિષ્ણુ, વૃધ્-વૃધિષ્ણુ.
(૧૫) ઇષ્ણુ	શીલવાચક કે સ્વભાવવાચક (વિશેષણ)	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	

(૧૬) ડ	શીલવાચક છે સ્વભાવવાચક (વિશેષણ)	અવિકારક	મિહ-મિમ્, દ્વિ-ધ્વિ, હિતેન્ધ્રુ.
(૧૭) ડર	"	"	માસ્-ભામ્, મણ્-ભંગુર.
(૧૮) ર	"	"	નમ્-નમ્ર, હિસ્-હિંસ.
(૧૯) વર	"	"	સ્થા-સ્થાવર, નમ્-નમ્ર. દંશ-ધંશ્વર, માસ્-માસ્વર.
(૨૦) ઝનીય	વિધિવાચક- (વિશેષણનું વિધ્યર્થકૃદંત)	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	ક-કરણીય, આચર-આચર- ણીય, વન્દ-વંદનીય, સ્મર-સ્મરણીય.
(૨૧) ત્વ્ય	"	"	ક-કર્ત્વ્ય, દ-દર્ત્વ્ય, વચ્-વક્ત્વ્ય.
(૨૨) ગ	"	વિકારક-અંત્ય ઉપાંત્ય હ્રસ્વ- સ્વરની વૃદ્ધિ.	ક-કાર્ય, દ-દાર્ય, નજ-વાચ્ય, ત્યજ-ત્યાગ્ય.
(૨૩) માન- આન	વર્તમાનકાળ- વાચક (વિશે- ષણરૂપનું વર્ત- માનકૃદંત)	વિકારક-અંત્યસ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ.	પ્રવ-પ્રવર્તમાન વિદ-વિદમાન (કર્મણિ) ગમ્-ગમ્યમાન (,)
(૨૪) ત	ભૂતકાળવાચક (વિશેષણરૂપ- નું ભૂતકૃદંત અનાવે છે.)	અવિકારક.	ગમ્-ગત, નમ્-નત. ગુહ-ગદ, વચ્-ઉકત. મિહ્-મિદ, શિદ્-મિન્ન (તને બદલે રહે એને ન પ્રત્યય) હી-હીન

તદ્ભવ કે ગુજરાતી તદ્વિત પ્રત્યયો

(૧) ભાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણને લાઙવાચી ભાવવાચક
કે ક્રિયાવાચક નામ અને છે.

આદર્શ—ગોદાર્શ, મરીનાર્શ, પદોગાર્શ.

* સં. નિ (કૃત્) + શ (તદ્વિતસ્વાર્થિક શ્રીલિંગી પ્રત્યય) > પ્રા. ક્ષા > મ. આર્શ
(આશ્વપદારા). અથવા સં. ના (ભાવવાચક તદ્વિત) > પ્રા. ના > મ. આર્શ (શ્રીલિંગી
પ્રત્યય હી દશેશતાં).

આશ—ખારાશ, ખટાશ, કડવાશ.

આણ^૧—લંબાણ, ટૂંકાણ.

ઈ^૨—છોકરવાદી, હોશિયારી, ખાનદાની.

પ કે પો^૩—સારપ, જીણપ, ભોંકપ.

પણ કે પાણ^૪—મોટપણ, ઘડપણ, પહોળપણ, ગરીબપણ.

મ^૫—નાનમ, મોટમ.

વટ^૬—સાયવટ, ધરવટ.

(૨) સ્વામિત્વવાચક^૭ પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણ બનાવે છે.

આળ^૮—રીસાળ, શરમાળ, હેતાળ.

આળું કે વાળું^{૧૦}—છોગાળો, રૂપાળો, લટકાળો, ગુણુવાળો.

ઈલું^{૧૧}—રસીલું, કાઠીલું, ઝેરીલો, નાતીલો.

મંત કે વંત—શ્રીમંત, ધીમંત, જ્ઞાનવંત, લક્ષ્મીવંત.

(૩) લઘુતાવાચક કે લાલિત્યવાચક કે સ્વાર્થવાચક પ્રત્યયો—ત્રીયેના પ્રત્યયો ધણુંખરું લઘુતા કે નાનાપણ બતાવે છે, પરંતુ કાષ્ઠવાર કામલતા વહાલ કે તિરસ્કાર પણ બતાવે છે. કાષ્ઠ વાર તેમનો ખાસ અર્થ હોતો નથી, પરંતુ તે સ્વાર્થે (પોતાના જ અર્થમાં—

૧. સરખાવો સં. તદ્દિત ન (જેમકે 'જોણું'), અન('રક્ષણું'), કૃત અને ને નિ ('ધરણિ,' 'જ્ઞાનિ')

૨. સરખાવો સંસ્કૃત સ્ત્રીલિંગી ફ પ્રત્યય.

૩. સં. ત્વ તદ્દિત→ અપ. વ્વ→ ગૂં પ.

૪. સં. ત્વન→ અપ વ્વણુ→ ગૂ. પણ, પાણું.

૫. સરખાવો સં. ઇમન્ (લધિમા, મહિમા)

૬. સં. વૃત્તિ (સચ્ચવૃત્તિ)→ પ્રા (સચ્ચવાદિ)→ ગૂ. વટ (સાયવટ).

૭. વાળું, યુક્ત એ અર્થવાળા.

૮ કેટલીક વાર આ વિશેષણો નામ રૂપે પ્રયોજાયેલાં હોય છે. જેમકે, 'શ્રીમંતોને પેસાની પરવા નથી હોતી.'

૯. સરખાવો સં. તદ્દિત માલ (વાચાલ)

૧૦. સરખાવો સં. તદ્દિત માલુ (દયાલુ).

૧૧. સરખાવો અપ. તદ્દિત રહ (છરહ, અલવિહ) ગૂ. ઈલ (છલ, અલખેલા)

અર્થમાં ઉમેરો ક્યાં વિના) લાગેલા હોય છે.

ઓ-ઈ-ઉ—આમણો (તિરસ્કારવાચક), ઘડિયું (નાનો ઘડો), સાસરી (સ્વાર્થ), સરવરિયું (લઘુતાવાચક).

હુ—આમહું, મુખહું (સ્વાર્થ), વેલડી, દીવડી (લઘુતા કે લાસિત્યવાચક) બાહુહું, લાડડી (વાતસલ્યવાચક), છોકરડા, ઠાકરડા (તિરસ્કારવાચક), રાતડી, છાંયડો (સ્વાર્થ).

હુ—મૂગહું, ખેડહું, ઘોડહી, પાટલો.

હુ—આહું, લાડવો.

કેટલીક વખત આવા લઘુતાવાચક પ્રત્યયો કામગીરી કે લાસિત્ય આણવાને માટે બેવડાં છે. જેમકે, સેજલડી, આંખલડી, વાંસલડી, સાહેલડી, કોયલડી, પાતળિયો, વાટલડી, બાહુડાં, એટલડા, દંત્યાદિ. આવા રાજદો કવિતામાં વિશેષ વપરાય છે અને તેથી અમુક પ્રમાણમાં કાવ્યમાં માધુર્ય, માર્દવ, કામગીરી સાંખી શકાય છે. જેમકે,

“ભૂપ ને દીડી ગર્વમેલડી, સખી બે મધ્ય કામી અલખેલડી,
કદળી સ્થાન જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વેદર્શી દનકની વેલડી.”

(નળાખ્યાન-કાવ્ય ૧૫)

તદ્ભવ કે ગૂજરાતી કૃત્ પ્રત્યયો

(૧) કર્તૃવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કર્તાના અર્થનું સામાન્ય નામ બનાવે છે.

આરો^૧—હુઆરો, સઘવારો, વળખારો.

ઐયો^૨—અવેયો, બજવેયો, ભવેયો.

આડી^૩—બેલાડી.

૧. સં. ટ (કાની નેવાર્થ છે તે) → અપ. સ્વાર્થિક ક. જર → વ. ટોની-કું.

૨. સરખાવો અપ. સ્વાર્થિક ક.

૩. સં. સ્વાર્થિક ક. → પ્રા. ક. → વ. જ પ્રીતિ. વર્ધારવ અંગના યોગે.

૪. સં. કું જર (કુંજર) → પ્રા. જર (કુંજર) → વ. આર (કુંજર).

સ્થાન નોકાર જર ને લાગેલા સ્વાર્થિક ક. ને કારણે છે.

૫. સં. કું જર + ક સ્વાર્થિક → પ્રા. અપ. જર + જ કારણે સંબંધ.

૬. સરખાવો સં. જર → પ્રા. જર.

નારો^૧—ખોલનારો, નાચનારો, ઇં.

(૨) કરણવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કરણવાચક કે સાધનવાચક નામ બનાવે છે.

આણુ^૨—પલાણુ, ચઢાણુ.

છું-ણી^૩—દળણું, ગળણું, વલોણું, ચાળણી, ગળણી, ખાંડણી, વીધણું, વીંજણો,

ડી^૪—સારડી.

(૩) ભાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

અક—ખેઠકઊઠક, આવકગવક.

અણુ-અણી-અણું^૫—લણણી, કરણી, માગણી, ચલણુ, વલણુ, દેણું, લેણું, દળણું.

આઈ—લડાઈ, ચડાઈ, લખાઈ.

આટ^૬—ગભરાટ, ચળકાટ, મલકાટ.

આણુ^૬—વેચાણુ, લખાણુ, મંડાણુ.

આપ^૭—મેળાપ.

આમણુ^૮—શિખામણુ, દળામણુ, વીણામણુ.

આવટ^૯—બનાવટ, સજવટ, ફાવટ.

ઈ—ખોલી.

કી-કો—ડૂબકી, ફૂંકો.

ણૂક—વર્તણૂક, નિમણૂક.

૧. સં. કૃત્ મન + કાર ઉપરથી ?

૨. સરખાવો કરણવાચક કૃત્ મન.

૩. સં. ભાવવાચક કૃત્ પ્રત્યય મન ઉપરથી.

૪. સં તદ્દિત લઘુતાવાચક ટ (વઘૂટી) > પ્રા. અપ ટ > ગૂ. ડી (સ્ત્રીલિંગી ઈ ના થોગે.)

૫. સરખાવો સં. ત્વ ભાવવાચક તદ્દિત.

૬. સં. ભાવવાચક કૃત્ મન ઉપરથી.

૭. સં. ત્વ > અપ૦ પ્વ ઉપરથી ?

૮. સં. ત્વન > અપ૦ પ્વન > ગૂ. જ૦ મણ ?

૯. સં. વૃત્ત > પ્રા. વટ દ્વારા ?

ત^૧—રમત, લખત, લરત.

તર—ભણતર, ચણતર.

તી—ચઢતી, પડતી.

વ—ચડાવ, પડાવ.

વરો—ખાવરું, ખાવરો.

વાડ—મંદવાડ, ગંદવાડ.

(૪) શીલવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો શીલવાચક—
સ્વભાવવાચક વિશેષણ બનાવે છે.

આડિ—ઉડાડિ, ધરધરાડિ, ચડાડિ.

આળ^૨—ખર્ચાળ.

એલ—ચઢેલ, પહેંચેલ, ખાધેલ.

કણુ^૩—વઢકણુ, લડકણુ.

નોંધ—આ ઉપરાંત કૃદંતના પ્રત્યયોનો પણ કૃત પ્રત્યયોમાં જ સમાવેશ થાય છે. કૃદંતપ્રત્યયો ધાતુમાંથી વિશેષણ બનાવે છે. કૃદંતોની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ‘કૃદંતવિચાર’ના પ્રકરણમાં કરી છે, તેથી અહીં તે સંબંધે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

કારગ્રી—અરગ્રી^૨ પ્રત્યયો

નામવિશેષણાદિકને લાગતા પ્રત્યયો (તદ્વિત)

આ—‘વાળુ’-દાના (જાની)

આતા—‘તે મરેનું’ ને લગનું—વિશેષણ બનાવે છે—નજરાખા,
સાલિયાણા.

આપાદ—વસાવેનું, સ્થળ—ઝોરંગાપાદ, અમદાવાદ, દોહતાપાદ.

૧. સં. કૃત્તિ ઉપરથી સંજ્ઞાવિત.

૨. સં. તદ્વિત જાણ ઉપરથી.

૩. અહીં કારગ્રી-અરગ્રી શબ્દો શૂદ્રજાતીનાં વપરાય છે તેવા સ્વરૂપમાં આપ્યા છે. અર્થાત્, તેમની જોડણી શૂદ્રજાતીનાં વપરાય છે તે સ્વરૂપની જાણી છે.

ઈ-૧'નું' સંબંધવાચક-વિશેષણ બનાવે છે. શહેરી, અરખી, ખિંદી, હલવાઈ.
ઈ-ભાવવાચક-વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

નેક-નેકી, ખૂબ-ખૂબી, દોસ્ત-દોસ્તી, ફકીર-ફકીરી, આદશાહી, સોદાગરી.

ખાના-સ્થળ-કારખાના, દૈલતખાના, હમામખાના.

ગી-ભાવવાચક-વિશેષણ પરથી નામ બનાવે છે.-તાજગી (તાજહ-તાજુ), ખંદગી, ખફગી.

ગીરી-ભાવવાચક-ગુલામગીરી, સોદાગીરી.

ચા-લઘુતાવાચક-ગાલીચા (ગાલી-શેતરંજ), બગીચો.

ચી-૨'ના ધંધાવાળો'-મશાલચી, તોપચી, પખાલચી.

જર-સ્થળવાચક-ગુલજર.

તી-ભાવવાચક-ભસ્તી.

દાન-સ્થળવાચક-ગુલદાન, કલમદાન.

દાર-સ્વામિત્વવાચક-'વાળું' એ અર્થમાં-ફુકાનદાર, જમીનદાર
ધનામદાર.

નવીસ-લેખક, લખનાર-ચિટનીસ (ચિટ્ટીનવીસ), મદદનીશ, ફકનવીસ.

નામા-લખાણ-ફકમનામું, શાહનામું, આદશાહનામું.

પેશ-૨જૂ કરેલું-થયેલું-સરપેશ.

ખીન-૬શક, જોવાનું-દૂરખીન.

મંદ-૧'વાળું'-સ્વામિત્વવાચક-અછલમંદ, દોલતમંદ, દાનેશમંદ.

યાર- " " —મુખત્યાર.

વાન-સ્થળવાચક-ખાગવાન, મિજબાન, મહેરબાન.

વર-વાર-૧'વાળું'-જનવર, જોરાવર; ઉમેદવાર, તકસીરવાર.

વાર-ભિન્નતા કે પૃથક્તાવાચક-આસામીવાર, સાલવાર.

શાઈ-શાહી-ભાવવાચક-નિઝામશાઈ, આખાશાહી.

સ્તાન-સ્થળવાચક-હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન.

૧. આ પ્રત્યય ફારસી અને અરબી બંનેમાં સમાન છે. 'અરખી', 'હલવાઈ'
એ અરબી તત્ત્વિત 'ઈ' ના પ્રયોગ છે.

૨. આ પ્રત્યય મૂળ તુર્કી છે.

ક્રિયાવાચક પદોને લાગતા કૃત્ પ્રત્યયો

આવેજ—‘અવલંબતું’.	ભાવવાચક નામ બનાવે છે.—દસ્તાવેજ.
ખોર—ખાનાર—કર્તૃવાચક નામ બનાવે છે.—હરામખોર, હજાલખોર.	
ગર—‘કરનાર’—	” —સોદાગર, કારીગર.
ગાર—	” —ગુનેહગાર, મદદગાર.
દાન—‘જાણનાર’	” —કદરદાન.
બંધ—‘બનાવનાર’	” —પગડબંધ.

અરબી ભાષામાં ધાતુને પ્રત્યય લાગવાને બદલે ઘણી વાર ધાતુમાં અમુક જનનના વિકાર થઈને સાધિત શબ્દો બને છે.

ધાતુ	વિકાર	સાધિત શબ્દ
હકમ (હુકમ કરવો)	ધાતુના આદિ ‘અ’ નો	હાકિમ (હુકમ કરનાર)
	‘આ’, અને દ્વિતીય (કર્તાર વિશેષણરૂપ કૃદંત)	
	‘સ્વર’ની ‘ઘ’ થાય છે.	

અલમ (જાણવું)	”	આલિમ (જાણતા)	”
અરાક (કંચવું)	”	આરાક (કંચનાર, કામુક)	”
જલમ (પીડવું)	”	જાલિમ (પીડનાર)	”
નજર (જોવું)	”	નાજિર (જોનાર)	”
રવદ (કંચવું) આગમ ‘ક’ લાગે છે.	કંચવો (કંચનાર) (ભાવવાચક નામ)		
કરર (ખોલવું)	”	કરકાર (મતિના)	”
અમન (વિશ્વાસ કરવો)	”	અમાન (વિશ્વાસ)	”
અલમ (જાણવું) આગમ ‘મ’ લાગીને		માલમ (જાણવું)	
ઉપાંત ‘હ’ ઉમેરાય છે.	(કર્મણિ વિશેષણરૂપ કૃદંત)		

અરાક (કંચવું)	”	મારક (કંચ, પ્રિયા)	”
નજર (જોવું)	”	નંજર (જોવું, પસંદ કરવું)	”

આ ઉપરાંત અરબી ધાતુઓમાં અનેક જનનના વિકારો થાય છે અને તેમને યોગે બિન્ન બિન્ન પદો ને કૃતો સિદ્ધ થાય છે. તેમની ચર્ચા અહીં અનાવશ્યક છે.

ખંડ ૨ ને

શબ્દશક્તિ : વૃત્ત અને અલંકાર

પ્રકરણ પાંચમું

શબ્દશક્તિ

પ્રાસ્તાવિક—શબ્દો વાક્યમાં વપરાય છે ત્યારે તેમને પદ કહે છે. એ પદોમાં અનેક અર્થ દર્શાવવાની શક્તિ હોય છે. આ શક્તિને શબ્દશક્તિ કહે છે.

શબ્દશક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : અભિધા કે વાચ્યાર્થ દર્શાવનાર, લક્ષણ કે લક્ષ્યાર્થ દર્શાવનાર અને વ્યંજના કે વ્યંજ્યાર્થ દર્શાવનાર શક્તિ. આ ત્રણ પ્રકારની શક્તિની ક્રમશઃ ચર્ચા કરીએ.

અભિધા—શબ્દ કે વાક્ય સાંભળતાં વાર જ ને અર્થ સમજાઈ જાય છે તેને મુખ્યાર્થ કે વાક્યાર્થ કહે છે. આ અર્થ એ પદોનો મુખ્ય કે વાચ્ય (કહેવાનો) અર્થ છે. એ અર્થ પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવેલા સંકેતથી નક્કી થયેલો હોય છે. જેમકે ‘ઝાડ’, ‘ડાળી’, ‘ઘર’ વગેરે શબ્દો પરાપૂર્વથી એ પદાર્થો દર્શાવતા આવ્યા છે, માટે એ શબ્દોનો એ પદાર્થોમાં સંકેત છે એમ કહેવાય. સંકેતિત (સંકેતવાળો) અર્થ—વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ ને શબ્દશક્તિ વડે જણાય છે તેને અભિધા શક્તિ કહે છે.

અભિધા શક્તિના ઉદાહરણ સંબંધે એક મત એવો છે કે શબ્દાર્થનો આ સંબંધ ઈશ્વરેચ્છાથી ઉદ્ભવ્યો છે. ‘સંકેતશ્ચ અસ્માત્ શબ્દાત્ અયમર્થો વોઘ્યઃ : ઈતીશ્વરેચ્છા’ । સાહિત્યકૌમુદી. ‘અસ્માત્ પદાદયમર્થો વોઘવ્યઃ : ઇતિ ઈશ્વરેચ્છારૂપ સંકેતઃ શક્તિઃ’ । તર્કસંગ્રહ. આમ નૈયાયિકો ઈશ્વરેચ્છાને અભિધા તરીકે ઓળખાવે છે. મમ્મટ આમાં આટલો મુધારો કરે છે : ‘સાક્ષાત્સંકેતિતં ચોડ્યમભિવ્યક્તે સ વાચકઃ । સ મુલ્યોડ્યસ્તત્ર મુલ્યો વ્યાપારોડ્યાભિવ્યોચ્યતે.’ અર્થાત્ લોકોએ ઠરાવેલો—પ્રગટ નહીં તો

સહુની મૂક અનુમતિથી ઐકમત્યથી રહ થયેલો—અર્થ તે સંકેતિત અર્થ.

આ સંકેત શેમાં રહેલો છે ? વ્યક્તિમાં કે જાતિમાં ? ‘ગાય’ એ શબ્દથી બંને ગાય વ્યક્તિ અને ગાયના સામાન્ય ગુણોના સમુચ્ચયરૂપ જાતિની દર્શના મનમાં પ્રગટ થાય છે. છૂટી છૂટી વ્યક્તિમાં જ જે સંકેત હોય તો ગાય એ જાતિના પ્રત્યેક પ્રાણીને ભિન્ન ભિન્ન નામ આપવાં પડે, જેમ થતું નથી. જાતિમાં માત્ર સંકેત હોય એમ પણ શક્ય નથી, કારણ કે જાતિ એટલે દર્શનાનો સમૂહ, જે વ્યક્તિના અવલંબન વિના મનમાં રચી નહીં. આથી સંકેત જાતિગુણ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં માનવો આવશ્યક છે.

એક વિલક્ષણ માન્યતાની અહીં નોંધ કરી લેવી જોઈએ. ફેટલાક (બોદ) કહે છે કે સંકેત એ જાતિ સિવાયના પ્રાણીઓનો અભાવ સૂચવે છે. અર્થાત્ ગાય શબ્દથી ગાય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણી-ઓનો અભાવ સૂચવાય છે. આ માન્યતા મનોવિજ્ઞાનને અસંગત છે, કારણ કે અભાવરૂપની દર્શના દુર્ઘટ અને અશક્ય છે.

આમ સંકેતથી જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિ દર્શાવાય છે, એ મત સૌથી વધુ સાસ્ત્રીય છે.

અભિધા જાતિના ત્રણ પ્રકાર છે: યોગ, રૂઢિ અને યોગરૂઢિ. ફેટલાક શબ્દો માત્ર પ્રકૃતિ (basal-મૂળ) અને પ્રત્યયનો જોષ કરે છે. જેમકે, સ્થિતિ (સ્થા-હોવું, રહેવું + તિ-પણ), પાચન, ભજન, વાચન, ધ્વ. આવા શબ્દો યૌગિક દર્શવાય છે, અને જે જાતિ કે શબ્દચક્રિથી શબ્દમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે તેને યોગ કહે છે. યોગ એટલે વ્યુત્પત્તિ, નિવ્યન્ન થવું તે. ધણા શબ્દોનો અર્થ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પ્રત્યયમાંથી વ્યુત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ પરાકૃતના વપરાશથી, રૂઢિથી જન્માર્જ જાય છે. જાડ, શોડા, ગાય, વગેરે આવા શબ્દો છે. તેમજ રૂઢ શબ્દો છે અને તેમનો અર્થ દર્શાવતી રૂઢિને રૂઢિ કહે છે. ફેટલાક શબ્દોમાં જાને આપાંગે રહેલા છે. જેમકે, ‘સરસિંગ’ ‘તુરંગમ’ ‘દસ્તી’ વગેરે. એમના યૌગિક અર્થ ‘સરાવરમાં જન્મેલું’ ‘ત્વરાથી જગાર’ ‘દસ્તવાજા’ વગેરે રૂઢિથી

‘ક્રમશઃ’ ‘ધોડો’ અને ‘હાથી’માં નિયંત્રિત † થઈ ગયા છે. આવા શબ્દોના અર્થ યૌગિક છે તેમજ રૂઢ પણ છે. આ શબ્દોના અર્થ દર્શાવતી શક્તિને યોગરૂઢિ કહે છે.

ધણી વખત એક જ શબ્દના અનેક વાચ્યાર્થ થતા હોય : જેમકે, હરિ-સિંદ, ઇન્દ્ર, કપિ, સૂર્ય. આમાંથી કયો અર્થ લેવો તે પૂર્વાપરસંબંધ કે પ્રકરણ આદિથી જણાય છે.

લક્ષણા—કેટલીક વાર શબ્દનો મુખ્ય અર્થ બંધબેસતો આવતો નથી. કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ રૂપનો હોવાથી એ સ્વીકારી શકાતો નથી. કવચિત્ વાચ્યાર્થ તર્કશુદ્ધ હોવા છતાં વક્તાના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ હોય છે. આવે પ્રસંગે મુખ્ય અર્થ સાથે સંબંધ રાખતો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. દા. ત. ‘તે ચિત્રકલામાં કુશલ છે.’ અહીં ‘કુશલ’નો મૂળ અર્થ (કુશ કાપનાર) લાગુ પડતો નથી, તેથી ‘નિપુણ’ ‘હોશિયાર’ એવો બીજો અર્થ લેવો પડે છે. કુશ કાપવામાં અમુક જાતની નિપુણતા જોઈએ તે ઉપરથી ‘નિપુણ’ એ અર્થ આવ્યો છે. શબ્દના આ અર્થને લક્ષ્યાર્થ કહે છે. મુખ્ય અર્થ લાગુ ન પડે ત્યારે તેની સાથે સંબંધ રાખનાર બીજો બંધબેસતો લક્ષ્યાર્થ લેવાનાં વ્યાપારને લક્ષણા કહે છે. આ અર્થ દ્વરથી લક્ષાય છે, પ્રત્યક્ષ કથાતો નથી, માટે એને લાક્ષણિક અર્થ કહે છે.

ઉપરના દાખલામાં પરંપરાથી, રૂઢિથી* શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ લેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર ખાસ પ્રયોજન સાધવાના હેતુથી લક્ષણા કરવામાં આવે છે. જેમકે,

ગંગાને ખોળે એમનો આશ્રમ છે.

એ સ્ત્રી નહોતી; હિંદુ ધર્મની વિરખાણા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા જતી હતી.

† સંક્રિયત.

* મૂળ તો રૂઢિલક્ષણા પણ સપ્રયોજન હતી, પણ ધીમે ધીમે એનું પ્રયોજન વિસરાઈ જતાં એ રૂઢિલક્ષણા બની ગઈ. ‘કુશલ’માં મૂળ તો અતિ વિવેચકત્વ દર્શાવવાનો હેતુ હતો. ક્રમશઃ એનો રૂઢ અર્થ ‘નિપુણ’ એવો થઈ ગયો.

અહીં 'ગંગાને જોજે'નો મુખ્યાર્થ 'ગંગામાં' બંધાયેલો નથી, માટે 'ગંગાને તીરે' એવો લક્ષ્યાર્થ લેવો પડે છે. અહીં લક્ષ્યાર્થ લેવાનું પ્રયોજન આશ્રમની શીતલતા, રમણીયતા, પાવનકારિતા દર્શાવવાનું છે. ખીજા દાખલામાં 'વિટંબણા'નો મુખ્ય ભાવવાચક અર્થ લેવાશે નહીં, પરંતુ 'વિટંબણાથી અત્યંત દુઃખિત સ્ત્રી' એવો અર્થ લેવો પડશે. અહીં વિટંબણાથી દુઃખિત સ્ત્રીને વિટંબણા કહેવાથી પ્રાચુર્ય (પ્રચુરતા, અત્યંતપણું) દર્શાવ્યું છે. આ રીતે ખાસ પ્રયોજન દર્શાવવાને પણ લક્ષણા યથા રહે છે. પરંતુ શિષ્ટ ગ્રંથો અને સંસ્કારી લેક્ષિકાની ભાષામાં થતી હોય તેવી જ પ્રયોજનમૂલક લક્ષણા કરતી, ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રયોજનમૂલક લક્ષણા કરવાથી ઘણી વાર યોગ્ય અર્થબોધ થતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રણ કારણો સાથે આને ત્યારે જ લક્ષણા યથા રહે: (૧) મુખ્ય અર્થ ન બંધ બેસે (મુખ્યાર્થબાધ), (૨) લક્ષ્યાર્થને મુખ્યાર્થ સાથે સંબંધ હોય (મુખ્યાર્થસંબંધ), અને (૩) લક્ષ્યાર્થ લેવા માટે ક્લિષ્ટ કે ખાસ પ્રયોજન હોય. આ ત્રણ કારણો એકત્ર મળે ત્યારે જ લક્ષણા માય છે.

લક્ષણા: પ્રકારો—લક્ષણાના કાવ્યપ્રકારકારે ૭ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. (૧) પ્રથમ તો ઉપાદાન લક્ષણા, જેમાં પોતાના અર્થની સિદ્ધિ માટે અન્ય અર્થનો આક્ષેપ (સૂચન-implication) કરવામાં આવે છે. જેમ કે કુન્તા: પ્રવિર્ગન્તિ (ભાષાઓ પ્રવેશ કરે છે). અહીં 'આત્માઓ'થી 'ભાષા' ધારણ કરેલા સૈનિકો' ઉપલક્ષ્ય છે. આ પ્રકારમાં પોતાનો અર્થ કાલમ રાખીને અન્ય અર્થ પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેથી તેને અવલુપ્ત (મૂળ અર્થને ન લગતી એવી) લક્ષણા પણ કહે છે. (૨) ખીજી પ્રકાર લક્ષણલક્ષણાનો છે. જેમાં મૂળ અર્થ અન્ય અર્થને પોતાનો અર્થ સમર્પણ કરી દે છે. આથી મૂળ અર્થ પોતાની સાથે સંબંધવાળા અર્થને સૂચીને પર્યાવરણ પામે છે. આને જલુપ્ત (મૂળ અર્થોત્પન્ન એવી) લક્ષણા પણ કહે છે. ૬. ન. 'અંગાને ખાજે એમની આત્રસ હતો' જેમાં 'અંગાનો' મૂળ નહોતો અર્થ 'અંગાતટ' એ અન્ય અર્થને સૂચીને પર્યાવરણ પામે છે. આ

બંને પ્રકારે શુદ્ધલક્ષણના છે, અને બંને પ્રયોજનવતી છે. સાદૃશ્ય-સંબંધવાળી લક્ષણ તે ગૌણી* અને સાદૃશ્યેતર સંબંધવાળી લક્ષણ તે શુદ્ધ+ ગણાય છે.

જેમાં વિષયી (આરોપ્યમાણ પદાર્થ કે ઉપમાન) અને વિષય (પ્રસ્તુત પદાર્થ કે ઉપમેય) બંને સમાનાધિકરણ પદોથી દર્શાવ્યા હોય તે સારોપા લક્ષણ કહેવાય છે. જેમાં વિષયી કે ઉપમાન વિષયનું કે ઉપમેયનું નિગરણ કરે, (પોતાનામાં લુપ્ત કરે, ગળી જાય) એને સાધ્યવસાના લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જેમાં વિષયી અને વિષય વચ્ચે સાદૃશ્યસંબંધ હોય તે ગૌણી લક્ષણ અને સાદૃશ્યેતર સંબંધ હોય તે શુદ્ધ લક્ષણ ગણાય. આમ લક્ષણના અન્ય ચાર ભેદ પડે છે: (૧) ગૌણી સારોપા, જેમકે, ‘મુખચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે,’ ‘તે રાજા શત્રુકંટકોને દૂર કરે છે,’ જેમાં વિષયીપદો ચંદ્ર, કંટક અને વિષય-શત્રુકંટકોને દૂર કરે છે, જેમાં વિષયીપદો ચંદ્ર, કંટક અને વિષય-શત્રુ બંનેનો સાદૃશ્યસંબંધથી નિર્દેશ કર્યો છે; (૨) ગૌણી સાધ્યવસાના, ‘અન્તઃપુરમાં ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે,’ ‘રાજા કંટકોને ઉખેડી નાંખે છે,’ જે સાદૃશ્યમૂલક હોઈ વિષયીપદો ચંદ્ર અને કંટકમાં વિષયપદોનું નિગરણ થયું છે; (૩) શુદ્ધ સારોપા લક્ષણ, જેમ કે ‘ઘી એ આયુષ્ય છે,’ જેમાં વિષયી અને વિષય વચ્ચે સાદૃશ્યેતર (અહીં કાર્યકારણ) સંબંધ હોય છે; અને (૪) શુદ્ધ સાધ્યવસાના લક્ષણ, જેમ કે ‘આ આયુષ્યથી ભરેલું પાત્ર છે,’ જેમાં સાદૃશ્યેતર (અહીં કાર્યકારણ) સંબંધવાળા વિષયી આયુષ્યે વિષય ધૃતનું નિગરણ કર્યું છે. આવા કાવ્યપ્રકાશકારે લક્ષણના છ પ્રભેદો પાડ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

* ગુણોથી આવેલી તે ગૌણી.

+ સંયોગ, સામીપ્ય, કાર્યકારણભાવ, તાદર્થ્ય, સ્વસ્વામિભાવ, અવંચ-વાવચવિભાવ, અને તાત્કર્થ્ય એ સાત શુદ્ધ લક્ષણના સંબંધો છે.

લક્ષણા			
સૂક્ષ્મ		ગૌણી	
(૧) ઉપાદાન 'ભાષાઓ પ્રવેશ કરે છે.' પ્રયોજન- અધિક પ્રતિપત્તિ	(૨) લક્ષણ 'ગંગાને ખોલે આશ્રમ છે.' અધિક પ્રતિપત્તિ	(૩) સારોષા 'ધી એ આયુષ્ય છે.' અન્યવિલક્ષણ કાર્યકારિત્વ	(૪) સાધ્યવસાન 'આ આયુષ્યનું પાત્ર છે.' અવશ્યભાવિ કાર્યકારિત્વ
		(૫) સારોષા 'મુખ્યન્દ પ્રકાશે છે.' બિનતામાં સાદૃશ્ય	(૬) સાધ્યવસાન 'અન્તઃપુરમાં ચન્દ્ર પ્રકાશી રહેો છે.' બિનનામાં અબેદ

વ્યંગના-મુખ્યાર્થ બરાબર નિશ્ચિત થઈને સમાવર્તિ થયા પછી સમ્પ્રદા-
માંથી જે બીજો અર્થ ક્રમશઃ સ્પષ્ટ છે તેને વ્યંગ્યાર્થ અથવા ધ્વનિ કહે
છે. જે શબ્દસંકિત દ્વારા વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિનું ભાન થાય છે તેને વ્યંગના-
સંકિત કહે છે. ઉપર લક્ષણામાં આપેલા લક્ષણમાં 'ગંગાને ખોલે'
અને 'વિટંગણા' એ મુખ્યાર્થ છે; 'ગંગાને તીરે' અને 'વિટંગણાથી
દુઃખિત સ્ત્રી એ લક્ષ્યાર્થ' છે; અને શ્રીતલના, રમણીયતા, પાવનકારિતા
અને અનેક વિટંગણાઓથી પરમ દુઃખિત સ્ત્રી એ વ્યંગ્યાર્થ છે. મુખ્યાર્થ
વિના કે લક્ષ્યાર્થ થતો હોય ત્યાં લક્ષ્યાર્થ વિના વાક્યનો અર્થ પૂરું થતો
નથી; વ્યંગ્યાર્થની પ્રતીતિ સ્પષ્ટ અને વિદ્યાર્થને જ થાય છે, અને વ્યંગ્યાર્થની
સ્પષ્ટતા વિના પણ વાક્યના મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ મવામાં કંઈ નાથ
આવતો નથી. વ્યંગ્યાર્થ મુખ્ય અર્થના અનુરોધથી સ્પષ્ટ છે. એનો નાથ

કરીને નહીં. વ્યક્તિ અને સંદર્ભ અનુસાર એક જ મુખ્ય અર્થમાં નિરનિરાળા વ્યંગ્યાર્થનો ઘોષ થાય છે. કાદુ (અવાજ), અંગવિક્ષેપ ઇ. પાણ વ્યંગ્યનામાં ઉપકારક નીવડે છે.

વ્યંગ્યનાની કલ્પના આલંકારિકાએ વ્યાકરણના સ્ફોટવાદ ઉપરથી લીધી છે.* વૈયાકરણો કહે છે કે શબ્દના અંગભૂત વર્ણો, જે એક પછી એક શબ્દમાંના ક્રમ અનુસાર ઉચ્ચારાય છે તે પૃથક્ પૃથક્ કે સંયોગમાં શબ્દનો અર્થ વ્યક્ત કરતા નથી. પૃથક્ પૃથક્ વર્ણોથી તો અર્થ પ્રગટ ન જ થાય એ દેખીતું છે. ‘અશ્વ’ એ શબ્દનો ‘અ’ કે ‘શ્વ’ જેમાંથી એક પણ વર્ણમાં અશ્વનો અર્થ નથી. બંને વર્ણો યુગપદ્—એક સાથે સંયોગ પામીને અર્થ વ્યક્ત કરે એમ પણ કહી શકાય નહીં; કારણ કે વર્ણો એક પછી એક ક્રમાનુસાર ઉચ્ચારાય છે, અને એ ક્ષણાવસ્થાથી હોઇ ઉચ્ચારાતાં વેંતજ હુત થાય છે, એથી એમનો એકજ ક્ષણે સંયોગ થવો શક્ય નથી. કાંઈ એમ કહે કે અંત્ય વર્ણ પૂર્વ વર્ણોના સંસ્કાર સાથે યોગ પામીને અર્થ વ્યક્ત કરે છે, તો એ પણ સાચું નથી; કારણ કે પૂર્વ વર્ણોના સંસ્કાર મૂળ ક્રમમાં જ આવે એવો નિયમ નથી; એ અવળાસવળા પણ આવી શકે. ‘હવન’ શબ્દ લાઇએ તો છેલ્લો ‘ન’ ઉચ્ચારાતાં પૂર્વના વર્ણો ‘હવ’ કે ‘વહ’ એમ બંને રૂપે યાદ આવે, અને ‘વહન’ ઉચ્ચારાતાં અર્થઘોષ થતો નથી.

આથી વૈયાકરણો નિત્યશબ્દ કે સ્ફોટની કલ્પના કરે છે. ક્ષણિક એવા શબ્દવર્ણોના ઉચ્ચારથી નિત્યશબ્દ રૂપ સ્ફોટ પ્રગટ થાય છે જેથી અર્થ અભિવ્યક્ત થાય છે. સ્ફોટને અવયવ, ખંડ કે ક્રમ નથી; પણ એ નિરવયવ, ક્રમાતીત અને અખંડ છે. સ્ફોટ એ વર્ણાભિવ્યંગ્ય કે શબ્દવ્યંગ્ય (વર્ણ કે શબ્દથી વ્યંજિત થતો—સૂચવાતો) અને અર્થ પ્રત્યાયક (અર્થની પ્રતીતિ કરાવતો) વ્યાપાર છે. શબ્દથી સ્ફુટ (વ્યંજિત થાય છે), કે અર્થને સ્ફુટ કરે છે તેથી એ સ્ફોટ કહેવાય છે. સ્ફોટને પ્રગટ કરતા ક્ષણાવસ્થાથી શબ્દને વૈયાકરણો ‘ધ્વનિ’ કહે છે.

સરખાવો—‘વુષ્ઠવૈયાકરણેઃ પ્રધાનભૂતસ્ફોટરૂપવ્યક્ત્યવ્યજકસ્ય શબ્દસ્ય ધ્વનિરિતિ વ્યવહારઃ કૃતઃ । અતસ્તન્મતાનુસારિભિરન્યૈરપિ ન્યગમાવિતવાચ્ય-વ્યક્ત્યવ્યજનક્ષમસ્ય શબ્દાર્થયુગલસ્ય । કાવ્યપ્રકાશ, ૧

વ્યંગ્યાર્થ મુખ્યાર્થમાંથી,° લક્ષ્યાર્થમાંથી કે વ્યંગ્યાર્થમાંથી પણ નીકળી શકે. લક્ષ્યાર્થમાંથી વ્યંગ્યનારૂપિથી પ્રયોજન જણાય છે તે આપણે જોઈ ગયા. મુખ્યાર્થમાંથી વ્યંગ્યાર્થ કેવી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે તે નીચેના દાખલાથી જણાશે.

જે નવ હાલે ચાલે પશ્ચિનીપત્રેઃ વિરાજતી જગલ્લી !

ચોખ્ખા મરકતયાલેઃ મૂકેલી છીપકટોરી+ ધી.

(કાવ્યપ્રકાશ-ઉત્પાસ ૨)

અહીં કમલપત્ર ઉપર જગલ્લી નિશ્ચિત સ્થિત જોડી છે એ વાચ્યાર્થ. આથી આ સ્થાન કેવળ એકાન્ત છે એ વ્યંગ્યાર્થ; આપું એકાન્ત સ્થાન વિશ્રાન્તિ માટે કે આનંદ કરવા માટે ચોખ્ખ છે એ ઉપરના વ્યંગ્યાર્થ-માંથી સ્પષ્ટરૂપે વ્યંગ્યાર્થ કે ધ્વનિ.

આમ વ્યંગ્યાર્થ સૂક્ષ્મ અને વિવિધરૂપથી છે, અને એથી કાવ્યમાં સૌંદર્ય આવે છે. આને જ ધ્વનિકહે ધ્વનિ એવું નામ આપ્યું છે. ઘટ વાગ્યા પછી ફેરલાદ વખત સૂધી જેનો સ્વરૂપ સંભળાય છે તેમ વાચ્યાર્થ પ્રતીત થયા પછી વ્યંગ્યના સ્પષ્ટ રહે છે. વ્યંગ્યના-શક્તિ એ સૌથી ચમત્ક્રમિતનક શબ્દશક્તિ છે, જેથી એ કાવ્યની મુખ્ય શક્તિ બની છે. વ્યંગ્યનાદ્વારા નિષ્પન્ન થતો અર્થ એ જ કાવ્યનો આત્મા છે. કાવ્યની વાસ્તવમાં વ્યંગ્યનાનો ઉપયોગ નથી.

કાવ્યોમાં શૃંગાર, વીર, કરુણ, ક્રોધિ રસો અભિધાન્ય વ્યંગ્યનાથી નિષ્પન્ન થાય છે. દા. ત. કવિતામાં કવિનાં કે નાયકનાં અમુક કાર્યોનું વર્ણન કર્યું હોય એ એનો મુખ્યાર્થ; એ કાર્યોના વર્ણનથી અમુક પ્રેમ, ઉત્સાહ, દોષ જેવી લાગણીઓ સૂચવાય એ એનો વ્યંગ્યાર્થ; આવી લાગણીઓ મુદ્દ થાય અને લાયકનાં અંતઃકરણ ઉપર એકાદ અસર પડે એના અંતરમાં રહેલી એવી લાગણીઓને જાગૃત કરે ત્યારે

° શબ્દના એક કરતાં વધુ મુખ્ય અર્થ હોય ત્યાં કવિ સ્વયં અર્થ સૂચિત. વિશેષ. સાદ્યસર્વ ધ્વનિ નિશ્ચિત થવા પછી અન્ય અર્થોનું કમલપત્ર સ્પષ્ટરૂપે અભિધાન્ય વ્યંગ્યના.

* કમલપત્ર x નીલમણિ કે નીલમતા લાગમાં + ફેરતી વળતેલી ફોલ્લી કે કાવ્યનો આનંદ કે નાટકનો દંડ.

ભાવક તે રસનો આસ્વાદ કરે છે એમ કહેવાય છે.

તાત્પર્યાર્થ કે વાક્યાર્થ—ઉપર કહેલી ત્રણ મુખ્ય વૃત્તિ કે શબ્દવ્યાપાર ઉપરાંત કેટલાક વાક્યાર્થને પણ એક વિશિષ્ટ વૃત્તિ કે શબ્દશક્તિ ગણે છે. દા. ત. ‘આ ગોવિંદની ગાય છે.’ એ સમગ્ર વાક્યમાંથી જે ગોવિંદનો માલિકીનો અર્થ નીકળે તે અર્થ કાઠ વિશિષ્ટ પદનો નથી, પણ સમગ્ર વાક્યનો છે, માટે એ વાક્યાર્થ છે.

બીજનું કહે છે કે ભાષામાં છટાં પદો ગમે તેમ વપરાય છે જ ક્યાં ? આપણે બોલવામાં વાક્યરૂપે આવેલાં પદોનો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ, માટે વાક્યાર્થ નામે નવી વૃત્તિ માનવાની જરૂર નથી.

વ્યંજનાનો સ્વીકાર અનિવાર્ય—વ્યંજના વૃત્તિનું ખંડન કરવાનો પ્રયાસ પણ થયો છે. કેટલાક અભિધા કે લક્ષણમાંથી અનુમાન (અર્થાપત્તિ) દ્વારા વ્યંજ્ય અર્થ કાઢવા મથે છે, તો કેટલાક ‘વક્રોક્તિચવિત’કાર જેવા વ્યંજનાનો લક્ષણમાં અન્તર્ભાવ કરવા ધરે છે. લઘુનાયકે પોતાનો ‘વ્યક્તિવિવેક’ ગ્રંથ ધ્વનિમતના ખંડન માટે લખ્યો છે. એ શબ્દની શક્તિ તો એક જ માને છે, પણ એમાંથી જે અર્થ એક વાક્ય અને બીજો અનુભવ નીકળવાનું જણાવે છે. વાક્યાર્થ એ મુખ્ય અર્થ છે જ્યારે ધ્વનિસંપ્રદાયનો વ્યંજ્યાર્થ એ મુખ્ય અર્થમાંથી અનુમાનદ્વારા નીકળે છે. આમ વાક્યાર્થ એ કારણ અથવા મૂળ છે, અને વ્યંજ્યાર્થ એનું કાર્ય કે પરિણામ છે. આમ વ્યંજ્યાર્થ એ વાક્યાર્થનું અનુમાનપ્રક્રિયાદ્વારા પ્રગટ થતું સ્વરૂપ છે. આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થયો નથી, કારણ કે વ્યંજના-વ્યાપાર જેવી સૂક્ષ્મ અને વિવિધ ભાવકોને વિવિધ રૂપે સ્ફુરી રહેતી સંકુલ મુકુમાર પ્રક્રિયાને કેવળ અનુમાનરૂપ ગણવી દુષ્કર છે. લઘુ લોક્સદ વ્યંજનાને વ્યાપક અભિધામાં અંતર્ગત ગણી લે છે. એ કહે છે કે એક શબ્દના જે અનેક અર્થ મનમાં સ્ફુરી રહે તે તમામ અભિધા શક્તિમાંથી પ્રગટે છે, જેમ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું એક બાણ ધનુષ્યથી લક્ષ્ય મુઘી જે વિસ્તાર ઉપર થઈને જાય છે તે તમામ

એક મૂળ ગતિનું જ પરિણામ છે તેમ. પણ આ મત અનુસાર તો એક શબ્દથી પોતપોતાના સંસ્કારાનુસાર લિન્ન લિન્ન જનોને લિન્ન લિન્ન અર્થસમુચ્ચય દર્શનામાં આવે છે એ સર્વનો અભિધારી સમાવેશ કરવો પડે, અને એ રીતે અભિધા તદ્દન અનિશ્ચિત બની જાય. આથી સહુને સમાન રીતે પ્રતીત થતો એક મુખ્ય સંકેતિત વાચ્યાર્થ અને એને આગ્રમે લિન્ન લિન્ન જનોને પોતાની રુચિશક્તિ અનુસાર સ્ફુરી રહેતો વ્યંગ્યાર્થ એમ બે પૃથક્ પૃથક્ અર્થો માનવા અપરિહાર્ય બને છે.

આમ અંજનાવૃત્તિનો એક પ્રકારની નિશિષ્ટ શબ્દશક્તિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો વિના છૂટકો નથી. આ શક્તિને જ ખનિ કહે છે, અને એ કાવ્યનો આત્મા છે.

પ્રકરણ છઠું

અલંકાર

સંસ્કૃત સાહિત્ય અલંકારોથી અતીવ સમૃદ્ધ છે. ગૂજરાતી મધ્ય-કાલીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યમાં અલંકારો ઓછા પ્રમાણમાં પણ અસરકારક રીતે વપરાયા છે. અલંકાર એ પ્રકારના છે : પ્રાસ, યમક, વગેરે. શબ્દાલંકાર, અને ઉપમા વગેરે અર્થાલંકાર. અર્થાલંકાર વધારે મહત્વના છે તેથી અહીં યોગ્ય મહત્વના અર્થાલંકારોનું જ વિવેચન કર્યું છે. અર્થાલંકારની સંખ્યા ઘણી વિશાળ છે. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રોમાં ઘણી વાર ગ્રંથના અર્ધા જેટલા વિસ્તારમાં માત્ર અર્થાલંકારોનું જ વિવેચન થયું હોય છે. અહીં ખાસ મહત્વના મુખ્ય મુખ્ય અલંકારોની ચર્ચા કરી છે.

અલંકાર એટલે આભૂષણ. યોગ્ય વસ્ત્રાભૂષણો પહેરેલા માણસનો જેમ વધારે પ્રભાવ પડે, તેમ યોગ્ય, સુંદર અલંકારવાળા કાવ્યનો રસ વધારે હૃદયગમ થને છે. છતાં સારા કાવ્યમાં અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને કશી હાનિ પહોંચતી નથી.

ઉપમા—જે પદાર્થ વચ્ચેની સુંદર સરખામણીને ઉપમા કહે છે. ‘જેવો’ ‘પેઠો’ ‘માફક’ વગેરે સામ્યવાચક પદોથી આ સરખામણી થાય છે. જેમકે—

“આવા પરસ્પર લિપ્ત રસ વચ્ચે જનકની પેઠે યોગયુક્ત ચિત્તે અમે આગળ આપ્યા.” (જીવનનો આનંદ—પૃ. ૧૯૫)

અહીં બોલનારે પોતાની સરખામણી જનકની સાથે કરી છે માટે ઉપમા અલંકાર છે.

“લજ્જા નમેણું નિજ મંદ પોપટું,

કેા મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે,

તે શોભી રહે નિર્મલ તેનની લીલા,

એવી ઉગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.” (નહાનાલાલ—શરદપૂર્ણિમા)

અહીં ત્રણ પંક્તિમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલી મુગ્ધ બાલા સાથે

બદલે એ વદન નથી પણ ચન્દ્ર જ છે એમ કહ્યું છે, તેથી અતિ-
શયોક્તિ અલંકાર થયો છે.

“તેના ધનુષ્યટંકારની સાથે જ (અથવા તેની પહેલાં જ) રાત્રીઓ
જીવનની આશા છોડી દે છે.”

અહીં કારણ પૂર્વે કે સાથે જ કાર્ય થતું વર્ણવ્યું છે.

• શ્લેષ—એક જ શબ્દસમૂહના અનેક અર્થ સ્વાધી પ્રસ્તુત *
પદાર્થની સાથે અપ્રસ્તુત* પદાર્થનું પણ બાન થાય તેને શ્લેષ કહે છે.
શ્લેષ એટલે બે અર્થનો એક જ શબ્દમાં સંયોગ. શ્લેષ અનેકાર્ય શબ્દો
વડે જ થઈ શકે છે. જેમકે,

“પ્રકાશ અને અંધકારની સંધિ દરવાને સંધ્યાએ અનેક વાર
પ્રયત્ન કર્યો છે.” (જીવનનો આનંદ-૫. ૧૯૫)

અહીં સંધ્યા પ્રકાશ અને અંધકારનાં મિશ્રણ કરે છે એ પ્રસ્તુત
અર્થની સાથે પ્રકાશ ને અંધકાર જેવા બે વિરોધીઓ વચ્ચે સમાધાન
કરાવવાનો સંધ્યાએ પ્રયત્ન કર્યો હતો એ અપ્રસ્તુત અર્થ નીકળે છે. ‘સંધિ’
શબ્દના બે અર્થ વડે આ શ્લેષ થયો છે. બીજો દાખલો જુઓ.

“અવિરત આંસુરનાને+ વિયોગપાવક પટ્ટી નિરંતર એ +
તવ રિપુતઃસ્ત્રીકુગણ વિમુક્તાદાર મન અનુસરે.” +

(ભાગવત-કાદંબરી, પૂર્વભાગ-કડગું ૨)

“તારા રાત્રીઓની સ્ત્રીઓનાં હૃદયમાં સનન આંસુના રનાનથી,
પતિના વિયોગથી અગ્નિમાં ખળીને, વિમુક્તાદાર (જેનો મોતીનો દાર
કાઠી નાખ્યો છે એવા, જેણે આદાર છોડી દીધો છે એવા) બળીને
બળે (રનાન, અગ્નિતાપ, આશ્વર્યાગ, તમેરે વાળું) મન અનુસરે છે.”

* મુખ્ય પદાર્થ-શ્લેષ.

* બીજો પદાર્થ, પ્રસ્તુત નહીં તેનો પદાર્થ.

+ સ્ત્રી રૂપ. ભાષાને સ્ત્રી નામુનિ ૩૫ અર્થો છે. ૩૬ અર્થો
રનાન.

† મૂળ ‘ઈ’

+ મૂળ ‘અનુસરે’

અહીં ઉત્પ્રેક્ષા સ્વેપવાળાં પદોથી રાક્ય બની છે. કાદંબરીના સ્વેપનું આ અતિ સુંદર ઉદાહરણ છે.

દૃષ્ટાન્ત—જે વાક્યમાં ઉપમાન, ઉપમેય અને સાધારણ ધર્મ^૦ વચ્ચે બિંબપ્રતિબિંબલાવનો સંબંધ હોય ત્યારે દૃષ્ટાન્ત અલંકાર થાય છે. સરલ શબ્દોમાં કહીએ તો દૃષ્ટાન્તમાં એક ઉપમેયવાક્ય હોય અને બીજું ઉપમાનવાક્ય હોય અને એક વાક્યમાંનાં નામ અને વિશેષણ બીજાનાં પ્રતિબિંબ જેવાં હોય. જેમકે,

“વસન્તના વાયુ વાય,

ફળે, ને સહકાર નમે :

સંસારનાં સદ્દેશ ફળતાં,

તેમ તેમ તમારી ઝળે નમતી :

સન્માનથી સર્વદા તમે વિનયી થતા. (ન્હાનાલાલ-ગુરુદેવને)

અહીં મહેલી જે પંક્તિમાં ઉપમાનવાક્ય છે અને બીજી જે પંક્તિમાં ઉપમેયવાક્ય છે. વસન્તના વાયુથી ફળતો સહકાર અને સંસારનાં સદ્દેશ ફળવાથી ને સન્માન મળવાથી લાગ્યશાળી ગુરુદેવ, સહકારનું નમવું અને ગુરુનું નમ્ર ને વિનયી થવું—એમાં બિંબપ્રતિબિંબલાવ છે.

નિર્દર્શના—જેવસ્તુ વચ્ચે સંબંધ ઘટતો ન હોય તે બંને વચ્ચે ઉપમાસંબંધ લેવાથી બંધ બેસે ત્યારે નિર્દર્શના અલંકાર થાય છે. અહીં દૃષ્ટાન્તની માફક જ જે વાક્યના લાવ વચ્ચે ઉપમાસંબંધ હોય છે, પરંતુ નિર્દર્શનામાં એ જે વાક્યનાં અંગઉપાંગ વચ્ચે દૃષ્ટાન્તના જેવો બિંબપ્રતિબિંબલાવ હોતો નથી. જેમકે,

“ક્યાં, સૂર્યમાંથી ઉદ્ભવેલો મહાન રધુઓનો વંશ અને ક્યાં અલ્પવિષયોમાં જ વિચરતી મારી મતિ ! ખરેખર, હું અજ્ઞાનમાં નાના હોડકા વડે દુસ્તર સાગરને પાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છું.” (રધુવંશ-સર્ગ ૧)

અર્થાન્તરન્યાસ—જેમાં સામાન્ય હકીકતનું વિશેષ હકીકત વડે અને વિશેષ હકીકતનું સામાન્ય હકીકત વડે સમર્થન કર્યું હોય તેને અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર કહે છે. અર્થાન્તર કે અન્ય અર્થ (હકીકત)

^૦ જે શુણ્ણ પરત્વે સરખામણી કરવાની હોય તે જે પદાર્થોમાં સાધારણ શુણ્ણ.

પ્રસ્તુત અર્થના સમર્થન માટે આખો હોય છે (ન્યાસ-ગ્રંથું તે),
તેથી આ અલંકારને અર્થાન્તરન્યાસ કહે છે.

“બુઝો, બન્નેના ગુરુઓ (ગુરુ અને શુદ્ધ) પોતાની દિશા ફેરવી
પોતાની સ્વભાવોચિત ગતિએ ચાલ્યા વળે છે, અને સંધ્યાકાળની રક્ત
કાલિમા બન્નેને દશા પક્ષપાત વગર ઘેરી લે છે. હમેશા વિગ્રહ જ
રાખે તેનો અસ્ત થવાનો જ.” (હવનનો આનંદ-પૃ. ૧૯૫)

ગુરુ અને શુદ્ધના અસ્તની વિશેષ દષ્ટીકતનું વિગ્રહશીલ જનોનો
હમેશાં અસ્ત થાય છે એ સામાન્ય દષ્ટીકતથી સમર્થન ક્યું છે.

“આત્રી તમિસ વરસાવતી રાત કાળી,

ને વાદળાં પણ રવાં તમને વધારી,

ના ચન્દ્ર, તારક નભસ્તલમાં જળાય,

હા ! કોણુ યાય જન દુર્દિનમાં સદાય ?” (ખોટાદર-એકાલવાળો)

આત્રી પ્રથમ નજી પંક્તિમાં કહેલી વિશેષ દષ્ટીકતનું ચોથી
પંક્તિની સામાન્ય દષ્ટીકત વડે સમર્થન ક્યું છે. દુર્દિન-હેલી તેમજ
અરાધ્ય દિવસ એમ સ્લોગ કે જે અર્થ યાય છે.

વ્યાજસ્તુતિ—સ્તુતિ વડે નિન્દા કે નિન્દા વડે સ્તુતિ દર્શાવી
હોય ત્યારે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર બને છે. વ્યાજ એટલે અસત્ય ખોટી.
વ્યાજસ્તુતિ એટલે અસત્યસ્તુતિ (સ્તુતિરૂપની નિન્દા) અથવા અસત્ય
(અવળાં વચનો) વડે સ્તુતિ.

વાદ ! શી તમારી દુશિયારી ! આત્રી જૂઠા ફરી એમ !

(સ્તુતિ વડે નિન્દા સૂચવી છે.)

કહેના દના કે કાઓ સારાં નથી ચતાં ! આ કાઓ સારાં નથીરનો.

(અર્થાત્ કાઓ સારાં છે. તમે ના કહેતા દના તે ખોટું જ.)

વિરોધાભાસ—ત્યાં પ્રત્યેકથી પદના ને અર્થ મળતા હોય અને
તેમાંનો એક અર્થ લેતાં અર્થમાં વિરોધ થાય જને બીજો અર્થ
લેતાં તે વિરોધનું યમન થાય ત્યારે વિરોધાભાસ અલંકાર બને છે.
વિરોધનો આભાસ, દેખાવ માત્ર હોય, પરંતુ સત્ય વિરોધ ને દોષ
ત્યારે વિરોધાભાસ અલંકાર થાય.

“હે રાજન, તું ગંગાને તીરે હોય ત્યારે તારા મદમત હાથી-
ઓતો મદ ઝરવાથી ગંગા યમુના બની જાય છે.” (‘યમુના નદી’ એ
અર્થથી વિરોધ; ‘યમુના જેવી કાળા’ એ અર્થથી વિરોધનું શમન.)

“કાટર માંડાં પંખી કરી એ° સજીવ+ અંગ જણાય,
શકુનિને× સંગેઈ કરી તે દુર્યોધન સમ થાય.”

(ભાલણ-કાદંબરી-કડવું ૩)

અહીં સજીવ એટલે ‘જીવતો’ એવો અર્થ લેવાથી વિરોધ, અને
‘જીવોવાળો’ એવો અર્થ લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે. ‘દુર્યોધનનો
મામો શકુનિ’ એ અર્થથી વિરોધ, અને શકુનિ એટલે પક્ષીઓ અર્થ
લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે.

“હે શંભુ ! આપ વિષમ દષ્ટિવાળા છતાં સમદષ્ટિવાળા છો,
અને શૂલી હોવા છતાં નીરાળી છો.

અહીં વિષમ એટલે એકી, અને શૂલિન એટલે ત્રિશૂલધારી
એવા અર્થ લેતાં વિરોધનું શમન થાય છે.

અનન્વય—એક જ વાક્યમાં એક જ પદાર્થ ઉપમેય અને
ઉપમાન તરીકે આવ્યો હોય તો અનન્વય અલંકાર થાય છે. ઉપમેય
કે મુખ્ય પદાર્થ એટલો તો અપૂર્વ હોય કે એની એના પોતાના
સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થની સાથે સરખામણી (અન્વય—યોગ) થતી
શકે નહીં એ અનન્વયનું રહસ્ય છે. એમાં ઉપમાન અને ઉપમેય
એક જ શબ્દથી કથિત હોવાં જોઈએ; એક જ અર્થની એ પર્યાયોથી
અનન્વય બને નહીં. ઉ. ત.—

શમના સમ શ્રીરામ, સીતા સીતામનોહરા,

સદા હૃદયમાં મારા, વિહરો એ જગદ્ગુરુ.*

ઉપમેયોપમા—ઉપમાન ઉપમેયની પરિવૃત્તિ (અદ્ભુત—
interchange) એ વાક્યમાં થાય તેને ઉપમેયોપમા કહે છે. અર્થાત્
એક વાક્યમાં જે ઉપમેય હોય તે બીજા વાક્યમાં ઉપમાન બને અને

૦ મૂળ ‘હ’ + ‘સજી’ × ‘નિ’ ડું ‘સંગિ’

* રામાયમાળ: શ્રીરામ: સીતા સીતામનોહરા । મમાન્ત:કરણે નિત્યં
વિહરેતાં જગદ્ગુરુ ॥—રસગદ્ગાધર

પૂર્વ વાક્યમાં જે ઉપમાન હોય તે પછીના વાક્યમાં ઉપમેય અને જે ઉપમેયોપમાનું સ્વરૂપ છે. ઉપમેય અને ઉપમાન એ બે પદાર્થો એટલા ઉત્કૃષ્ટ છે કે એમને અન્ય કોઈ ત્રીજા પદાર્થ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી, એ ઉપમેયોપમાનું પ્રધાન લક્ષણ છે. પૂર્વવાક્યનું ઉપમેય ઉત્તરવાક્યમાં ઉપમાન બની ઉપમા સાધે. છે માટે આ અલંકારને ઉપમેયોપમા કહે છે. ઉ. ત.—

કૌમુદી સગી તું રમ્ય લાગતી, તું સગી કૌમુદીય, લોકલોકીયનાન
અપહ્રુતિ—પ્રકૃત ઉપમેયનો નિગેધ કરીને, એ અસ્ય છે એમ વર્ણવીને ઉપમાન એ જ સત્ય છે એમ સ્થાપવામાં આવ્યું હોય તે અપહ્રુતિ અલંકાર. ઉપમેયનો અપહ્રુત (ગોપન, છુપાવવું તે) કરે છે તેથી આ અલંકારને અપહ્રુતિ કહે છે. ઉપમાલાપ અપહ્રુતિમાં અંતર્ગત રહેલો છે; ઉપમેયના નિગેધમાં એ દૂર થયેલો માનવાનો નથી. ત્રણી અપહ્રુતિનો નિગેધ ઔપચારિક, હેતુપૂર્વકનો માનવાનો છે, કારણ કે સત્ય પરસ્પરિચિતિ, જેમાં ઉપમેયની સત્યતા અને પ્રમુખતા સિદ્ધ છે, એ કવિ અને ભાવકથી અજાત નથી. ઉ. ત.—

નદિ આ સ્વર ભંગોનો, મદ્યથી મુખારિત જે;
આ તો આકર્ષુ ખેંચાતા સ્મરના મનુનો ધ્વનિ.
નારી તારી નાસિકાનો મોર, નોય જૂપણ, ચિત્તનો મોર.
—પ્રેમાનંદ 'ગોખાદરજી'.

પ્રતીપ—ઉપમાનનો આક્ષેપ (નિરસકાર), અર્થાત્ ઉપમેય ઉપમાનનું કોઈ સાધવાને સમર્થ છે તો ઉપમાનની મી વૃદ્ધ છે એમ ઉપમાનની અવરોધના કરવી, અથવા ઉપમાનનો ઉપમેયવર્ષ અવરોધ કરીને એને ઉતારી પાડવું, એ બંને પ્રતીપના પ્રકારો છે. આમાં ઉપમેયની ઉપમાનથી પ્રતીપતા (વિરુદ્ધતા) દર્શાવી હોય છે એથી બંને પ્રતીપ અલંકાર કહે છે. ઉ. ત.—

† કૌમુદીન મવલી વિમાનિ મે તારસાસિ મવલીન વાંકુરે :—મુગ્ધજાર

† મેયં વિરોધિ વજાલી મદેન મુતારા મુગુ : † અવગાદ્યમાતરપ તન્દર-
મનુસે ધ્વનિ : † મામદ

હરિણ હરાવઈ જોતીય, જોતીયનાં શરિ જાણિ,
રંગિ નિરૂપમ અધર રે અધર ક્રિયાં (પાઠાન્તર, 'નિરૂપમ') પરવાલ.

—વસન્તવિલાસ

આમાં સુંદરીના નયનો હરિણનયનને સૌન્દર્યમાં પરાજિત કરે છે, અને એના અપૂર્વ મનોદારિતાવાળા અધરોઈ પ્રવાલને ઉતારી પાડે છે એમ 'હરિણનયન' અને 'પ્રવાલ' એ ઉપમાનોત્તર આક્ષેપ (તિરસ્કાર) કર્યો હોવાથી પ્રતીપ અલંકાર (પ્રથમ પ્રબેદનો) બને છે. 'નિરૂપમ' પાઠાન્તર લઈએ તો 'પ્રવાલ અધર જેવા છે' એમ ઉપમાનરૂપ પ્રવાલનો ઉપમેયરૂપે વ્યવહાર કર્યો હોવાથી બીજા ચરણમાં દ્વિતીય પ્રકારનો પ્રતીપ અલંકાર સિદ્ધ થાય છે.

વ્યતિરેક—ઉપમાન કરતાં ઉપમેયની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી હોય તે વ્યતિરેક અલંકાર. વ્યતિરેક એટલે આધિક્ય. સામાન્ય રીતે મુખ્ય પદાર્થ ઉપમેય કરતાં સરખામણીનો પદાર્થ ઉપમાન હંમેશાં ચડિયાતું હોય છે. પણ વ્યતિરેકમાં ઉપમેય એટલે મુખ્ય કે પ્રધાન પદાર્થને ઉપમાન કરતાં અધિક ગુણવત્તાવાળો દર્શાવ્યો હોય છે. જેમ કે,

જુગમ રવિસુત રૂપ આગળ જાય નાખી વાટ;
ગંભીરતાએ વર્ણવું પણ અર્ણવમાં ખારાટ.
શીતળતાએ શશી હાર્યો, મૂઝી કળા પામે કષ્ટ,
તેજથી આદિત કરે નાહો, મેરુ કેરી પૃથ.

—પ્રેમાનંદ, 'નળાખ્યાન', કડવું ૧૨

ગદ્ય હસઈ સકલંક મયંકલ બિંબુ વિશાલ.

—વસન્તવિલાસ

(અર્થાત્ 'એ સુંદરીના શુભ્ર ગાલ કલંકિત ચંદ્રના વિશાળ બિંબને હમે છે.'))

પરિસંખ્યા—એક પ્રસિદ્ધ પદાર્થના વર્ણનથી એના જેવા અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સૂચવાતો કે દર્શાવાતો હોય તો પરિસંખ્યા અલંકાર થાય છે. કવચિત્ એ વર્ણન પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે કરેલું હોય છે, તો કવચિત્ એમને એમ (અપ્રશ્નપૂર્વક) આવે છે. કેટલીક વાર

એક શબ્દના સ્થેયથી અનેક અર્થ થતા હોય તો પરિસંખ્યા તેમાંથી એક અર્થમાં નિયંત્રિત થઈ અન્ય અર્થોનો ત્યાગ કરે છે. ઉ. ત.—

જુગ્મ કપાટ વિભોગ પુરમાં જુઆં રહે અષ્ટ જનમજી,
કર્મત્યાગ પારધિએ કીધાં, ગુણિકાએ ગ્રહી લગ્નજી.

—પ્રેમાનંદ, ‘નળાખ્યાન.’

અહીં કુંડિનપુરનું વર્ણન કરતાં માત્ર પારણાને વિયોગ છે, પારધિએ જ પોતાનાં કર્મ ત્યાગ કર્યાં છે, ગુણિકાએ લગ્ન ધારણ કરી છે, એમ કહીને એ નગરમાં કોઈ દંપતીને વિયોગ નથી, કોઈએ પોતાનાં પરંપરાગત કર્તવ્ય છોડ્યાં નથી, કોઈ લગ્ન પામવા જેવાં દુષ્કર્મ કરતું નથી એમ સૂચવ્યું છે. વળી,

જે રાજા પૃથ્વી એ પાલતિ વર્ણસંકર ચિત્રામિ,
કાવ્ય વિપદ દદગધ, કેરાનું ગ્રહણ સુરતસંગ્રામિ,
કનકદંડ તે છત્ર રાવનિ, સ્વપન વિપિ વિભોગ,
ધૂળિ ખવજ, પરલોક થયી ભય, વાંછિત વસુધાં ભોગ.
શુક સારિકાનિ રક્ષાગૃહ, સારી રમતાં મારિ,
ધુમિ અશ્રુપાત, આપકિ દેરવતાં હય પ્રાદાર.

—લાલજી, ‘કાદંબરી’

આ સર્વ પરિસંખ્યાનાં ઉદાદરણ છે.

વિષમ—ત્યાં જે પદાર્થ વચ્ચે અતિ વિપમતા, વિરોધને કારણે સંબંધ ધરતો નથી; ત્યાં કર્તાને પોતાની ક્રિયાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને કોણેક અનર્થ સહેવાનો પ્રસંગ આવે છે, અને ત્યાં કાર્યનાં ગુણસ્થિતિક કારણનાં ગુણક્રિયાદિકથી અત્યંત વિપરીત હોય છે, ત્યાં વિષમ અસંકાર થાય છે. જેમકે,

ક્યાં એ સૂર્ય તલો વંશ, આપ આ મમ છુદિ દયાં ૬+
અહીં સૂર્યવંશની મનના અને કવિજીવિની અવ્યવસ્થા એ બંને વચ્ચેના વિરોધથી વિષમ અસંકાર સિદ્ધ થાય છે.

માની સાગર રત્નાકર, સ્ત્રેષ્યો ધનની આશથી;
 રહી દૂર ધનપ્રાપ્તિ, ક્ષારવારિ પડ્યું મુખે. *
 અહીં કર્તાને પોતાની ક્રિયાનું ધનપ્રાપ્તિરૂપ ફળ ન મળતાં બલદું મુખ
 ક્ષારવારિથી પુરાવા રૂપ અનિષ્ટ સહેવું પડે છે. આ દ્વિતીય પ્રકારનો
 વિષમ છે.

જેનો કરસ્પર્શ અપૂર્વ પામીને રણે રણે નીલ કૃપાણુધારા
 યશઃ પ્રસારે શરદિન્દુનિર્મલ, ત્રિલોકને જે નિજથી સુહાવે.†
 અહીં કારણરૂપ કૃપાણુની નીલતા અને કાર્યરૂપ યશની શુભ્રતા બંને
 વચ્ચેના વિરોધથી વિષમ અલંકાર થાય છે.

સહોદકિત—જ્યાં એક શબ્દ એક અર્થ વ્યક્ત કરતો હોવા
 છતાં ‘સહ’ ની સાથેના અન્યથાને કારણે અન્ય અર્થ પણ ગ્રહણ કરે
 તેને સહોદકિત કહે છે. જેમકે,

લક્ષ્મી સાથિ વક્ષસ્થલ તે થાઈ અતિ વિશાલ;
 બંધુ મનોરથ સાથિ પૂરાર્થ ઊરુદંડ તતકાલ;
 શત્રુસાથિ સૂક્ષ્મ થાઈ દેહનું મધ્યભાગ.

—લાલણ, ‘કાદંબરી.’

અહીં ‘વિશાળ’ શબ્દ મૂળ વક્ષસ્થલની વિસ્તૃતતા દર્શાવતો હોય
 ‘સાથે’ અન્યથાના યોગે લક્ષ્મીનું આધિક્ય પણ દર્શાવે છે. આ રીતે
 આ સર્વ પંક્તિઓમાં સહોદકિત અલંકાર થાય છે.

વિનોદકિત—એકના વિના બીજું અશોભન લાગે અર્થાત્ શોભે
 નહીં; કે એકના વિના જ બીજું શોભે, અન્યથા નહીં. આ રીતના
 પ્રતિપાદનથી વિનોદકિત અલંકાર થાય છે.

વિના સુકવિતા વદન, સદન તો સાધ્વી પત્ની વિના,

* અયં રત્નાકરોઽમ્બોધિરિત્યસેવિ ધનાશયા ।

ધનં દૂરેસ્તુ વદનમપૂરિ ક્ષારવારિભિઃ ॥—સાહિત્યદર્પણ

† સઘઃ કરસ્પર્શમવાપ્ય ચિત્રં રણે રણે યસ્ય કૃપાણલેલા ।

તમાલનાલા શરદિન્દુપાણ્ડુ યશસ્વિલોક્યાભરણં પ્રસૂતે ॥—કાવ્યપ્રકાશ

ધનિક રહિત જે રાજ્ય, નવ કોને કાન્ત કદી લાગે.*

આ પ્રથમ પ્રકારની વિનોક્તિનો દાખલો છે.

અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુત વસ્તુના વર્ણનદ્વારા પ્રસ્તુત વસ્તુનું વર્ણન થાય તે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર. કાર્યને બદલે કારણનું, કારણને બદલે કાર્યનું, વિશેષને સ્થાને સામાન્યનું, સામાન્યને સ્થાને વિશેષનું, અને એક પદાર્થને સ્થાને તેના તુલ્ય અન્ય પદાર્થનું વર્ણન—આમ પાંચ પ્રકારે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થાય છે.

બપૈયા શું કહે તને, નિર્લજ, વારંવાર;

નિર્મલજલભર સાગરે નવ પામે તું જલધાર.+

—હેમચંદ્ર, દોષક

આ પાંચમા પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે. એને અન્યોક્તિ પણ કહે છે.

સ્વભાવોક્તિ—ગાલાદિના સ્વરૂપ અને કાર્યાદિકના વર્ણનથી સ્વભાવોક્તિ અલંકાર બને છે. ‘આદિ’માં યુવતી, મુગ્ધજન, પ્રાણી ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. સ્વભાવોક્તિના વર્ણનમાં કવિજનને જ શક્ય એવી આરુતાભરી અસાધારણતા દેખી જોઈએ. ઉદાહરણો—

વાંકી આરકત ચાંચિથી, લીલી કામલ પાંખથી,
ત્રિવલ્લે શોભતા કહે, લાગે છે મંજુવાક શુકો.*
શાખાઓમાં નરુવર તણી ચક્રવાકી મધુપાની,
શોની કાટે દયિત નયનો, જોઈને વણ ધાની;

* વરુનં વિના મુરુવતાં સદનં સામ્રાજ્યં વિના વનિતામ્ ।

રાજ્યં ચ વિના ધનિતા ન નિતાનં ગચતિ કમર્મામ્ ॥

—રમણાચાર

+ જ્યૌષ્ઠા કદં ચૌલિમ્ણ નિમિત્ત ધાર ક ધાર ।

સાચરિ મરિઝદ્ વિમલજાલ તદ્દે ન ભણદ્ ધાર ॥

સિદ્ધાંતમંત્ર ૮-૪-૧૮૩

* તુન્દૈરાતામ્બુરિલે : પલે : દરિદ્રોદ્દે : ।

ત્રિવર્ણરાજિમિ : કર્ષરો મમ્બુરિર : કુચા : ॥—દગ્ગિન્દ

ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
કીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મોઝખમાં દંપતી તે.

—કાન્ત, 'ચક્રવાકમિથુન'

સંસ્કૃત આલંકારિકા સ્વભાવોક્તિનું સામર્થ્ય ગ્રહીત શક્યા
હોવાથી એમણે એની પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી છે; પણ ખરું જોતાં આ
ખરેખર મહત્વનો અલંકાર છે. એનાથી જ કવિની અવલોકન અને
વર્ણન શક્તિની કસોટી થાય છે.

આક્ષેપ—કંઈક વિશેષ કહેવા, સૂચવવાના હેતુથી લક્ષ્યમાણ
વિષયનો (પદાર્થ, વસ્તુ) નિષેધ કરવો એને આક્ષેપ અલંકાર કહે છે.
આક્ષેપનો હેતુ પ્રકૃત લક્ષ્યમાણ વિષયનું વર્ણન અશક્યવત્ છે,
અથવા સુપ્રસિદ્ધ હોઈ અનાવશ્યક છે એમ 'દર્શાવવાનો છે. ઉદાહરણ—

તું પ્રાણ છે, હૃદય છે મુજ તું દ્વિતીય,
તું તારિકા નયનની, અમીક્ષેપ અંગે,
એવાં અનેક વચને ભરમાવી મુઘ્ધા,
તેનેજ—મૂક રહું હું, શું હવે કથીને ?+

—ઉત્તરરામચરિત

+ त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धा
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥—उत्तररामचरित

પ્રકરણ સાતમું,

વૃત્તવિચાર

કવિતાના છંદના વૃત્ત અને જાતિ એવા બે વિભાગ છે. અક્ષરમેળ છંદને વૃત્ત કહે છે. વૃત્તની યોજના લઘુચરુની ગોઠવણી અને અક્ષરની સંખ્યા પર આધાર રાખે છે. વૃત્તમાં અમુક અંતરે અટકવું પડે છે તેને યતિ કે વિરામ કહે છે. માત્રામેળ છંદો જાતિ નામથી પણ ઓળખાય છે. માત્રામેળ છંદોમાં બંધારણ માત્રાની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. માત્રામેળ છંદમાં અમુક અમુક અંતરે ભાર મુકાય છે તેને તાલ કહે છે.

માત્રામેળ છંદો

પ્રાર્તાવિક—માત્રામેળ છંદો ધણુંખરું પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપરથી આવ્યા છે. એમાં છંદનું બંધારણ માત્રાની સંખ્યા વડે નિયત થાય છે. ઋસ્વ સ્વરવાળા વર્ણની એક માત્રા, દીર્ઘ સ્વરવાળા વર્ણની બે માત્રા અને ષ્વુત સ્વરની ત્રણ માત્રા ગણાય છે. એકલા વ્યંજનની અર્ધી માત્રા ગણાય છે. ઋસ્વ વર્ણ પછી સંયુક્તાક્ષર આવ્યો હોય તો તે ઋસ્વ વર્ણને દીર્ઘ ગણવામાં આવે છે.

(૧) ચોપાદ—ચોપાદનાં ચાર ચરણ હોય છે અને તે પ્રત્યેકમાં ૧૫ માત્રા હોય છે. તાલ ૧ લી માત્રાએ ને પછી ચારચાર માત્રાએ આવે છે. યતિ ૮ મી અને ૧૫ મી માત્રાએ આવે છે. છેવટના બે અક્ષરો અનુક્રમે શુરુ અને લઘુ હોય છે.

૧૧ ૨ ૧૧ ૧૧ ૧૨ ૧૧ ૨ ૨ ૧૧ ૨ ૧ ૨ ૧૧
મળી આવણુ જણુ બને બેન, સધે રમીએ તો મુખમેન.

ઉપર દોરેલી મીઠી લીટી નાચ દર્શાવે છે.

(૨) ચરણાદૃશ—એમાં ચાર ચરણ, પ્રત્યેક મેળ માત્રાનાં, હોય છે. દરેક ચરણમાં છેલ્લા બે વર્ણ શુરુ હોય છે. નાલની યોજના ચોપાદ પ્રમાણે જ હોય છે.

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{2}{2} \frac{1}{2} \frac{2}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{2}{2}$
 હસતે મુખ રસ્તામાં વેર્યાં
 ફૂલ નસીબે ગુલાબ કરાં.

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{2}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{2}{2}$
 જે નર સાપ જતનથી આવે
 તે મૃત્યુ પામે કા કાળે.*

(૩) ઉધોર છંદ—એમાં ૧૪ માત્રા અને ૬ તાલ હોય છે.

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$
 આજે નાથ બન્યું વિપરીત,
 તમને તે કહું શી રીત ?

તાલ ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦ ને ૧૨ મી માત્રાએ આવે છે.

(૪) પ્લવંગમ—એમાં પ્રત્યેક ચરણમાં ૨૧ માત્રા, અગિયાર અને દસ માત્રાએ યતિ (વિરામ), અને ચોપાઈ પ્રમાણે ૧, ૫, ૯ ધ્રોં માત્રાએ તાલ હોય છે.

$\frac{1}{2} \frac{2}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{2}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{2}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{2}{2}$
 છત્રે થાતી છાંય છડીધર છાજતા,
 હાથી હોદામાંય રસિક બિરાજતા;
 આયુષ રિદ્ધિ અનેક લરેલી લાગ્યમાં,
 એ સૂતા દિન એક ઉછળતી આગમાં.

(૫) મહીદીપ—દરેક ચરણમાં ૨૨ માત્રા, છેલ્લા બે અક્ષર ગુરુ, બાર માત્રાએ વિરામ, અને ૧, ૭, ૧૩, ૧૯ માત્રાએ તાલ એ મહી-દીપનું અધારણ છે.

$\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{2}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{1}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{2}{2} \frac{1}{2}$ $\frac{1}{2} \frac{2}{2}$
 ઇશચરણ સ્મરણ મિત્ર સરળ રીત સાચી,
 તે વિના ત્રિલોક મધ્ય કોડ વાત કાચી.

(૬) દોહરો—એમાં પહેલા ચરણમાં ૧૩ માત્રા, અને બીજામાં

* આ અને કવચિત્ કવચિત્ અન્ય ઉદાહરણો દલપતધિગણમાંથી લીધાં છે. સવિસ્તર વિવેચન માટે એ ગ્રંથ જોવો આવશ્યક છે.

૧૧ માત્રા મળીને ૨૪ માત્રા ને ૬ તાલ હોય છે. તાલ ૧, ૫ અને ૯ મી માત્રાએ આવે છે.

૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧
મુખ સમ કો મંગલ નહીં, મૃત્યુ સમી નહીં હાણુ,
જગ સમ કો જંગલ નહીં, સત્ય સમી નહીં વાણુ.

(૭) સોરઠા છંદ—આ દોહરાના ચરણાર્ધો ઉલટાવવાથી બને છે. પહેલા ચરણાર્ધમાં ૧૧, અને બીજામાં ૧૩ મળીને ૨૪ માત્રા હોય છે.

૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨
બ્રહ્મા તારાં વેણુ, સ્વપ્નામાં પાણુ સાંભરે;
નેહ લરેલાં નેણુ, ફરી ન દીકાં કારખસ.

(૮) રોળા છંદ—પહેલા અર્ધા ચરણમાં ૧૧ ને બીજા અર્ધા ચરણમાં ૧૩ મળીને ૨૪ માત્રા. તાલ છ, પહેલી અને પછી ચારચાર માત્રાએ.

૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨
ગૂજરાતનો પૂત, રહી હિમો આ સ્થળમાં
કોણુ એકલો જોઈ નયન બીજાં નહીં જળમાં?

(૯) હરિગીત—માત્રા ૨૮; તાલ ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ મી માત્રાએ; છેલ્લે શુરુ લેખએ.

૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
જો પુષ્પનાં દલ ખોલીને રંગ સ્થૂલને અમય કરે,
અધિકારી તે મધુમહિષા એ મધુતણી પહેલી કરે.

(૧૦) સર્વયા એકત્રીસ—માત્રા ૩૧; તાલ ૮, ૧ લી અને પછી ચારચાર માત્રાએ.

૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
ઝર ગયાં ને વેર ગયાં વળી કાળા કેર ગયા દરનાર,
પરનાલીલા બતીલાથી સંખ ફરી માટે સંસાર.

† રોળામાં સોરઠા જેટલી જ માત્રાઓ હોય છે, પણ બિની તાલપોળવા સોરઠાથી બિન્ન છે, તેમ જ રોળાં સોરઠાના જેટલો અષ્ટ મધુમહિષ મળે નથી.

(૧૧) ઝૂલણા—એમાં ૩૭ માત્રાને ૮ તાલ. તાલ ૧ લી અને પછી પાંચપાંચ માત્રાએ; છેલ્લે ગુરુ આવશ્યક.

૨ ૧ ૧૧ ૨ ૧ ૧૧ ૧૧ ૨ ૧૧ ૨ ૧૧
આજ મહારાજ જલ પર ઉદય નેઈને

૨ ૧૨ ૧૧૧૨ ૨ ૧ ૨ ૧
ચંદ્રનો હૃદયમાં હૃષ્ણ નામે.

(૧૨) છપ્પા—આમાં છ પદ કે ચરણ હોય છે તેથી એનું નામ છપ્પય કે છપ્પા પડ્યું છે. એનાં પહેલાં ચાર ચરણ કાચ્ય એટલે રોળાં છંદનાં હોય છે. તેમાં ૨૪ માત્રા ને છ તાલ હોય છે. પાંચમું અને છઠ્ઠું ચરણ ૧૫ અને ૧૩ મળીને દરેક ૨૮ માત્રાનું.

૨ ૧૧ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧૧ ૨ ૧૧ ૧ ૧૨
નેબનમાં દે રંગ, સંગ સુખ ટાઢક તનની,
બાલપણે કરી વાત, મટાડે પીડા મનની;
સુખદુઃખમાં સમભાગ, રાગ રૂડે ગુણ ગાતી,
ચતુરા ચિત હરનાર સાર ઉરમાં મદમાતી;

૧ ૧ ૨ ૧૧૨ ૨ ૨ ૧૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧૨
વળી વૃદ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુઃખ ટળે;
એ અંતકાળે અળગી નહિ, બહુ રનેહે સાથે બળે.

(૧૩) કુંડળિયો—આદિમાં એક દોહરો કરીને, તેના ચોથા ચરણને ઉલટાવી ચાર ચરણ ૧૧, ૧૩ માત્રાનાં બનાવવાથી અને એને પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ શબ્દ છેલ્લે લાવવાથી કુંડળિયો બને છે.

૨ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૧
ડોલે તરુવર ડાળીઓ, પવન ઝુલાવે પાન,
જાડે મનોહર પંખીઓ, ગાતાં સુંદર ગાન;

૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨
ગાતાં સુંદર ગાન, બ્યાન ધ્રુવરતું ધરતાં,
કરતાં વને કલોલ, રોજ આનંદે કરતાં,
સંપે રેતાં સાથ, પ્રીતનો પડદો ખોલે,
સુખીયાં પંખી રોજ, ડાળીઓ તરુવર ડોલે.

(૧૪) આર્થા—એ સંસ્કૃત માત્રામેળ છંદ છે, એમાં પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ૧૨ માત્રા, બીજા પાદમાં ૧૮ માત્રા, અને ચોથા પાદમાં ૧૫ માત્રા આવે છે.

૨ ૨ ૨ ૧૧ ૧૧૨ ૧ ૧ ૨ ૨ ૧૧ ૧૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
હોંશીનાં મન દરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા,

૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
અભિમત પાર ઉતરવા સંભારું સ્થાયતા કરવા.

(૧૫) ગીતિ ઉપગીતિ અને ઉદ્ગીતિ—આ ત્રણે આર્થાના જ પ્રકાર છે; આર્થાના ચાર પાદને ઉત્તરસુત્ર ગોઠવવાથી એ બને છે.

ગીતિ—ચોથો પાદ ૧૮ માત્રાનો, બાકીની વ્યવસ્થા આર્થા પ્રમાણે (૧૨, ૧૮ । ૧૨, ૧૮). અર્થાત્ આર્થાના પૂર્વાર્ધ જેવું જ ઉત્તરાર્ધ હોય તો ગીતિ છંદ થાય છે.

ઉપગીતિ—બીજા અને ચોથા પાદમાં ૧૫ માત્રા, બાકીના પાદ આર્થાપ્રમાણે (૧૨ માત્રાનાં). અર્થાત્ આર્થાના ઉત્તરાર્ધ જેવું જ પૂર્વાર્ધ રચાય તો ઉપગીતિ છંદ બને. (૧૨, ૧૫ । ૧૨, ૧૫)

ઉદ્ગીતિ—બીજા પાદમાં ૧૫, માત્રા અને ચોથામાં ૧૮ માત્રા, બાકીની આર્થા મુજબ. અર્થાત્ આર્થાના ઉત્તરાર્ધ જેવું ઉદ્ગીતિનું પૂર્વાર્ધ હોય, અને આર્થાના પૂર્વાર્ધ જેવું ઉદ્ગીતિનું ઉત્તરાર્ધ હોય.

(૧૬) કટાવ—૧૬ માત્રા; આઠ આઠ માત્રાના સંધિથી સોળ માત્રાનું એક ચરણ બને. કટીમાં ચરણોની સંખ્યા નિયત નથી. ચરણમાં એક જ સંધિ ઉમેરીને ચરણનો પ્રસ્તાર વધુ થઈ શકે છે. એટલે એકંદરે આઠ માત્રાના સંધિઓથી બનતી સર્ગંગ પદ્યભાવના તરીકે કટાવને જોવાળવો વધુ અનુકૂળ થઈ પડશે. મધ્યકાલીન કવિઓમાંથી શિરધરે એનાં અને લોકપ્રિય રામાયણ વગેરે કાવ્યોમાં, અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં પંડિતયુગના કવિઓએ એના મહત્ત્વ ઉપયોગ કર્યો છે. કવચિત્ અજાનન કવિઓ પણ એ પ્રયોગ રે.

એ પ્રસ્તારશીલ હોવાથી બ્લેન્ડ વર્સ-અખંડ પણ તરીકે એનો કેટલીક વાર પ્રયોગ થયો છે. ઉદા—

૨ ૧ ૨ ૧ ૨ | ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ | ૨ ૧ ૨ ૧ ૨ |

ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુગ્ધું ! લાગ્યશાળી ના

તું જેવું કે મ્હેં તો દીકું ! ભભી ભભી દુઃખ—

પારાવારે દુસ્તર વીચિં ધણી તરીને

દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આચ્યું છે તું;

રાય ! રાય ! રતિ સહ રે ! વિશ્વમાં રતિ ધણી હજી રે !

—ગોવર્ધનરામ.

અષ્ટમાત્રિક સંધિઓ કાલી લીટીથી દર્શાવ્યા છે.

(૧૬) દિંડી—માત્રા ૧૯, યતિ ૯ અને પછી ૧૦ માત્રાએ. આ માત્રાવૃત્ત મરાઠીમાં સ્વિશેષ પ્રચલિત છે. એમાં પાસે પાસેના બે ચરણો અને ધણીવાર ચારે ચરણોમાં ચરણાંત યમક આવે છે. પ્રત્યેક ચરણમાં ૯ મી, અને પછી ૧૦ મી માત્રાએ એટલે કે અતિ યતિ આવે. મરાઠી છંદોરચના આના ચાર સંધિ-૩, ૬, ૬, ૪ માત્રાના-પાડે છે, અને એને પદ્યમાત્રિક (છ માત્રાના) માત્રાવૃત્તનું એક સ્વરૂપ ગણે છે. ગુજરાતીમાં બોળાનાથ સારાભાઈ, મણીલાલ નબુભાઈ, બોટાદકર વગેરે કવિઓએ દિંડી છંદ વાપર્યો છે. ઉદાહરણ—

૨ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ | ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ||
પ્રીતિ પ્રેમ વંદુ બય બય બય વાણી,

૧ ૨ ૨ ૧ ૧ ૨ | ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૨ ||
ભર્યા પ્રેમ ઘડી પવન આલ પાણી,

શીતલ પ્રાણસાંય આપતો સમીર,
સુરજ ચંદ્ર તણો પ્રેમ ગો ગંભીર.

—મણિલાલ નબુભાઈ

મરાઠીમાંથી ઉદાહરણ—

કયા બોલું હે, મધુર-મુવા-ધારા ।

હોય ઝૂંગારા, કરુણ-રસા ધારા ॥

નિપવ-રાજા નહ, નાનથેય હોતા ।

વોરસેનાચા, તનય મહા-હોતા ॥

—રણુનાય પંચિત

(૧૮) અંજનીગીત—આ પણ મરાઠી પદ્યસ્વરૂપ છે. એમાં પહેલાં ત્રણ ચરણ પાદાકૃતકનાં* (અર્થાત્ ૮+૮=૧૬ માત્રાનાં), અને ચોથું ચરણ ૧૦ (૬+૪) માત્રાનું હોય છે. ગૂજરાતીમાં આ કાવ્યપ્રકાર કાન્ત, બ. ક. હાકાર વગેરે કવિઓએ લખ્યા છે. ઉદાહરણ—

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
આદેશે એ ની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરણુ નિશા એની એઃ દારા

૨ ૩ ૨ ૨ ૨
ક્યાં છે એની એ ? —કાન્ત

૧૧ ૧૧ ૧૧૨ । ૨ ૨ ૧૧ ૨
રૂમ ભુમ જરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરતાં રસગ્યાં,
ગણે ગણે ડગતાં આગળ,

૨ ૨ ૨ ૨ ૨
સાથી એ મારા ! —બ. ક. હાકાર

(૧૯) ગઝલ—૧૪ માત્રા ને ૪ તાવ. ૭, ૭ માત્રાએ થતી આવે છે.

* મરાઠી છંદો રચના ૮૪૮=૧૬ માત્રાના પાદાકૃતકનો વલ્લેખ કરે છે. હાલ

લવલવ ગડ લાસ્માની ટોળે ।
વરણી ચપલાં ફિરલિલ ટોળે ।
ચમલી પાતાલકલિલ રૂમલે ।
હિરવે હિરવે ગાર માલિવે ।
હરિત તૂળીખા મગમાર્ગને ।
ત્યા સુંદર મન-મગી વરણી ।
ફુલરામી હી, નેલત હોલે ।

૧૧૧૩ ૨૧ ૩૨ ૪૩ ૫૪ ૬૫ ૭૬ ૮૭ ૯૮
 જિગરનો ચાર જુદો તો ! બધો સંસાર જુદો છે;
 બધા સંસારથી એ ચાર બેદરકાર જુદો છે.

અક્ષરમેળ છંદો

પ્રાસ્તાવિક—અક્ષરમેળ છંદો ગુરુલઘુની અમુક ગોઠવણી પ્રમાણે બને છે તેને ગણ કહે છે. ગણ એટલે ત્રણ અક્ષરનો સમૂહ. ગુરુને માટે—અને લઘુને માટે—સંજ્ઞા મૂકીએ તો ગણોની રચના નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

ઉદાહરણરૂપ શબ્દો ગણની ટૂંકી સંજ્ઞા

મગણુ — — —	માતાશ	મ
નગણુ — — —	નગર	ન
લગણુ — — —	ભોજન	લ
જગણુ — — —	જકાત	જ
સગણુ — — —	સમતા	સ
યગણુ — — —	યશોદા	ય
રગણુ — — —	રામજી	ર
તગણુ — — —	તોખાર	ત

મગણુમાં બધા ગુરુ છે; નગણુમાં બધા લઘુ છે; લ-જ-સ-ગણો ક્રમશઃ ગુરુ બને છે (લગણુમાં પહેલો ગુરુ, બાકીના દૂસ્વ; જગણુમાં બીજો ગુરુ, બાકીના દૂસ્વ; સગણુમાં ત્રીજો ગુરુ, બાકીના દૂસ્વ); ય-ર-ત-ગણો ક્રમશઃ લઘુ બને છે. (યગણુમાં પહેલો લઘુ, બાકીના ગુરુ; એવી રીતે). આ રીતે ગણોનું માપ યાદ રાખી શકાય, અથવા ઉદાહરણરૂપ શબ્દો ઉપરથી પણ માપ મેળવી શકાય.

ગુરુને માટે ગ અને લઘુને માટે લ સંજ્ઞા મુકાય છે. સંયુક્તાક્ષર પહેલાંનો વર્ણ અને ચરણનો અંત્ય લઘુ સ્વર હમેશાં ગુરુ ગણાય છે.

આ સંજ્ઞાઓ મુજબ મુખ્ય મુખ્ય અક્ષરમેળ છંદોનાં માપ ઉદાહરણ સાથે નીચે આપ્યાં છે.

(૧) મનહર—એનાં બે ચરણોમાં યર્ધને ૩૬ અક્ષર હોય છે અને ૮, ૮ અક્ષરે યતિ આવે છે. એમાં બીજા ચરણનો છેલ્લો વર્ણ ગુરુ હોય છે.

કહે દલપતરામ, રાજ અધિરાજ મુણે,

રૂડી ગૂંજરાતી વાણી રાણીનો વધીલ છું.

(૨) ઘનાક્ષરી—૮ અક્ષરના ચાર પાદ. છેલ્લે ગુરુ લઘુ નોટએ. આમ મનહરના બીજા ચરણમાં છેલ્લે એક લઘુ ઉમેરીએ એટલે ઘનાક્ષરી બને.

(૩) અભંગ—આ મરાઠીમાં ખૂબ પ્રચલિત પદ્યપ્રકાર છે. મરાઠીમાં ઘણાએ અભંગ લખ્યા છે, પણ એ સર્વમાં તુકારામના અભંગ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અભંગ એટલેજ તુકારામના એવી માન્યતા યર્ધ ગઈ છે. ગૂંજરાતીમાં સદ્. બોળાનાય સારાભાઈએ અભંગનો સારા પ્રમાણમાં પ્રયોગ કર્યો છે.

અભંગમાં કેટલાક દ્વિચરણી છે, તો કેટલાક ચતુશ્ચરણી છે. દ્વિચરણીમાં બંને ચરણોમાં આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે; અને એક સ્વરૂપમાં પહેલા ને બીજા ચરણોનો અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે, તો અન્ય સ્વરૂપમાં પહેલા ચરણના અંત્યાક્ષરનો બીજા ચરણના ચોથા અને ક્વચિત્ પાંચમા અક્ષર સાથે પ્રાસ મળે છે.

(૧) ફરૂં વદાવે જીવન । ફરૂં પલંગીં શયન ॥ ૧ ॥

જેઠીં જેઠીં વેલ પડે । નેસેં નેસેં હોજે ઘડે ॥ ૨ ॥—તુકારામ

(૨) મદારત્ત પેરૂં કાઢા । તેજે પીલા, વારેલ ॥ ૧ ॥

પય્ય નામ વિદોવાચે । આનિક યાને, ન લેવીં ॥ ૨ ॥

તેથે પંક્તિનેદ નાહો । મોઠે વાંહોં, લદાન ॥ ૩ ॥—તુકારામ

ચતુરક્ષરી અભંગના પહેલા પ્રકારમાં ચતુ ચરણ ૭ અક્ષરોનાં, અને ચોથું ચાર અક્ષરનું હોય છે. અને બીજા ને ત્રીજા ચરણના અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે. બીજા પ્રકારમાં પહેલા ચતુ ચરણમાં આઠ અક્ષરો અને ચોથા ચરણમાં સામાન્ય રીતે સાત અક્ષરો આવે છે, અને બીજા અને ત્રીજાના અંત અને ચોથાના મધ્યમાં પ્રાસ મળે છે. ઉદાહરણ—

(૧) પાપવાસનાઓ! થાય જ્યારે ક્ષય

પામશે ઉદય પુણ્યવૃત્તિ. —ભોળાનાથ સારાભાઈ
નાહી સંતપણ । મિલત હૈં હાર્ટી ।

હિંડતાં કપાર્ટી । રાની, વર્ની ॥ ૧ ॥—તુકારામ

(૨) મન કરા રે પ્રસન્ન । સર્વ સિદ્ધિચેં કારણ ।

મોક્ષ અથવા વંધન । સુખ-સમાધાન, ઇચ્છા તે ॥૧॥તુકારામ

(૪) અનુષ્ટુભ્ કે ૨લોકે—૮, ૮ અક્ષરનાં ચાર પાદ. દરેક
પાદમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠો અક્ષર ગુરુ ભેદાયે. સાતમો
અક્ષર ખીજા તે ચોથા પાદમાં લઘુ અને પહેલા અને ત્રીજામાં ગુરુ હોય છે.

પ્રસરી રહી ચોપાસ । શાખાઓ શૈલરાજની,
ન-જણાય જશે કેવી । સંધ્યા તે મધ્ય આજની.

(૫) પ્રમાણિકા—જ, ર, લ, ગ (૮ અક્ષર); યતિ
૪, ૪ અક્ષરે.

શ્રી વિષ્ણુ પાદપદ્મની
સુરક્ષા ભક્તિ નિશ્ચલા.

(૬) ઇન્દ્રવજ્ર—ત, ત, જ, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૫ અને ૬
અક્ષરે.

રૂપી જઈને ધન અધિકારે
શીતે ધૂણ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્યારે.

(૭) ઉપેન્દ્રવજ્ર—જ, ત, જ, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ
૫, ૬ અક્ષરે

સંકારી સંવર્ધી જ દિવ્ય વહ્નિ
અપૂર્વ જે આપણ અગ્નિહોત્રી.

(૮) ઉપજાતિ—એ પાદ ઇન્દ્રવજાનાં અને એ ઉપેન્દ્રવજાનાં.

(૯) લલિત—ન, ર, ર, લ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૧, ૫ અક્ષરે.

અરેરે ખાલુડાં^૧ ઝાપેલાં અહો !
જનની તો કવે સ્વર્ગમાં જતી.

(૧૦) દોષક—ભ, ભ, ભ ગ, ગ, (૧૧ અક્ષર); યતિ ૧, ૫ અક્ષરે.

નિજેજે ગામ નવાણું ગળાવો,
વાવ દૂવા નદિ તીર તળાવો.

(૧૧) શાસિની—મ, ત, ત, ગ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૪, ૭ અક્ષરે.

શિશૂમાંથી^૧ રત્ન તો સાંપડે છે,
ખારે નીરે ગુણુ ભેતાં જડે છે.

(૧૨) રેયોદ્ધતા—ર, ન, ર, લ, ગ (૧૧ અક્ષર); યતિ ૩, ૮ અક્ષરે.

એ રેલા^૧ તુજે સંગીષે મોગે જ્યાં,
તું મરે ઉભયમાંથી એક ત્યાં.

(૧૩) વૈતાલીયં—આને વિયોગિની છંદ પણ કહે છે.

૧ લા ને ૩ જા પાદમાં સ, સ, જ, ગ, (૧૦ અક્ષર),
૩, ૩, ૪, અક્ષરે યતિ

૨ જા ને ૪ યા પાદમાં સ, લ, ર, સ, ગ (૧૧ અક્ષર),
૪, ૩, ૪ અક્ષરે યતિ, એ માપ.

અમને^૧ પૂમરાઈ^૧ વાદળો,
વિરહીનાં દહીયાં દહીં દળા.

(૧૪) ઈન્દ્રવંશા—ત, ત, જ, ર (અક્ષર ૧૨); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

હેતે કરી અન્નને કહે હરી,
સંભ્રામ સાધો ધનુષાણને ધરી.

(૧૫) દ્રુતવિલંબિત—ન, લ, લ, ર (૧૨ અક્ષર); યતિ ૪, ૬, ૫ અક્ષરે.

ઉરે અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
વજ્રલીલા રસીલી રટવી ગમે,
શ્રવણ તો ધરજો જયદેવનાં
કવન પાવન રમ્ય રમે ભર્યાં.

(૧૬) તોટક—સ, સ, સ, સ, (૧૨ અક્ષર); યતિ ૩, ૩, ૩ ૩ અક્ષરે.

રસગુજન ગોઠડિયો કરતાં,
હરથી હર મેળવીને વસતાં;

(૧૭) ભુજંગી—ય, ય, ય, ય (૧૨ અક્ષર); યતિ ૬, ૬ અક્ષરે.

ધણુ આધુ પીધુ ધણા ભોગ કાધા,
ધણા રાયરાણા છતી દંડ લીધા.

(૧૮) મોતીદામ—જ, જ, જ, જ (૧૨ અક્ષર); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

ભજે ભવતારણુ શ્રી ભગવાન,
તજો નિજ અંતરનું અભિમાન.

(૧૯) વંશસ્થ—જ, ત, જ, ર (૧૨ અક્ષર); યતિ ૫, ૭ અક્ષરે.

કૃતાર્થ નેણુ નિરખી રહી વહે
“સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું !”

(૨૦) પુષ્પિતાથા—૧ લા અને ત્રીજા પાદમાં ન, ન, ર, ય (૧૨ અક્ષર, યતિ ૭, ૫ અક્ષરે); ૨ જા અને ૪ થા પાદમાં ન, જ, જ, ર, ગ (૧૩ અક્ષર, યતિ ૫, ૮ અક્ષરે).

પ્રમુદિતં ચંદનં^૧ સુષ્ણુ રહે ઐ

અનુભવતો^૧ કંઈ લાવે ઐ નવીન

(૨૧) વસન્તતિલકા—ત, લ, જ, જ, ગ, ગ (૧૪ અક્ષર); યતિ ૮, ૬ અક્ષરે.

સુતો રેવિ જંજલિ મોલિ લેપાઈ રોતો
તે શેલની મુખજિવિ પલટાઈ આ તો.

(૨૨) માલિની—ન, ન, મ, ય, ય (૧૫ અક્ષર); ૮, ૭ વળે^૧ યતિ.

લેવનું! ભવનું! દેવિ! વિશ્વ જોતે વિસારે,
પણ મુરગણુ તારી નિત્ય કીર્તિ ઉચારે.

(૨૩) નારાયણ—જ, ર, જ, ર, જ, ગ (૧૬ અક્ષર); યતિ ૪, ૪, ૪, ૪ અક્ષરે. આ ગાથા યોજના લગાનાં આઠ આવર્તનોમાં ગોઠવાઈ રહે છે, જેના ઉપરથી રા. બ. ક. દોષરે એમના શુભળંકીનું સ્વરૂપ ધટાચું છે.

સંખી વસંત આવીને રંગી રેલી રીં જાગેમો,
મુશોભનાં તરલતા સન્યાં નવીન જાગેમો.

(૨૪) માત્રાસમક—ચાર પાદ, પ્રત્યેકમાં ૧૬ માત્રા, એ માત્રાસમકનું બંધારણ છે. એના લગુમુરુની ગોઠવણીથી પંજા પ્રકાર થાય છે, જેમાં નવમી માત્રામાં લઘુવર્ણ અને અન્ય સરવર્ણવાળા (માત્રાસમક નવમો લાંબ:) પ્રકાર સુપ્રચલિત છે. x એમાં નીચેના

* અને પંચમામર છંદ પણ છે.

x લુલો આપેનો સંસ્કૃત-અર્થ શબ્દકોષ, પરિશિષ્ટ ૧ ક. મૂક જહોદિ ધત્તગમવૃત્તો પુરુ નનુવુદે નવમિ વિનુષ્ણન ૧ મામમે વિનુષ્ણો-પાલે વિસં રેન વિનોદય ચિત્તનુ ॥

પ્રકારો પણ મળે છે : નવમી અને બારમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને
અને પંદરમી સોળમી માત્રામાં ગુરુવર્ણવાળોવ નવાસિકા, પાંચમી
આઠમી અને નવમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને પંદરમીસોળમી માત્રામાં
ગુરુવર્ણવાળો ચિત્રા; પાંચમી આઠમી માત્રાએ લઘુવર્ણ અને
નવમીદસમી અને પંદરમીસોળમી માત્રાએ ગુરુવર્ણવાળો
ઉપચિત્રા ઇ.

કેટલીક વાર આમાંના એ કે વધુ પ્રકારોનું એક જ કડીમાં
સંમિશ્રણ થવાથી પાદાકુલક બને છે, જેમાં ૧૬ માત્રાનું માપ
સાચવવા સિવાય અન્ય નિયંત્રણ નથી.

૨૧	૨૧	૧૧ ૨ ૧ ૧	૨ ૨
મૂઠ	છોડ	ધનપ્રાપ્તિની	તૃષ્ણા,
૨૧ ૨ ૧	૧૧	૧૧	૧ ૧ ૨ ૨
મંદ્યુદ્ધિ	કર	મન	તું વિરાગી;
નિજકર્મે	ધન	જે	તું પામે,
રૂઢે	સંતુષ્ટ	તું	તેહથી ચિત્તે.

(૨૫) મન્દાકાન્તા—મ, ભ, ન, ત, ત, ગ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૪, ૬, ૭ વર્ણો યતિ.

— — — — —
ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !

(૨૬) હરિણી—ન, સ, મ, ર, સ, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૬, ૪, ૭ વર્ણો યતિ.

— — — — —
દિન દિન જતાં માસો વીત્યા, અને વરસો વહ્યાં;
નગરજન ને સંબંધી એ વ્યથા વીસરી શક્યાં.

(૨૭) શિખરિણી—ય, મ, ન, સ, ભ, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૬, ૧૧ વર્ણો યતિ.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય દરિણી;

(૨૮) પૃથ્વી—જ, સ, જ, સ, ય, લ, ગ (૧૭ અક્ષર);
૮, ૬ વર્ણો યતિ.

નહી સ્વર્ગન તે બધાં, સ્વર્ગન એકલી તું હતી,
સદસ્યસત શલ્યમાં હલ્યની પમારી થતી.

(૨૯) શાદ્દલવિકીડિત—મ, સ, જ, સ, ત, ત, ગ (૧૯
અક્ષર); ૧૨, ૭ વર્ણો યતિ.

અધાર્યો ધન રાધિક ગગનમાં છાયાં તમારો વને,
રણે બાળ ખડીએ શૂરે પુલક, તું લે જા ગૃહે કા'નમે.

(૩૦) સ્વર્ગર—મ, ર, જ, ન, ય, ય, ય (૨૧ અક્ષર);
૭, ૭, ૭ વર્ણો યતિ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ સર્પ ડાલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વહિલઓથી પડિમલ પ્રસરે, નેનને તૃપ્તિ યાય.

(૩૧) દંડક—૨૭ કે વધુ અક્ષરો પ્રત્યેક પાદમાં દોષ તે વૃત્તને
દંડક એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક પાદમાં આરંભે
જે ન-ગણુ જોઈએ, અને બાકીના ૨-ગણુ, મ-ગણુ કે સ-ગણુ દોષ તે
આરંભે ઉ. ન. ૨૭ અક્ષરનો 'ચંદ્રગૃહિપ્રપાત' દંડક બાસના
'અવિભારક'માં યોજાયો છે. સામાન્યરીતે દંડકમાં જે ન-ગણુ અને
પછી ૭ કે વધારે ૨-ગણુ આવે છે. દંડકમાં મધ્યપતિ નથી.

વય અવય થતાં બધાં જાત-દીલાં ધણાં યાય ત્યારે નમે પુરંકાણ નથા
શીર્ષ તેથી ત્વરાથી સરે રક્ત જે તે તજા વર્ષા જેની પ્રજાજાંઘી દીરતો—

અવિરતગતિથી જિઠ્યા દીર્ઘ ઉચ્છવાસથી હાંફતાં થાક લાગ્યો થણો, તેજ
તેથી તણાયાં,થયાં મ્હાન ને દૃષ્ટિહીણાં,ઉરે વ્યગ્રતા ને મુખે ખેદ તેથી વર્યો.*

मिश्रपृत्ते।

અર્વાચીન કવિતામાં ઘણીવાર અમ્યસ્ત મૃત્યો, ખંડશિખરિણી, ખંડ હરિગીત જેવાં અમ્યસ્ત કે ખંડ વૃત્તા અને ઉપન્યતિ-વસંતતિલકા, શાલિની-મંદાકાન્તા-સંઘર્ગ, કે ઉપન્યતિ-મંદ્રવંશ-વંશસ્થતી મિશ્ર-રચનાઓ મળે છે. આવી રચનાઓના સંવાદનું રહસ્ય તપાસતાં પહેલાં માત્રામેળ અને વર્ણમેળ કે રૂપમેળ છદ્દોનાં ધટકુપ્તસ્વ-તપાસવાં આવશ્યક છે.

માત્રામેળ છંદોની ઘટના માત્રામાન (માત્રાસંખ્યા) અને તાલ-
વ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પરંતુ છંદશાસ્ત્રીઓ એથી
પણુ જોડે ભતરીને એમના બીજાં રૂપ સંધિ (feet) શોધી આપે છે,
જેનાં આવર્તન (repetition) થી એ છંદો બને છે. માત્રામેળ
છંદોમાં સામાન્યતઃ તાલની યોજના સંધિનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.
પ્રત્યેક સંધિનો આરંભ તાલથી સૂચવાઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે ગાલ
(૩ માત્રા), ગાગા (૪ માત્રા), ગાલગા (૫ માત્રા), ગાલગાગા (૭ માત્રા)
જેવી સંધિઓ ઘણા જાણીતા માત્રામેળ છંદોમાં બીજાં રૂપ રહેલા હોય
છે. ત્રિમાત્રિક ગાલ સંધિ મંદીદીપમાં રહે છે. ચતુર્માત્રિક ગાગા સંધિનાં

(१) प्रो. गो. सु. आशाना कुसितदर्शनम् काव्यभाषायां संयमिदं कर्तुं अनुवादः
(‘दक्षि’ अंक ६, १९४२-४३, पृ. ५५.)

૧ 'ગા' એટલે ગુરુવર્ણ, 'લ' એટલે લઘુવર્ણ. 'નિઝાલ' એટલે નીચી બનેલો.
એક સંધિ.

(२) श्री-विश्वेश्वर १९५॥ २५॥ १९५॥ २५॥ ३६२ १९५५
२ धन यरणु रमरण मित्र सरसः श्रीत १९५५ साया (महीदीप).

ਪ੍ਰਭਾਤ ਸਾਹਿਤ ਪਰਿਸ਼ਦ ਮੰਡਲੀ 8648
ਅਮਰੀਕਾ-360000

જેમને આપણે અક્ષરમેળ વૃત્તોની સંજ્ઞાથી ઓળખીએ છીએ તેને છંદશાસ્ત્રીઓ રૂપમેળ કહે છે. એના સંધિ ત્રણ છે: એક વર્ણનો, બે વર્ણનો અને ચાર વર્ણનો. એક વર્ણના સંધિના આઠ આવર્તનોથી ધનાક્ષરી છંદ બને છે, અને એમાં ચોથા ચરણમાં એક સન્ધિ ઓછો કર્યાથી મનહરનં થાય છે. સદ્. કે. હ. મુવ એ બંનેને કવિતાની વ્યાપક સંજ્ઞાથી ઓળખાવે છે. બે વર્ણના સંધિનું નિર્દર્શન અલગમાં મળે છે. ચાર વર્ણના સંધિનો ઉપયોગ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં વધુ વ્યાપક છે. વૃત્તોમાં સામાન્ય રીતે મધ્યયતિથી ખંડ પડે છે, અને એ પ્રત્યેક ખંડમાં બીજરૂપ સંધિઓનું સંયોજન હોય છે. જેમ કે,

— — — — —
 ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ

અહીં મદાકાન્તાના મધ્ય યતિથી ત્રણ ખંડ પડે છે. પહેલો ચાર વર્ણનો, બીજો છ વર્ણનો અને છેલ્લો સાતનો. પહેલા ખંડમાં બે બે વર્ણના બે સંધિ, બીજા ખંડમાં ત્રણત્રણ વર્ણના બે સંધિ, અને છેલ્લામાં બેનો, ત્રણનો અને બેનો એમ ત્રણ સંધિ છે. આમાં પહેલાં ખંડના બે સંધિ એક જ પ્રકારના છે, અર્થાત્ એ ખંડ બે વર્ણના સંધિ અભ્યસ્ત (repeat) થવાથી બન્યો છે. અન્ય સંધિઓ સમાન રૂપના નથી. આથી જિલદું તોટકમાં બધા સંધિઓ સમાન છે, અર્થાત્ એ આવૃત્ત સંધિઓનો બનેલો છે. જેમકે,

— — — — —
 રસગુન્નન ગોઠડિયો કરતાં

† ધાઈ ધાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,

ધારે રહી સામે જાડી આવતો તું ધાઈ ધાઈ. (ધનાક્ષરી)

+ ઉપરમાં છેલ્લાં 'ધાઈ ધાઈ'ને બદલે 'ધાઈને' મૂકીએ તો મનહર થાય.

+ પાપ વાસનાઓ યાય ન્યારે ક્ષય,

પામશે હૃદય પુણ્યવૃત્તિ.

(સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ-અલગ સંગ્રહ)

અહીં ત્રણ ચરણમાં ત્રણ ત્રણ દ્વયક્ષર સંધિ છે એમ સદ્. કે. મુવ જણાવે છે. (પદરચનાની આલોચના પૃ. ૧૯).

એમાં લક્ષણ (—) સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે. આવા આટલ સંધિના રૂપમેળ વૃત્તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૂનાં છે, પણ એમની સંખ્યા કેવળ ગણતર છે અને એમનો ઉપયોગ વ્યાપક નથી. એમની અપેક્ષાએ અનાવૃત સંધિઓના રૂપમેળ પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાયા છે.

મોટાં ભાગનાં વૃત્તો સમવૃત્તો, અર્થાત્ જેમાં ચારે પાદ સમાન માપનાં છે તેવાં છે. માત્ર વૈતાલીય વર્ગનાં, જેમાં વિગોગિની, પુષ્પિતાગ્રા, માત્યભારિણી ઈ. વૃત્તોનો સમાવેશ થાય છે. તે વૃત્તો અર્ધસમ વૃત્તો છે. એમાં પહેલા-ત્રીજા (વિષમ) પાદની ધટના કરતાં બીજા-ચોથા (સમ) પાદની ધટના બુદ્ધિ હોય છે. ચારે પાદ ભિન્ન માપનાં હોય એવાં વિષમવૃત્તોનો પ્રયોગ વિરલ છે. સદ્-કે. દ્વ. ધ્રુવે અશ્વધોપમાં વર્ધમાન અને ઉદ્ગતા એ વિષમવૃત્તોનો ઉપયોગ નોંધ્યો છે. અર્ધસમ અને વિષમ બંને પ્રકારમાં મધ્યગતિ મળતો નથી, પણ એમની ધટનાની સુરિચ્છ ગોઝનાથી એમાં મનોહારી માધુર્ય આવે છે.

હવે આ દૃષ્ટિએ આપણે ખંડશિખરિણી, ખંડશિખરિણીત ઇત્યાદિ વૃત્તોનું બંધારણ તપાસીએ. ખંડશિખરિણી પ્રથમ કાન્તે ચોજ્યો, એમના 'ઉદ્ગાર' એ કાવ્યમાં.

વરયો દ્વયે તારે :

રહો એ આધારે :

પ્રિયે, તેમાં મારે । પ્રણય દુનિયાંથી નવ થયો ।

નયા સંબંધોતો । સમય રસભોનો પણ ગયો !

નદિ તદપિ ઉદ્વેગ સૂચને :

નયન નિરખે માત્ર વુચને :

હરે દૃષ્ટિ, વ્યાલી, । સદય મૃદુ તારીજ સૂચને :

ઃ તોરક [સ. સ. સ. સ.], આમર [૨, ૪, ૨, ૪], પ્રમાણિત [૪, ૨, ૪, ૪] — નાં ચાર આવર્તન], દોરક [સ. જ. સ. જ. સ.], મુલમધ્યક [૪, ૪, ૪, ૪], સંજિવની [૨, ૨, ૨, ૨] અને મોતીરામ [૪, ૪, ૪, ૪]. આટલા જ આટલ સંધિના રૂપમેળ જ્ઞાત છે.

શિખરિણીમાં છઠ્ઠા અક્ષર પછી મધ્યચરણયતિ આવે છે, તેથી પ્રત્યેક ચરણના બે ખંડ પડે, જેમને ૧ અને ૨ એવી સંજ્ઞા આપીએ. તો બીજો ખંડ છોડી દઈને કેવળ ૧ લા ખંડનાં બે ચરણો બનાવ્યાં છે, જે ત્રીજા સંપૂર્ણ ચરણના પ્રથમ ખંડ સાથે પ્રાસથી સંકલિત હોઈ મધુર સંવાદ સાધે છે. પાંચમાં છઠ્ઠાં ચરણો માત્ર બીજા ખંડનાં બનાવ્યાં છે અને એમનો સાતમા ચરણના રજા ખંડ સાથેનો સંવાદ મધુર લાગે છે. આમ શિખરિણીના સંપૂર્ણ ચરણના પહેલા અને બીજા ખંડને ૧ અને ૨ સંજ્ઞા આપીએ તો ખંડ શિખરિણીની યોજના આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

૧

૧

૧+૨

૧+૨

૨

૨

૧+૨

ખંડશિખરિણીનો ન્હાનાક્ષરે એમના ‘મણિમય સે’થી’ એ કાવ્યમાં પ્રયોગ કર્યો છે. ઉદાહરણ—

જગ ગજવજ્રે ઘેર ગીતડાં;

ધડી નયવજ્રે ક્રાન્ત ચિત્તડાં;

નમેરી જાયાનો । સુલગ તુજ ઘેરો ઘટ થશે,

ચળાતી જ્યોત્સ્નાનો । મણિમય પ્રીતિપંથ દીપશે.

અહીં ‘ઉદ્ગાર’ના ઉત્તરાર્ધ જેવી

૨

૨

૧+૨

૧+૨

એવી ખંડવ્યવસ્થા છે.

શ્રી. બ. ક. દોકારના 'વરવહ અમે' એ કાવ્યમાં ખંડશિખરિણીની યોજના 'ઉદ્દગાર'ના પૂર્વાર્ધના જેવી છે. ડિ. ત.

હતાં જેવાં તેવાં । વરવહ અમે તો બની રહ્યાં.

અરે કેવી મીઠી,
લડાઈ તે દીઠી,
કરે હૈયાં ખાલી,
અને આંસૂ દાળી,

હતું તેથી જ્યાંદે । પ્રણયી જનનું એક્ય જ કરે,
જ્યાં આંસુ સાથે । અધરરસ પીયૂષ જ કરે ।

હવે ખંડશિખરિણીતની યોજના જોઈએ. નરસિંહરાવે એનો વ્યાપક પ્રયોગ એમની સ્મરણીય 'સ્મરણસંહિતા'માં કર્યો છે. ઉ. ત.

યન્ત્ર આ અજાણનો
ગૂઢ નિયમે ચાલતો,
એક લક્ષ્યસ્થળ ભણી
જાતો વિકાસે આલતો.

સામાન્ય રીતે શરિંગીતના ૨૮ માત્રાના એક ચરણના બે ખંડ ૧૪, ૧૪ માત્રાના પડે છે. એમાંથી અહીં પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓમાં પહેલો ખંડ આરંભની બે માત્રાઓ હોડીને લીધો છે, ત્યારે ચોથી પંક્તિમાં શરિંગીતના ચરણનો ઉત્તરાર્ધ ગોઠવ્યો છે. આમ ખંડશરિંગીતની યોજના આ પ્રમાણે સમજાવી શકાય.

આરંભની બે માત્રા વિતાવે પહેલો ખંડ (= ૧૨ માત્રા)

“ “ “ “ “ (“)

“ “ “ “ “ (“)

અને સંપૂર્ણ બીજો ખંડ (૧૪ માત્રા)

ત્રીજા અને ચોથી પંક્તિ મળીને શરિંગીતનું ચરણ બની જતું હોવાથી આ યોજનામાં શરિંગીતનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય સદૃશ દેખાય છે.

શ્રી. ખજરદારે મિશ્ર હરિગીતનું સંયોજન કર્યું છે. ઉ. ત.—
ઓ મેઘ ! વૃષ્ટિ લાવજે, તુજ રેલ અહીં રેલાવજે !

ગડગડ કરી લડલડ ભરી

રણુવાદ્ય તુજ વગડાવજે !—

ધરણી વિશે । કંઈ તાપના સંતાપ છે,

પૂઠે પડ્યાં । મનહરમુખી કે પાપ છે; (મેઘને).

અહીં પહેલી પંક્તિમાં સંપૂર્ણ હરિગીતનું માપ છે; બીજી અને ત્રીજીમાં ચૈદ ચૈદ માત્રાના હરિગીતના પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધ છે; ચોથી પાંચમીમાં પૂર્વાર્ધનું અર્ધ માપ (છેલ્લી સાત માત્રા કાપી નાંખીને પૂર્વાર્ધનું સાત માત્રાનું દલ—‘ધરણી વિશે’), અને ઉત્તરાર્ધ મળીને ૨૧ માત્રાની રચના કરી છે. આપણી ઉપરની પરિભાષા લાગુ પાડીએ તો મિશ્ર હરિગીતમાં

૧+૨	(૨૮ માત્રા)
૧	(૧૪ „)
૨	(૧૪ „)
એકનું પૂર્વાર્ધ +૨	(૭ માત્રા+૧૪=૨૧ માત્રા)
એકનું પૂર્વાર્ધ +૨	(„ „ „ „)

આવી વ્યવસ્થા છે.

નરસિંહરાવના વિષમ હરિગીત

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમાં સુવાકું રાત્રિએ,
જે નદી, સરવર, અદ્રિ, તરવર દિવસ તપિયાં તેમને.

એમાં હરિગીતના પૂર્વાર્ધમાંથી એક માત્રા ઓછી કરી છે, અર્થાત્ ૧૩+૧૪ એમ ૨૭ માત્રાનાં ચરણ બને છે. એમાં માત્રાસંખ્યા હરિગીત માફક સમ (બેક્ટી) ન હોતાં, વિષમ (એક્ટી) છે, એથી જંદને વિષમ હરિગીત નામ આપ્યું છે.

શ્રી. બ. ક. ઠાકારે કેટલાંક અવ્યસ્ત (બેવડાવેલાં) વૃત્તો વાપર્યાં છે. જેમકે,

કુલો પોપટ, કુલો સુષ્ટિ, જનનિ મુલવે, ચંદ્રિકા પારણામાં.
(અભ્યસ્ત મંદાકાન્તા)

અહીં મધ્યયતિથી મંદાકાન્તાના ત્રણ ખંડ પડે, તેમાંનો પહેલો ખંડ આરંભે બેવડાવીને (આવૃત્ત કરીને) મંદાકાન્તાના ચરણને ૧+૧+૨+૩ એમ વિસ્તાર્યું છે. એવી જ રીતે એમણે અભ્યસ્ત પૃથ્વી ચોળ્યો છે. એમકે,

કરી નિલક ભાલ જયમાળ કંઈ આરોપી તે,

સ્વીકારી કંઈ નાચતી,

સખી નયન રાચતી,

વિયોગ ન કળાવતી યદ્ય અલોપ એ ઘોડસી.
(એક તોડેલી ઝાળ)

અહીં પહેલી પંક્તિમાં પૃથ્વીનું સંપૂર્ણ માપ છે, અને બીજીત્રીજામાં મુદ્દ મધ્યયતિથી બનતો પૃથ્વીનો પૂર્વખંડ બેવડાવ્યો છે, જે ચોથીના સંપૂર્ણ પૃથ્વીચરણના પૂર્વખંડ સાથે સંવાદ સાધે છે. બીજી ત્રીજી પંક્તિને સ્વતંત્ર ગણો તો આને ખંડપૃથ્વી કહેવો જોઈએ, અને બીજી ત્રીજી પંક્તિને ચોથીનો પ્રસ્તાર ગણીએ તો આગળ જોયેલા અભ્યસ્ત મંદાકાન્તાની માફક એ ૧ + ૧ + ૧ + ૨ એવો અભ્યસ્ત પૃથ્વી બને છે.

આ ઉપરાંત મિશ્ર રચનાઓના કેટલાક પ્રયોગ થયા છે, જેમની સ્થળસંકેતિએ કારણે અહીં ચર્ચા કરવી ગમ્ય નથી.

અર્વાચીન કવિનામાં કેટલાક કવિઓ એક જ કેટલીક જોડે વધારે સંવાદી વૃત્તોની રચના કરે છે. જો વૃત્તસમિશ્રણનું રહસ્ય હવે તપાસીએ. ઘણીવાર ઈન્દ્રવંશ, ઉષેન્દ્રવંશ, કુંડવંશ અને વસંતવિલસા એમાંથી એકે વધુ વૃત્તો મિશ્ર રચનામાં આવે છે. કેટલીક વાર શાલિની, મંદાકાન્તા અને સંઘરા, એમાંથી બે કે વધુ વૃત્તોનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. આનું કારણ એ વૃત્તોમાં સ્વતંત્ર રહેલી સંવાદપોષક સમાનતા છે. મહાકવિએ તે સંઘરા

(ત, ત, જ, ગ, ગ), ઉપેન્દ્રવજ્રા (જ, ત, જ, ગ, ગ), ઇન્દ્રવંશા, (ત, ત, જ, ર,) અને વસંતતિલકા (ત, લ, જ, જ, ગ, ગ) એ વૃત્તોમાં પરસ્પર સામ્ય છે, તેમ શાલિની (મ, ત, ત, ગ, ગ), મંદાકાન્તા (મ, લ, ન, ત, ત, ગ, ગ,) અને સ્વઘરા (મ, ર, લ, ન, ય, ય, ય,) માં સમાનતા રહેલી છે. આથી જ એમનાં મિશ્રણો મધુર લાગે છે.

બીજી રીતે જોઈએ તો આ વૃત્તોના નીચે પ્રમાણે ખંડ પડે.

ઇન્દ્રવજ્રા	—	—	✓	—	—		✓	✓	—	✓	—	—
ઉપેન્દ્રવજ્રા	✓	—	—	—	—		✓	✓	—	✓	—	—
ઇન્દ્રવંશા	—	—	✓	—	—		✓	✓	—	✓	—	—
વસંતતિલકા	—	—	✓	—	—		✓	✓	✓	—		✓

અહીં ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં ઉત્તરખંડ સરખા છે તો ઇન્દ્રવંશા અને ઇન્દ્રવજ્રાના પૂર્વખંડ સમાન રૂપના છે. ઇન્દ્રવંશાના ઉત્તરખંડમાં ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના કરતાં એક ઉપાન્ત્ય લઘુ વર્ણ વધારે છે, એ સિવાય ઇન્દ્રવંશાનો બીજો ખંડ પણ ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના જેવો જ છે. વસંતતિલકાના સૂચ્યના પ્રમાણે ત્રણ ખંડ પડે છે, તેમાંનો ત્રીજો ખંડ ઇન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના ઉત્તરખંડના જેવો જ છે, અને વસંત-તિલકાનો પહેલો ખંડ ઇન્દ્રવજ્રા ને ઇન્દ્રવંશાના પ્રથમ ખંડને મળતો આવે છે. આ રીતે આ ચારે વૃત્તોની ઘટના પરસ્પરને મળતી હોવાથી એમનાં સંમિશ્રણો મધુર સંવાદ સિદ્ધ કરે છે.

આવી જ રીતે શાલિની-મંદાકાન્તા-સ્વઘરાની ખંડયોજના નીચે પ્રમાણે ઘટાવી શકાય.

શાલિની	—	—	—	—	—		—	—	—	—	—	—
મંદાકાન્તા	—	—	—	—	—		✓	✓	✓	✓	—	—
સ્વઘરા	—	—	—	—	—		✓	✓	✓	✓	—	—

શાલિની અને મંદાકાન્તાના પહેલા ખંડ સમાન છે, તેમ જ શાલિનીનો બીજો અને મંદાકાન્તાનો ત્રીજો ખંડ સમાન છે. સંખરાનો પહેલો ખંડ અને મંદાકાન્તાના પહેલા ખંડમાં લગાગા સંધિ ઉમેરવાથી બને છે; અનેના બીજા ખંડમાં એક લઘુ વર્ણનો ફેર છે, ન્યારે સંખરા અને મંદાકાન્તાના ત્રીજા ખંડ (ને શાલિનીનો ઉત્તરખંડ) તદ્દન સરખા છે. આ રીતે આ ત્રણે વૃત્તોનું બંધારણ સમાનતાવાળું હોઈ સંવાદસાધક છે.

અર્વાચીન કવિતામાં. અન્ય વૃત્તમિશ્રણના જે પ્રયોગો થયા છે તે સર્વને આવી રીતે તપાસી એમના સંવાદનાં બીજા શોધી શકાય.

યતિભંગ અને યતિસ્વાતન્ત્ર્યની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા અહીં કરી લેવી આવશ્યક છે. ગૂજરાતીમાં અખંડ પદ્યરચના (blank verse) શોધવાના જે પ્રયાસો થયા છે તેનું જ એ ફળ છે. નર્મદનો દક્ષિણી લાવણી જેવો વીર છંદ, ગોવર્ધનરામે ફેટલેક સ્થળે મોજેમો કરાવ, ન્દાનાલાલની ડાલનશૈલી, મનહરરામનો રામછંદ, સદ્ગે. જ. ધ્રુવનો વનવેલી છંદ, બ. ક. દાદારનો પ્રવાહી પૃથ્વી, અને અગરદારનો મુક્તધારા, વગેરે અખંડ પદ્યરચના (ખલેક વર્સ) ને ગૂજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયાસો છે.

અર્વાચીન કવિતા જે વિચારસમૃદ્ધિ અને સમન આશરદોષસ ભાગે છે, તે આપણાં વૃત્તો ને જંદોનાં ચોક્કસમાં સમાવવાનું અર્વાચીન કવિઓને અશક્ય લાગ્યું છે. આપણા માત્રામેળ, અક્ષરમેળ ને લપમેળ તમામ છંદો ને દાહો ચરણાંત, અને ફેટલાકમાં મધ્યચરણ યતિની અપેક્ષા રાખે છે. ચરણના મધ્ય ને અંત્ય યતિઓથી જે નિયત સંખ્યાવાળા વર્ણખંડ પડે છે તેને અનુરૂપ વિચારનાં શક્યો (શક્ય) પાડી તેમાં પરાણે ગોઠવવાં પડે. આ બંધનમાં રહીને પણ ધણા કવિઓની પ્રાંતેલા વિદરી છે અને મુંદર વિચારસમૃદ્ધ, મનોહારી આશરદોષવચાળી રચનાઓ થઈ છે. પણ એટલું તો લાગેજ છે કે વિશાળ પદ્યના મહાકાવ્ય માટે આવી યતિબંધનોવાળી પદ્યરચના અનુકૂળ નથી. અંગ્રેજીમાં પણ મિસ્ટવર્સ 'પેરેડાઈસ લોસ્ટ' જેવા મહાકાવ્યો 'આપ્પિયસ પેન્ટામિટર' જેવી અખંડ, યતિવિહીન પદ્યરચનામાં રચાયેલાં છે.

ગૂજરાતીમાં પણ ખ્લેન્ક વર્સના પ્રયાસોમાં યતિસ્વાતંત્ર્ય, અને પંક્તિનો અર્થાનુસાર પ્રસ્તાર આણવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે મહાકાવ્યને અનુરૂપ અખંડ પદ્યરચના-ખ્લેન્ક વર્સની શોધ કરતાં યતિસ્વાતંત્ર્યવાળો પૃથ્વી પસંદ કર્યો અને એમનાં ‘આરોહણ’ જેવાં કાવ્યોમાં એનો અખંડપદ્યરચનારૂપે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વી ગેય નથી એ એની સળંગ પદ્યરચના માટેની યોગ્યતા દર્શાવે છે. એમાં જે યતિ-૮ મે અક્ષરે અને પછી ચરણાંતે-મનાયા છે, અને એ બંને અત્યંત મૃદુ સ્વરૂપના છે. આથી મધ્યચરણ યતિ અર્થાનુસાર આગળ પાછળ ખસેડતાં અને અંત્ય યતિનો લોપ કરવા છતાં પદ્યરચનાને હાનિ પહોંચતી નથી. ઉં તં

- (૧) વિયોગ ન કળાવતી | થઈ અલોપ એ ઘોડલી (૮મે વર્ણુ યતિ)
- (૨) ક્ષમા સદય દેવિ | ધૂળ જનનાજ અજ્ઞાનને (૭મે વર્ણુ યતિ)
- (૩) અરે નહિ નહીં | અહીં પણ કદાપિ એકાદ કો (૬ કે , ,)
- (૪) થતા મુખર | શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે (૫ મે , ,)
- (૫) કરાંશુલિ વિશે તું સૂત્ર | નયવીશ સ્વચ્છન્દમાં (૮ મે , ,)
- (૬) અહો વિમલ નેહમાદર્વ | ત્હમે ઝગો છો બધે (૧૦ મે , ,)
- (૭) નથી પ્રિતમ હું થકી ઇતર | પણ હું તો શૂન્ય છું (૧૧ મે વર્ણુ યતિ)

ક્રોધક વાર અર્થાનુસાર જે યતિઓ પણ આવે. જેમકે,

- (૮) બચાવ | જય આપ | આ વિમલ સ્ત્રોત પોતાપણે
(૩ જે ને ૭ મે વર્ણુ યતિ)
- (૯) વરી પણ | અને અહો પ્રિતમ — શા વખાણું ત્હમે
(૪ થે ને ૧૧ મે વર્ણુ યતિ)

અંત્ય યતિ તો ન્યાં આવશ્યકતા હોય ત્યાં લુપ્તવત્ ગણી શકાય.

(૧૦) પ્રભો શિર નમ્યું | નમ્યુંજ ધરું સર્વદા | એટલી
વિશુદ્ધ મતિ આપજે |

(૧૧) અખંડ કૃતિ સાથ જેઉં કૃતિનાથ | આ ઊરના
મનોરથ ઉકેલિ |

(૧૨) વહે વખત | પ્રાકૃતન રમરણ સૂર જાગે વધે
ખિલે

આમ અર્થ અને જાવના વહન પ્રમાણે જ્યાં આપદ્યક્તા લાગે ત્યાં મધ્ય
યતિ ખસેડી શકાય, અને જરૂર લાગે ત્યાં અંત્ય યતિનો લોપ કરી શકાય
તેને યતિસ્વાતંત્ર્ય કહે છે. છંદશાસ્ત્ર અનુસાર નિયત યતિસ્થાન
એક શબ્દની બરાબર વચ્ચે લાવી દેવું, જેથી શબ્દના વર્ણ તૂટે નહીં,
(છૂટા પડે નહીં), અને નિયત યતિ આવે નહીં, એ આ યતિસ્વાતંત્ર્યનું
રહસ્ય છે. પૃથ્વીના મધ્ય ને અંત્ય યતિ એટલા મૃદુ સ્વરૂપના છે કે
એમને ફેરવતાં કે લોપ કરતાં પદ્ધતિવાદને હાનિ પહોંચતી નથી.
આથી પૃથ્વી અખંડ પદ્ધત્યના માટે અનુકૂલ થઈ પડે છે. પણ
પૃથ્વીની પદ્ધતિવાદનાની આ નિર્વિશેષતામાં જ એની નબળાઈ રહેલી છે,
જેથી એ સર્ગંગ પદ્ધત્યના માટે અનુકૂલ હોવા છતાં એનું શ્રેષ્ઠ કે
એકમાત્ર વાહન બની શક્યો નથી.

યતિસ્વાતંત્ર્યનો અર્વાચીન ગૂણરાતી કવિતામાં જ પ્રથમ પ્રયોગ
થયો છે એમ કહેવું યુક્ત નથી. સંસ્કૃતમાં યતિસ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગો
મળે છે. 'રઘુવંશ'ની

મોહમાજન્મેશુદ્ધાનામાફલોદગમર્મણામ્ ।
શાસમુદ્ધિતીશાનામાનાદરચવર્તનામ્ ॥ ૫ ॥
યથાવિધિહુતાગ્નીનાંયયાકામાર્નિતાર્થિનામ્ ।
તયાપરાધદ્વંદ્વાનાં કયાલાલગ્નશોધિનામ્ ॥ ૬ ॥
સ્વામાય મેનુનાર્થાનાં મત્યાય મિત્રમાયિનામ્ ।
યદાસેવિજિર્ણાધૂનાં પ્રજાયે શૂદ્રભોધિનામ્ ॥ ૭ ॥
દીપતેઽન્યસ્તપિચાનો કૌર્ષને વિપર્યયિનામ્ ।
તાર્ક્ષ્યે સુનિદ્રાનાં શોભેન્નાન્ને તનુવ્યજામ્ ॥ ૮ ॥
રઘુનામન્બનં વચ્ચે તનુવાન્નિવસોઽપિ મત્ ।

આ અનુક્રુષ્ટ રચનામાં પાંચે શ્લોકોનું અખંડ વાદન છે. તેમ
આઠમા શ્લોકના છેલ્લા વિશેષાણુરૂપ શબ્દ તનુવ્યજામ્ અને વિશેષા-
ણુ પદ રઘુનામતા ઉચ્ચારણ વચ્ચે કાલાન્તર રહેતું માનવાનું કારણ
નથી. અર્થાત્ તનુવ્યજામ્ પછીનો ચરણાંત યતિ અહીં શિથિલ કે કુપનવત્

છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટરૂપે ઉદાહરણ 'માર્કેડેયપુરાણ'ની 'સપ્તશતી'માંથી મળે છે. ઉ. ત.

યા શ્રીઃ સ્વયં સુકૃતિનાં ભવનેષ્વલક્ષ્મી
પાપાત્મનાં કૃતાવિયાં હૃદયેષુ - બુદ્ધિઃ ।
શ્રદ્ધા સર્તા કુલજનપ્રભવસ્ય લક્ષ્મી
તાં ત્વાં નતાઃ સ્મ પરિપાલય દેવિ વિશ્વમ્ ॥

અહીં અલક્ષ્મી પછી જે ચરણાંત યતિ માનીએ તો 'સુકૃતી લોકિકાના ગૃહમાં જે અલક્ષ્મીરૂપ છે, અને પાપીઓના હૃદયમાં જે બુદ્ધિરૂપ છે એવી દેવીને નમીએ છીએ' એવો કેવળ અનર્થ થઈ જાય. અહીં જોઈ રેખાથી દર્શાવ્યા પ્રમાણે યતિ માન્યા વિના અને અલક્ષ્મી પછીના ચરણાંત યતિનો લોપ ગણ્યા વિના બીજો રસ્તો નથી. આવાં ધણાં ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આપી શકાય. આમ સંસ્કૃતમાં આવશ્યક હોય ત્યાં એક ચરણમાંથી વિચાર-પ્રવાહનો સરળતાથી બીજા ચરણમાં પ્રસ્તાર થવાનાં ઉદાહરણો મળે છે.

અનુષ્ટુભમાં યતિસ્વાતંત્ર્ય ધણું મળી શકે એમ છે, અને એનું ગૌરવ મહાકાવ્યની રચનાને અનુરૂપ છે. મહાભારતાદિ વિરાટ મહાકાવ્યોમાં એનો વ્યાપક ઉપયોગ થયો છે. પરલક્ષિત્વ સવિશેષ હોય એવી મોટા પટ ઉપરની રચનાઓ માટે અનુષ્ટુભનો વ્યાપક પ્રયોગ-એકલા કે અન્ય સંવાદી વૃત્ત વચ્ચે વચ્ચે આવે તેવી રીતે-સફળ થઈ શકે એમ લાગે છે. પણ અખંડ પદ્યરચના એ કાવ્યવિવેચનનો એક સ્વતંત્ર મહાપ્રશ્ન હોઈ એને ઉચિત સંવિસ્તર ચર્ચા અહીં કરી શકાય તેમ નથી.

ખંડ ૩ જો ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસ

પ્રકરણ આઠમું ભાષાનો ઉદ્દગમ

ભાષા : સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા—ભાષા જો માનવજાતિની વિશિષ્ટ અને અતીવ મૂલ્યવાન સિદ્ધિ છે; અન્ય પ્રાણીઓમાં મહત્ત્વની લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાને 'ભાષા' જેવું કંઈક વાદન હશે જ, ૧ પણ એના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન હજી આપણને થયું નથી. છતાં એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે માનવજાતિની શરીરરચના અને ખાસિયતો અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ભાષાના ઉદ્દગમ અને વિકાસ માટે વિલક્ષણ રીતે યોગ્ય નીવડી છે. માનવની જિંદગી દરાર ગતિ અને હાથનો ઉપયોગ મુખને અન્ય પ્રાણીઓની માફક વસ્તુઓ પકડવાના કામમાંથી મુક્ત કરી છૂટથી બોલવાનો અવકાશ આપે છે. મનુષ્યનું જાતીય જીવન પ્રાણીઓની માફક અમુક ઋતુમાં જ નિયંત્રિત ન હોવાથી માનવ સ્ત્રીપુરુષ સર્વ ઋતુઓમાં સાથે રહે છે. તેવીજ રીતે માનવશિશુની આરંભની અસદાગ અવસ્થાથી કુટુંબયોજના વધારે દીર્ઘકાલીન અને છે. આવા હાંના અમયના સદજીવનમાં એકબીજાના વિચાર, લાગણીઓ વગેરે પરસ્પરને દર્શાવવાની વૃત્તિ વારંવાર મુઠ્ઠા આવે જો સ્વાભાવિક છે. આમાં જ માનવભાષાના ઉદ્દગમનું બીજ રહેલું છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવું જેટલું સઘન છે, તેટલી તેની વ્યાખ્યા

૧. ભાષા : Owing to the fact that—Language, 1925, p. 119.
જુરાં જેવાં પ્રાણીઓ બિન્ન બિન્ન લાગણીઓ વગેરે પોતાના પાનિથી દર્શાવે શકે છે. પ્રાણીઓમાં જ્ય વ્યવસ્થાને માટે. પ્રમાણાનને મદદ ૧૦ ભાષાનું વનિ-સંજ્ઞાનો દ્રોષ છે. પ્રાણીમાં મનુ સંદેશો આપવાની સ્વભાવિક તરી તે અન્ય પ્રકારની યોગ્યતા હોવાનું લખાયું છે.

આપવી સુકર નથી. 'ધ્વનિદ્વારા વિચારનું પ્રકટીકરણ એટલે ભાષા;' ૨ અથવા 'વિચાર વ્યક્ત કરતો સંજ્ઞાસમૂહ' ૩ એવી વ્યાખ્યાઓ જોવામાં આવી છે. પોતાના વિચાર લાગણી ધૃં બીજાઓને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા-સમજાવવાનું ધ્વનિરૂપ સાધન તે ભાષા એમ ભાષાનું લક્ષણ બાંધી શકાય. આમાં બોલવું એ સ્વલક્ષી તત્ત્વ કરતાં અન્યને પ્રદર્શ કરાવવું, સમજાવી શકવું એ પરલક્ષી તત્ત્વ એ ભાષાનું વધારે મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. વ્યક્ત ધ્વનિ ઉપરાંત ચેષ્ટાદિક કે ચિત્રાદિક સંજ્ઞાઓથી દેટલેક અંશે પોતાના વિચાર અન્યને જણાવી શકાય, પણ એની ચર્ચા ભાષાઉદ્ભવની વિચારણામાં પ્રસ્તુત નથી.

જાડે જાતરીને તપાસીએ તો ભાષાનાં એ સ્વરૂપો જણાશે; વ્યક્ત રીતે બોલાય સંભળાય છે તે બાહ્ય સ્વરૂપ, અને મનમાં રહેલા જે વિચાર, આકૃતિનું એ પ્રતિબિંબ બને છે તે આંતર સ્વરૂપ. બાહ્ય ધ્વનિ કરતાં એના વિચારમૂલક આંતર સ્વરૂપ વડે ભાષા પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. ૪૨૧. ૪૨૫ સ્તી, ૪૬૫ પ્રા, બૌદ્ધી

ભાષાનો ઉદ્ભવ : લિન્ન લિન્ન મતો

ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે લિન્નલિન્ન કલ્પનાઓ કરી છે અને સિદ્ધાંતો બાંધ્યા છે.

વાણી એ ઇશ્વરદત્ત બક્ષીસ છે કે માનવસમૂહોએ એકત્ર થઈને સર્વસંમતિથી ભાષા ઘડી એવી અશાસ્ત્રીય કલ્પનાઓ છોડી દઈને ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધેનાં ત્રણચાર મહત્વનાં પ્રતિપાદનો તપાસીએ.

વિહરને ૪ અને પોલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે ૧. આદિમ શબ્દો પ્રકૃતિના ચેતન અને જડ પદાર્થોના ધ્વનિના અનુકરણરૂપે બન્યા હતા, જેમાંથી ક્રમે ક્રમે માનવભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. એક સૂચક ઉદાહરણ લઈએ તો ફ્રાંસીસી 'બાઉવાઉ' ભસવું સાંભળીને

૨. 'Language is the expression of thought by speech-sounds' (Sweet)

૩. 'Un système des signes' (Vendryes)

૪. Whitney, Life and Growth of Language.

આદિમ મનુષ્યે એ 'બાઉવાઉ' ધ્વનિને કૃતરો તેમ જ બસવાની ક્રિયા બંનેના નામરૂપે પ્રયોજ્યો હશે. આ મતને અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત (theory of onomatopoeia) કહે છે. કેટલાક^૫ અવહેલનામાં એને 'બાઉવાઉ' મત (bow-wow theory) કહે છે.

આ મત સામે કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકા વાંધો ઉઠાવે છે. રેનન કહે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતે કાઠિનું અનુકરણ કર્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે લાગણી વગેરે વ્યક્ત કરવાને ધ્વનિ કાઢી શકે તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર રીતે એમ ન કરતાં કુદ પ્રાણીઓના ધ્વનિના અનુકરણ વડે પોતાની વૃત્તિઓ વગેરે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ અસંગત છે. મેક્સમૂલર કહે છે કે અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત અતિ સંકુચિત છે; અનુકરણાત્મક શબ્દો (cuckoo અને cock જેવા) કૃત્રિમ ફોનોલી માફક મૂળરહિત હોય છે એક પદાર્થનું અનુકરણ કરે છે તે સિવાય અન્ય કાંઈ પણ વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ છે. જેડપર્સન^૬ મેક્સમૂલરની ટીકાને વધારે પડતી ઉગ્ર ગણે છે. એ બતાવે છે કે cuckoo અને cock એ અનુકરણાત્મક શબ્દોમાંથી cuckold અને coquet, coquetry જેવા કેટલાયે નવા શબ્દો બને છે. જેડપર્સનના મત પ્રમાણે અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાન્ત ભાષાના એક વિભાગની ઉત્પત્તિનું કારણ આપી શકે પણ સમગ્ર ભાષાનો ઉદ્ભવ સમગ્રથી શકિ તેમ નથી.

અન્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકા તીવ્ર લાગણીઓને પરિણામે સદુજ જ થઈ જતા કેવળપ્રયોગી ઉદ્ભાદોને ભાષાનું મૂળ માને છે. પ્રથિને એના 'The Expressions of the Emotions'માં બિન્ન બિન્ન લાગણીઓને કારણે મુખસ્થિતિમાં ફેરી રીતે કેટલાક યાવ છે અને એ વિવિધ મુખસ્થિતિઓને પરિણામે ફેરી રીતે આપોઆપ ઉદ્ભવવાયક ધ્વનિઓ (નિર્વેદ છુટ્ટાયાં પૂહ અને આમર્ષયાં ઓ વગેરે) નીકળે છે એ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ મતને કેવળપ્રયોગી

૫. મેક્સમૂલરે આ ભાષાનામ યોજ્યું છે.

૬. Langue p. 414.

ઉદ્ગારમૂલક સિદ્ધાંત (Interjectional theory) કહે છે. કેટલાક એના 'pooh' એ નિર્વેદસૂચક ધ્વનિને અનુલક્ષીને આ સિદ્ધાંતને અવલેહનામાં pooh pooh theory એવું આડનામ આપે છે. આ સિદ્ધાંતમાં જોરપર્સન^૭ દર્શાવે છે તેમ કેટલીક મહત્વની ખામીઓ છે. કેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારો એ અકસ્માત્ થતાં સંવેદનો અને લાગણીઓને સહજ જ ત્વરિતપણે વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ છે; વાણીના અન્ય ખંડો સાથે એમનો સંબંધ ન હોવાથી ભાષાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં એમનું સ્થાન અદૂલું (isolated) અને ગાળુ છે. ઉપરાંત આ ઉદ્ગારોના ધ્વનિ પણ એવા સમૃદ્ધ નથી કે જેમાંથી વિકસિત ભાષાની વર્ણમાલા નીકળવાની કલ્પના કરી શકાય. આમ પ્રાથમિક લાગણીઓના ઉદ્ગારોએ ભાષાના ધડતરમાં સહાય કરી હશે એ સ્વીકારવા છતાં એમાંથી જ માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ એમ માનવું શક્ય નથી.

નોઇરે (Noiré) નામના વિદ્વાને એક નવીન જ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. એ કહે છે કે અત્યંત શ્રમવાળું કામ કરતાં શ્વાસ જોરથી વારંવાર નીકળી ધ્વનિતંતુઓ (vocal chords) ને લિન્ન લિન્ન રીતે કંપાવે અને એમાંથી અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓ નીકળે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રાથમિક દશામાં ધણું કામો સમૂહમાં થતાં અને એ કરતાં કરતાં આખો સમુદાય અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓ સહજ જ કરતો. જેમ કે મોટું લાકડું કે વજન ભયકતાં ધકેલતાં એ આદિ માનવસમૂહ yo-he-ho કે એવો અવાજ કરતો.^૮ ક્રમશઃ એ અવાજ એ ક્રિયાની સાથે જોડાઈને એને માટેની સંજ્ઞારૂપ બની ગયો. આવી રીતે આદિ સમાજમાં લિન્ન લિન્ન શબ્દો ઘડાયા. આ સમૂહધ્વનિસિદ્ધાંતને કેટલાક yo-he-ho theory કહે છે.

મેક્સમૂલરે વળી ભાષાની સહજોત્પત્તિનો સિદ્ધાંત (nativistic theory) રજૂ કર્યો હતો. તદનુસાર ધ્વનિ અને અર્થ વચ્ચે કોઈ અજ્ઞાત અનિર્વચનીય એવો સંબંધ રહેલો છે. પ્રત્યેક બાલ

૭. સદર, પૃ. ૪૧૫.

૮. આજે પણ અતિ શ્રમવાળું કામ કરતાં મનુષ્ય ધીમા વિલંબી સૂરમાં ગાતા જણાય છે.

સંવેદનથી માનવના અંતરમાંથી અનુરૂપ ધ્વનિ નીકળતા, જેમાંથી ભાષા બંધાતી ગણ. આ મત સંસ્કૃત વैयाકરણોના રજાટના સિદ્ધાંત સાથે ખૂબ મળતો આવે છે. મૈત્રસમૂહર જેવા સમર્થ સંસ્કૃત પંડિતે એમની પાસેથી એનું સૂચન મેળવ્યું હોય તો અસંભવિત નથી. આવો દિવ્ય સદુન્નેત્પત્તિવાદ શાસ્ત્રીય ગવેષણામાં ચાલી શકે નહીં, એટલે મૈત્રસમૂહરને પોતાને જ કેટલાક સમય પછી એ છોડી દેવો આવશ્યક લાગ્યો હતો.

ઉપરના સિદ્ધાંતોમાં^૯ કેટલીક આંતરિક અસંગતિઓ અને અપૂર્ણતાઓ રહેલી છે. આ વાદો ભાષાના ભિન્ન ભિન્ન ખંડોની ઉત્પત્તિ સમજાવી શકે છે, પણ સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપના ઉદ્ભવની પ્રક્રિયા દર્શાવી શકતા નથી. જેમની ઉત્પત્તિની સમજૂતી આ વહોથી મળે છે તે અનુકરણવાચક શબ્દો અને ઉદ્ભારવાચક ધ્વનિઓ એ ભાષાનાં માણ અંગ છે, એટલે ભાષાની અન્ય પ્રધાન અંગોની ઉત્પત્તિ શોધવાની તો બાકીજ રહે છે. વળી નોંધરે સિવાયના અન્ય મતોમાં ભાષા એ એકલી વ્યક્તિની શોધ નથી, પણ માનવસમૂહે પરસ્પર વિચારાદિષ્ટો વિનિમય કરવાને મોજેજી સાધત છે એ દૃષ્ટિકોણનું વિરમરણ થયેલું છે. આ સર્વ સિદ્ધાંતો એમ ગૃહીત કરીને આવે છે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ અકસ્માત્ સદગ જ થઈ ગઈ, ને તે પૂર્વે માણસ મૂક દતો, જે વસ્તુસ્થિતિથી વિપરીત છે. મુગો સુધી ધીમે ધીમે ધ્વનિઓ કાઢતાં કાઢતાં જ માનવનો કંઈ વાણીવ્યવહાર માટે સમર્થ બન્યો નહોતો એમ માનવું પડે.

ત્યારે ભાષાનો ઉદ્ભવ શોધવો એ અશક્ય અને વ્યર્થ પ્રયત્ન છે એમ ગણીને એની વિચારણા છોડી દેવી^{૧૦} કંઈ ગણાય ? અત્યારે માનવ-

૯. દિવ્યોત્પત્તિ કે સદુન્નેત્પત્તિ જેવા અગ્રાસ્ત્રીય મતો તો કેવળ ઉપેક્ષણીય જ છે. આવી અન્ય મુખ્ય મતિ—અનુકરણવિવાદ, ઉદ્ભારવાદ ને સમુદાયવિવાદની જ સર્વા હદિષ્ટ છે.

૧૦. સરખાવે: 'The question of the origin of human speech will never be solved, and since men are satisfied with knowing its phenomena without attempting to explain the inexplicable.'—Larnet Wexley, *Adjectives & Other Words*.

વંશશાસ્ત્રદ્વારા આપણને આદિમાનવ અને આદિસમાજ વિશે જે જ્ઞાન ઉપલબ્ધ છે તેનો સાવધાનતાથી ઉપયોગ કરીએ તો ભાષાની કેટલીક તર્કશુદ્ધ કલ્પનાઓ અવસ્ય કરી શકાય.

ભાષાની ઉત્પત્તિ : અદ્યતન વિચારણા

ભાષાનો ઉદ્ભવ શોધવામાં ત્રણ વસ્તુઓ પથદર્શક નીવડે—
બાલભાષા, આદિમ જાતિઓની (primitive races ની) ભાષા, અને ભાષાનો ઇતિહાસ.

ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓએ ગર્ભશાસ્ત્ર (embryology) ના અભ્યાસથી દર્શાવ્યું કે માનવજાતિની જે જે સ્વરૂપોદ્વારા ક્રમશઃ ઉત્ક્રાન્તિ થઈને આજનું માનવરૂપ સિદ્ધ થયું તે સર્વાંશી ગર્ભ પોતાના વિકાસકાળ દરમિયાન ત્વરિતપણે પસાર થઈ જાય છે અને અંતિમ માનવ આકૃતિને પામે છે. એ જ પ્રમાણે શિશુ જે રીતે ક્રમે ક્રમે ભાષા પ્રાપ્ત કરે છે એવા જ ક્રમ અને પદ્ધતિએ માનવજાતિએ ભાષા સિદ્ધ કરી હોવી જોઈએ એમ ભાષાવિજ્ઞાનિકો તર્ક કરે છે. આ સિદ્ધાંતની એક મર્યાદા સમજી લેવી ઘટે. સમજણમાં બાળકો પોતાનાં મોટેરાંઓ પાસેથી ભાષાજ્ઞાન મેળવે છે એ પ્રક્રિયા આદિમાનવની ભાષાસિદ્ધિથી જુદા સ્વરૂપની છે. સમજણમાં બાળક એક સિદ્ધ થયેલી બોલાતી ભાષા મોટેરાંઓના ધ્વનિ અને એમના વિચાર વચ્ચેની સાંકળ પકડી લઈને એ ધ્વનિનું અનુકરણ કરીને શીખી જાય છે; એમાં એવું નવું સર્જન કશું નથી. હજી સમજણમાં ન થયેલું એવું એક વર્ષની અંદરનું ન્દરનું શિશુ જે નિર્દોષ ધ્વનિઓ, ગણગણાટ, ફૂજન, બડબડાટ^{૧૧} વગેરેમાં કાઢે છે એ સાચા આદિમ નૈસર્ગિક ધ્વનિઓ^{૧૨} છે. આવા ધ્વનિઓમાંથી આદિમ ભાષા ઉદ્ભવ પામી હશે એમ માનવું અચૂક નથી. પછી જેમ સમજણમાં બાળકો અર્થહીન ધ્વનિસમૂહને^{૧૩} અમુક અર્થ

૧૧. Murmuring, crying and babbling.

૧૨. First real nature-sounds.

૧૩. જેમ કે મમ્, તાતા, ઇં

આપી શબ્દ બનાવે છે તેમ આદિમ ભાષામાં પણ ક્રમશઃ શબ્દો બન્યા ગયા હશે.

આજે જે આદિમ જાતિઓ (primitive races) મળી આવે છે એમની ભાષાનાં અભ્યાસ ઉપરથી પણ આપણને ભાષાના ઉદ્ભવ વિષે થોડીક કલ્પના આવી શકે. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજની આદિમ જાતિઓની ભાષા સંક્રમણ થયાં વિકાસ પામતી આવી છે, એટલે એમનું પ્રાચીન આદિમ ભાષા (primeval language) સાથે સામ્ય આંશિક જ હોઈ શકે.

ભાષાનો ઇતિહાસ એ આદિ ભાષાની વિચારણામાં સૌથી ઉપયોગી સાધન છે. આધુનિક ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધતાં પાછળ આસીએ અને એમની પ્રાચીન અને પ્રાચીનતર સ્વરૂપો સાથે સરખામણી કરતા જઈએ (અર્વાચીન અંગ્રેજીની પ્રાચીન અંગ્રેજી સાથે અને એની ગોથિક સાથે, તેમ આજની હિંદી ભાષાઓની સંસ્કૃત કે વેદિક ભાષા સાથે) તો ભાષા વિકાસના ફેરલાક ખાસ નિયમો તારવી શકાય, જેને પ્રાગૈતિહાસિક કાળ સુધી લંબાવતાં પ્રાચીન ભાષાના સ્વરૂપની કલ્પના મેળવી શકાય. હિંદી અર્વાચીન ભાષાઓ કે અંગ્રેજી કરતાં સંસ્કૃત કે ગોથિકમાં અમુક પ્રકારની ખાસ વિવિધતા હોય તો આદિમ ભાષામાં એ વિશેષતા અતિ ઉત્કટ રૂપે હોવી જોઈએ, એમ માનવું અમુક ન ગણાય.

આ ત્રણે પદ્ધતિ—શિશુધ્વનિ, અર્વાચીન આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાનો ઇતિહાસ—વડે પ્રાચીન આદિમ ભાષાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરીએ.

ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્તરોત્તર અધરા ધ્વનિગિરણો ઊડી દઈને ઉચ્ચારો આગેઆપ સરળ કરવા તરફ સ્પષ્ટ વલણ જણાય છે. પ્રોટો-આર્ય (proto-Aryan) ધ્વનિમાત્રા વધારે સંકુલ અને સમૃદ્ધ હતી, જેમાંથી આજે આસધ્વનિ (inbreathed sounds) ની

૧૪. સંકુલ મુખવિવર્તનથી જેમાં ધ્વનિવર્ધન થાય છે તેવા અર્વાચીન —Primitive—અંગ્રેજીમાં ફૂડ, વૂફ ના ઉચ્ચારો હોય તેમ છે.

કે ડયકાર (clicks)^{૧૫} ઇત્યાદિ જતા રહી માત્ર નિઃશ્વાસ ધ્વનિઓ (expiration sounds)^{૧૬} અવશિષ્ટ રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષામાં ડયકાર ધ્વનિ (clicks) ખૂબ પ્રમાણમાં છે. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગ્રીક, લેટિન કે વૈદિક ભાષામાં જે સ્વરારોહાત્મક પ્રયત્ન (pitch accent) હતો તે એમાંથી નીકળેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાં હ્રસ્વ થઈ ક્રેવળ સ્વરભાર (stress accent) બાકી રહ્યો છે. આફ્રિકાની આદિમ ભાષાઓમાં સ્વરારોહ (tone accent) વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આજે પણ લાગણીના ઉદ્વેગવાળા ઉદ્ગારોમાં અમુક પ્રકારનો વાક્યાવરોહ જણાય છે. આદિમવતનીઓ (savages) ના અવલોકનકારો નોંધે છે કે તેઓ જાણે ગીતના લયમાં જ બોલતા હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન આદિમ વાણી ગદ્ય કરતાં ગીતના જેવી વધુ અંશે હશે એવું અનુમાન થાય છે. જેસ્પર્સન^{૧૭} તો એટલે સુધી કહે છે કે પ્રાચીન વાણી સંગીતમય જ હતી; ગીત અને ભાષા વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોતો. પ્રાચીન ભાષાઓમાં લાંબા શબ્દો વિપુલ પ્રમાણમાં છે એ ઉપરથી કદપના થાય છે કે આદિમ ભાષામાં શબ્દો લાંબા, કષ્ટોચ્ચાર્ય ધ્વનિથી ભરેલા, અને વાચ્ય કરતાં ગેય રૂપના વધારે હશે.

પ્રાચીન ભાષાઓમાં એમાંથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન ભાષાઓને મુકાબલે રૂપાખ્યાનો ધણા વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, અને એમાં એક જ શબ્દ સ્વક્રીય અર્થ ઉપરાંત કેટલાંક ગાણુ તત્ત્વો દર્શાવવા સમર્થ હોય છે. જેમ કે અગચ્છત્ત, એ રૂપ 'જવું' એ પોતાના સ્વક્રીય અર્થ ઉપરાંત 'નજીકનો નહીં' એવો ભૂતકાળ (preterite), કર્તરી પ્રયોગ,

૧૫. જેમાંથી થોડાક tut, છદ, છિ: જેવા ક્રેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારોમાં જળવાયા છે.

૧૬. નિઃશ્વાસ કે ઉચ્ચશ્વાસ સાથે ઉચ્ચારાતા જજ, જ્જ, દ્દ જેવા વર્ણો. એમને aspirates પણ કહે છે.

૧૭. 'There once was a time when all speech was song or rather when these two actions were not yet differentiated.'

—Language, p. 420.

આપી શબ્દ બનાવે છે તેમ આદિમ ભાષામાં પણ ક્રમશઃ શબ્દો બન્યા ગયા હશે.

આજે જે આદિમ જાતિઓ (primitive races) મળી આવે છે એમની ભાષાના અભ્યાસ ઉપરથી પણ આપણને ભાષાના ઉદ્ભવ વિષે થોડીક કલ્પના આવી શકે. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજની, આદિમ જાતિઓની ભાષા સૈકાઓ થયાં વિકાસ પામતી આવી છે, એટલે એમનું પ્રાચીન આદિમ ભાષા (primeval language) સાથે સામ્ય આંશિક જ હોઈ શકે.

ભાષાનો ઇતિહાસ એ આદિ ભાષાની વિચારણામાં સૌથી ઉપયોગી સાધન છે. આધુનિક ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધતાં પાછળ ચાલીએ અને એમની પ્રાચીન અને પ્રાચીનતર સ્વરૂપો સાથે સરખામણી કરતા જઈએ (અર્વાચીન અગ્રેજીની પ્રાચીન અગ્રેજ સાથે અને એની ગોથિક સાથે, તેમ આજની હિંદી ભાષાઓની સંસ્કૃત કે વૈદિક ભાષા સાથે) તો ભાષા વિકાસના કટલાક ખાસ નિયમો તારવી શકાય, જેને પ્રાગૈતિહાસિક કાળ સુધી લંબાવતાં પ્રાચીન ભાષાના સ્વરૂપની કલ્પના મેળવી શકાય. હિંદની અર્વાચીન ભાષાઓ કે અગ્રેજી કરતાં સંસ્કૃત કે ગોથિકમાં અમુક પ્રકારની ખાસ વિશદાણતા હોય તો આદિમ ભાષામાં એ વિશેષતા અતિ ઉત્કટ રૂપે હોવી જોઈએ. એમ માનવું અયુક્ત ન ગણાય.

આ ત્રણે પદ્ધતિ—શિશુધ્વનિ, અર્વાચીન આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાનો ઇતિહાસ—વડે પ્રાચીન આદિમ ભાષાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરીએ.

ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્તરોત્તર અધરા ધ્વનિમિશ્રણો હોયી દઈને ઉચ્ચારો આધોઆપ સરળ કરવા તરફ સ્પષ્ટ વલણ જણાય છે. પ્રામાય (proto-Aryan) ધ્વનિમાસા વધારે સંકુલ અને સમૃદ્ધ હતી, જેમાંથી આજે આસધ્વનિ (inbreathed sounds)^{૧૪}

૧૪. સંકુલ મુખવિવર્તનથી જેમાં ધ્વનિધર્મો ઘણા છે તેવા અસંસ્કૃત—*Tricavalves*—જેમાં ૧૬, તથા ના ઉચ્ચારો હોય તેવા એ.

કે ડયકાર (clicks)^{૧૫} ઇત્યાદિ જતા રહી માત્ર નિઃશ્વાસ ધ્વનિઓ (expiration sounds)^{૧૬} અવશિષ્ટ રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષામાં ડયકાર ધ્વનિ (clicks) ખૂબ પ્રમાણમાં છે. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગ્રીક, લેટિન કે વૈદિક ભાષામાં જે સ્વરારોધાત્મક પ્રયત્ન (pitch accent) હતો તે એમાંથી નીકળેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાં હ્રસ્વ ધ્વનિ કેવળ સ્વરભાર (stress accent) બાકી રહ્યા છે. આફ્રિકાની આદિમ ભાષાઓમાં સ્વરારોધ (tone accent) વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આજે પણ લાગણીના ઉદ્વેગવાળા ઉદ્ગારોમાં અમુક પ્રકારનો વાક્યાવરોધ જણાય છે. આદિમવતનીઓ (savages) ના અવલોકનકારો નોંધે છે કે તેઓ જાણે ગીતના લયમાં જ બોલતા હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન આદિમ વાણી ગદ્ય કરતાં ગીતના જેવી વધુ અંશે હશે એવું અનુમાન થાય છે. જેસ્પર્સન^{૧૭} તો એટલે મુધી કહે છે કે પ્રાચીન વાણી સંગીતમય જ હતી; ગીત અને ભાષા વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યો ન હોતો. પ્રાચીન ભાષાઓમાં લાંબા શબ્દો વિપુલ પ્રમાણમાં છે એ ઉપરથી કદપના થાય છે કે આદિમ ભાષામાં શબ્દો લાંબા, કષ્ટોચ્ચાર્ય ધ્વનિથી ભરેલા, અને વાચ્ય કરતાં ગેય રૂપના વધારે હશે.

પ્રાચીન ભાષાઓમાં એમાંથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન ભાષાઓને મુકાબલે રૂપાખ્યાનો ધણા વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, અને એમાં એક જ શબ્દ સ્વક્રીય અર્થ ઉપરાંત કેટલાંક ગાણુ તત્ત્વો દર્શાવવા સમર્થ હોય છે. જેમ કે અગચ્છત્ત્વ એ રૂપ ‘જવું’ એ પોતાના સ્વક્રીય અર્થ ઉપરાંત નજીકનો નહીં એવો ભૂતકાળ (preterite), કર્તારી પ્રયોગ,

૧૫. જેમાંથી થોડાક tut, છદ, છિ: જેવા કેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારોમાં જળવાયા છે.

૧૬. નિશ્વાસ કે ઉચ્છ્વાસ સાથે ઉચ્ચારાતા જજ, જજ, દદ જેવા વર્ણો. એમને aspirates પણ કહે છે.

૧૭. ‘There once was a time when all speech was song or rather when these two actions were not yet differentiated.’

—Language, p. 420.

કર્તાનો ત્રીજો પુરુષ અને એકવચન વગેરે દર્શાવે છે. ક્રમશઃ આ સંકુલતા ઓછી થાય છે અને શબ્દો પ્રત્યયાદિકના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રાચીન આદિમ ભાષાઓમાં તો શબ્દ પોતાના અર્થ ઉપરાંત અનેક વિશિષ્ટ સંબંધો સૂચવતો હશે. દિયાપદનાં રૂપમાં સેમેટિક ભાષાઓમાં કર્તાની જાતિ પ્રમાણે રૂપાન્તર થાય છે; અમેરિકન ઇન્ડિયન ભાષાઓમાં એનો ક્રમ સાથે અન્વય થાય છે; તો બારુક ભાષામાં જેને ઉદ્દેશ્યમાં આવે છે એ વ્યક્તિની માનાર્હતા પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થાય છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન આદિમ ભાષામાં એસિક્કો અને ઉત્તર અમેરિકાના આદિમ વતનીઓની ભાષાની મારુક શબ્દ વાક્યની ગરજ સારતો; એ બન્ને વચ્ચે આજની ભાષાઓ જેવી સ્પષ્ટ ભેદરેખા અંકાઈ નહોતી. આદિમ જાતિઓની ભાષાઓમાં પૂર્વગ અનુગાદિકનું બાહ્ય (આંશમાનિષ્ઠમાં), બહુવચનરૂપોનું વૃંધ્ય (આફ્રિકન ભાષાઓમાં), અર્થઘટ્ટાયાતા પ્રભેદો દર્શાવતી શબ્દસમૂહ (સાંધાત ભાષાઓમાં), વિસ્તૃત ગણગોજના (ઑરેટ્રેસિયન ભાષાઓમાં), આખ્યાતરૂપોનું અત્યંત પ્રાચુર્ય (બારુક ભાષામાં), ધ્રો પુષ્કળ સંકુલતા નજરે પડે છે. એમાં શબ્દની અને અન્વયની અનિયમિતતા એનો પાર નથી હોતો. નિમિત્ત વનમાં ગીચોગીચ જગેલાં વૃક્ષોના જેવી રૂપાખ્યાતોની ઝડી, લાંબા અને દુર્ગન્ધાળ શબ્દો, કદંગી અન્વયરચનાથી ભરેલા એ પ્રાચીન ભાષારૂપમાંથી ક્રમશઃ આજની સરલ, સૂઝાં રૂપોની વ્યવસ્થિત યોજનાવાળી અર્વાચીન ભાષાઓ ઉદ્ભવ્યાં થઈ છે. ૧૮

અર્વાચીન આદિમ જાતિઓનો શબ્દકોશ તપાસતાં નજીક છે કે ભાષા આદિકાગમાં પ્રવક્ષ અને વિશેષ પદાર્થો માટે શબ્દો પોતે છે; સામાન્ય અમૂર્ત વિચારો માટે શબ્દ પોતે જાણી સામાન્ય પદાર્થો કાગનાં વિદાર પછી જ આવે છે. ઉ. ન. દારમાનિવાના વતનીઓની ભાષામાં પ્રવેશ જનના દર્શ માટે એક અવગ નામ છે પણ દર્શ માટેનું સામાન્ય નામ નથી; એદિક નોમની

૧૮. પહેલાંના ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ બાદરૂપ અદિરૂપમાંથી સંસ્કૃત પ્રવચાનક આપસરથી ઉદ્ભવવાનાં કલ્પના અધારનાં મોનવચરૂપમાંથી દરિયે અપૂર્ણ અને અદારરૂપિય સાતમે.

ભાષામાં જુદા જુદા પદાર્થો કાપવાની ક્રિયા માટે જુદા જુદા શબ્દો છે, પણ કાપવાની સામાન્ય ક્રિયા માટે એકેય શબ્દ નથી, તો ઝૂંઘૂઓની ભાષામાં રાતી ગાય, ઘોળી ગાય વગેરે માટે લિન્ન લિન્ન શબ્દો છે, પણ 'ગાય,' માટે સામાન્ય એકેય શબ્દ નથી. મેલેનેશિયન લોકો લિન્ન લિન્ન સંખ્યાવાળા પદાર્થો માટે લિન્ન લિન્ન શબ્દો યોજે છે, જેમકે, 'a buku niu' (એ નાળિયેર), 'a buru' (દસ નાળિયેર) 'a kora' (સો નાળિયેર), પણ સ્વતંત્ર સંખ્યાદર્શક શબ્દો એમની ભાષામાં મળતા નથી. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગૌથિક કે વેદિક ભાષામાં સમાનાર્થક જે લિન્ન લિન્ન શબ્દો મળે છે તે મૂળમાં વિશેષ અર્થ અજાણવાળા હશે એમ માનવું પડે છે. અંગ્રેજીમાં લિન્નલિન્ન પ્રાણીઓનો સમૂહ દર્શાવવાને flock, pack, herd, bevy, shoal વગેરે લિન્ન લિન્ન સમૂહવાચક શબ્દો વપરાય છે તે મૂળમાં વિશિષ્ટ અર્થઘાતક હશે એવું અનુમાન થાય છે.

અર્વાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં અમૂર્ત વિચાર અને નિશ્ચિતતા પ્રકટ કરવાની શક્તિ છે તો એમાં મૂર્તતા, રંગતત્ત્વ પ્રમાણમાં ઓછાં છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં વધારે મૂર્તતત્ત્વ, સૂચકતા, એક પ્રકારની ચિત્રાત્મકતા હતી, જે ગદ્ય કરતાં કવિતાને વધુ અનુરૂપ હતી. આમ ગદ્યની ભાષા કરતાં કાવ્ય કે પદ્યોચિત ભાષાનો ઉદ્દગમ વહેલો થયેલો કલ્પાય છે.

આમ હાલની આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાવિકાસનાં વહેણો તપાસતાં એવો નિર્ણય સ્વાભાવિક લાગે છે કે આદિમ યુવાનો અને યુવતીઓની પ્રેમકેલિનો ધ્વનિઓમાં આદિ માનવભાષાનો ઉદ્દગમ થયો. એમાં સ્પષ્ટ અર્થઘાતકતા નહોતી, જેમ અર્વાચીન માતાના પોતાના સ્તનધય શિશુ સાથેનાં આલાપમાં નથી હોતી તેમ. એના કૂજન અને સંગીત આનંદ આપતાં, અને એથી જ એ વાણી પ્રવર્તતી. આમ રમતરૂપે આરંભાયેલી વાણીએ માનવવાચાચરને વિકસાવ્યું, જે ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ અન્યું. વાણીનો આરંભ વિચારથી નહીં પણ ઊર્મિ પ્રેરણા દ્વારા જ થયેલો સંભવે. અને એ વૃત્તિ ક્ષુધાતૃપાની કે જીવન-કલહની ન જ હોય, જેનો હેતુ માત્ર એકાક્ષરી ઉદ્દગારથી પરિપૂર્ણ થઈ રહે, પણ એ પ્રેમની જ વૃત્તિ હોઈ શકે. પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીને

મધુર ધ્વનિથી આકર્ષવા રિઝવવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમના પ્રબળ આવેગમાંથીજ ગીત અને આકાષનાં ઝરણો ફરે. ગીતના ધ્વનિઓમાંથી ધીમે ધીમે ભાષા ઉત્ક્રાન્ત થાય. આમ જેમ્સર્સન^{૧૯} કહે છે તે પ્રમાણે માનવગતિની સંવનનક્રિયામાંથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી તો અન્ય આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓ પણ ગીત પ્રેરવા લાગી. પક્ષીઓના સંગીત કે શિશુના ફૂજનની માફક આ આદિ આકાષ નિગ્ધનંદથી પ્રેરાયેલો હતો; એમાં અન્યને પોતાનો અમુક વિચાર કે સ્વેદન દર્શાવવાનો હેતુ નહોતો. અર્થવ્યક્તિનું તત્ત્વ એમાં પહોંચી પ્રવેશ્યું. ધ્વનિની સાથે અર્થનું સંકલન અનેક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયું તરો જે બળુવાનું આજે અશક્યવત્ છે.

કાંઈ મનુષ્યના અમુક ધ્વનિઓ લાક્ષણિક હોય, તો એના સહચારીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એ ધ્વનિઓ એના વિશેષનામ તરીકે વાપરે. આમ વિશેષનામો ઘડાયા પછી એમાંથી કેટલાંક સામાન્ય રીતે પ્રયોગવાં થઈ થઈ સામાન્ય નામો બન્યાં હોય. આદિમાં ભાષામાં અનેકપદ્યરિત વાક્યનું અસ્તિત્વ નહીં હોય. એકાદ લાક્ષણિક શબ્દ^{૨૦} વાક્યની ગરજ સારતો હશે. અદસ્માત્ ઉચ્ચારાયેલા ધ્વનિઓ વારંવાર^{૨૧} પ્રયુક્ત થતાં સર્વને ગ્રાહ્ય જણાતાં શબ્દરૂપ બની ગયા હશે.

ધ્વનિઓના દ્વિર્ભાવથી (એવઝાવવાથી), લંબાવવાથી, આદોદ-અવદોદથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થ વ્યક્ત કરતા શબ્દો બન્યા હશે. અનુકરણાત્મક શબ્દો (onomatopoeia) થી એમાં સારી પેઠે વૃદ્ધિ થઈ હશે. પછી સર્વને ગ્રાહ્ય થયેલા શબ્દો, એકક્રમજ શબ્દમંડળમાંથી ગ્રાહિતવર્ધિત કરેલા ઉમેરાયા હશે. આવા શબ્દો ને વાક્યખીન્નેમાંથી વિકાસ પામીને વધુ વ્યવસ્થિત, ગૃહ અને બહિષ્ક રૂપો સિદ્ધ કરતાં કરતાં ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે.

૧૯. 'Language was born in the counting days of mankind'—Language, p. ૧૩૩. ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ વિષેનો જેમ્સર્સનનો આ સિદ્ધાંત આજે અપતન અને અંતિમ મલુમ તેવો છે.

૨૦. જેમ કે છાં, છટ્ટ, પિટ્ટ, અદોદ શબ્દ.

૨૧. જેમ કે mamas, mams, વાદ, બિં, માફ.

પ્રકરણ નવમું

ભાષાના પ્રકારો : વર્ગીકરણ

ભાષાનાં સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ એ રીતે થઈ શકેઃ એક ભાષાઓના વંશવૃક્ષ અનુસાર (geneological classification) અને બીજું ભાષાઓની પદઘટના કે વ્યાકરણ અનુસાર (morphological classification). આ બીજી પદ્ધતિએ ભાષાના પદબંધારણ અનુસાર નીચે પ્રમાણે પ્રભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) પ્રત્યયરહિતા ભાષા (Isolating Languages) :—

આ પ્રકારની ભાષામાં સંપૂર્ણ પદરૂપો હોતાં નથી પણ માત્ર એકાક્ષરી શબ્દો હોય છે, જેના રૂપમાં કદી ફેરફાર થતો નથી. એમાં જ્ઞાતિ, વચન, કાળ, વિલક્ષિત ઇત્યાદિ દર્શાવાના પૂર્વગ અનુગ પ્રત્યયાદિક હોતા નથી એથી વાક્યમાં શબ્દનું સ્થાન નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદનું છે એ નક્કી કરવાનું કાંઈ જ પ્રગટ સાધન મળતું નથી. કેવળ વાક્યમાં પદના સ્થાન (syntax) ઉપરથી એનું નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદાદિક સ્વરૂપ કદાપી લેવું પડે છે. વળી એક જ પદ વાક્યમાં સ્થાનાન્તર કરીને નામ વિશેષણ કે ક્રિયાપદરૂપે પ્રયોગી શકે. વચનભેદ—અર્થાત્ કોઈ નામ તરીકે વપરાયેલો શબ્દ એકવચનમાં છે કે બહુવચનમાં એ પણ એના સંદર્ભમાંથી જાણી લેવાનું રહે છે. જ્યાં ગૂંચવણ થવાનો સંભવ હોય કે બહુત્વ ભારપૂર્વક દર્શાવવાનું હોય ત્યાંજ બહુત્વસૂચક અન્ય શબ્દો જોડવામાં આવે છે.

ચીની ભાષા આ પ્રકારની પ્રત્યયરહિતા કે અન્વયાનુસારિણી^{૧૮} ભાષા છે. એમાં શબ્દો કેવળ અવિકારી હોય છે, અને માત્ર અન્વયથી. અર્થાત્ વાક્યમાં શબ્દોના નિશ્ચિત ક્રમ વડે જ એનું નામ કે આખ્યાતાદિક (ક્રિયાપદ વગેરે) સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જેમકે ‘ટા કુઓક’ (ta kuok) એટલે ‘મોટું રાજ્ય’ એવો અર્થ થાય; પણ એ શબ્દોનો

૧. કેટલાક એને ક્રમાનુસારિણી ભાષા કે ધાતુમયી ભાષા (root -language) પણ કહે છે.

મધુર ધ્વનિથી આકર્ષવા વિજયવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમના પ્રબળ આવેશમાંથીજ ગીત અને આલાપનાં ઝરણો ડૂરે. ગીતના ધ્વનિઓમાંથી ધીમે ધીમે લાપા ઉત્ક્રાન્ત થાય. આમ જેસ્પર્સન^{૧૯} કહે છે તે પ્રમાણે માનવજાતિની સંવનનક્રિયામાંથી લાપાની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી તે અન્ય આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓ પણ ગીત પ્રેરવા લાગી. પછીઓના સંગીત કે શિશુના રૂબરૂની માફક આ આદિ આલાપ નિમ્નતંદ્રી પ્રેરાયેલો હતો; એમાં અન્યને પોતાનો અમુક વિચાર કે સંવેદન દર્શાવવાનો હેતુ નહોતો. અર્થવ્યક્તિત્વ તત્ત્વ એમાં પાછીથી પ્રવેશ્યું. ધ્વનિની સામે અર્થનું સંકલન અનેક ભિન્ન ભિન્ન રીતે થયું હશે જે બાલુવાનું આજે અશક્યવત્ છે.

કોઈ મનુષ્યના અમુક ધ્વનિઓ લાક્ષણિક હોય, તે એના સદચારીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એ ધ્વનિઓ એના વિશેષનામ તરીકે વાપરે. આમ વિશેષનામો ધણાં પછી એમાંથી કેટલાંક સામાન્ય રીતે પ્રયોજવાં થઈ થઈ સામાન્ય નામો બન્યાં હોય. આદિમાં લાવામાં અનેકપદ્ધતિ વાક્યનું અસ્તિત્વ નથી હોય. એકાદ લાક્ષણિક શબ્દ^{૨૦} વાક્યની ગરજ સારતો હશે. અકસ્માત્ ઉચ્ચારાયેલા ધ્વનિઓ વારંવાર^{૨૧} પ્રયુક્ત થતાં સર્વને ગ્રાહ્ય જણાતાં શબ્દરૂપ બની ગયા હશે.

ધ્વનિઓના દ્વિભાવથી (બેવગવવાથી), લંબાવવાથી, આગેદ-અવરોદથી ભિન્ન ભિન્ન અર્થ વ્યક્ત કરતાં શબ્દો બન્યા હશે. અનુકરણાત્મક શબ્દો (onomatopoeia) થી એમાં સારી પેઠે વૃદ્ધિ થઈ હશે. પછી સર્વને ગ્રાહ્ય થયેલા શબ્દો, એકાકીય શબ્દભૂષણમાંથી શોધિતવર્ધિત કરેલા ઉમેશયા હશે. આવા શબ્દો ને વાક્યબીજમાંથી વિકાસ પામીને વધુ વ્યવસ્થિત, શુદ્ધ અને બહિષ્કૃત રૂપો સિદ્ધ કરતાં ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે.

૧૯. 'Language was born in the courting days of mankind'—*Language*, p. ૩૩૪. લાપાની ઉત્ક્રાન્તિ વિષેનો જેસ્પર્સનનો આ સિદ્ધાંત આજે સ્વયંત અને અનિશ્ચિત સત્યાપ રીતે છે.

૨૦. જેમ કે tat. tat, ધિઠ, અદો હાં.

૨૧. જેમ કે mama, મમ, વાહ, ઘિઠ, આકે.

પ્રકરણ નવમું

ભાષાના પ્રકારો : વર્ગીકરણ

ભાષાનાં સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ એ રીતે થઈ શકેઃ એક ભાષાઓના વંશવૃક્ષ અનુસાર (geneological classification) અને બીજું ભાષાઓની પદઘટના કે વ્યાકરણ અનુસાર (morphological classification). આ બીજી પદ્ધતિએ ભાષાના પદબંધારણ અનુસાર નીચે પ્રમાણે પ્રભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) પ્રત્યયરહિતા ભાષા (Isolating Languages) :—

આ પ્રકારની ભાષામાં સંપૂર્ણ પદરૂપો હોતાં નથી પણ માત્ર એકાક્ષરી શબ્દો હોય છે, જેના રૂપમાં કદી ફેરફાર થતો નથી. એમાં જાતિ, વચન, કાળ, વિભક્તિ ઇત્યાદિ દર્શાવાના પૂર્વગ અનુગ પ્રત્યયાદિક હોતા નથી એથી વાક્યમાં શબ્દનું સ્થાન નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદનું છે એ નક્કી કરવાનું કાંઈ જ પ્રગટ સાધન મળતું નથી. કેવળ વાક્યમાં પદના સ્થાન (syntax) ઉપરથી એનું નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદાદિક સ્વરૂપ કહી લેવું પડે છે. વળી એક જ પદ વાક્યમાં સ્થાનાન્તર કરીને નામ વિશેષણ કે ક્રિયાપદરૂપે પ્રયોજાઈ શકે. વચનભેદ—અર્થાત્ કાઈ નામ તરીકે વપરાયેલો શબ્દ એકવચનમાં છે કે બહુવચનમાં એ પણ એના સંદર્ભમાંથી જાણી લેવાનું રહે છે. જ્યાં ગૂંચવણ થવાનો સંભવ હોય કે બહુત્વ ભારપૂર્વક દર્શાવવાનું હોય ત્યાંજ બહુત્વસૂચક અન્ય શબ્દો જોડવામાં આવે છે.

ચીની ભાષા આ પ્રકારની પ્રત્યયરહિતા કે અન્વયાનુસારિણી^{૧૮} ભાષા છે. એમાં શબ્દો કેવળ અવિકારી હોય છે, અને માત્ર અન્વયથી, અર્થાત્ વાક્યમાં શબ્દોના નિશ્ચિત ક્રમ વડે જ એનું નામ કે આખ્યાતાદિક (ક્રિયાપદ વગેરે) સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. જેમકે ‘ટા કુઓક’ (ta kuok) એટલે ‘મોટું રાજ્ય’ એવો અર્થ થાય; પણ એ શબ્દોનો

૧. કેટલાક એને ક્રમાનુસારિણી ભાષા કે ધાતુમયી ભાષા (root-language) પણ કહે છે.

ક્રમ ફેરવીને 'કુઓક ટા' કહીએ તો 'રાજ્ય મોટું છે' એવો અર્થ થાય. અર્થાત્ નામસ્થાનીય શબ્દની પૂર્વે વાક્યની શરૂઆતમાં 'ટા' શબ્દ આવ્યો ત્યારે એ વિશેષણ ગણાયો, અને એ શબ્દની પછી છેવટના ભાગમાં આવ્યો ત્યારે ક્રિયાપદ બન્યો. એટલે, 'ટા' નાં બન્ને સ્વરૂપોમાં અર્થવ્યાપ્તિ સરખીજ રહી છે. 'કુઓક ટા' ની પછી ક્રિયાપદાર્થ કોમક શબ્દ આવે તો વળી એ બે પદોનો અર્થ 'રાજ્યની મદત્તા' એવો થાય. તેમ 'ત્સાઇ નિઉ' (tsi niu) એટલે 'છોકરાઓ અને છોકરીઓ' એવો અર્થ થાય પણ એ પદોને ઉલટાવીને 'નિઉ ત્સાઇ' એમ કહેવામાં આવે તો 'છોકરી (રૂપ) બાળકો' એવો અર્થ થાય.

બહુવચન વગેરે વાક્યના સંદર્ભ દ્વારા સમગ્ર લેવાનું રહે છે, જે કે વિશિષ્ટ ભારપૂર્વકનું બહુવચ દર્શાવવાને 'કિ' (ki) 'કેટલાક', 'થુ' (hu) 'સંખ્યા (બંધ)' એવા સ્વતંત્ર શબ્દો જોડવામાં આવે છે. ચીની ભાષા અન્વયાનુસારિણી છે એ ખરું, છતાં એનું ભાષારૂપ અસમૂહ નથી. એમાં સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ શબ્દોની સાથે સાથે કેટલાક 'અપૂર્ણ' શબ્દો છે, જેનાથી વિલક્ષણ રીતે વિભક્ત્યાદિ અર્થો દર્શાવી શકાય છે. જેમ કે, 'મિન લિક' (min lik) એ પદો 'લોકોની શક્તિ' એવો પદ્યર્થ દર્શાવી શકે, પણ એ વચ્ચે 'ચિ' મૂકીને વધુ સૂચપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શકાય. જેમ કે 'મિન ચિ લિક' (min ci lik). 'ચિ' જે વાક્યના કર્તા પછી આવે તો એના સામર્થ્યથી સમગ્ર વાક્ય પેટાવાક્ય બની જાય છે. જેમ કે 'વાંગ પાઓ મિન' (wang pa min), 'રાજ્ય રહે છે લોકોને.' પણ એમાં 'ચિ' મૂકીએ તો 'વાંગ ચિ પાઓ મિન' એ (=સમાન) પુ (=પિતા) ચિ પાઓ ત્સાઇ' તો સમગ્ર અર્થ 'રાજ્યનું લોકોને રક્ષતું એ પિતાના પોતાના બાળકને રક્ષવા સરખું છે' એવો થાય. 'ચિ'ના સામર્થ્યે આખું વાક્ય પદ્યર્થ પણ વાની જાય: જેમકે, 'વાંગ પાઓ મિન ચિ ટાઓ (=રીત) કો' (k'o ટાઓ) કિઅન (kicn, ટેબાપ) એ વાક્યનો 'જે રીતે ગળ રહે છે લોકોને તે દેખી શકાય તેવી છે' એવો અર્થ થાય. તેથી જ રીતે 'ચિ'ના પ્રયોગથી કુદન જેવી રચનાઓ સિદ્ધ કરી શકાય છે: જેમકે 'વાંગ પાઓ ચિ મિન' (=રાજ્યથી રક્ષાએલા લોકો). 'પાઓ મિન ચિ

વાંગ' (= લોકોનું રક્ષણ કરતા રાજા ઇં). ચીની વાક્યરચનામાં કર્તા ક્રિયાપદની પૂર્વે અને કર્મ ક્રિયાપદની પછી આવે છે એ આ રચનાઓથી જણાશે.

ચીની ભાષાની એક ખીણ વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે છે. ચીનીમાં બોલવાના અવાજના ફેરફારથી (કાઠૂથી) એક જ શબ્દ એક જ સ્થાનમાં હોવા છતાં ભિન્નભિન્ન અર્થ વ્યક્ત કરે છે. જેમકે એક રીતે ઉચ્ચારતાં સામાન્યતઃ 'વાંગ'નો અર્થ 'રાજા' એવો થાય, પણ ખીણ રીતે ઉચ્ચારતાં એનો અર્થ 'રાજા બનવું' એવો થાય. તેમ 'લાઓ' (lao) 'ત્શી' (tshi) ના સામાન્ય અર્થ 'કામ' અને 'પત્ની' એવા થાય; પણ ઉચ્ચારભેદે 'કામનો પગાર આપવો' અને 'પરણવું' એમ અર્થ ફરી જાય છે.

બર્નાર્ડ કાર્લગ્રીને એના 'પેકિનીસ ડાયલેક્ટ' અને 'ચાઇનીઝ ક્રાઇલોલોજી' ઇં પ્રબંધોમાં ચીની ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રાચીન ચીની ભાષામાં પ્રત્યયસ્વરૂપનું નિદર્શન મળે છે. જેમકે,

૧ લો પુરુષ સર્વનામ	૨જો પુરુષ સર્વનામ
કર્તા વિભક્તિ	હુઓ (nuo)
કર્મ , ,	હા (na)
	નિઝવો (nz'iwo)
	નિઝઆ (nzia)

આ અન્વેષણ પ્રત્યયરહિતા-સમાસાત્મિકા-પ્રત્યયાત્મિકા એ રીતના ચક્રરૂપે જ ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થાય એ વાદને ખોટો કરાવે છે.

(૨) સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા ભાષા (Agglutinative language) —જેમાં શબ્દોને (stems) અનુગો (suffix) જેડીને નામ કે આખ્યાતનાં રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા ભાષા કહે છે. તુર્કી ભાષા આનું સરસ ઉદાહરણ છે. હંગેરિયન, ફિનિશ, બાર્ક, જાપાનીઝ ભાષાઓ પણ સમાસાત્મિકા છે. એમાં મૂળ શબ્દ અને અનુગ બંને સ્વતંત્ર રહે છે, અને સિદ્ધ રૂપમાં પણ એમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પકડી રાકાય છે.

perfect-અને અપૂર્ણ અર્થાત્ આક્રિયાવાચક-imperfect હોય છે.

કર્ત્તવ્ય એ અરથીધાતુ લઘુએ તો રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે બને છે.

સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Perfect)

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો	પુરુષ પુલ્લિંગ ૧ કંતયુ	—	કંતયુના
	સ્ત્રીલિંગ ૧		
૨ જો	પુ. કંતયત	કંતયતુમા	કંતયતુમ્
	સ્ત્રી. કંતયતિ	"	કંતયતુન્તા
૩ જો	પુ. કંતય	કંતયા	કંતયુ
	સ્ત્રી. કંતયત	કંતયતા	કંતયના

અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Imperfect)

૧. પુ.	અકંતુલા	—	અકંતુસુ
સ્ત્રી	"	—	"
૨. પ્ર.	તદ્ગતુલુ	તદ્ગતુલાનિ	તદ્ગતુલના
સ્ત્રી.	તદ્ગતુલિના	"	"
૩. પ્ર.	યદ્ગતુલુ	યદ્ગતુલાનિ	યદ્ગતુલના
સ્ત્રી	તદ્ગતુલુ	તદ્ગતુલાનિ	યદ્ગતુલના

અરથીમાં કર્તારિ અને કર્મણિ વચ્ચે બેઠા નથી; ક્રિયાપદના અર્થ પાંચ છે, ચાલ ધાતુમાત્ર છે. મધ્યમ અંગનને બેવડાવાથી ધાતુ બધારે શક્તિપુક્ત ક્રિયા દર્શાવે છે. જેમકે, કસક (તેણે તોડ્યું), કસારક (તેણે વિધ્વંસ કર્યો), ફરિતા (તે ખૂશ થયો), ફરરના (તે અત્યાનંદિત થયો) ૧૦. આવી જ રીતે પ્રેરક ક્રોધ પશુ શિવ થાય છે. જેમકે, દમક (તે લઈ ગયો), દમ્માલ (તેણે લેવડાવ્યું). કપચિનુ 'આ' ઉમેરાય છે. જેમકે કનથ (તેણે લખ્યું), કાનથ (તેણે લખાવ્યું) ૧૦.

૧૦-૩ પૂરાણિયન આત્માઓની સ્વરૂપામર્ત્યુએ એમિરિક આવાચેન ધાતુના ક્રિયાપદના પ્રત્યયભેદ વિચાર પામીને એનાં નામિક અને

વિશેષણાત્મક રૂપો અને છે. આથી આ ભાષાઓનું સ્થાન સમાસાત્મિક અને પ્રત્યયાત્મિક વચ્ચેનું છે.

(૪) પ્રત્યયાત્મિક ભાષા—(inflectional languages)—
આ પ્રકારની ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિ અને અર્થ પ્રત્યયથી જણાવાય છે, જેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભાષામાં નથી. પ્રત્યયાદિકને યોગે શબ્દના અંગમાં (stem કે base માં) અમુક વિશિષ્ટ રૂપનો વિકાર કે ફેરફાર થાય છે, જે પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓનું લાક્ષણિક તત્ત્વ છે. ઇન્ડોયુરોપિયન અને દ્રવિડી ભાષાઓ પ્રત્યયાત્મિક છે.

પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં સમાસાત્મિક ભાષાઓની માફક વચ્ચે સ્વતંત્ર શબ્દો મૂકીને નામઆખ્યાતાદિકના વિભક્ત્યાદિક દર્શાવતાં નથી, પણ પદની સાથે એકરૂપ બની ગયેલા પ્રત્યયોથી એ કામ થાય છે. આથી પ્રત્યયાત્મિક ભાષાને synthetic languages (સમસ્ત દર્શાની ભાષાઓ) પણ કહે છે. પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં સમાસરચના હોય છે, જે સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. સૌથી મદત્તરનું લક્ષણ તો પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં પદનું નામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સ્વરૂપ મુનિશ્ચિત હોય છે, જે કેટલીક (ઇંગ્લિશ જેવી) સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. ઉ. ત. ઇંગ્લિશમાં ‘હાલ અંક’ (half-unk)=આપણી માછલી, અને ‘વાર-અંક’ (var-unk)=આપણે વાવીએ (છીએ); ‘ઉર અમ’ (ur-am)=મારો માલિક, ‘ઉર અંક’ (ur-unk)=આપણો માલિક. અહીં પુરુષવાચક સર્વનામ જાણે અનુગ હોય એમ વપરાયું છે અને પદાન્વયની વ્યવસ્થા નથી. તુર્કીમાં ધાતુઓને પુરુષવાચક સર્વનામો લગાડીને ક્રિયાપદોનાં રૂપો બનાવવામાં આવે છે. એવો સ્વતંત્ર પદસંયોગ પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં નથી. પ્રત્યયાત્મિકનું સ્વરૂપ ચીની જેવી પ્રત્યયરહિતા ભાષાથી પ્રત્યેક રીતે એટલું વિભિન્ન છે કે એ સંબંધે ચર્ચા અનાવશ્યક છે. હિબ્રુ-અરબી જેવી સામાસિક-પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં અમુક પદોમાં, વિશેષે ક્રિયાપદોમાં જ શબ્દના મૂળ રૂપમાં (stemમાં) પ્રત્યય લાગતાં અમુક રીતનું રૂપાન્તર થાય છે; જ્યારે પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં આ રીતનો ફેરફાર સાર્વત્રિક (સર્વ પદોમાં થનારો) છે.

પ્રત્યયાત્મિકાનું સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ ઉદાહરણ સંસ્કૃત ભાષા છે. એમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સર્વ પદો પ્રત્યય લે છે, 'જે જાતે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજતા નથી, અને જે પ્રત્યય ભાગતાં પહેલાં નામાખ્યાતાદિકનાં મૂળ રૂપમાં વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર થાય છે. લેટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ પણ આવી જ પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓ છે.

લેટિન અને ગ્રીકમાંથી વિદ્યેશી ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી ભાષાઓ અને સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી હિંદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ ઉપરની વર્ગીકરણપદ્ધતિ અનુસાર પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓ છે. એ નથી અન્વયાનુસારિણી કે નથી સમાસાત્મિક. સંપૂર્ણ પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓમાંથી એમનો ઉદ્ભવ છે. પણ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમે એમની પ્રત્યયાત્મિક સંકુલતા ઘટી ગઈ છે અને એને સ્થાને સરળ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. આથી આ ભાષાઓ જોકે પ્રત્યાત્મિકતાના પેટામાં જ આવવી ઘટે છતાં એમના પ્રત્યયલેખના વલણને લક્ષમાં રાખીને એમને પ્રત્યયલુપ્તાના (analytical) વિભાગમાં ગણવામાં આવી છે.

(૫) પ્રત્યયલુપ્તા ભાષાઓ (analytical languages) પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓમાંથી વિદ્યત પામતાં કાચક્રમે પ્રત્યયો ધક્કાદને લેખાય છે અને તેને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર શબ્દો વિકસે મૂકવા પડે છે. આને પ્રત્યયલુપ્તા (કે વ્યસ્ત) ભાષા કહે છે અને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને હિંદી અર્વાચીન આર્ય ભાષાઓ પૈકી અંગ્રેજી આ રૂપરૂપની છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં of એ સંબંધવાચક અવ્યય, in એ સ્થાનવાચક અવ્યય, for એ હેતુવાચક અવ્યય, and, more, most જેવાં તુલના અને એકતાવાચક રૂપો, અને did love, will be loved, had loved જેવાં ક્રિયાપદરૂપો એ વ્યસ્ત દશાનું સૂચન કરે છે.

ભાષાઓનો વિકાસક્રમ

ઓગસ્ટ શ્લેચર (August Schleicher) નામના જાણ-વંતાનિહે ભાષાનું પ્રત્યયરહિત (isolating, અન્વયાનુસારી),

સંયોગાત્મક કે સમાસાત્મક (agglutinating) અને પ્રત્યયાત્મક (flexional, inflecting) એવા ત્રણ પ્રભેદોમાં વર્ગીકરણ કરીને પૂર્વસ્થિતિમાંથી ઉત્તરસ્થિતિમાં સંક્રમણ, અર્થાત્ પ્રત્યયરહિત સ્થિતિ-માંથી સમાસાત્મક સ્થિતિ, અને સમાસાત્મક સ્થિતિમાંથી પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિ એમ સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ થાય છે, એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ૨

હિંદી વિદ્વાનોમાંથી સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનો મત પણ ઘણે અંશે આવે જ છે. ૩ એ જણાવે છે કે વ્યસ્ત સ્થિતિમાં (analytical stage માં) નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ મૂળ શબ્દને અન્ય સ્વતંત્ર શબ્દ જોડીને દર્શાવાય છે. આ રીતના સંયોગમાં બંને શબ્દો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજી શકાય તેવા હોય છે. વપરાતાં વપરાતાં કેટલેક કાળે બંનેમાં રૂપાન્તર થાય છે, અને અનુગ રૂપનો શબ્દ ધસાઈને એનો સ્વતંત્ર અર્થ જીલ્દાઈ જાય છે અને એ સ્વતંત્ર શબ્દને બદલે પ્રત્યયનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ સ્થિતિએ ભાષા વ્યસ્ત (analytical) મટીને સમસ્ત (synthetic) રૂપની બને છે. ક્રમશઃ આ (મૂળ સ્વતંત્ર શબ્દ ધસાઈને થયેલા) પ્રત્યયને પણ ધસારો લાગે છે, કારણ કે અન્ય શબ્દો કરતાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ ભાષામાં ઘણો વધારે થાય છે, અને વપરાશથી શબ્દોનું વર્ણાત્મક સ્વરૂપ ધસાતું જાય છે. આ સ્થિતિએ ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ ગ્રહણ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને ભાષા પૂર્વની માફક ફરીથી પ્રત્યયોને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. આ રીતે સમસ્ત (synthetic) માંથી વિકાસ પામતાં વ્યસ્ત દશા (analytical) ઉદ્ભવે છે. વ્યસ્તમાંથી અનુગો ધસાતાં વળી સમસ્ત દશામાં પરિવર્તન થાય છે અને એ રીતે ભાષાવિકાસનું ચક્ર સદૈવ ફર્યાં કરે છે.

જેસ્પર્સન જેવા નિષ્ણાત અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આ સિદ્ધાંતનો પ્રતિષ્ઠાર કરે છે. જેસ્પર્સન કહે છે ૪ કે ઘણીવાર એમ

૨. જુઓ Jespersen, Language, p. 76.

૩. R. G. Bhandarkar, Wilson Philological Lectures pp. 8, 11.

૪. Language, p. 424 f.

પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે ભાષા સમસ્તમાંથી વ્યસ્તમાં અને એમાંથી ફરી સમસ્તમાં એ રીતની ચક્રાકાર ગતિએ વિદ્યો છે, પણ આ સિદ્ધાંત બહુ જ સંકુચિત રૂપે ઉપરથી તારવેલો છે, એક જ ભાષાના લિન્ન લિન્ન વિકાસક્રમના સમગ્ર અભ્યાસ ઉપરથી ફલિત કરેલો નથી. ભાષાના વિકાસમાં જ્યાં એ વ્યસ્ત (analytical) રૂપે સમસ્ત (synthetic) બનતા હોય છે ત્યાં દસ જુના સમસ્ત રૂપોનો ત્યાગ થકીને નવાં વ્યસ્ત (analytical) કે પ્રત્યયલિન (isolated) રૂપે અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ સકુલ પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રત્યયરહિત સ્થિતિ તરફ ભાષા ગતિ કરે છે એમ કહી શકાય. પણ વ્યસ્ત કે સંયોગાત્મક સ્થિતિમાંથી અનુગરૂપ શબ્દો ધસાનાં પાછી સમસ્ત પ્રત્યયાત્મક (synthetic) દશામાં એ આવે છે એમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન અંગ્રેજી પ્રત્યયપૂર્ણ (fleotional) હતી એમાંથી ધીમે ધીમે સરળ બનીને આજે એ ધણે અંશે વ્યસ્ત કે સામાસિક (analytical and agglutinative), કેટલેક અંશે પ્રત્યય રહિત (isolated) થઈ છે અને ચોટ્ટેક અંશે પ્રત્યયાત્મક (સમસ્ત, fleotional) રહી છે. દાખલે એ પાછી પ્રત્યયાત્મક બનશે એમ એના વિકાસનો ઇન્દિદાસ જોતાં કહી શકાય તેમ નથી.

ભાષાનો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ જોતાં અનિયમિત અવિચ્છેદ્ય સંગિજ્ઞોનો સ્થાને હંમેશાં છૂટથી નિયમિત રીતે પ્રયોજી શકાય તેવાં દૃઢ અંગો ક્રમશઃ અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ જણાય છે.^૫

ભાષાઓનો સમગ્ર ઇતિહાસ તપાસતાં જોઈએ તો એવા અવાંચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકોનો મત મુખ્યત્વે લાગે છે. પરંતુ મંદ્રુનમાંથી અવાંચીન દિલી આર્થ ભાષાઓનો વિકાસ તો સર ભાષાગરકર દર્શાવે છે એવે જ ખર્ડ પ્રકારે મળેલો જણાય છે. સંસ્કૃતની પ્રત્યયબદ્ધ સ્થિતિમાંથી વિકાસ પામતાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશમાં પ્રત્યયવિરતતાની સ્થિતિ આવી; આથી જુની ગૂઢરાતીમાં નવા રવતન રીતે પ્રયોજ્ય એવા અનુગો પ્રત્યયને સ્થાને ઉમેરાયા અને ભાષા પૂર્વેની સમસ્ત સ્થિતિમાંથી વ્યસ્ત

દશામાં આવી. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં એમાંના ઘણા અનુગ શબ્દો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ, સમસ્ત દશામાં હોય છે તેવા, બની ગયા છે. આમ હિંદની આર્થ ભાષાઓનો પરિણતિક્રમ સર ભાષાકર જેવા વિદ્વાનોના મતને પુષ્ટિ આપે છે.

ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ : સમસ્ત કે વ્યસ્ત ?

ઉપરની ચર્ચા પરથી સહજ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાને સમસ્ત રૂપની (synthetic) ગણવી કે વ્યસ્ત રૂપની (analytical)? ગૂજરાતીના સ્વરૂપ સંબંધે કેટલાક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો છે. ખીમ્સ સમસ્ત દશાનાં એ લક્ષણો દર્શાવે છે: સમસ્ત દશામાં મૂળ શબ્દો ધસાઈ જઈને પ્રત્યયરૂપ પામ્યા હોય છે, જેનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ કદી થઈ શકતો નથી અને એ પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દમાં અમુક ચોક્કસ રૂપની વર્ણવિક્રિયા થાય છે. આ રીતે જોઈએ તો ગૂજરાતીના વિલક્ષિતપ્રત્યયો (ને, એ, થી, નો, માં ઇં) સમસ્ત રૂપના ગણાય. સર જ્યોજી ટ્રિવર્સને^૬ ચતુર્થી અને પછીના 'ને' અને 'નો' એ પ્રત્યયોને સમસ્ત રૂપના સ્વીકાર્યા છે, કારણ કે મૂળ તળ અનુગમાંથી ધસાઈને એમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હુપ્ત થઈ ગયું છે. અન્ય પ્રત્યયોનો (થી, માં, ઇંમાં) આદિ વ્યંજન કાયમ રહેતો હોવાથી એમને એ સમસ્ત રૂપના ગણતા નથી. પણ એમનું આ દૃષ્ટિબિંદુ ભ્રમ-મૂલક છે. ખીમ્સ તૃતીયાના 'એ' ને જ માત્ર સમસ્તરૂપનો ગણે છે,^૭ કારણ કે એ લાગતાં મૂળ શબ્દરૂપમાં (stem માં) ફેરફાર થાય છે. ખીમ્સે 'રાજ' જેવા ઓછા વ્યાપક આકારાન્ત નામનું ઉદાહરણ લીધું એથી આ પ્રકારની ભ્રાન્તિ થઈ. ગૂજરાતીમાં 'રાજ' જેવા આકારાન્ત નામે કરતાં 'ઘોડો' જેવા ઓકારાન્ત નામે અત્યંત વ્યાપક છે, અને ઓકારાન્ત નામોના મૂળ રૂપમાં તમામ પ્રત્યયોને યોગે વર્ણવિકાર થાય છે (જેમકે ઘોડો, ઘોડાને, ઘોડે, ઘોડાથી, ઘોડાનું, ઘોડામાં ઇં). આમ

૬. Linguistic Survey of India, Vol. IX. p. 328.

૭. Comparative Grammar. Vol I. 50. સર રમણભાઈ નીલકંઠ ખીમ્સના મતને અનુસરી કેવળ તૃતીયા અને સપ્તમીના 'એ' પ્રત્યયને જ સમસ્ત રૂપનો માને છે, અન્ય વિલક્ષિતપ્રત્યયોને એ વ્યસ્ત દશાના અનુયોગ ગણે છે. જુઓ મનોમુકર, ભા. ૧, ૫૧૨.

ખીમ્સનું અનુમાન (conclusion) છેડી દેતો, અને એણે બાંધેલું સમસ્તદશાસ્ત્રવદ્ધ ધ્યાનમાં રાખીએ તો બધા વિલક્ષિતપ્રત્યયોને સમસ્તરૂપના ગણવા ઘટે. 'થી' એ સ્થિત માંથી, 'માં' એ નપ્થ માંથી, 'નો' એ તળ માંથી, 'ને' એ પછી અને સંતતીના સંયોગથી ઉદ્ભવ્યા છે. એમના મુળ રૂપનું આજે વિસ્મરણ થયું છે, અને જે સ્થિતિમાં એ આજે અવશિષ્ટ છે તેમાં એમનો રૂપવંન શબ્દરૂપે પ્રયોગ થતો નથી.

ક્રિયાપદમાં પરિસ્થિતિ આથી ઉલટી છે. ક્રિયારૂપોમાં કરું, કર્યું, કરશે જેવાં સમસ્તરૂપો કરતાં કરે છે, કર્યું હતું, કર્યું નોન, કર્યું હતો, કરતો હતો, જેવાં વ્યસ્ત રૂપો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોગન્ય છે. આથી ક્રિયાપદ પરત્વે ગૂજરાતીમાં વ્યસ્ત દશાનું સ્વરૂપ જ વિશેષ પ્રગટ છે. સમસ્ત દશાનાં રૂપો પૂર્વની સ્થિતિના અવશેષ રૂપ છે એમ ગણવું વધુ સચુક્તિક છે.

આમ ગૂજરાતીમાં વ્યસ્ત અને સમસ્ત અને દશાનું દર્શન સાચું છે. ખીમ્સ કહે છે તેમ કાર્ક બાપા સર્વાંશે વ્યસ્ત રૂપની નથી દેતાં; અંગ્રેજી જેવી મુનિકસિત વ્યસ્તરૂપની બાપામાં પણ સમસ્તનાં રૂપો અવશેષ રહેલાં મળી આવે છે. ૮ ગૂજરાતીમાં વિલક્ષિતપ્રત્યયોની સમસ્તદશા જૂની ગૂજરાતીના વ્યસ્ત રૂપના અનુગોના સંદેશથી ને પસારાથી આવી છે, અને આખ્યાતરૂપોમાં વ્યસ્તદશા જૂની ગૂજરાતીના સમગ્ર પછી બંધાર્ક છે. આ રીતે જોતાં, તેમજ લેક્ષર્ન જેવા બાયાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવેલી પ્રત્યયવદ્ધ સંકલ્પતામાંથી ગૂજરાતી રૂપવંન પ્રત્યક્ષરૂપિતા તરફ બાપાની ગતિ જોતાં ગૂજરાતી બાપાના અધ્યારાગમાં સમસ્તતાને એકદેથી ગાત્રી લેખે અને વ્યસ્તતાને જ દ્વિપદ સ્વરૂપ માનવું નિઃસંશય.

પ્રકરણ દસમું

ભાષાના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વર્ગો: ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા

માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભાષાના નીચે પ્રમાણે કેટલાયે વર્ગો બંધાય છે. એ પ્રત્યેક વર્ગ મૂળ શબ્દો (word-bases or roots), એમાંથી સિદ્ધ થતાં નામઆખ્યાતાદિક રૂપો, અને અન્વયધરનાની સમાનતાને કારણે બાંધવામાં આવ્યા છે. આવાં નીચે પ્રમાણે સંખ્યાબંધ ભાષાકુલો (families of languages) છે.

(૧) હેમિટિક (Hamitic) ભાષાઓ—પ્રાચીન ઇજિપ્શિયન, કોપ્ટિક (Coptic), તુઆરેગ (Tuareg), કેબાઈલ (Kabyle) અને અન્ય બર્બર ભાષાઓ, સોમાલી, ફુલની (Fulani) ઇ.

(૨) ચીની-તિબેટી ભાષા (Sino-Tibetan)—ચીની, સીયામી (Siamese), બર્મી, તિબેટન ઇ.

(૩) હિટ્ટાઈટ (Hittite)—ઇન્ડોયુરોપિયનની પણ જનનીરૂપ ઇન્ડો-હિટ્ટાઈટમાંથી નીકળેલી ઇન્ડોયુરોપિયનની મોટી બહેન સમી પ્રાચીન ભાષા.

(૪) ઇન્ડોયુરોપિયન—વેદિક અને સંસ્કૃત, પ્રાચીન ઇરાની, અવેસ્તન, પ્રાચીન ગ્રીક, પ્રાચીન લેટિન, જર્મેનિક, સ્લાવોનિક, ઇ ભાષાઓ. આ વર્ગની ભાષાઓની આગળ સવિસ્તર ચર્ચા કરીશું.

(૫) સેમિટિક ભાષાઓ—પ્રાચીન એસિરિયા બેબિલોનની ભાષા, હિબ્રુ (Hebrew), ફિનિશિયન (Phoenician), સિરિયાની ભાષા (Syriac), અરબી (Arabic), એથિયોપિયાની ભાષા (Abyssinian), સેબિયન (Sabaen) ભાષા ઇ.

(૬) યુરલ ભાષાઓ (Uralic)—મગ્યાર (Magyar-હંગેરીની ભાષા); ફિનિશ (Finn, ફિન્લેન્ડની ભાષા), લેપ (Lapp—લેપલેન્ડની ભાષા), વોગલ (Vogul), ઓસ્ટ્યાક (Ostyak).

(૭) દ્રવિડી ભાષાઓ—તામિળ, તેલુગુ, મળયાળમ, કન્નડ, ગોંડી અને બ્રાહુઈ (Brahui).

- (૮) ઓસ્ટ્રિક ભાષાઓ (Austic)—ફિંદની કોલ અને મુલ્લ ભાષાઓ, ખારી, મોનખમેર (Mon-Khmer), નિકોખારી તેમ જ ઓસ્ટ્રોનેશિયાની ભાષાઓ, જેમાં ઇન્ડોનેશિયન, મેલેનેશિયન, પોલિનેશિયન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (૯) ઇન્ડોનેશિયન (Indonesian) ભાષાઓ—મલાયા, સુન્દાનીસ (Sundanese), બાલી (Balinese), જાવાઈ (Javanese) ઇત્યાદિ.
- (૧૦) મેલેનેશિયન (Melanesian)—ફિજી (Fijian).
- (૧૧) પોલિનેશિયન (Polynesian) ભાષાઓ—સામોઅન (Samoaan), તાહિતી (Tahitian), માઓરી (Maori), હાવાઈ (Hawaiian) ઇત્યાદિ.
- (૧૨) બાન્ટુ (Bantu) ભાષાઓ—મળ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્વાહિલી (Swahili), લુગાન્ડા (Luganda), કોંગો (Kongo), ભાષાઓ, ઝુલુ ઇત્યાદિ.
- (૧૩) સુદાની (Sudanic) ભાષાઓ—પશ્ચિમ આફ્રિકાની યોરુબા (Yoruba), અશાંટી (Ashanti), વગેરે ભાષાઓ.

આ ઉપરાંત સંખ્યાબંધ આદિ વતનીઓની (Amerindian) ભાષાઓ છે, જેનો અહીં નિર્દેશ કર્યો નથી.

ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા-કુટુંબીક આર્યભાષાઓની સમાનતાથી સૂચવાર્થ

અત્યરથી સદીમાં સર વિલિયમ ગ્રેન્થે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતાં એને અપૂર્વ અધ્યયનવાળી, ગ્રીક કરતાં વધુ સંપૂર્ણ રૂપની, લેટિન કરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને એ અને કરતાં અતીવ સંસ્કારી તરીકે વર્ણવી, અને એમના પ્રાનુઓ અને આકરણના સંયોગ સાદર્ય એમને એક જ મૂળ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી કહી ત્યારથી એક પ્રાચીન આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) ભાષાની રૂપરેખા અસ્તિત્વમાં આવી. સર વિલિયમ ગ્રેન્થે પરી જર્મોનિક-સેલ્ટિક, ફ્રીટિક અને અન્ય પ્રાચીન પશ્ચિમ ભાષા વગર

આ આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી નીકળવાની કલ્પના કરી. સર જોન્સની આ અદ્ભુત શાસ્ત્રીય કલ્પનામાંથી ઇન્ડોયુરોપિયનના અભ્યાસનો આરંભ થયો.

સંસ્કૃત, અવેસ્તન, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક, સ્લાવોનિક ભાષામાં એટલું બધું સૂચક સામ્ય છે કે એ સર્વ એક જ મૂળ આદિ ભાષામાંથી ઉદ્ભવી એમ માનવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. નીચેના ટોકા પરથી એ સાદૃશ્યનો ખ્યાલ આવશે.

સંસ્કૃત	અવેસ્તન	ગ્રીક	લેટિન	ગોથિક	સ્લાવોનિક
અહમ્	azem	égo'	ego	ik	as (લિથુએનિયન)
મામ્	mam } mā }	mé } émé }	mē } mihi }	(mis) } mik }	mi (,,)
તમ્	tem	tón	istum	thana	to
દ્વા	dva	dúo	duo	twai	dva
સપ્ત	hapta	eptà	septem	sibun	septyni
અષ્ટૌ	aṣṭa	okto'	octo	ahtau	aosztuni
અસ્તિ	asti	esti	esti	—	gestu
જનાસઃ	—	généos	generus	—	—
પિતર્	pita	patér	pāter	fadar	—
શતમ્	satem	hekaton	centum	hund	—
વેદ	vaēdā	oída	video	wait	vede (જર્મેનિક)
અવિઃ	avis	ois	ovis	awēthi	aves (લિથુન)

આવા સંખ્યાબંધ સમાન રૂપના શબ્દો આ ભાષાઓમાં મળી આવે છે. આથી આ સર્વ ભાષાઓ એક જ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવી હશે એવું સહજ અનુમાન થાય છે. આ આદિભાષાને ઇન્ડોજર્મેનિક, ઇન્ડોકેલ્ટિક, ઇન્ડોયુરોપિયન એવાં લિત્તલિત્ત નામો આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાંથી છેલ્લું ઇન્ડોયુરોપિયન નામ (જર્મન

- (૮) ઓસ્ટ્રિક ભાષાઓ (Austriac)—ફિનિશ કાલ અને મુદ્ગા ભાષાઓ, ખારી, મોનખ્મેર (Mon-Khmer), નિકોબારી તેમ જ ઓસ્ટ્રોનેશિયાની ભાષાઓ, જેમાં ઇન્ડોનેશિયન, મેલેનેશિયન, પોલિનેશિયન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (૯) ઇન્ડોનેશિયન (Indonesian) ભાષાઓ—મદ્રાયા, સુન્દાનીસ (Sundanese), બાલી (Balinese), જાવાઈ (Javanese) ઇત્યાદિ.
- (૧૦) મેલેનેશિયન (Melanesian)—ફિજી (Fijian).
- (૧૧) પોલિનેશિયન (Polynesian) ભાષાઓ—સામોઅન (Samoan), તાહિતી (Tahitian), માઓરી (Maori), હવાઈ (Hawaiian) ઇત્યાદિ.
- (૧૨) બાન્ટુ (Bantu) ભાષાઓ—મધ્ય અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્વાહિલી (Swahili), લુગાન્ડા (Luganda), કોંગો (Kongo), ભાષાઓ, ઝૂઝુ ઇત્યાદિ.
- (૧૩) સુદાની (Sudanic) ભાષાઓ—પશ્ચિમ આફ્રિકાની યોરુબા (Yoruba), અશાંટી (Ashanti), વગેરે ભાષાઓ.

આ ઉપરાંત સંખ્યાબંધ આદિ વતનીઓની (Amerindian) ભાષાઓ છે, જેનો અહીં નિર્દેશ કર્યો નથી.

ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા-કેટલીક આર્ય ભાષાઓની સમાનતાથી સૂચવાઈ

અત્યારથી સદીમાં સર વિલિયમ ગ્રેન્થે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતાં એને અપૂર્વ અધ્યયનવાળી, ગ્રીક કરતાં વધુ સંપૂર્ણ રૂપની, લેટિન કરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને એ અને કરતાં અતીવ સંસ્કૃતી ભરીકે વર્ણવી, અને એમના ધાતુઓ અને વાક્યરચના સમીપ સાદર્ય ઉપરથી એમને એક જ મૂળ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી કહી ત્યારથી એક પ્રાચીન આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) ભાષાની રૂપરેખા અસ્તિત્વમાં આવી. સર વિલિયમ ગ્રેન્થે પછી જર્મેનિક-રોમૅનિક, સ્લેવિક અને અને પ્રાચીન પર્સિયન ભાષા પણ

આ આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી નીકળવાની કલ્પના કરી. સર જોન્સની આ અદ્ભુત શાસ્ત્રીય કલ્પનામાંથી ઇન્ડોયુરોપિયનના અભ્યાસનો આરંભ થયો.

સંસ્કૃત, અવેસ્તન, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક, સ્લાવોનિક ભાષામાં એટલું બહુ સૂચક સામ્ય છે કે એ સર્વ એક જ મૂળ આદિ ભાષામાંથી ઉદ્ભવી એમ માનવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. નીચેના કાંઈ પરથી એ સાદૃશ્યનો ખ્યાલ આવશે.

સંસ્કૃત	અવેસ્તન	ગ્રીક	લેટિન	ગોથિક	સ્લાવોનિક
અહમ્	azem	égō'	ego	ik	as
(સિથુએનિયન)					
મામ્	mam }	mé }	mē }	(mis) }	mi (.,)
	mā }	émé }	mihi }	mik }	
તમ્	tem	tón	istum	thana	to
દ્વૌ	dva	dúo	duo	twai	dva
સપ્ત	hapta	eptà	septem	sibun	septyni
અષ્ટૌ	aṣṭa	okto'	octo	ahtau	aoztuni
અસ્તિ	'asti	esti	esti	—	gestu
જનાસઃ	—	géneos	generus	—	—
પિતર્	pita	patér	pāter	fadar	—
શતમ્	satem	hekaton	centum	hund	—
વેદ	vaēdā	oída	video	wait	vede
(જર્મેનિક)					

અવિઃ avis ois ovis / awēthi aves

(સિથુ)

આવા સંખ્યાબંધ સમાન રૂપના શબ્દો આ ભાષાઓમાં મળી આવે છે. આથી આ સર્વ ભાષાઓ એક જ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવી હશે એવું સહજ અનુમાન થાય છે. આ આદિભાષાને ઇન્ડોજર્મેનિક, ઇન્ડોકેલ્ટિક, ઇન્ડોયુરોપિયન એવાં ભિન્નભિન્ન નામેો આપવામાં આવ્યાં છે, જેમાંથી છેલ્લું ઇન્ડોયુરોપિયન નામ (જર્મન

સિવાયના) વિદ્વાનોમાં સૌથી વધારે પ્રચલિત થયું છે. ઉપરની બાબ-
ઓની સરખામણી કરીને એમના નિદાસનું, વલ્લેનું અવલોકન
કરીને એ માર્ગે પાઞ્ચ અને પાઞ્ચ વધારે બાબવિદ્વાનોએ અત્યંત
થમ લાદીને ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ કલ્પવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઇન્ડો-
યુરોપિયનના કાંઈ ઐતિહાસિક નમૂનાઓ ઉપલબ્ધ નથી; એની વસ્તુના
એ શાસ્ત્રીય કલ્પના (scientific imagination) નું કામ છે. એટલી
એની મર્યાદા દર્શાવવામાં રાખવી ઘટે છે. આમ 'મા થેર છે' એ
મુદ્દરાતી વાક્યનું મૂળ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-વૈદિક-ઇન્ડોઈરોપિયન સ્વરૂપોદ્ધાર
પ્રાગવર્તન કરતાં (working backwards) 'māters ghyrdhoi
es-ke-ti' ^૧ એના અનર્થિત આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive
Indo-European) રૂપમાં સૌથી સકાય.

ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો: આદિ નિવાસસ્થાન

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોને બાબાચાન્નાઓએ વીરાસ (wires,
cf. Sk Vira, Latin vir, Germanic wer) નામ આપ્યું છે.
એ બાબાદષ્ટિએ પરવર્તી લેટિન, ગ્રીક, ગોથિક અને જર્મેનિક, કલ્દક,
ઇન્ડોઈરોપિયન (વૈદિક અને અવેસ્તન) બાબા બોલનારી પ્રજાઓના
પરિવારોમાં છે.

એમનું આદિ નિવાસસ્થાન (original home) ક્યાં એ અંગ્રેજો
પ્રપક્ષ્ય મતાપેક્ષ થયો છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન અથવા વીરાસ લોકોને
લેખનકળા સિદ્ધ કરી નોંધાવી, અને ઐતિહાસિક કાળક્રમે ઇજિપ્તિયન,
અમેરિયન, એશિયન ગ્રીસના કલ્કચન (Aegean), દરેખા અને
મોરેનમેદિયના પ્રચાર (Per-Aryan) લોકો, અને ગ્રીનોઓ પછી
એમને ઉદય પંથા જગ્યા છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન વૈદિકાના પ્રાચીન
નિવાસસ્થાન અંગ્રેજો વિદ્વાનોએ બિશાલ્કર તર્ક કર્યો છે. મેકુલમુવરે કાપ
એશિયાને આદિનું પ્રાચીનતમ નિવાસસ્થાન માન્યું હતું. લેખામે આ મતનો
વિરોધ કરીને પમેપના કામ પ્રદેશમાં આદિસ આદિો રહેતા મેવા જોઈ છે.

^૧ લખે: Sami Knapar Chatterjee, Indo-Aryan and
Hindi, p. 1.

એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. યુરોપમાં પણ લિનલિન પ્રદેશો-રશિયા, જર્મની, સ્વેડિશ્વિયા, પોલેન્ડ ઇ-આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આમાંય પૂર્વયુરોપને આર્યોના મૂળ વતન તરીકે ગણવા તરફ વિદ્વાનોનું વિશેષ વલણ છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના પ્રાચીન કબરરૂપના અવશેષો (grave mounds) આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાએ જિલા કરેલા માનવાનું ઘણું અનુદ્ધન છે. વળી ઇન્ડોયુરોપિયન જેવી ઘોડા અને પશુઓ પાળનારી પ્રજાને ઉત્તરના શીત પ્રદેશો કરતાં મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપની ભૂમિ નિવાસસ્થાન માટે વધારે અનુકૂળ પડે. આ પ્રદેશ શુષ્ક બનતાં કે અન્ય પ્રજાઓનું દબાણ થતાં આર્યો ત્યાંથી ઉત્તર, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં પ્રસાર્યા અને ત્યાંની મૂળ વસનારી પ્રજાઓ સાથે ભળી જઈ ફેલ્ટ, જર્મન, ગ્રીક, પ્રાચીન ઇટાલિયન અને ઇન્ડોઇરાનિયન બન્યા. લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલકે ઉત્તરદ્રુવના પ્રદેશને આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે માન્યો હતો, તો કેટલાક હિંદી વિદ્વાનો હિંદને જ આર્યોનું મૂળ વતન ગણે છે; પણ આ મતોને માનવવંશશાસ્ત્રનો ટેકો નથી. સર્જી (Sergi) નામના ઇટાલિયન માનવવંશશાસ્ત્રીએ એશિયામાઇનરના ઉચ્ચ પ્રદેશને આર્યોના આદિ વતન તરીકે કલ્પ્યો છે, અને એ પ્રદેશમાંથી મળેલા પ્રાચીન ઇન્ડોઆર્યન સમી પ્રાચીન 'હિટાઈટ' (Hittite) ભાષાના અવશેષો આ મતનું સમર્થન કરતા લાગે છે.

પણ આ સંબંધી સૌથી અદ્યતન અને સંલવપુષ્ટ મત બ્રેન્ડેન્સ્ટાઇન (Brandenstein) નો છે. એ મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજા, જેમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન સમૂહ હજી છૂટો નહોતો પડ્યો, એમની ભાષાના જુદા જુદા થરોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને એવા નિર્ણય પર આવે છે કે મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો સૂકા હિંગરાણ પ્રદેશમાં રહેતા હશે. ત્યાં જંગલો હોય એમ લાગતું નથી. ત્યાં ઓક, પાઇન, નેતરની બનનાં અને એવાં થોડાંક સિવાય અન્ય વૃક્ષો કે ફળવૃક્ષો, કે એલ્ક (elk), ઓટર (otter), વનવરાહ, વરુ, શિયાળ, રીંછ ઇ

શિવાયના) વિદ્વાનોમાં સૌથી વધારે પ્રચલિત થયું છે. ઉપરની ભાષા-
ઓની સરખામણી કરીને એમના વિકાસનું, વસણું અવલોકન
કરીને એ માર્ગે પાછળ અને પાછળ જઈને ભાષાવિદ્વાનોએ અત્યંત
શ્રમ કરીને ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ દર્શવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઇન્ડો-
યુરોપિયનના 'દ્રાઈ ઈન્ડિયાસિક નમૂનાઓ ઉપલબ્ધ નથી; એની ધરના
એ સાસ્ત્રીય દર્શના (scientific imagination)નું કૃપા છે: એટલી
એની મર્યાદા દર્શનાં ધ્યાનમાં રાખવી ધટે છે. આમ 'મા થેર છે' એ
ગજરાતી વાક્યનું મૂળ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-વેદિક-ઇન્ડોઈરોપિયન સ્વરૂપોદ્ધાર
પ્રાગવર્તન કરતાં (working backwards) 'māters ghrdhoi
ev-ske-ti' એવા સંભવિત આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive
Indo-European) રૂપમાં શોધી સકાય.

ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો: આદિ નિવાસસ્થાન

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વીરાસ (wiroas,
cf. Sk Vira, Latin vir, Germanic wer) નામ આપ્યું છે.
એ ભાષાદષ્ટિએ પરસ્પરી લેટિન, ગ્રીક, ગોથિક અને જર્મેનિક, ફ્રિજિક,
ઇન્ડોઈરોપિયન (વેદિક અને અવેસ્તન) ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના
પરિમાણો છે.

એમનું આદિ નિવાસસ્થાન (original home) કયું એ સંખ્યા
પૂરક જવાબોદાયકો છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન સ્વયંના વંદિસ લેકિએ
લખતકયા સિદ્ધ કરી નહોતી, અને ઇન્ડિયામાં કાળક્રમે ઇન્ડિયન,
ન્યુગેટિયન, અફ્રિકનિયન ગ્રીમવા ઈજિપ્શન (Aegean), દરાર્પા અને
ગોંદનવેદારના પ્રાચાર્ય (Per-Aryans) લોકો. અને ચીનીઓ પછી
એમનો ઉદ્ભવ થયો જણાય છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોના પ્રાચીન
નિવાસસ્થાન સંબંધે વિદ્વાનોએ વિવર્ણન તર્ક કર્યો છે. એકસમુદાયે મધ્ય
એશિયાને આગેનું પ્રાચીનતમ નિવાસસ્થાન માન્યું હતું. લેવાએ આ મતનો
વિરોધ કરીને યુરોપના કાજ પ્રદેશમાં આદિમ આગેયો રહેવા કહ્યો છે.

૧ જુલો: Sumner Kuhn an Chatterjee, Indo-Aryan and
Hindi, p. ૬.

એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. યુરોપમાં પણ લિનલિન પ્રદેશો-રશિયા, જર્મની, રુકેન્ડેનેવિયા, પોલેન્ડ ઇત્યાદિનાં પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આમાંય પૂર્વયુરોપને આર્યોના મૂળ વતન તરીકે ગણવા તરફ વિદ્વાનોનું વિશેષ વલણ છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના પ્રાચીન કબરરૂપના અવશેષો (grave mounds) આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાએ જાલા કરેલા માનવાનું ઘણું અનુકૂળ છે. વળી ઇન્ડોયુરોપિયન જેવી થોડા અને પશુઓ પાળનારી પ્રજાને ઉત્તરના શીત પ્રદેશો કરતાં મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપની ભૂમિ નિવાસસ્થાન માટે વધારે અનુકૂળ પડે. આ પ્રદેશ શુષ્ક જનતાં કે અન્ય પ્રજાઓનું દબાણ થતાં આર્યો ત્યાંથી ઉત્તર, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં પ્રસાર્યા અને ત્યાંની મૂળ વસનારી પ્રજાઓ સાથે ભળી જઈ ફેલ્ટ, જર્મન, ગ્રીક, પ્રાચીન ઇટાલિયન અને ઇન્ડોઇરાનિયન બન્યા. લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલકે ઉત્તરદ્રુવના પ્રદેશને આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે માન્યો હતો, તો કેટલાક હિંદી વિદ્વાનો હિંદને જ આર્યોનું મૂળ વતન ગણે છે; પણ આ મતોને માનવવંશશાસ્ત્રનો ટેકો નથી. સર્જી (Sergi) નામના ઇટાલિયન માનવવંશશાસ્ત્રીએ એશિયામાઇનરના ઉચ્ચ પ્રદેશને આર્યોના આદિ વતન તરીકે કલ્પ્યો છે, અને એ પ્રદેશમાંથી મળેલા પ્રાચીન ઇન્ડોઆર્યન સમી પ્રાચીન 'હિટાઇટ' (Hittite) ભાષાના અવશેષો આ મતનું સમર્થન કરતા લાગે છે.

પણ આ સંબંધી સૌથી અદ્યતન અને સંલવપુષ્ટ મત બ્રેન્ડેન્સ્ટાઇન (Brandenstein) નો છે.^૨ એ મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજા, જેમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન સમૂહ હજી છૂટા નહોતો પડ્યો, એમની ભાષાના જુદા જુદા થરોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને એવા નિર્ણય પર આવે છે કે મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો સૂડા હુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેતા હશે. ત્યાં જંગલો હોય એમ લાગતું નથી. ત્યાં ઝાક, પાઇન, નેતરની જાતનાં અને એવાં થોડાંક સિવાય અન્ય વૃક્ષો કે ફળવૃક્ષો, કે એલ્ક (elk), ઓટર (otter), વનવરાહ, વરુ, શિયાળ, રીંછ ઇત્યાદિ

સિવાયનાં અન્ય જંગલી પ્રાણીઓ યતાં નહોતાં. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન-
ના પ્રથમ યરમાં ગાય, ઘેટું, બકરી, ઘોડો, ફતરો અને કુકર જેવાં
પાણેલાં પ્રાણીઓનો નિર્દેશ મળે છે. આદિ આર્યોને જળસર પ્રાણીઓ
કે માછલીની માદિની દેણ એવું લાગતું નથી. આ પછી ફેટલેડ કાળે
આર્યો મૂળ નિવાસસ્થાન છોડીને નીચાણવાળા, જલમય પ્રદેશમાં
આવ્યા, ત્યાં એમને મજા વધારે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિની
જાણ થઈ.

આમ પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન આવાના સદુધી પુરાતન યરના
અભ્યાસ ઉપરથી એન્ડોન્ડાઈનને લાગે છે કે યુરલ પર્વતની દક્ષિણે અને
પૂર્વે વિસ્તરેલા કિર્ગિઝ (Kirghiz) ઉચ્ચ પ્રદેશો આર્યોના આદિ
વતન તરીકે સૌથી વધારે શક્ય લાગે છે. ત્યાંથી પ્રસરીને આદિ આર્યો
કાર્પેથિયનથી આલ્ટિક સુધીનાં યુરોપનાં સપાટ મેદાનોમાં વિસ્તર્યા,
એ સમયે આદિ આર્યોનો સંપર્ક ઇંડોયુરોપનો કે ઇંડોયુરોપનો કરતાં
મેસેપોટેમિયાના સુમેરિયનો અને એકેડિયનો સાથે વધારે હતો, એમ એમની
પાણેથી ઉછીના લીધેલા ચન્દ્રસમૂહો પરથી લાગે છે. આમ એન્ડોન્ડાઈન
મધ્ય એશિયાના પશ્ચિમ ભાગને આર્યોનું આદિ નિવાસસ્થાન મળે છે,
જે યજ્ઞ ભાષાવગ્ગાનેકાને માન્ય છે.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન સંસ્કૃતિ—પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન
સંસ્કૃતિ વિષે અતિદાક્ષિણ કોઈ પ્રકારની માદિની ઉપલબ્ધ નથી, પણ
આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન આવાના ફેટલાક નિર્દેશો ઉપરથી એનો અ્યાન
આવી શકે છે.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન કે વીરસ લેવિઝ મૂળ નોર્ડિક (Nordic)—
જાંઘા, મજબૂત, ઝાર, સીંધાં નાક ચૂરી આંખો અને કોનેરી વાળવાળા—
લોકો હોઈ, જે કે નિશ્ચય-મત રીતે એમના વંશસ્વરૂપ (racial
characteristics) વિષે કહેવું મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃતિમાં એ ઇંડોયુરોપન,
સુમેરિયન, એસિરીયન, ઇંડોયુરોપ કે ચીની પ્રગટ્યા ફેટલા આર્યોના
અભ્યાસ-પેલા નવી દેશ. પરંતુ એમની બાબ, એમની સમાજ-વ્યવસ્થા,
અને એમની નેતૃત્વના અદ્યતન દર્શાવે, જેને એમને સર્વત્ર વિજય

અપાઓ. એમની ભાષા સદવાસમાં આવેલી સર્વ પ્રજાઓએ સ્વીકારી. એમની સમાજવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર કુટુંબ હતું, જે એકપત્નીવાળું (monogamous) અને પિતૃસત્તામુલક (patriarchal) હતું. આ પ્રકારના કુટુંબોના વિકાસમાંથી ટોળીઓ (clans—દિંદમાં જન, ગાંઠ કે વિજા) બની, અને અનેક વ્યવસ્થિત ટોળીઓ મળીને પ્રજા થતી. એનો અધિપતિ રાજા (રાજન, લે. rex) હતો, જે ધાણીવાર સભામાં ચૂંટાઈને બનતો. ગામડાં કે નગરોના અસ્તિત્વના ઉદ્ભવેષ મળતા નથી.

પ્રાચીન આર્યોમાં નારી માટે આદર હતો. દુહિતા તરીકે એનું હંતથી પાલન થતું, પત્નીરૂપે એ પતિના સમગ્ર જીવનમાં સહચરી બની રહેતી, અને માતા તરીકે એ સર્વ પ્રજામાં આદરણીય લેખાતી. વિધવાના નિર્દેશો ભાષાના પ્રાચીન થરમાં મળે છે. ૨ લગ્ન વિક્રયથી કે હરાયુથી થતાં હશે. વર્ષ એ શબ્દ 'વડન' નો નિર્દેશક છે.

ઈન્ડોયુરોપિયન ધર્મમાં અજ્ઞાત તત્ત્વના મંગલ સ્વરૂપની પૂજા થતી. ઇશ્વરની એમની કલ્પના અમર, પરમ કલ્યાણકારી તેજસ્વી તત્ત્વ તરીકેની હતી, જે કે ધણી વાર ઇશ્વરમાં માનવસ્વરૂપ અને માનવભાવોનું આરોપણ થતું હશે. ઇશ્વર-પિતાની, ચૌં: પિતાં Jupiter ની ભાવના પણ ત્યારે અસ્તિત્વમાં હશે. આત્મામાં અને પૂર્વ જન્મમાં આદિ આર્યો માનતા. પિતૃપૂજા એમનું ધ્યાન ખેંચતું લક્ષણ છે. અગ્નિનો એમને પરિચય હતો. યજ્ઞ એ પૂજાનો પ્રાચીન પ્રકાર હતો.

જે વૃક્ષો^૩ અને પ્રાણીઓનો^૪ આદિ આર્યોને પરિચય હતો તેમનો નિર્દેશ આગળ કર્યો છે. ઘોડાને પાળીને ઉપયોગમાં લીધો એ આર્યોની અતિ મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે, કારણ કે એમની પહેલાં બળદ, ગધેકું, છાંટ વગેરે ધીમી ગતિવાળાં પ્રાણીઓ વાહન તરીકે વપરાતાં. ઘોડાના

૩ સં. વિંધવા, લે. vinda, ગ્રી. window ઇ

૪ ઓક, પાઈન, નેતરની જાતનાં, શુંદર આપતાં અને અન્ય ઘોડાં વૃક્ષો.

૫ પાળેલાંમાં ગાય, ઘેટું, બકરી, ઘોડો, કુતરો, અને હુકર આર્યોને ભાણીતાં હતાં. પાળેલાં પ્રાણીઓ એ જ ધન ગણાતું. જેમકે મલેયન એકલે 'ધનની સોધ'; લે. pecunia (સં. પચુ-પેસો)

ઉપયોગથી ગતિ નાણી વધુ થઇ, અંતરે થયાં અને સંસ્કૃતિવિનિમિષ ત્વરિત અને સમગ્ર અન્યો. આર્યોના દિગ્વિજયનો પણ પણ કેટલેક અંશે અમ્મ જેવા શીઘ્ર ગતિવાળા વાદનને આભારી છે.

આદિ આર્યોનાં ધર સાક્રમનાં, થાંભલા અને છાપરાવાળાં દત્તાં, ને એમનાં આયુષ્યે પૃથ્વરનાં કે ત્રાંચાનાં દત્તાં. આદિ આર્યોના સમયને માનવવંશશાસ્ત્રીઓ પૃથ્વર-ત્રાંચાના યુગ (Stone Copper Age)માં મોકે છે.

પેસાને બદલે ગાંધા જેવાં પશુઓનો વિનમય થતો. પાકેલાં દોર અને એમના ગચ્છાદિકથી શુદ્ધરત આણતું. એમના માંસમાંથી પણ કેટલીક વાનીઓ બનતી. માટીનાં કે લોહનાં વાસણોમાં ખુદલા અગ્નિ ઉપર રાંધવામાં આવતું. એમના આમણમાંથી પોચાક થતા. લૂનમાંથી પણ વસ્ત્રો બનાવતાં. વણવાનું ને શીવવાનું એ બળુતા. સં. નમ્મ Gr. Méthu, OHG. meiu દંત્પાદિથી કાઢ મધુર મધનો પેલ તરીકે ઉપયોગ સૂચવાય છે.

પશ્ચિમના એટલે પુરંપિપન આર્યોએ ખેતી કરવાનું પહેલું સર કૃષ્. હન્ડામંદાનિયન લોકોએ ખેતી માટી મદલ કરી.

— શિકાર મુખરિમિત વિનોદનું સાધન હતું, અને વરુ, રીંછ, એટર (Halter, સં. રૂદ્ર સસ્યમાં) વગેરે પ્રાણીઓના શિકાર મનો; અન્ય દિસક પ્રાણીઓની પ્રાણીન આર્ષોને બાલુ તળેલી.

પ્રાણને માટે પ્રાણ લેવાનો એ યુગ હતો. જે કે ઘણી વાર ખૂનના બદલામાં દંડ આપ્યાથી ચાલતું.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાનાં સ્થળાંતરો—આદિ ઇન્ડો-યુરોપિયન પ્રજામાંથી મૂળવતનમાંથી પ્રથમ સ્થળાંતર (migrations) કરનાર હિટ્ટાઈટ (Hittite) લોકો હતા. હિટ્ટાઈટ લોકો દક્ષિણ તરફ આવ્યા અને એશિયા માઈનરમાં ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને સ્થિર થયા (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ની આસપાસ કે જરા વહેલા). એમની ભાષામાં પણ અન્ય પ્રજાઓના સંપર્કે કેટલુંક રૂપાંતર થયું. એમની પછી ઇન્ડોઇરાનિયન લોકો નિકળ્યા અને ઇ. સ. ૨૦૦૦ના અરસા સુધીમાં મેસોપોટેમિયામાં આવી પહોંચ્યા. પછી થોડે સમયે આદિવતનના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં જામેલી, અને પૂર્વ યુરોપ, પોલેન્ડ, અને કાર્પેથિયન ઇંડ પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલી હેલેન (Hellenes) પ્રજાએ બાલ્કન પ્રદેશોમાં થયેને દક્ષિણમાં ગ્રીસ અને પશ્ચિમ એશિયામાઈનરમાં સંક્રમણ કર્યું અને ત્યાંની પ્રાચીન પ્રજાની સાથે લળાને પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ ધરી, ઇ. પૂ. ૧૦૦૦. પૂર્વ અને ઉત્તર જર્મનીમાં વસેલી આર્ય ટાળીઓ એંગલ અને સેક્સન (Angles & Saxons) રૂપે ઇંગ્લાંડમાં, આઇસલેન્ડમાં, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નોર્વે વગેરે પ્રદેશોમાં વિસ્તરી.

ઇન્ડોઇરાનિયન પ્રજાના પરિવ્રણમાં ઉત્તર એશિયા માઈનરનાં બોગેઝ કોના (Boghez Koi)ના મૃત્તિકા લેખો (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦) એક અતિ મહત્વનું સીમાચિહ્ન રજૂ કરે છે. એ મિતાન્નિ (Mitanni c.f સં. મિત્રાણિ) નામના લોકોએ પ્રાચીન એગિપ્તોનિયન લિપિમાં લખેલાં છે. એમાં ઇન્દર (In-da-ra, સં. ઇન્દ્ર), મિઈતર (Mi-it-ta-ra, સં. મિત્ર), ઉ-રુ-વન-અ (U-ru-wan-a, સં. વરુણ) અને ન-સ-અન-તિ-ય (Na-sa-at-ti-ya, સં. નાસત્યૌ) ઇંડ દેવતાઓના નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે ઇ. સ. પૂર્વના દ્વિતીય સહસ્રાબ્દમાં મેસોપોટેમિયા અને એગિપ્તોનિયાના પ્રદેશોમાં એવી પ્રજા રાજકારણ અને સંસ્કૃતિમાં અગ્રસ્થાને હતી, જે વૈદિક દેવતાઓ પૂજતી, જેમનાં નામ સંસ્કૃત ઇરાનિયન જેવાં હતાં, અને જેની ભાષા વૈદિક ભાષા કરતાં

ઉપયોગથી ગતિ ધણી વધુ થઈ, અંતરે ઘટ્ટાં અને સંસ્કૃતિવિનિમિત્ત ત્વરિત અને સમગ્ર બન્યો. આર્યોના દિગ્વિજયનો યશ પણ કેટલેક અંશે અશ્વ જેવા શીઘ્ર ગતિવાળા વાહનને આભારી છે.

આદિ આર્યોનાં ઘર કાકડનાં, થાંભલા અને છાપરાવાળાં હતાં, ને એમનાં આયુધો પથ્થરનાં કે ત્રાંખાનાં હતાં. આદિ આર્યોના સમયને માનવવંશસાસ્ત્રીઓ પથ્થર-ત્રાંખાના યુગ (Stone Copper Age)માં મૂકે છે.

પૈસાને બદલે ગાંધા જેવાં પશુઓનો વિનમય થતો. પાછેલાં દાર અને એમના ગચ્છાદિકથી યુજ્જ્ઞન ચાલતું. એમના માંસમાંથી પણ કેટલીક વાનીઓ બનતી. માટીનાં કે લોટાનાં વાસણોમાં ખુદલા અગ્નિ ઉપર રાંધવામાં આવતું. એમના આમણમાંથી પોચાક થતા. જીનમાંથી પણ વસ્ત્રો બનાવાતાં. વણુવાનું ને સીંચવાનું એ બંધુતા. સં. મત્રુ Gr. Méthru, OHG. metu ઇત્યાદિથી કામું મધુર મધનો ગેય તરીકે ઉપયોગ સૂચવાય છે.

પશ્ચિમના એટલે યુરેસિયન આર્યોએ ખેતી કરવાનું વહેતું સંકેત મળ્યું. ઇન્ડોઇરોપિયન લોકોએ ખેતી મોટી શરૂ કરી.

— શિકાર નુપરિગિન વિનોદનું સાધન હતું; અને વરુ, રીંછ, ઓટર (Otter, સં. ઉર્દૂ સસલા) વગેરે પ્રાણીઓનો શિકાર થતો; અન્ય દિસક પ્રાણીઓની પ્રાણીન આર્યોને લગ્ન નહોતી.

ગાંધા વચ્ચે વેપાર થતો; અને કડવેદના તળિ લોધા જેવા પ્રદેશીઓ એ ચલાવતા. માપવાને માપ રહેતાં. લુહાર, કુંભાર, મુનાર વગેરે કારીગરોના નિર્દેશો મળે છે.

સમયના વિભાગ પણ આર્યોએ કર્યું હતા. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાં હેમન કનુ વર્ષની સૂચક હતી. સં. દિને Gr. Rheimlón Lt. hieims, અર્થાત્ શિયાળો. હિન્દમાં પ્રવેશ્યા પછી એ બદલીને વર્ષ ઉપરથી આર્યોએ વર્ષ એનામ આપ્યું. મારા અને રાત્રિદિવસ એ નામો વિભાગો હતા. (સં. રાત્ર, રો દિવસ, રા. દિવસ; સં. રાત્ર, રાત્રેન night, અં. night.) સંભાવને માટે ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સામાન્ય રીત નથી.

પ્રાણને માટે પ્રાણ લેવાનો એ યુગ હતો. જે કે ઘણી વાર પૂનના બદલામાં દંડ આપ્યાથી ચાલતું.

આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાનાં સ્થળાંતરો—આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજામાંથી મૂળવનનમાંથી પ્રથમ સ્થળાંતર (migrations) કરનાર હિટ્ટાઈટ (Hittite) લોકો હતા. હિટ્ટાઈટ લોકો દક્ષિણ તરફ આવ્યા અને એશિયા માઈનરમાં ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને સ્થિર થયાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ની આસપાસ કે જરા વહેલા). એમની ભાષામાં પણ અન્ય પ્રજાઓના સંપર્કે કેટલુંક રૂપાંતર થયું. એમની પછી ઇન્ડોઇરાનિયન લોકો નિકળ્યા અને ઇ. સ. ૨૦૦૦ની અરસા મુઘીમાં મેસોપોટેમિયામાં આવી પહોંચ્યા. પછી થોડે સમયે આદિવતનના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં જામેલી, અને પૂર્વ યુરોપ, પોલેન્ડ, અને કાર્પેથિયન ઇં પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલી હેલેન (Hellenes) પ્રજાએ બાલ્કન પ્રદેશોમાં થઈને દક્ષિણમાં ગ્રીસ અને પશ્ચિમ એશિયામાઈનરમાં સંક્રમણ કર્યું અને ત્યાંની પ્રાચીન પ્રજાની સાથે ભળીને પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ ધરી, ઇ. પૂ. ૧૦૦૦. પૂર્વ અને ઉત્તર જર્મનીમાં વસેલી આર્ય ટોળીઓ એંગલ અને સેક્સન (Angles & Saxons) રૂપે ઇંગ્લાંડમાં, આઇસલેન્ડમાં, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નોર્વે વગેરે પ્રદેશોમાં વિસ્તરી.

ઇન્ડોઇરાનિયન પ્રજાના પરિશ્રણમાં ઉત્તર એશિયા માઈનરનાં બોગેઝ કોના (Boghez Koi)ના મૃત્તિકા લેખો (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦) એક અતિ મહત્વનું સીમાચિહ્ન રજૂ કરે છે. એ મિતાન્નિ (Mitanni of સં. મિત્રાણિ) નામના લોકોએ પ્રાચીન એમિલોનિયન ત્રિપિમાં લખેલાં છે. એમાં ઇન્દર (In-da-ra, સં. इन्द्र), મિઈતર (Mi-it-ta-ra, સં. मित्र), ઉ-રુ-વન-અ (U-ru-wan-a, સં. वरुण) અને ન-સ-અન-તિ-ય (Na-sa-at-ti-ya, સં. नासत्यौ) ઇં દેવતાઓનાં નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે ઇ. સ. પૂર્વના દ્વિતીય સદસાબ્દમાં મેસોપોટેમિયા અને એમિલોનિયાના પ્રદેશોમાં એવી પ્રજા રાજકારણ અને સંસ્કૃતિમાં અગ્રસ્થાને હતી, જે વૈદિક દેવતાઓ પૂજતી, જેમનાં નામ સંસ્કૃત ઇરાનિયન જેવાં હતાં, અને જેની ભાષા વૈદિક ભાષા કરતાં

પૂર્વરૂપની, જેને વૈદિક કરતાં ઈન્ડો ઇરાનિયન ક્ષત્રી સ્થાય તેવી હતી. એમાં વપરાયેલાં શિમલિઅ (Simalia), સુવરદત (Suwardata) જેવાં રૂપો વૈદિક સંસ્કૃત દિવાલ અને સ્વરદત થી અવસ્ય પ્રાચીન છે. આમ મિતાની જેવી^૭ કેટલીક ટોળીઓ એશિયામાઇનમાં જ કાયમી વસવાટ કરીને રહી, અને ત્યાંની પ્રજનની સાથે તદાકાર થઈ ગઈ, તે અન્ય ટોળીઓ, ખાસ કરીને પર્શુ, મદ, શક ઇત્યાદિ ટોળીઓ પૂર્વમાં આગળ વધી અને ઇરાનમાં વસીને પર્શ્યન, મીડ વગેરે પ્રજનઓ બની અને પ્રાચીન પર્શ્યન સંસ્કૃતિ બિલાવી. શક લોકો ઉત્તર ઇરાનમાં અને ત્યાંથી દક્ષિણ રશિયામાં પ્રસરી. કેટલીક ભૂગ, ભરત, મદ, કુરુ જેવી ટોળીઓ દક્ષિણ પૂર્વમાં આગળ ચલી અને હિંદમાં પંચનદ (પંજાબ)ના પ્રદેશમાં ધીમે ધીમે વસી. વેદમાં આ પ્રદેશનો ઉલ્લેખ નથી, કારણ કે આબોદવા, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, અને આદિ વસાહતીઓ (દાસ કે દસ્યુ લોકો) પૂર્વ ઇરાન અને ઉત્તર હિંદમાં એક જ રૂપના હતા તેથી સ્થાનાન્તર કરનાર આર્યોને પોતાના ઇરાનથી સિન્ન એવા કોઈ દેશમાં આવ્યા છે એવું જ્ઞાન થયું નહોતું. ઇરાનમાં ઈન્ડોઇરાનિયન સંસ્કૃતિ, અગ્નિપૂજક, સોમપી, ઋચાઓ અને ગાથાઓ સર્જતી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, વિદ્યાસ પાળી, આર્યોના હિંદમાં પ્રવેશ પ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી બહુ વહેલાં થયો હોય એમ ઈન્ડોયુરોપિયન પ્રજનઓના પરિવ્રમણનો ઇતિહાસ જોતાં લાગતું નથી. વૈદિક આર્યોએ પંચનદમાં દેવો અને વીરોની પ્રશસ્તિગાથાઓ (નરાજન ગાથા) રચી. વૈદિક ભાષાના સ્વરૂપ વિશે સંક્ષિપ્ત નોંધ આગળ લખ્યું.

આદિ ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષા—ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આપેલા ભાષાઓના પ્રાચીન નમૂનાઓ જોઈ એમની સ્વરચ્છિયા વગેરેનાં વલણો ધ્યાનમાં લઈ એમને ચોક્કસ ચોક્કસ પાછળ ચાલી એ નમૂનાઓ ઉપરથી આદિ ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાનું એક સર્વસાધારણ આદિ સ્વરૂપ કલ્પવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પુનર્પટના (reconstruction) નો અર્થસાચી

૭ મુલેન્ડ (Mullend), 1904, 15

૭ Harn, Mullend અને K. ૨૦૦૦ લોકો આ રીતે એશિયામાઇનમાં

નિર્દય ન મળતાં નથી, તેમ એમાં લિન્નલિન્ન કાળની આદિ ભાષાના ચરોનો સંકર હશે, છતાં એકંદરે એ આદિમ ભાષાસ્વરૂપથી બહુ વિદૂર હોવાનો સંભવ નથી. આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ એ યુરોપિયન ભાષાશાસ્ત્રીઓનો પ્રિય વિષય છે અને એમાં પુષ્ટજ સંશોધન થયું છે.⁴ અહીં એના સ્વરૂપની યથાસ્થિત ચર્ચા કરવી શક્ય નથી; માત્ર થોડાંક મહત્ત્વનાં સૂચક લક્ષણોનો નિર્દેશ કરીને વિરમીશું. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં આદિ ભાષાસ્વરૂપોમાં હોય છે તેમ પદ્યરૂપોનું બાહ્ય હતું અને ક્રિયાના અપૂર્ણ, પૂર્ણ, પુનરાવર્તિત વગેરે કેટલાયે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો દર્શાવવાની શક્તિ તે ખરેખર વિલક્ષણ હતી. આરંભમાં જાતિ કુદરતી હતી, અને એ જાતિપ્રત્યયોના સાદૃશ્યથી કૃત્રિમ વ્યાકરણજાતિ (grammatical gender) ઉદ્ભવી. એમાં કંઠ્ય વર્ણોના ત્રણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપના સમૂહ (sets) હતા: q, qh, g, gh, n વગેરે કંઠ્ય ઉચ્ચારો જેમાંથી સંસ્કૃત કંઠ્યવર્ણો કાળક્રમે નીકળ્યા; અને q, qh, g, gh, n વગેરે રૂપ ખૂબ જોવા ફારસી અરબી કહર, ખયર, ગયમ જેવા-કંઠ્યોળ્ય ઉચ્ચારો; અને એક વિલક્ષણ પ્રકારના કંઠ્ય-તાલચ્ચ (velar) ઉચ્ચારો હતા, જે સામાન્ય રીતે k, kh, g, gh સંજ્ઞાઓથી દર્શાવવામાં આવે છે. એ સામાન્ય રીતે k, g જેવા પુરઃક્ષેપક (throwing forward) સ્વરોની સાથે આવેલા અતિ પુરાતન કંઠ્ય વર્ણો હતા. એમાંથી સ્વરના પુરઃક્ષેપક વલણથી કે અન્યથા કાળક્રમે k (ક), kh (કહ), g (pleasure ના જેવો કઝ) જેવા પુરઃક્ષેપક વર્ણો ઉદ્ભવ્યા. હંત્ય અને ઓળ્ય વર્ણો એમાં સંસ્કૃતથી ખાસ વિલિન્ન રૂપના નહીં હોય. પ્રજ્ઞાન ધ્વનિ (continuant or voiced) વર્ણોમાં s (સ) એ એક જ હતો જેનો રણકાર-યુક્ત વર્ણો સાથે z (ઝ) જેવો ઉચ્ચાર થતો. l અને r એ બે અર્ધસ્વરો હતા. મહાપ્રાણ (હ) ધ્વનિ એમાં હતો નહીં એ નોંધપાત્ર

⁴ જુઓ Karl Brugmann, Hermann Hirt, Antoine Meillet, Joseph Wright, Carl Darling Buck, Albert Thumb A Walde, Albert Carnoy વગેરેના ગ્રંથોની સંદર્ભ સૂચિ—Chatterji, Ibid., p. 251.

છે. a (કંઠ્ય અ, જેનો ઉચ્ચાર કેટલેક અંશે ત્વરિત વિદ્યત ઓ જેવો થતો હશે), e (એ, જેમાં વિદ્યત તત્વ સંભવે છે), o (ઓ) એ પ્રાથમિક સ્વરો અને i અને u (ઈ અને ઉ) એ દ્વિતીયિક સ્વરો જે સંયુક્તાક્ષરોમાં વિશેષ આવતા અને જેમની સાથે યુ વુ એ અર્ધસ્વરો સંકલિત હતા—એ ઇન્ડોયુરોપિયનના વ્યાપક સ્વરસ્થાનનો દર્શાવે છે, અને જેમનાં હસ્ત અને દીર્ઘ બંને રૂપો પ્રચલિત હતાં. દાક્ષીણી દિગ્ગતી આર્ય ભાષાઓમાં અસ્થરિત અ દોષ છે (જેમકે રમત gamut) એવો અસ્પષ્ટ ૭ સ્વર પણ વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાતો અને એવા અન્ય અસ્પષ્ટ સ્વરો પણ ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સંખ્યાબંધ હતા.

વ્યવસ્થિત સ્વરવિધાર (Ablaut)^૬ કે સંપ્રસારણ એ પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનનું આગળ પગલું લક્ષણ છે. અતિપ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સ્વરભાર ૩૫ પ્રપત્ત (stress accent) હતો, જેમાંથી ધીમે ધીમે આરોહ ૩૫ પ્રપત્ત (pitch accent) ઉદ્ભવ્યો.

ભાષાવિધારણમાં (morphology) ઇ-યુ માં રૂઝુ વચન (પદ્ધતિમાં બેના મુગ્ધમાં અસ્તિત્વવાળા પદાર્થો માટે, અને પદ્ધતિથી સાધારણ રીતે કોઈ પદાર્થો માટે વપરાતા દિવચન સાથે) અને આઠ વિભક્તિઓ હતી, જે ભિન્ન ભિન્ન અનુગો વડે દર્શાવાતી. સર્વનામનાં કેટલાક વિલક્ષણ વિભક્ત્યન્ત રૂપો બનતાં. જાતિના સ્વયંક સ્વરાન્તો (જેમ મૂળરાત્રીમાં નરજાતિ માટે ઓદારાંત, અને નારીજાતિ માટે આદાર-દક્ષારાંત છે તેવા) નરોતા સ્થિર થયા સંખ્યાંકમાં દશક પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, અને દશક સર્વનામમાંથી 'એક' અંક ઉદ્ભવ્યો. ક્રિયાપદોતા કાળ અને અર્થ આદિ ઇ-યુ માં ક્રિયાપદ અને પ્રત્યય વચ્ચે આવતા અનુગોથી દર્શાવાતા, જે સરળ ક્રિયાપદમાં વિદ્યર્થ પ્રત્યયરૂપે અવલિપ્ત છે. બિવચ્યકાળ દર્શક જાતિમાં નથી; બિવચ્ય અને અવચનનમૂલ સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક રૂપોમાંથી પાડીથી બન્યા. ભાર દર્શાવવાને માત્રના રૂપનો અવધાર (reduplication) થતો, જેમાંથી કેટલાક ખાસ પ્રત્યયોન પામે

૬ દિગ્ગતી ભાષાવિજ્ઞાનમાં અને માટે 'અવચન' શબ્દ વાળો છે, અવનવચન બોલો છે.

પૂર્ણભૂતકાળ અન્યો. કેટલાક ધાતુઓમાં ભૂતકાલીન ક્રિયા દર્શાવવાને 'અ' આગમ આવતો.^{૧૦} ઈચ્છાવાચક, ગ્રેરક અને પુનરાવર્તિતવાચક અર્થો ધાતુના વર્ણો ગ્રેવકાલીને (અભ્યાસથી) બનાવાતા. સજ્જેદ આદિ ઈ-યુમાં નહોતો, એ reflexive-આત્મનેપદમાંથી પડીથી આવ્યો. હેતુર્થો વિવિધ પ્રકારના ઈ-યુ માં હતા. અન્યપદો અને ઉપસર્ગોદિકની ઈ-યુ માં કમી ન હતી; એમના અવશેષ સંસ્કૃત ઉપસર્ગોદિકમાં મળે છે.

વિવિધ શબ્દોને એકત્રિત કરીને સમાસ બનાવવાની ક્રિયામાં ઈ-યુ નું લાક્ષણિક સામર્થ્ય પ્રગટ થતું. શબ્દોદ્ભાવમાં ઈ-યુ આર્થો બહુ ઉદાર હતા: યુરલ, આસ્તાઈક, સુમેરિયન, એકેડેશિયન અને સેમિટિક ભાષાઓમાંથી એમણે કેટલાયે નવા શબ્દો લીધા છે. ઉ. ત. ગૌ સુમેરિયન gu માંથી, પરશુ: એકેડેશિયન paiaqu માંથી.

ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષાઓ—આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી^{૧૧} નીચે પ્રમાણે ભાષાકુળો ઉત્પન્ન થયાં છે.

ગ્રીક—હોમરની અને પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટ લેખોની પ્રાચીન ગ્રીક ભાષા ઈ. સં. પૂર્વની સાતમી સદી જેટલી જૂની છે. એના આયોનિયન, ડોરિક, કેઈને (koiné, જેમાંથી અર્વાચીન ગ્રીક નીકળી છે) વગેરે પ્રમેદો છે. એમાં ઈ-યુ ત્વરિતોઆર્થ શુદ્ધ (liquid) r l ના ar અને al, j નો dj, k વડે પૂર્ણભૂત estōka (સં. તસ્યૌ), અને thōn (then) વડે અઘતનભૂત બને છે, edothen.

લેટિન ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાઓ—લેટિનના ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦ જેટલા પ્રાચીન લેખો મળે છે. એમાં મૂળ n m ના en em, r, l, ના or ol, bh dh ના f th થાય છે. જેમકે સં. મંરાનિ, લે૦ fero, સં. અસત્ લે. ezum ઇ૦.

૧૦ સરખાવે સંસ્કૃત અઘતન, ભસ્તન અને ક્રિયાતિપત્યથનાં ક્રિયા રૂપોનો આગમ અ.

૧૧ હિટ્ટાઈટ (Hittite) એ ઈન્ડોયુરોપિયન જેટલી પ્રાચીન, અને એ જ કુળની ભાષા હોઈ, એ ઈન્ડોયુરોપિયનની પુત્રી નહીં પણ ભત્રિની સુધી છે. એનું અને ઈન્ડોયુરોપિયનનું મૂળ એથીએ પ્રાચીન ગ્રીક ઇન્ડો-હિટ્ટાઈટ અતિ પ્રાચીન ભાષામાં હોઈ શકે.

કેલ્ટિક ભાષાઓ—કેલ્ટિક ભાષાસમૂહમાંથી માત્ર ગેલિક (Gallic) ના અવશેષો આયર્લેન્ડમાં કેટલાંક વિશેષનાગોમાં મળે છે. થિટાનિક, વેલ્શ, કોર્નિશ, ૬૦ કેલ્ટિકસમૂહની ભાષાઓ છે. એમાં *r* ના *ri* li અને *c* નો *i* થાય છે. જેમ કે રાજા, લે. *rex*, કેલ્ટિક *rix*. આના નિર્દેશો ઇ. સ. ની ચોથી સદીથી મળે છે.

જર્મેનિક ભાષાઓ—આ સમૂહની સૌથી પ્રાચીન ભાષા ગોથિકનો ઇ. સ. ની ચોથી સદીનો લેખ બાઈબલના ગોથિક અનુવાદરૂપે મળે છે. ઉત્તરજર્મેનિકમાંથી સ્વીડીશ, આઈસલેન્ડિક, નોર્વેજિયન, ડેનીશ ભાષાઓ નીકળી છે, જેમનાં લગભગ એટલાં જ જૂનાં ઉદાહરણો મળે છે. પશ્ચિમ જર્મેનિકમાંથી ફ્રિસિયન અને જૂની અંગ્રેજી ભાષા નીકળી. ઇ. સ. નો આઠમી સદીની હાર્ષ જર્મેનિકમાંથી હાલની જર્મન ભાષા, અને નવમી સદીની લો જર્મનમાંથી હાલની ડચ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

જર્મેનિક ભાષાઓમાં *g* *gn* *r* નાં *un*, *um*, *ur*, *ui* થાય છે. જેને ગ્રિમનો નિયમ (Grimm's Law) કહેવામાં આવે છે તે સ્વરવિક્રિયાનું નિર્દર્શન આ ભાષાઓમાં મળે છે.

આર્મિનિયન—આર્મિનિયન ભાષામાં ઇ. સ. ની ૫ મી સદીમાં ચયેલા બાઈબલના અનુવાદ દ્વારા એનું સ્વરૂપ જાણવાનું મળે છે. મધ્યવર્તી *i* *u* નો લેખ *hinoyn* નું *hnoy*, *g* *gn* નાં *nn* *nnn* અને વર્ગીય તૃતીય વ્યંજનોને રથાને પ્રથમ વ્યંજન (અં. દંશ. *tsan*) ઈ. સ. આ ભાષાનાં લક્ષણો છે.

આદ્ટો સ્લાવોનિક અને આદ્યેનિયન ભાષાસમૂહ—

બાલ્કન દ્વીપકલ્પમાં આદ્ટોસ્લાવોનિક ભાષાઓ, અને એના વાચ્ય ભાગમાં આદ્યેનિયન ભાષા બોલાય છે. બાલ્કન ભાષાઓનો સૌથી પ્રાચીન લેખ નવમી સદીમાં ચયેલા બાઈબલનો અનુવાદ છે. એના બાઈટિક પ્રજેદમાંથી લિથુએનિયન, લેટીશ, અને જૂની પ્રશિયન, અને સ્લાવોનિક પ્રજેદમાંથી રશિયન, પ્રાચીન સ્લાવોનિક, બાલ્કેડિયન, સર્બિયન, સ્લોવેનિયન ઈ. સ. કેટ અને સ્લોવેક, પોલિશ,

પોલેબિયન ભાષાઓ નીકળી છે. આલ્બેનિયનનો પરિચય પ્રમાણમાં મોડો, સત્તરમી સદીથી થયો, એથી એનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જળવાયું નથી.

આ ભાષાઓમાંથી કેટલીકમાં *n r na in ir* થાય છે, તેમ સંયુક્તાક્ષરોનું ઝબુકરણ (simplification) થાય છે.

તોખારિયન—આ ભાષા સૌથી છેલ્લી (૧૯૦૨-૫ સુધીમાં) જર્મન વિદ્વાનોના તુર્કાનના સંશોધન-પ્રવાસ (expedition) થી જાણવામાં આવી છે. ગ્રીક લોકોને આ પ્રજાની માહિતી હતી, જેમને એમણે Tokharoi નામ આપ્યું હતું. સં. શતમ્ નો kandh, સં. દશ, dek ઈતિ તોખારિયનના નમૂના છે.

ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષા—વેદની અને અવસ્તાની (તથા ઇ. સ. પૂર્વ છઠી સદીના ડેરિયસના ઉત્કીણ લેખોની) ભાષાને ઇન્ડોઇરાનિયન એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. એની થોડીક વિશેષતાઓની આગળ ચર્ચા કરીશું.

ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી પ્રભવેલી આ ભાષાઓના બે મુખ્ય વર્ગ પડે છે: એક ઇન્ડોઇરાનિયન, આર્મિનિયન, આલ્બેનિયન, બાલ્ટો-સ્લાવોનિક ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં ઇ-યુ કંઠ્યતાલવ્ય *h* નો *h* ઉચ્ચાર થાય છે (ઇ-યુ *ketam*, સં. શતમ્); અને બીજો ગ્રીક, લેટિન, જર્મેનિક, કેલ્ટિક અને તોખારિયન ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં *h* નો શુદ્ધ કંઠ્ય *c (=k)* ઉચ્ચાર થાય છે (ઇ. યુ *ketam*, લે. *centum*, ઉચ્ચાર કેન્તુમ). આ કંઠ્યધ્વનિના વિકાસને ભેદક લક્ષણ ગણીને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પહેલા ઇન્ડોઇરાનિયન આદિ વર્ગને 'શતમ્ વર્ગ' (satem group) અને ગ્રીકલેટિન આદિ વર્ગને 'કેન્તુમ વર્ગ' (centum group) એવાં નામ આપ્યાં છે.

ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષાનું સ્વરૂપ—ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઇ-યુ કંઠ્યતાલવ્ય ધ્વનિના ઇન્ડોઇરાનિયનમાં શ, શ્ઠ, શ્ઞ વગેરે અંતઃસ્થ spirant ધ્વનિઓ બન્યા; ઇ, ઉ ને યોગે ઇ-યુ સ્ ને સ્થાને શ અસ્તિત્વમાં આપ્યો; કંઠ્યોષ્ઠ્ય (*q*) અને અતિકંઠ્ય (*q*) વર્ણોના સાદા કંઠ્ય (*k*) વર્ણો થયા, જે ઇ એ જેવા તાલવ્ય સ્વરોની

સાથે આવતાં ૩, ૭, ૫૦ તાલચ વર્ણોમાં રૂપાન્તર પ્રાપ્ત્યા; તેમજ ઇન્દ્ર સ્વરસમૃદ્ધિ ધરીને હસ્ય ને દીર્ઘ ૦ ૦ ૦ ની તત્ત્વ (અ, આ) થયા અને નિર્ગળ ૦ ધ્વનિનો i (ઇ) થયો. આમ મૂળ ઇન્દ્રનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રોદ્ધરાનિયનમાં મળું ફરી ગયું.

ઇન્દ્રોદ્ધરાનિયન સ્થિતિ મેસોપોટેમિયામાં મિટાની પ્રજાના લેગોશી, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વ ૧૪૦૦ના અરસાથી મળે છે, એટલે એનો ઉદ્ભવ ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦૦માં મુદ્રા શક્ય. ગાયત્રી જેવા કેટલાક મંત્રો મેસોપોટેમિયા કે હરાનના નિવાસ હરમિયાન રચાયા હોવાનો સંભવ છે. ઇન્દ્રચના વૈદિક છંદો જેવી, પણ વધુ સ્વનંત્ર રૂપની, હશે.

વૈદિક ને પુરાણ સાહિત્યમાં અમુરનો સ્મર થયેલ અને અત્યંત નિષ્કુર યોદ્ધાઓ તરીકે નિર્દેશ મળે છે. આ અમુરો એ પ્રાચીન એસિરિયનો હોવાનો યજ્ઞો સંભવ છે. એમની પાસેથી આર્યોએ કેટલાંક સંસ્કૃતિ-અંગો, વિશેષે તો સ્થાપત્યકળા મેળવી. અથર્વવેદમાં કેટલાક શબ્દોનું એસિરિયન શબ્દો સાથે અત્યંત સામ્ય છે.^{૧૨} ઇરાનમાંના વસવાટ પછી ધર્મના આચારને કે અન્ય કોઈ કારણે આર્યોની સાખાઓમાં ફાટ પડી, અમુરપૂજકો (અમુરમજ્દ) હરાનમાં રહ્યા અને દેવપૂજકો હસ્ય પ્રજાને પરાસ્ત કરીને પર્ગલના પ્રદેશમાં આવીને વસ્યા. હસ્યોના સંપર્કે વૈદિક આર્યોની ભાષા ઉપર અસર હતી. આર્યેદની ભાષાએ અનાય પ્રજાઓ પાસેથી મૂર્ધન્ય વર્ણો મળ્યા. એ ઉપરાંત નામ એ મહાપ્રવય, અને જ અને જુ એ અનાયના પ્રજાનો નવા રાજ્ય રચા. વર્તમાન પ્રજાપુરુષ એકચર્યનમાં મિ પ્રત્યય વ્યાપક ગળો (હયુમાંથી હન્દરાનિયન સ્થિત સુધી ૦-પ્રવય દનો).^{૧૩} શબ્દભાષામાં પણ પુષ્કળ વૈદિક યત્ન. આમ હયુમાંથી કેમકે ઇન્દ્રોદ્ધરાનિયન દ્વારા વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા વિકાસ પામી.

૧૨. તત્ત્વો ઓગસ્ટર હાનેગરેશન વૅલ્ડમ, પૂના, ૧૯૧૭ માં દર્શાવાયેલા અભિપ્રાયો નિરૂપિત છે. પૃ. ૩૩.

૧૩. Cf. Chatterji, *Indic*, p. ૨૨.

પ્રકરણ અગીઆરમું વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ઇન્ડોઈરોનિયન શાખામાંથી વૈદિક આર્યો સાંપ્રદાયિક લિન્નતાને કે અન્ય કારણે છૂટા પડીને પૂર્વમાં વિસ્તર્યા અને પંચનદના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. પંજાબમાં એમને દાસ કે દસ્યુઓ સાથે ભીષણ યુદ્ધો થયાં હશે એમ વૈદિક સાહિત્યના કેટલાક નિર્દેશો પરથી લાગે છે. તેમ જ મોહેન—જો—દારો અને હરપ્પાના પ્રાચાર્ય લોકો, જે એમની સંસ્કૃતિ પરથી તેમ જ બ્રહુચિસ્તાનના બ્રાહુ (Bruhui) લોકોની દ્રવિડી સ્વરૂપની ભાષા ઉપરથી, દ્રવિડિયન હોવાનો સંભવ લાગે છે, તેમની સાથે પણ વૈદિક આર્યો સંઘર્ષમાં આવ્યા હશે. આર્યોનું પહેલું થાણું સિંધુસિંચિત પંચનદ (પંજાબ) ના પ્રદેશમાં નખાણું, અને ત્યાં જ વૈદિક સંસ્કૃતિ પૂરે બહારમાં ખીલી.

કેટલાક ડૉ. હર્નલ અને સર ન્યોર્ઝ ગ્રિયર્સન જેવા વિદ્વાનો આર્યોનાં બે દલ લિન્ન લિન્ન સમયે ભારતવર્ષમાં ઊતરી આવ્યાં હતાં એવી સંભાવના^૧ રજૂ કરે છે. એમના મત પ્રમાણે આર્યોના પ્રથમ દલે આવીને મધ્ય દેશમાં એટલે કે ગંગાચુમ્બાની અંતર્વેદિ (Gang-etic doab) ના પ્રદેશમાં પોતાનો ઉપનિવેશ^૨ રચાધો. એમની પછી એકાદ શતકે દ્વિતીય દલના આર્યો હિંદમાં આવ્યા, અને પ્રથમ દલના આર્યોને હરાવી ચારે તરફ ધકેલી મૂકીને, એમના મધ્ય દેશના નિવાસ-સ્થાનને કબજે કરી ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. આ દ્વિતીય દલના આર્યોએ વેદની રચના કરી. આ પ્રકારની કલ્પના કર્યા વિના મધ્યદેશની ચારે તરફ આવેલા પંજાબ સિંધ ગૂજરાત રાજપૂતાના, મહારાષ્ટ્ર, અયોધ્યા, બિહાર, બંગાળ અને ઉડીસાની અર્વાચીન ભાષાઓની પરસ્પર સમાનતા અને એ સર્વની મધ્યદેશની આધુનિક ભાષા (પાશ્ચાત્ય હિન્દી) થી

૧. આ તર્ક ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં inner and outer band of Aryans theory તરીકે જાણીતો છે.

૨. Colony, સંસ્થાન.

વિભિન્નતા સમજવી શકાય તેમ નથી. ડૉ. સુનીતિ કુમાર ચાતુર્વર્તીએ જેવા પંડિતોએ આ સંભાવનાની નિર્બળતા દર્શાવી છે કે અર્વાચીન ભાષાઓ, જેમના ઉપર નિરનિરાળાં બળોની વ્યાપક અસર થઇ હોવાનો સંભવ છે તેમના પૂરાવા ઉપરથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભાષાસ્થિતિ વિશે અનુમાનો બાંધવાં નિર્દોષ ગણી શકાય ખરાં? ઉપરાંત અશોકના શિલાલેખો જેમણે તે એમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ (Shabbazgarhi, Manshra, Girnar) પ્રદેશોની ભાષા, મધ્ય અને પૂર્વ (Delhi-Topra, Kalsi, Dhauli Jaugada) પ્રદેશોની ભાષાથી તદ્દન જુદી પડી આવે છે. આમ પ્રાચીન સમયમાં મધ્યદેશની ભાષાની આસપાસના પ્રદેશોની ભાષાથી વિભિન્નતા સ્થાપિત થઇ શકતી નથી.

વેદિક આર્યોનું દિંદમાં અવતરણ ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસમાં થયું તરો એમ વિદ્વાનો માને છે.^૪ આસ જે દેશવર્ણવોથી એક પેઢી પૂર્વદાલીન હતા તેમણે વેદનું સંયોજન કર્યું એવી પરંપરાગત માન્યતાને પશ્ચિમિતના સમય એટલે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૬૫૦^૫ સાથે ધ્યાવર્તાં વેદરચના ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી બહુ પૂર્વદાલીન લાગતી નથી. વસિષ્ઠે કર્વેલા સૂત્રાસના સંપૂર્ણ કે કેટલેક અંશે વિદેશી ટોળીઓ સાથેના યુદ્ધનું (દાસરાજ યુદ્ધનું) વર્ણન (જે ઋગ્વેદનો પ્રાચીન ભાગ છે) અન્ય આર્ય ટોળીઓ અને આર્ય પ્રજાઓના સમકાલીન ઇતિહાસ સાથે મેળવી જોતાં ઇ. સ. ની અગિયારમી પચાસી સદીથી પૂર્વનું ન હોઇ શકે એમ લાગે છે. તેવી જ રીતે અવસ્તાના ગાયા જેવા પ્રાચીન ખંડો જે ઋગ્-યુજના સમયના (ઇ. સ. પૂર્વની સાતમી સદીના અરસાના) ગમ્ભીર છે તેમનું અને વેદિક સંસ્કૃતિનું અત્યંત સામ્ય બને સમજાવ એક જ માળામાં રચાયેલાં એમ સૂચવે છે.

૩. Origin & Development of the Bengali Language, Vol. I, Introduction.

૪. જુલો : S. K. Chatterjee, Indo-Aryan & Hindi, 1912, pp. 49-51.

૫. જુલો : H. C. Raychaudhuri, Political History of Ancient India, 1938.

અવેસ્તાની ભાષામાંથી કેટલા જૂજ ઉચ્ચારપરિવર્તનથી વૈદિક સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થઇ શકે એ નીચેના ઉદાહરણથી^{૧૬} જણાશે.

અવેસ્તા

વૈદિક

તં અમવન્તં યજતમ્ ।

તં અમવન્તં યજતમ્ ।

સૂરં દાદાંહુ સવિસ્તમ્ ।

સૂરમ્ ધામસુ સવિષ્મ્ ।

મિથ્રં યજૈ જૈઃ પ્રઘ્યો ।

મિત્રં યજૈ હોત્રામ્યઃ ॥

ડૉ. ગુણેએ વિસ્તારથી અવેસ્તાની ભાષાનું વ્યાકરણ સંસ્કૃત સાથે સરખાવીને આપ્યું છે^{૧૭}, જે બંનેનો અતિ નિકટ સંબંધ^{૧૮} દર્શાવે છે.

આમ વૈદિક સંહિતાઓનું ગ્રંથન ઇ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ની આસપાસમાં થયું હોય એમ લાગે છે, જો કે એમાં બસો, આસો કે આઠસો વર્ષ પૂર્વની રચનાઓ મૂળ ભાષામાં કેટલાક પરિવર્તન સાથે સમાવેશ પામી હોવાનો સંભવ છે. ડૉ. સુનીતિકુમારે આવી રીતે સંગૃહીત થયેલા કેટલાક પ્રાચીનતર મંત્રોનું આદિમ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પુનર્ગ્રંથિત (reconstruct) કર્યું છે. ^{૧૯}

વૈદિક

પ્રાગ્વૈદિક^{૨૦}

અમિં ર્દેવે પુરોહિતં

અમિમ્ ર્દેવૈ પુરહ્વિતમ્

યજ્ઞસ્ય દેવઋત્વિજમ્ ।

યજ્ઞતસ્ય દૈવમ્ કૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નઘાતમમ્ ।

^{૨૧}હોતારમ્ રત્નઘાતમમ્ ॥

૧. P. D. Gune, Introduction to Comparative Philology, 1918, p. 118.

૭. Gune, Ibid pp. 118-130.

૮. ડૉ. સુનીતિકુમારે માયા અને વૈદિક સંસ્કૃતને 'twin-sisters' કહે છે. જુઓ Indo Aryan & Hindi, p. 51. ડૉ. ગુણે એમને 'sister languages living as dialects of one common language' કહે છે. Gune, Ibid, 130.

૯. S. K. Chatterjee, Ibid. 54

૧૦. આ ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષાસ્વરૂપ છે.

૧૧. જો નો ઉચ્ચાર જૈ જેવો (ફ. 'જેબ-હન—નીસા'ના જ જેવો કેટલેક અંશે) સમજવાનો છે.

સ્થાને લ્ થાય છે એ છે: જેમકે પ્રા. વૈદિક રમ્, રોમ, રોહિત ને સ્થાને દસમા મંડલ ને પરવર્તી સહિતાઓમાં લમ્, લોમ, લોહિત ઇં. ઇ-યુ ના અવશેષરૂપ પ્રાચીન વૈદિક પ્રમ્ ધાતુનો દસમા મંડલમાં પ્રહ્ થાય છે. પ્રા. વૈ. જગમ, દશમમંડલ જગ્રાહ. પ્રા. વૈ. પ્રથમા બહુ. અને તૃતીયા બહુ. ના વિભક્તિપ્રત્યયો આસસ અને ણમિ: ને બદલે લૌકિક સંસ્કૃતના અસ્ અને ણં: પ્રચારમાં આવે છે. સૌથી વધારે રૂપાન્તર તો શબ્દકોશ (vocabulary)માં થયું છે; પ્રાચીન વૈદિક થરના અનેક, ર્દમ્, અવસ્યું વિચર્પણ, ઉર્વિયા, ઋગ્વન્, ઉદન્, જેવા શબ્દો દસમા મંડલમાં અને પછીની સહિતાઓમાં અદૃશ્ય થયા છે.

ભાષાવિકાસનું આ વલણ યજુર્વેદમાં અને જૂનાં બ્રાહ્મણોમાં વધારે ને વધારે વેગ લેતું જાય છે, અને ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણોમાં તો એ લગભગ લૌકિક સંસ્કૃતની કક્ષાએ આવી પહોંચે છે. ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણોમાં અવામ્ જેવાં પ્રાચીન રૂપને બદલે લૌ. સં. તું અવામ્ વધારે પ્રચલિત બને છે; સહિતામાં જેનો ઉદ્ગમ મળતો નથી એવો આમન્ત્રયાં ચકાર અને પછી આમન્ત્રયાં આસ જેવો periphrastic perfect (એક શબ્દને બદલે phrase કે શબ્દસમૂદયી દર્શાવાનો પૂર્ણ ભૂતકાળ) ઉદય પામે છે; ઋગ્વેદમાં મળતો, પણ યજુર્વેદમાં ને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોમાં લુપ્ત થયેલો વર્ણનાર્થ પૂર્ણભૂત (narrative perfect) વધારે યોજાય છે; અને આત્મનેપદ વિધ્યર્થ (optative) માં જૂના ચેત ને બદલે ચીત અંતવાણી રૂપો (કામચીત ઇં) વધારે પ્રચારમાં આવે છે. ઉદારપક્ષે ઋગ્વેદની રૂપસમૃદ્ધિ (richness in forms) ઓછી થઈ ગઈ છે અને હેતુવર્થ રૂપોનું વૈવિધ્ય ઘટતું જાય છે. આમ યજુર્વેદ અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના અંતરાલ ક્રમ દ્વારા ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણોમાં, ઉપનિષદોમાં અને સૂત્ર-ગ્રંથોમાં વૈદિક ભાષા લૌકિક સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ સ્વરૂપને ભગવાન પાણિનિએ એમની મહાન વ્યાકરણપ્રણાલિકાદ્વારા સુનિયંત્રિત કરી (regulate) નિમજ્ઞ કર્યું એથી એનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત (fixed) થઈ ગયું, અને એમાં કાલોચિત રૂપાન્તરની શક્યતા ચાલી ગઈ. આ લૌકિક સંસ્કૃતમાં વૈદિક રૂપબાહુલ્ય ઘટી ગયું, સંકેતાર્થનું એક સ્વરૂપ (conjunctive mood) લુપ્ત થયું, અને વિધ્યર્થ વર્તમાન

ઉપજતી કાઢેલી ભાષા માને છે. એમની માન્યતા કેવી ભ્રાન્તિમૂલક છે એ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે.^{૧૪} આવી રીતે વૈયાકરણોની કલ્પનામાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા કદીએ જીવી શકતી નથી એ Esperanto કે Ido જેવા કૃત્રિમ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાપ્રયોગની નિષ્ફળતા ઉપરથી જણાશે. વૈયાકરણો ભાષાનું શોધન કરે^{૧૫} અને એને સુનિયંત્રિત કરે, પણ કોઈ જીવંત ભાષા સર્જવાનું એમની શક્તિની બહાર છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન વૈદિક ભાષાનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ સુનિયંત્રિત થઇને બની છે. એ બેશક જનસામાન્યની ભાષા નહોતી, પણ સંસ્કારી સુશિક્ષિત વર્ગની શિષ્ટ ભાષા હતી, જેમ મધ્યયુગીન ઇંગ્લાંડ ફ્રાંસમાં લેટિન હતી તેમ. પણ એ ભણે સંક્રમિત વર્ગની, પણ બોલાતી ભાષા અવશ્ય હતી. યાસ્ક અને પાણિનિ વૈદિક ભાષાને છન્દસૂ કહે છે અને લૌકિક સંસ્કૃતને માયા તરીકે ઓળખાવે છે. યાસ્કે પ્રાચ્ય (પૂર્વની) અને ઉદીચ્ય (ઉત્તરની) એવા લૌકિક સંસ્કૃતના પ્રભેદો (provincialisms કે dialecticisms) બતાવ્યા છે, જે બોલાતી ભાષામાં જ સંભવ છે. પાણિનિમાં કેટલાંક ઉચ્ચારપદ્ધતિ સૂચવનાં સૂત્રો^{૧૬} પણ સંસ્કૃતના કથ્યત્વની સાક્ષી પૂરે છે. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃતનો વિકાસક્રમ દર્શાવી એ શિષ્ટરૂપની પણ જીવંત, કથ્ય ભાષા હતી એમ પૂરવાર કર્યું છે.^{૧૭} વળી અશોકના પશ્ચિમના ગિરનાર અને ઉત્તરના શાહબાઝગઢી અને મન્સેરા જેવા શિલાલેખોની ભાષા, જે જનસામાજિકની ભાષા હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે, એનું

૧૪. R. G. Bhandarkar, Wilson Philological Lectures, p. 27 f

૧૫. = વિશુદ્ધ કરે.

૧૬. નાદિન્યક્તેશે પુત્રસ્ય Pānini VIII-4-48 (આદિની પરવર્તી) હોય તો પુત્રનો બેવડા ત્ થી ઉચ્ચાર ન કરવો.

एकभ्रुतिद्वरात् संवुद्धौ Pānini 1-2-33

प्रत्यमिवादे श्रद्धस्य Pānini VIII-2-82 ધ૦

૧૭. Wilson Philological Lectures p. 30 f

અને સંસ્કૃતનું અત્યંત સામ્ય જોતાં^{૧૮} સંસ્કૃત ભાષા ટીકાએ બોલાતી નહોતી એવો દાવો દાણજીર ટકી શકે તેમ નથી.

વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી લૌકિક સંસ્કૃતની પરિણતિ થઈ તેની સાથે-
સાથ જ વૈદિક કથાભાષાઓમાંથી—વૈદિક સંસ્કૃતના સ્વરૂપની જ પણ
શિષ્ટ, સાદિત્યકામ નદી એવી પ્રાચીન વેદકાલીન કથ્ય બોલીઓમાંથી
પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ. પ્રાકૃતના કેટલાયે રાખદો અને પ્રત્યયોનું
વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં વૈદિક સંસ્કૃત સાથે અધિક સાદર્ય હોવાનું
દારણુ આ જ છે. વળી ઐતિહાસિક ક્રમે પણ જુદાના દાણની માગથી
અને અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણો અને
પાણિનીય સંસ્કૃતની પૂર્વે આવે છે. પ્રાકૃતો અને વૈદિક સંસ્કૃત
વચ્ચેની સમાનતા નીચેનાં ઉદાદરણોથી પ્રગટ થશે.^{૧૯} પ્રાકૃતમાં
ધણે સ્થળે જ નો હ થાય છે (સં. વૃષ્ણાં પ્રા. પુદ્ગલો), જેમ વૈદિક
સંસ્કૃતમાં કુઠ (ઋગ્વેદ ૧, ૪૬, ૪; = લૌ. સં. જૂન) જેવા પ્રયોગો થાય
છે તેમ. પ્રાકૃતના સંયોગલોપપૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનાં (સં. દુર્લભ, પ્રા.
દુલ્લભ; સં. વિદ્રામ, પ્રા. વીદ્રામ) ઉદાદરણો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ મળે
છે (દુર્લભ, = લૌ. સં. દુર્લભ; દુણામ = લૌ. સં. દુર્ણામ). વૈદિક
સંસ્કૃતની માફક પ્રાકૃતોમાં પણ પદાન્ત વ્યંજન લોપાય છે. જેમકે

૧૮. સરખાવેક

અગ્રોહનો ત્રિવરાર ત્રિવાલેખ નં. ૨

દયં ધર્મલિપિ દેવાર્ણવિદેન
ત્રિવદર્શિના રાજા લેખિતા ।
દય ન ત્રિધિ ર્જવં સારમિત્તા
પ્રહોત્તવ્યઃ । ન ચ સમાજો વર્ણવ્યો ।
મહુર્કં દિ દોર્ગં મમાજનિદ્ધ
પમયિ દેવાર્ણવિદો ત્રિવદર્શિ
રાજા ।

સંસ્કૃત રૂપાન્તર

દયં ધર્મલિપિઃ દેવાર્ણવિદેન
ત્રિવદર્શિના રાજા લેખિતા ।
દય નો વર્ધિત્ જોમઃ આન્મ્ય
પ્રહોત્તવ્યઃ । ન ચ સમાજઃ વર્ણવ્યઃ ।
મહુર્કં દિ દોર્ગં મમાજે
પમયિ દેવાર્ણવિદઃ ત્રિવદર્શો
રાજા ।

૧૯ સવિસ્તર પર્થો મદિ બુચ્ચે પં. હરિભોજિનરાસ ત્રિભગંદ રો ૧૮
પદ્મસરસ્વત્યર્થ, ૧૯૨૮. સ્વરૂપાન્તર, પૃ. ૧૧-૧૨.

વૈ. સં. ડાઘા, નીંચા; તોં પ્રા. તાવ (=લૌ. સં. તાવત) ઈં. પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત ર અને યનો લોપ વ્યાપક છે; વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ કેટલેક સ્થળે એનાં નિદર્શન મળે છે. વૈ. સં. અપગલ્મ (=લૌ. સં. અપ્રગલ્મ). પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત વર્ણનો પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ થાય છે, દ નો ઢ થાય છે, ધ નો હ થાય છે, સ્વરભક્તિથી સંયુક્ત વ્યંજનો છૂટા પડે છે. આ સર્વ પ્રક્રિયાઓ વૈદિક સંસ્કૃત રોદસિપ્રા, (=લૌ. સં. રોદસીપ્રા) દૂઢમ (લૌ. સં. દુર્દમ), પ્રતિસંહાય (=લૌ. સં. પ્રતિસંવાય), સુવર્ગ; સહસ્રિય: (=લૌ. સં. સ્વર્ગ; સહસ્ર:) જેવા સંખ્યાબંધ પ્રયોગોમાં મળે છે. પ્રાકૃતના પ્રથમા અને તૃતીયાના અહુવચનનાં દેવાઓ અને દેવેહિ જેવાં રૂપોમાં વૈદિક પ્રથમા અને તૃતીયાના આસસ્ અને એમિઃ પ્રત્યયોના અવશેષ છે. પ્રાકૃતોની માફક વૈદિક સંસ્કૃતમાં ચતુર્થીને સ્થાને ધણી ૨૦ અને દ્વિવચનને બદલે અહુવચનના પ્રયોગો (મિત્રા-વરુણા = લૌ. સં. મિત્રાવરુણૌ) મળે છે. આમ પ્રાકૃતનાં કેટલાંક લક્ષણોનું લૌકિક સંસ્કૃત કરતાં વૈદિક સંસ્કૃત સાથે વધારે સાદસ્ય છે.

ડો. સુનીતિકુમાર ચૈટરજી^{૨૦} ઇન્ડોઆર્યન ભાષાઓના, અર્થાત્ વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત અને તત્કાલીન પ્રાકૃતોના (ઈ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વ ૬૦૦ કે ૪૦૦, જે પાણિનિનો સમય મનાય છે ત્યાં સુધીના) વિકાસક્રમની રૂપરેખાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે આલેખે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં ૨૨ કેટલાક એવા ઉલ્લેખો મળે છે જે એ સમયે વૈદિક આર્યોમાં બોલાતી વૈદિક ભાષાનાં ત્રણ સ્વરૂપોનું સૂચન કરે છે: (૧) ઉદીચ્ય કે સૌથી શુદ્ધ, પ્રાચીન વૈદિક ભાષાની અતિ સમીપ એવું ભાષાસ્વરૂપ; (૨) પ્રાચ્ય કે હાલના સંયુક્ત પ્રાંતો અને બિહારના પ્રદેશોમાં અને વિશેષતઃ વૈદિક અગ્નિપૂજા અને અન્ય સામાજિક અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણવિધિઓ તહીં અનુસરતા એવા

૨૦ ચતુર્થ્યયે વહુલં હન્દસિ । Panini 11-3-62.

૨૧ Indo Aryan & Hindi, pp 55—60.

૨૨ બુઓ કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ, V11-6-તસ્માત્ સદીચ્યાં પ્રજ્ઞાંતરા વાગ્ રચતે.

પર્યટનશીલ વ્રાત્ય નામથી ઓળખાતા આર્યોમાં પ્રચલિત ભાષાસ્વરૂપ, જેમાં સંયુક્તાક્ષરોનું ઓછીકરણ (assimilation) રૂનો લ્ ૨૩ વગેરે પ્રાકૃત ભાષાલક્ષણો પ્રવેશ્યાં હતી; અને (૩) મધ્યદેશીય, જેમાં ઉપરના બન્ને વચ્ચેની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. પછીના યુગમાં ત્યારે પ્રાકૃતો^{૨૪} વિકસતી હતી ત્યારે પ્રાચ્ય બોલીઓમાં રૂનો લ્ વ્યાપક થયો, રૂ કે જ ની પછી આવતા દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને તેટલામા મૂર્ધન્ય વ્યંજનો આવ્યા (જેમ ક્તનું કટ, અર્ચનું અટ્ટ, અર્ચનું અટ્ટ); મધ્યદેશીય બોલીઓમાં માત્ર રૂ-લોપ અને ઓછીકરણ (assimilation) થઈને ક્ત, અત્ય, અટ્ટ જેવાં રૂપો બન્યાં; પણ ઉદીચ્ય ભાષામાં જૂનાં શિષ્ટ ક્ત, અર્ચ, અર્ચ જેવાં રૂપો જ લાંબા સમય સુધી વપરાતાં રહ્યાં અને છેવટે ઘણા સમય પછી એમાંથી મધ્યદેશીય બોલીઓની મારફત ઓછીકરણ પામેલાં રૂપો સિદ્ધ થયાં.

આ યુગોની આર્ય પ્રજાઓમાં પરસ્પરના અજાણિત સંપર્કને કારણે આ બોલીઓની એકબીજા ઉપર અસર થઈ છે. આથી જ વૈદિક ઋચાઓમાં ચિઠ્ઠ (મૂળ ચિઠ્ઠ), નિઠ્ઠ (મૂળ નિઠ્ઠ), દન્ઠ (મૂળ દન્ઠ), પઠ (મૂળ પ્રથ) જેવાં મૂર્ધન્ય વર્ણવાળાં પ્રાચ્ય રૂપો પ્રવેશ્યાં છે. પ્રાચ્ય બોલીઓમાં આ રીતે પ્રાકૃત ભાષાલક્ષણો ઉદ્ભવ્યાં અને વિકસ્યાં. એટલે આ સર્વ આર્ય બોલીઓની સામાન્ય ભૂમિકા તો સમાન જ હતી.

આમ ભુદના યુગમાં ઉત્તર ભારતવર્ષમાં ત્રણ પ્રકારની બોલીઓ પ્રચલિત હતી. એમાંની પ્રાચ્ય બોલીઓમાંથી કયક્રમે પ્રાકૃતો ઉદ્ભવી. પ્રાચ્ય બોલીઓની વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર ધર્ણી આગતોમાં છાયા પડી છે. મધ્યદેશીય બોલીઓ પ્રાચ્ય કે પ્રાકૃત અને ઉદીચ્ય કે સંસ્કૃત બન્ને વચ્ચેના સ્વરૂપની હતી. ત્રીજી અને સવિશેષ મહત્વની જે ઉદીચ્ય બોલી તેનું અવસ્થિત નિગદ્ય રૂપ તે સંસ્કૃત. મૂળ વેદની આગામાંથી આગળ

૨૩ પર્વતવિષ્ણુ મહાતામ્યમાં જેઓ દેવગઃ એમ ક્ષરણ નો મહાર નિર્ણય કર્યાર કરતા આશુતોનો કારણે રૂપો જે તે આ પ્રાચ્ય જ સંબંધે છે.

૨૪ જેમને રેડ. વર્લ્ડ માસ્ટર્સ ઇન ડ્રાફ્ટ એવી સામાન્ય સંજ્ઞા આપે છે તે દિવસ ધર્મી દિવસજિન પ્રાકૃત ભાષાવેદ.

ગ્રંથોની ભાષા, જે એ સમયે બ્રાહ્મણોની શિષ્ટ ભાષા હતી, અને જેમાં વેદ ઉપરની ટીકાઓ કે ભાષ્યો રચાતાં હતાં એ ઉદ્ભવ પામી, વૈદિક અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષાનું પ્રલવસ્થાન ભારતના ઉત્તર અને વાયવ્ય પ્રદેશો જ હતા. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષામાંથી ક્રમે ક્રમે ઉદ્દીચ્ય બોલી નીકળી, જે થોડીક પ્રાચ્ય બોલીની અસર તળે આવવા છતાં મુખ્યત્વે તેા છાંદસ કે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની ભાષાની જ અતિ નિકટવર્તિની હતી. આ ઉદ્દીચ્ય બોલીને લાઠોર (Sātatūra) માં જન્મેલા અને તક્ષશીલામાં અધ્યયન કરેલા જગતના પ્રથમ મહાન વૈયાકરણ પાણિનિએ લૌકિક સંસ્કૃત રૂપે વ્યવસ્થાથી નિબદ્ધ કરી. આ રીતે ભારતવર્ષની અને સમસ્ત જગતની મહાન ભાષા, જેણે જગતની શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને વિચારણાનું વહન કર્યું છે, અને જે ત્રણ હજાર વર્ષથી અદ્યપર્યન્ત જીવન્ત રહી છે એવી સંસ્કૃત ગિરા સ્થિર થઇ. પછીના યુગોમાં એના ઉચ્ચારણ (phonology) અને વ્યાકરણમાં (morphology) રૂપાન્તર થયું નથી પણ એની અન્વયધટના (syntax) અને શબ્દકોશ (vocabulary) પ્રાકૃત ભાષાઓની અને એમની મારફત કેટલેક અંશે આર્યેતર ભાષાઓની અસરને કારણે ફેરફાર પામતાં ગયાં છે. જેમકે જૂના અશ્વ, શ્વાન, હક્ષન્, દ્વ વગેરે શબ્દોને બદલે નવીન ઘોટક, કુક્કુર, વલિવર્દ, વૃક્ષ વગેરે નવા શબ્દો દાખલ થતા ગયા છે. આવી જ રીતે અન્વયધટના ઇત્યાદિમાં પણ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે દર્શાવ્યું છે તેમ એક સતત વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. આ રીતે નિબદ્ધ અને નિયંત્રિત હોવા છતાં પણ જીવન્ત ભાષાઓની માફક સંસ્કૃત ભાષા અમુક માર્ગોએ વિકાસ પામતી ગઈ છે.

પ્રકરણ બારમું

પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ

પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ : કારણ—ભગવાન શુદ્ધ અને મહાવીરના સમયથી પ્રાકૃત ભાષાઓનાં નિદર્શનો મળે છે. એ પહેલાં, સંહિતાઓ અને પ્રાચીન જ્ઞાનજોના સમયમાં પણ, વૈદિક સાહિત્ય-ભાષાને મળતી કથ્ય ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જેમાં વૈદિક રૂ ને સ્થાને નૂ અને પૂર્વવર્તી ક, ર સાથેના દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને મૂર્ધન્ય વ્યંજનો (જેમકે વિઘ્ન > વિકદ) આવતા. કાંઠીતકિ જેવાં જ્ઞાનજોમાં આ ભાષાઓનો પ્રાચ્ય ભાષાઓ તરીકે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. આ વૈદિક યુગની પ્રાચ્ય ભાષા એ જ આદિમ પ્રાકૃત, જેને ત્રિયર્સન જેવા ભાષાપંડિતોએ પ્રથમ થરની પ્રાકૃત (Primary Prakrits) નું નામ આપ્યું છે. એનો સમય વૈદિક રચનાઓના આરંભકાળથી શુદ્ધ-મહાવીરના ઉદય સુધીનો, અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦, ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનો ગણી શકાય. આ યુગના આર્યોની તમામ સાહિત્યરચના વૈદિક ભાષામાં થઈ ગેવાથી આ આદિમ પ્રાકૃતોના પ્રાચીન સ્વરૂપનું નિદર્શન જળવાયું નથી, પણ ત્રિપિટકાદિ બૌદ્ધ ગ્રંથોની જૂની પાલિ ભાષા, જૈન પ્રાચીન ગ્રંથ ગ્રંથોની અર્ધમાગધી અને અશોકના શિલાલેખોની ભાષાઓ ઉપરથી એના સ્વરૂપની કલ્પના કરી શકાય છે. એમાં અને વૈદિક ભાષામાં મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વચ્ચે છે એટલે સ્વરૂપભેદ સંભવતો નથી. પણ એ વૈદિક સંસ્કૃતથી એકીકરણાદિક (assimilation) વ્યાપારો વડે વધારે અરણ સ્વરૂપની, તે કેટલાંક સ્વરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળી દશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઈન્ડોઈરાનિયન એ અન્નરાસ સ્વરૂપ દ્વારા ઉત્પન્નવેલી વૈદિક ભાષામાં એના દળભરેક વર્ણના વિકાસ દરમિયાન જે લક્ષણો નોંધાતાં પ્રગટ્યાં એ આર્યોના પશ્ચિમદેશ પ્રદેશમાં નિવાસ પડી

૧. ઈ. સ. ૮ સદીમાં શિલાલેખોનાં જ અને પ્રાકૃતના જુદા જુદા એ સંજોગે બનકદંતના પ્રયોજનાં જુદા વૈદિક ભા કે જુદા જુદા એ તેમ નથી.

થોડે જ સમયે અચાનક ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યાં એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિકજ થાય છે. આર્યોની પોતાની જ ભાષામાં સ્વાભાવિક વિકાસક્રમે આવું રૂપાન્તર થયું એ વૈદિક ભાષાનો પૂર્વ ઇતિહાસ જોતાં માની શકાય તેમ નથી. એટલે આ ભાષા-પરિવર્તનને આવી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોએ હિંદમાં આવીને દ્રવિડિયન અને અન્ય પ્રાગાર્ય પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને વસવાટ કર્યો ત્યારે રાજકીય દિગ્વિજયની સાથે પોતાની આર્ય ભાષાઓનું પર્યસ્વ પણ સ્થાપ્યું. એમાં આર્ય ભાષાની સ્વાભાવિક ઉત્કૃષ્ટતા અને સામર્થ્ય પણ કારણ-ભૂત હશે. આ આર્ય બોલીઓ આર્યોતર પ્રજાઓના મુખમાં એકીકરણ આદિ સહજ ભાષાવ્યાપારોથી સરલ બનતાં, એવું સ્વરૂપ પામી, જેને પછીના સમયમાં 'પ્રાકૃત' નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ભાષા-પરિવર્તનની અસર આર્યોતર પ્રજાઓની સાથે નિકટ સંપર્કમાં વસતા આર્યોની ભાષા ઉપર પણ પડી, જેથી ઋગ્વેદના દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલોમાં, અને પછીની સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણોમાં કવચિત્ કવચિત્ પ્રાકૃત લક્ષણો મળે છે. આ રીતે આર્યોતર પ્રજાઓએ પરકીય ભાષા ગ્રહણ કરતાં એમાં એમની મૂળ બોલીઓનાં વલણો પ્રવેશ્યાં, અને એ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવનું આ ઐતિહાસિક કારણ સર્વ ભાષાશાસ્ત્રીઓને માન્ય છે.

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવ પાછળ રહેલાં ભાષાબલો દર્શાવીને એમના પરિવર્તનનો ક્રમ વિગતવાર દર્શાવ્યો છે. એમના મત પ્રમાણે સંયુક્ત વર્ણોનું એકીકરણ (assimilation) જે પ્રાકૃતના ઉદ્ભવમાં પ્રવર્તતું પ્રધાન તત્ત્વ છે તે બે પ્રકારનાં ભાષાવલણમાંથી ઉદ્ભવે છે : પદોમાં ધાતુ અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેના ભેદનો ખ્યાલ લુપ્ત થવાથી, અને વર્ણોના વ્યાવૃત (open) ઉચ્ચાર કરવાના વલણથી. થોડાંક ઉદાહરણોથી આ વલણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે. આરંભમાં વૈદિક યુગની આર્ય ભાષામાં ધર્મ, સહ્ય, મગ્ન, પક્વ વગેરે શબ્દો ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય પૃથક્ પૃથક્ પાડીને ઉચ્ચારાતા, જેમકે ધર્-મ, સહ-ય, મગ્-ન, પક્-વ. પછી જ્યારે આર્યોતર

પ્રત્યક્ષોએ આર્થ લાપાઓને અપનાવી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ, આર્થ લાપા એમને વારસાગત ન હોવાથી, ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેની બેદરેખા હ્રુમ થઈ, અને ધ-ર્મ, સ-ર્વ, મ-ર્મ, પ-ર્વ, એવા ઉચ્ચારો થવા લાગ્યા. આમાં વ્યાટત (open) ઉચ્ચાર કરવાનું વલણ પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત દશે. આવા શબ્દોમાં ક્રમશઃ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો વ્યંજન નિર્ઘળ કે અપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારાતો થયો, જેને પ્રાતિશાખ્યોમાં 'અભિનિધાન' વ્યાપારનું નામ આપ્યું છે. આમ ઉપરના સંયુક્ત વર્ણોમાં ર, ટ, ગ, ઘ, ના સ્થાનનો કેવળ સ્પર્શ થતો, પણ પૂર્ણ ધ્વનિથી ઉચ્ચાર થતો નહીં; અર્થાત્ ધ-ર્મ, સ-ર્વ, મ-ર્મ એમ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વ વ્યંજન અતિ અસ્પૃશ્ય કે લુપ્તપ્રાપ્ય, અને ઉત્તરવ્યંજન પૂર્ણોચ્ચાર્ય એવા ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. આમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ પૂર્વ વ્યંજનનો સ્પર્શ થવાનું બંધ થયું, અને બદલામાં ઉત્તર વ્યંજન ભારપૂર્વક કે પ્રલંબ રીતે ઉચ્ચારાવો શરૂ થયો. અર્થાત્ ધ-ર્મ, સ-ર્વ, મ-ર્મ માંથી ધમ્મ, મઝ્ઝ, (સ-ર્વ > સ-ર્વ્જ એ ક્રમે), મમ્મ એવાં રૂપાન્તરો થયાં અને પ્રાકૃત એકીકરણુતત્વનો ઉદય થયો.^૩

પ્રાકૃત ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ કે પ્રભાવસ્થાન—દેશમત્યદ્રાદિ અનેક પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ^૪ 'પ્રકૃતિ (=મૂળ)' રૂપ લૅક્ટિક સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી તે પ્રાકૃત' એવી પ્રાકૃતની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. આ વ્યુત્પત્તિને અદ્વરશઃ પરાવર્તાં મળી અસંગતિઓ આવે છે. પ્રથમ તો 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ સંસ્કૃત ભાષા થઈ શકતો નથી. 'વળી દેશીનામમાત્રા જેવા મંદોમાં જેના ઉદ્ભવો મળે છે તે દેશ્ય પ્રાકૃત, જેનો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે તે, સ્પષ્ટ રીતે જ સંસ્કૃતથી વિભિન્ન સ્વરૂપનું છે. સંસ્કૃતમાંથી જ પ્રાકૃતની વ્યુત્પત્તિ હોય તો દેશ્યનો પ્રાકૃતમાં કેવી રીતે સમાવેશ સંભવે ? વળી

૩ આ જ વ્યાખ્યાન ઉચ્ચારજુઆપામ્નીગોષ્ઠ, શ્વેત સેત્વા પ્રાનીત શબ્દોમાંથી મળે, શ્વેત દ્વારા દ્વિતીય ધરની પ્રાકૃતના ગોષ્ઠ, જા સ્થાપ્યા છે.

૪ 'પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તમ મયં ત્વ લાગતં સા પ્રકૃતં,' શિવદેવઃ 'પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તમમયં પ્રકૃતચુલ્લનં,' પ્રકૃતમયંચ; 'પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતં તમ મયાવાપ્ત પ્રાકૃતં સ્વર્ણં' પ્રાકૃતમનિષ્ઠા.

જેમ કેટલાક પ્રાકૃત વૈયાકરણો અને સંસ્કૃત આલંકારિકાએ પ્રાકૃતને સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી માની છે તેમ જિલટ પદ્ધે રુદ્રના કાવ્યાલંકારના ટીકાકાર નમિસાધુ^૫ (ઇ. સ. ૧૧ મી સદી), ગરુડ-વહોના સમર્થ મહાકવિ વાકપતિરાજ^૬ (ઇ. સ. ૧૧ મી સદી) અને વાલરામાયણ ના કર્તા રાજશેખર^૭ (ઇ. સ. ૧૨ મી સદી) વગેરે કવિ વિદ્વાનોએ પ્રાકૃતને જ સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ માની છે. સંસ્કૃતને પ્રાકૃતોની પ્રકૃતિ માનવામાં ઐતિહાસિક અસંગતિ પણ રહેલી છે, કારણ કે આપણે આગળ જોયું તેમ પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ પાણિનિ અને યાસ્કના સમયથી પણ ઘણો આગળ લંબાય છે. જિલટું પ્રાકૃતોની સંસ્કૃત ઉપર પુષ્ટળ છાયા પડ્યાના સ્પષ્ટ પુરાવા ઉપલબ્ધ થાય છે. પદાન્વયમાં, શબ્દકોષમાં, વ્યાકરણમાં એમ સ્થળે સ્થળે સંસ્કૃત ભાષાએ પ્રાકૃતભાષાસ્વરૂપનું અનુકરણ કર્યું છે. ઉ. ત. નાપિત, લાઞ્ઞન, પુત્તલ, મદ્યારક, મટ જેવા શબ્દો ઉપરથી સંસ્કૃત સ્નાપિત, લક્ષણ, મુત્રક, મર્તા, મૃત જેવા શબ્દો લેવાયા હોવાનો પૂરો સંભવ છે.^૮ તેવી જ રીતે ભૂતકાળનાં પ્રત્યયસાધિત અગચ્છત્, અગમત્, જગામ જેવાં ક્રિયારૂપો કરતાં ગતઃ જેવા ભૂતકૃદંતરૂપોનો વ્યાપક ઉપયોગ પ્રાકૃતની અસરથી આવ્યો છે.^૯

આવી જ રીતે વૈદિક સંસ્કૃતને પણ પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ માની શકાય

૫. નમિસાધુએ લખ્યું છે કે:—‘પ્રાકૃતેતિ ।। સકલજગજ્જન્તુનાં વ્યાકરણાદિમિરનાહિતસંસ્કારઃ સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ, તત્ર ભવં સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ ।...વા પ્રાક્ પૂર્વ કૃતં પ્રાકૃકૃતં...। મેઘનિર્મુક્તજલમિવૈકસ્વરૂપં તદેવ ચ દેશવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાચ સમાસાદિતવિશેષં સત્ સંસ્કૃતાદ્યત્તર વિભેદાનાપ્નોતિ । અત એવ શાસ્ત્રકૃતા પ્રાકૃતમાદૌ નિર્દિષ્ટં તદનુ સંસ્કૃતાદીનિ ।’

૬ વાકપતિરાજ—‘સકલા ઇદં વાચો વિશન્તીતથ્ય નિર્યન્તિ વાચઃ ।’

૭ રાજશેખર—‘યદ્યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય...તત્પ્રાકૃતં યદ્વચઃ ।’

૮ જુઓ S K Chatterjee, Indo Aryan & Hindi, P. 90

૯ Ibid, P. 89. ક્રિયાપદનાં ભૂતકૃદંતોમાં બને છે તેમ વિશેષણ તત્વનું આરોપણ એ સુનીતિબાણુના મત અનુસાર દ્રાવિડિયન લક્ષણ છે.

તેમ નથી. બેશક પ્રાકૃત ભાષાનું લૌકિક સંસ્કૃતની અપેક્ષાએ વૈદિક સંસ્કૃત સાથે વધારે સામ્ય છે એ ખરું, પણ સાથે સાથે જ એમાં કેટલીક એવી વિશેષતાઓ મળે છે જે પ્રાચીન સ્વરૂપની હોવા છતાં વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય એમ નથી. ઉ. ત. અશોકના ધોલિ શિલાલેખમાં મળતો જુ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના જૂન અને જૂન એ ક્તવાન્ત પ્રત્યયો વૈદિક ત્વા કે સ્વાનમ્ માંથી ઉદ્ભવવા સંભવતા નથી. પ્રાકૃત પછીપ્રત્યય અનુ સંભવિત પ્રાચીન રૂપ ભટ્ટ વેદમાં નથી. તેથી જ રીતે સાચી જૂના પ્રાકૃત સ્વરૂપ પાલિ ભાષામાં વર્ણનાર્થ પૂર્ણભૂત અને પૂર્ણભૂત મળતાં નથી, જે વૈદિક ભાષામાં પ્રયોગવા છે. આમ પ્રાચીન પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં કેટલીક લક્ષણિક વિશેષતાઓ છે, જે કે જાને વચ્ચે ખાસ સ્વરૂપગત વિલિન્નતાઓ હોવાનો સંભવ નથી.

તો પછી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ ક્યા પ્રાચીન પૂર્વરૂપમાંથી થયેલી ગણાય? આપણે આગળ સચોટ કરી ગયા તે પ્રમાણે વેદકાલીન સામાન્ય જનોની કથ્ય ભાષામાંથી પ્રાચીન પાલિ, અર્ધમાગધી અને (અશોક વગેરેના) શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાને ઉદભવેલી માનવી એ જ ઉચિત છે. નમિસાધુનું કથન કે 'સકલ જનોની આકરણ્યાદિ સંસ્કાર પામ્યા વિનાની સદજ વાણી એ પ્રાકૃત' અને સંસ્કૃત કાવ્યાલંકારગ્રંથો અને નાટકોની આવ, સી, અશિક્ષિત વર્ગ આદિ સામાન્ય જનોના મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મૂકવાની પ્રણયિકા, ઉપરના મતનું સમર્થન કરે છે.

પ્રાકૃત વૈષાકરણ્યએ સંસ્કૃતને પ્રાકૃતની પ્રતિ મૂકી છે એનું મુખ્ય કારણ તો એ અમત્ય છે કે સંસ્કૃત તે કાલે શિષ્ટવ્યવહારની સામાન્ય આપક ભાષા (lingua franca) હોવાથી એને જૂમિશ (base) રૂપે મૂકીને એની સાથે સરખામણીમાં પ્રાકૃતોની વિશિષ્ટ વિભવના દર્શાવવાનું પાલું અનુકૂળ અને સદજ હતું. આમ જૂમિશ અને વાદન તરીકે લીધેલી સંસ્કૃત ભાષા એની સંસ્કારજન્ય અને શાસ્ત્રિય વિશિષ્ટ પ્રતિજ્ઞાને કારણે પછીથી પ્રતિ તરીકે લેખાઈ. આમ પ્રાકૃત આકરણ્યભાષોના કથનને અકરણ્ય લેવાને બદલે ઉપર પ્રમાણે લક્ષણિક અર્થમાં ધરાવવાનું વધારે અનુચિત અને અનુકૂળ સાબે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓને: ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ—વેદકાલીન પ્રથમ થરની પ્રાકૃતોમાંથી શિલાલેખો, ઐદ્ધ અને જૈન ધર્મગ્રંથો, અને ઇતર સાહિત્યમાં જેનું નિદર્શન મળે છે એ દ્વિતીય થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ની આસપાસથી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી) ઉદ્ભવી. આ રીતે ધર્મગ્રંથ અને સાહિત્યમાં પ્રાકૃતોને સ્થાન મળવાનું મુખ્ય કારણ તો ભગવાન શુદ્ધ અને મહાવીરનો લોકભાષામાં જ ઉપદેશ અને ધર્મપ્રચાર કરવાનો આગ્રહ એ જ ગણી શકાય. શુદ્ધતા એ બ્રાહ્મણ અનુયાયીઓએ એમના ઉપદેશને જાંદસકે વૈદિક ભાષામાં ઉતારવાની અનુજ્ઞા માગેલી તેનો અસ્વીકાર કરીને ભગવાન શુદ્ધે લોકો ‘પોતપોતાની ભાષામાં’ (સકાય નિવૃત્તિયા) એમનો ખોલ સમજે એ જ હાજ ગણ્યું હતું. આવી જ રીતે ભગવાન મહાવીરે પણ અર્ધભાગધી સમી પ્રાદેશિક લોકભાષામાં જ ધર્મોપદેશ કરવાનું ચુકત ગણ્યું હતું. આ રીતે જનસામાન્યની લોકભાષાઓને અર્થાત્ પ્રાકૃતોનો વેગ મળ્યો, અને ઐદ્ધ ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોની પાલિ, જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધભાગધી અને અશોકાદિ પ્રાચીન શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાઓ વિકાસ પામી.

આ દ્વિતીય થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ વેદકાલીન વૈદિક જનસાધારણની કથ્યભાષાઓ પરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી વૈદિક અને કૌટિક સંસ્કૃત સાથેની એમની સમાનતા અનુસાર એમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ક્રમ^{૧૦} નીચે પ્રમાણે કલ્પવામાં આવ્યો છે.

(૧) પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦ સુધી)—ઐાધોના ત્રિપિટક, મહાવંશ, જાતક ગ્રંથોની પાલિભાષા, ગુણાદ્યની બૃહદ્કથા ઈ. સ. ૧૦ ની પૈશાચી ભાષા, જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધભાગધી, અને સૂત્રગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી, અશોકના અને પરવર્તી શિલાલેખોની ભાષા અને અશ્વધોષનાં નાટકોની પ્રાકૃતો ઈ. સ. નો સમાવેશ થાય છે.

(૨) ઉત્તરકાલીન વ્યાકરણ-નાટકાદિકની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ.

^{૧૦} આ ભાષાઓની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા સંબંધે આગળ વિવેચન કરીશું.

૧૦૦-૪. સ. ૫૦૦ મુધી) ઉ. ત. ભાસ, કલિદાસાદિ કવિઓનાં નાટકોની શૈરસેની, માગધી, મદારાપ્ટી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ, ચંદ, વરુચિ, હેમચંદ, લક્ષ્મીધર વગેરેનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જેમનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો મળે છે તે લિન્ન લિન્ન પ્રાકૃત ભાષાઓ, સેતુબંધ, ગહિડ વહો, ગાયાસપ્તશતી વગેરે વગેરે કાવ્યોની મદારાપ્ટી ભાષા ઈ.

(૩) અંતિમ પ્રાકૃતો કે લિન્નલિન્ન પ્રાદેશિક અપભ્રંશ ભાષાઓ (ખં. સ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ પર્યંત). ક્રમશઃ આમાંથી મદરવની ભાષાઓનાં લક્ષણો તપાસીએ.

પાલિ—પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પાલિનું સ્વરૂપ, એનું વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા સાથેનું સામ્ય જોતાં, સૌથી જૂનું જણાય છે. દક્ષિણના, અર્થાત્ સિંહોનના, હીનયાન બાધોના ત્રિપિટક, મદાવંશ, અતકગ્રથો વગેરે પાત્રિમાં રચાયા છે. પ્રાકૃતની માફક પાલિની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે પણ વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. યુરોપિયન વિદ્વાનો પ્રાલિમાંથી પાલિની વ્યુત્પત્તિ સાધે છે. પ્રાલિ એટલે મૂળ તો ‘અંથનાં પત્રની દાર’ અને એમાંથી લક્ષણાએ ‘અંથ’ ને અંતે ‘અંથની ભાષા’. રાજવાડે^{૧૧} પ્રકટ > પાઘટ > પાઘલ > પાલ એમ પ્રકટ (= સામાન્ય લોકો) માંથી ‘પાલિ’ વ્યુત્પન્ન કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ધર્માનંદ દ્રાક્ષણી પાલ્ ‘રક્ષાનું’ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘જેમાં (બૌદ્ધ) ધર્મસાદિત્ય રક્ષાયું છે તે ભાષા’ એવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો પાલિ શબ્દ વંસિ (પંક્તિ, અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ) ઉપરથી નીકળેલો માને છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ લેખકો એમના અંથમાં ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ ઉતારી વખતે ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા હતા. આથી પછીના કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રની ભાષાનું જ નામ ‘પાલિ’ પડ્યું.^{૧૨} અન્ય વિદ્વાનો પાલિને વર્ણ ઉપરથી સિદ્ધ કરે છે. વર્ણ એટલે ‘ગામઠું’ એ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘ગામમાંની ભાષા, કે જનસામાન્યની ભાષા’.^{૧૩} વર્ણ શબ્દ જૈન પ્રાચીન અગ્ર અંશમાં મળે

૧૧. જુઓ Mon. ‘Comparative Philology,’ 100.

૧૨. જુઓ ‘વાલિપ્રવાસ’—પ્રવચન, ૪. ૧.

૧૩ ‘વાલિપ્રવાસદર્શનો’, સ્મૃતિપત્ર, ૪. ૧૩.

છે, એટલે એ જૂનો છે.^{૧૪} પંડિત જેયરદાસ પિટક ગ્રંથોમાં વપરાયેલા 'દેશ' એ અર્થવાળા પરિચય શબ્દ જેમાંથી અશોકના લેખોમાં વપરાયેલું પલિયાય રૂપ મળે છે, એમાંથી 'પાલિ' વ્યુત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} અન્ય મત પ્રમાણે પાલિ એટલે દેશભાષા એવો અર્થ થાય.

પાલિના ઉત્પત્તિસ્થાન વિષે પણ લિન્ન લિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધ લોકો આ ભાષાને માગધી કહે છે અને એના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે મગધદેશ બતાવે છે. લગવાન બુદ્ધ માગધીમાં ધર્મોપદેશ આપતા, જેનો સંગ્રહ પાલિગ્રંથોમાં થયેલો છે. વિન્ડીશ (Windisch) પાલિને માગધી ભાષા ઉપરથી એનાં કેટલાંક લક્ષણો લુપ્ત થઈને ઉદ્ભવેલી સાહિત્યભાષા માને છે. કુહ્ન (Kuhn) ના મત અનુસાર અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રે સિલોનમાં જઈને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ સમયે એણે આણેલા ધર્મગ્રંથો (canons) ની ભાષામાંથી પાલિ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. મહેન્દ્રનું જન્મસ્થાન ઉજ્જયિની હતું, એટલે એના ધર્મપ્રચારની અને એણે આણેલા ધર્મગ્રંથોની ભાષા ઉજ્જયિનીની ભાષા હોવી જોઈ એ એવું કુહ્ન માને છે. ડો. ક્રાન્ક પણ પાલિ ભાષાની અશોકના શિલાલેખોથી વિલિન્નતા જોઈને શિલાલેખોના સ્થળોની વચ્ચેના પ્રદેશની, અર્થાત્ ઉજ્જયિનીની એ (પાલિ) ભાષા હશે એવું અનુમાન કરે છે. આલ્ડનબર્ગ કલિંગ દેશની કથ્થભાષા ઉપરથી પાલિની ઉત્પત્તિ માને છે.^{૧૬} વિન્ડીશ એને પ્રાદેશિક ભાષા ન ગણતાં, જેમાંથી પ્રાદેશિકતા (dialecticism) ચાલ્યાં ગયાં છે તેવી શિષ્ટ સાહિત્યભાષા ગણે છે, જોકે એની ઉત્પત્તિ માગધીમાંથી (માગધીનાં પ્રાદેશિક લક્ષણો ર > લ, પ્રથમા એક વચન નો દ, ઈં લુપ્ત થઈને) થઈ હોવાનું એ બૌદ્ધ પ્રણાલિકાને અનુસરીને સ્વીકારે છે.^{૧૭} ડો. કોનો (Konow) અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન પૈશાચી ભાષા સાથે

૧૪ જુઓ વિપાકશ્રુત, સંપાદિત પં. હરગોવિન્દદાસ શેઠ, પૃ. ૩૮-૩૯.

૧૫ પં. જેયરદાસ, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ, ૧૯૪૩, પૃ. ૧૦૪-૧૦૫, ઈંપ.

૧૬. જુઓ Gune, Ibid. p 177.

૧૭. Ibid p. 178

પાલિનું સાદર્ય જોઈને પૈશાચી ભાષા જેમાં પ્રચલિત હતી એ પ્રદેશને પાલિનું ઉત્પત્તિસ્થાન માને છે. ડૉ. મુનીતિકુમાર ચેટરજી^{૧૮} આ સંબંધે એવું માનવું છે કે યુદ્ધના સમસ્ત ઉપદેશ, જે મૂળ માગધીમાં હતા તે ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ આસપાસમાં મધ્યદેશની શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ઉતારવામાં આવ્યા, જે પછીથી પાલિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. પં. હરગોવિંદલાલ અશોકના ગિરનારના લેખ સાથે પાલિનું સામ્ય જોઈને એને પશ્ચિમ ભારતની ભાષા ગણે છે, જે પછીના સમયમાં ત્યાંથી સિલોન લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં ક્રમશઃ પાલિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૧૯}

પાલિનું પૈશાચી સાથેનું ખૂબ મજાતાપણું ધ્યાનમાં લેતાં, અને પૈશાચી ભાષા સાથે અશોકના ઉત્તરના શાકળાગ્રમદી અને પશ્ચિમના ગિરનારના લેખનું સાદર્ય જોતાં, એમ લાગે છે કે ઉત્તર અને પશ્ચિમના પ્રદેશમાં એક ટાંચે જે ભાષા પ્રચલિત હતી, જે સ્વરૂપે સંસ્કૃતની ખૂબ સ્ત્રીપ હતી અને જેમાંથી પછીના સમયમાં પૈશાચી અને શૌરસેની નીકળી, એ પાશ્ચાત્ય લોકભાષામાંથી પાલિનો ઉદ્ભવ થયો. આથી જ એ પૈશાચી શૌરસેનીને મળતી આવે છે અને અશોકના માગધીતલપત્રપૂર્વ અને દશિણના લેખોથી સુદી પડે છે. એ પંચનદ, વ્યાનર્ત અને ઉત્તરગિનીમાં થોડાક પ્રાદેશિક સ્વરૂપભેદ સામાન્ય લેક્ષામાં ઈ. સ. પૂર્વની ચારપાંચ સદીઓમાં બોલાતી હોવાનો પલ્લો સંભવ છે.

નીચેનાં ઉત્તરજોથી પાલિ ભાષાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

“ત્વં મે મુનિ । દુકં સમયં મળ્લા લાઘવિત્તં વિહરન્નિ આલ્લપ્પસ્ય
મરમ્મસ્ય મવતે । ઘય મો લાઘવો વક્કમો મેઘ મળ્લા તેનુમ્મંકમિ
ત્વમ્મંકમિત્તા મમ્મંતં દુવ્વચોત્ત ॥

કિં મૂઢ મિત્તં પુરિસસ્ય મેદ્ધં ?

કિં સુ મુલિન્ને મુગ્ધમાવહર્તા ?

કિં સુ હવે મમ્મુતરં રહને ?

૧૮. Origin & Development of the Drapadi Language.
Vol I. p. 57.

૧૯ ‘સાક્ષ્યમનદ્રાવ્યો,’ પ્રજ્ઞાનના ૮. ૧૪.

કયંજીવિં જીવિતમાહુ સેટ્ટં ? ॥” (યુત્તનિપાત, ૧૦) ૨૦

“અર્તાતે વારણસિયં વ્રહ્મદત્તે રજ્જં કારેન્તે વોધિસત્તો તસ્સ અમચ્ચરતનેં અહોસિં । વારણસીરાજા આલસિયજાતિકો અહોસિં । વોધિસત્તો રાજાનેં વોધેસ્સામીતિ એકં ઉપાયં ઉપધારેન્તો ચરતિ । અથ એક દિવસં રાજા ઉચ્ચાનેં ગન્ત્વા અમચ્ચપરિયુત્તો તત્થ વિચરન્તો એકં ગજકુમ્મં આલસિયં પાસિં ।” (ગજકુમ્મજાતક) ૨૧

પાલિની તેમ જ હવે પછી ચર્ચા કરીશું તે અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની સંપરિસ્તર સમીક્ષા કરવી અહીં શક્ય નથી. આથી દૂંકમાં જ એનાં સ્વરૂપલક્ષણો બોધે લઈશું. પાલિમાં સંસ્કૃતના વ્યંજનો લગભગ સંપૂર્ણ રીતે જળવાયા છે. ચક્ષ્વો, સેટ્ટં, વોધિસત્તો જેવા શબ્દો પાલિમાં પ્રવર્તેલા શરૂ થયેલા એકીકરણવ્યાપાર દર્શાવે છે. સાદુતરં સંયુક્ત વ્યંજનમાંથી પોચા વ્યંજનના લોપનું ઉદાહરણ છે. અમચ્ચ માં ત્ય નો એકીકરણથી જ થઇને પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર હસ્થ

૨૦ બુએ, પં એચરદાસ, એ જ, પૃ. ૧૦૬, દીપ.

સંસ્કૃત હાયા—

“એવં મયા શ્રુતં । એકસ્મિન્ સમયે ભગવાન્ આલવિકે વિહરતિ આલવકસ્ય યક્ષસ્ય ભવને । અથ સ્વહ આલવકઃ યક્ષઃ યેન ભગવાન્ તેન ઉપસંક્રમામિ, ઉપસંક્રમ્ય ભગવંતં એતદવોચત્ ॥”

“કિંસ્વિદિહ વિત્તં પુરુષસ્ય શ્રેષ્ઠમ્ ?

કિંસ્વિત્ સુચીર્ણં સુખમાવહતિ ?

કિંસ્વિદ્ ભવેત્ સ્વાદુતરં રસાનામ્ ?

કયંજીવિં જીવિતમાહુ શ્રેષ્ઠમ્ ?” (સૂત્રનિપાત, ૧૦)

૨૧. બુએ Fausboll, ‘Jātaka’ III, 140.

“અર્તાતે વારણસ્થાં વ્રહ્મદત્તે રાજ્યં કુર્વતિ વોધિસત્ત્વઃ તસ્ય અમાત્યરત્નં અભવત્ । વારણસીરાજા આલસિકજાતિકઃ અભવત્ । વોધિસત્ત્વઃ રાજાનેં વોધયિષ્યામિ એતિ એકં ઉપાયં ઉપધારયન્ ચરતિ । અથ એકસ્મિન્ દિવસે રાજા ઉચ્ચાનેં ગત્વા અમાત્યપરિવૃત્તઃ તત્ર વિચરન્ એકં ગજકુમ્મં આલસિકં અપસ્યત્ ॥”

(ગજકુમ્મજાતક)

ળન્યો છે. વારાણસિયં માં સ્વરભક્તિથી જ્યાં નું સિયં થયું છે. પ્રત્યયો તો એટલા બધા સંસ્કૃતની સમીપ છે, કે પદ્યધારણુ (morphology)માં પાલિ અને સંસ્કૃત વચ્ચે ભેદ નહીં જોવા લાગે છે. તોપણ કેટલેક અંશે પાલિમાં લોકભાષાને સહજ એવાં પરિવર્તનો જણાય છે. જેમકે વ્યંજનાંત શબ્દમૂલો (stems) અંતે અ ઉમેરાઈને સ્વરાંત યન્યાં છે, દ્વિવચનનો લોપ થાય છે, ચતુર્થીવધી અભિન્ન બને છે, આત્મનેપદનો વપરાશ ઝોછો થાય છે, પૂર્ણ બૂતકાળનું નિદર્શન મળતું નથી, અદ્યતન અને ભસ્તન બૂતકાળ વચ્ચેનો ભેદ જળવાતો નથી, ઇત્યાદિ.

અશોકના શિલાલેખોની પ્રાકૃતો—સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોની ભાષા એ પ્રાકૃતોનું સાંથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક નિદર્શન છે.

વેદકાલીન પ્રાકૃતોનું નિદર્શન જળવાયું નથી, અને પાલિ અશોકના શિલાલેખોની પછીના સમયમાં અંધરૂથ થઈ, એટલે ઐતિહાસિક ક્રમે અશોકના શિલાલેખોની ભાષા એ પ્રાકૃતોનું અદ્યતન ઉપલબ્ધ ચતુર્ જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ છે.

સમ્રાટ અશોકનું રાજ્યાભિષેકના આદમા વર્ષ પછી કલિંગ-વિજયમાં થયેલી ઘેર દિંસાને કારણે હૃદયપરિવર્તન થયું, ત્યાર પછીનાં એમનાં મર્મવિષયક મંતવ્યો, શાસનોર્ધ રાજ્યાભિષેકના તેરમા આદમા વર્ષમાં પર્વતની શિલાઓ ઉપર ઉત્તરમાં શાલગ્રામગદી (અટક પાસે), મન્ગેરા (એખોટાગાદ પાસે) અને કાસી (દેવરાઢન જિલ્લામાં), પૂર્વમાં ધૈરિ (કટક જિલ્લો) અને જાંઘણ (મંજલમ જિલ્લો), અને પશ્ચિમમાં ગિરનાર અને સોપારા એ સ્થળોએ કાતરાખ્યા છે. ૨^૨ ઉત્તરના શાલગ્રામગદી અને મન્ગેરાના લેખો અરેલીમાં, અને જાંઘણના જાંઘી

૨૨. આ લેખો પુરાતત્ત્વવિદોમાં Fourteen Rock Edicts ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંતના અશોકના મારકી, સદરામ, વૈરાટ, બદગિરિ વગેરે સ્થળોના Minor Rock Edicts, દિલી-સોપરા, દિલી-મીરાત, અલ્હાબાદ-સાસમ, ધૈરિયા, રામપૂર્ત વગેરે Pillar Edicts, અને વધુ પાસેના Major Cave Inscriptions કોઈ જાણીતા છે. આપાદિયે Fourteen Rock Edicts સાંથી મહત્વના છે.

લિપિમાં છે. ભાષાદષ્ટિએ ગિરનાર અને શાહ્યાઝગદી એક સ્વરૂપના, પાલિપૈશાચીને મળતા છે; તો બાકીના કાલ્પી, ધૈલિ-ભૈગડા વગેરે લેખો અન્ય સ્વરૂપના, માગધીને મળતા આવે છે. ઉત્તરના મન્સેરામાં બંને સ્વરૂપોનાં લક્ષણો મળે છે. નીચેનાં ગિરનાર, ભૈગડા, શાહ્યાઝગદી અને મન્સેરાના પહેલા લેખના અવતરણોથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે.

ગિરનાર	શાહ્યાઝગદી	મન્સેરા	ભૈગડા
इयं धंमलिपी	अय ध्रमदिपि	अयि ध्रमदिपि	इयं धंमलिपी
देवानंप्रियेन .	देवनप्रिअस	देवनंप्रियेन	देवानंप्रियेन
प्रियद्रसिना		प्रियद्रशिन	पियदसिना
राजा लेखापिता । रजो लिखपितु ।		रजिन लिखपित ।	लाजिना लिखापिता ।
इय न किंचि	हिद नो किंचि	हिद नो किछि	हिद नो किछि
जीवं आरभित्पा	जिवे अरभितु	जिवे अरभितु	जीवं आलभितु
प्रजोहितव्यं नच	प्रयुहोतवे नो पिच	प्रजोहितविये नोपि	प्रजोहितविये नोपि च
समाजो कतव्यो ।	समज कटव ।	च समजे कटविये ।	समाजे कटविये ।
बहुकं हि दोसं	बहुक हि दोप	बहुक हि दोप	बहुकं हि दोसं
समाजमिह	समयस्सि	समजस	समाजस
पसति देवानंप्रियो	देवणप्रियेप्रिअद्रशि	देवनंप्रिये प्रियद्रशि	द्रखति देवानंपिये
प्रियदसि राजा ।	रय दखति ।	रज दंखति ।	पिअदसी लाजा ।
अस्ति पि तु एकचा	अस्ति पि चु एकतिअ	अस्ति पि चु	अथि पि चु
समाजा	समये	एकतिय समज	एकतिया समाजा
साधुमता देवानं	ससुमते देवन	सधुमत देवन	साधुमता देवानं
प्रियस प्रियदसिनो	पिअस प्रिअद्रशिस	प्रियस प्रियद्रशिस	पियस पियद्रसिने
राजो । (Rock Edict I)	રજો ।	રજિને ।	લાજિને ।

પ્રથમ દષ્ટિએ જ ગિરનાર-શાહ્યાઝગદીના પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ અને ભૈગડાના પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ વચ્ચે કેટલુંક સ્પષ્ટ અંતર જણાશે. ગિરનાર-શાહ્યાઝગદીમાં ન્યાં ર છે (રાજા, આરમિતુ) ત્યાં ભૈગડામાં લ આવે છે (જેમકે, લાજા, આલમિતુ). ગિરનાર શાહ્યાઝગદીમાં સંયુક્ત વ્યંજનો આવે છે, જેમ કે પ્રિયદ્રસિ, કતવ્યો, તો ભૈગડામાં

લોપથી કે સ્વરભક્તિથી એમનું સ્ફુટરણ (simplification) થાય છે. જેમકે પિયદત્તિ, કટવિચે ઈવ. પ્રાકૃત (રૂના પરવતી દંત્ય વર્ણનું) મૂર્ધન્યકરણ જૈગડામાં કટવિચે, સૂપાઠાયે જેવાં રૂપોમાં નજરે પડે છે, જે ગિરનારમાં નથી. ગિરનારમાં ન, જ, અને જ એ ત્રણે અનુનાસિકા મળે છે, તે જૈગડામાં માત્ર ન જ જ મળે છે.

આમ અશોકના શિલાલેખોમાં બે સ્પષ્ટ ભાષાસ્વરૂપો (dialects)નું નિદર્શન મળે છે, એક ગિરનાર-શાદખાઝગદી અને ઘણું અંશે મન્દેરાનું પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ (western dialect) અને બીજું દાક્ષી, ધૈલી, જૈગડા, રત્નલેખો (Pillar-Edicts) અને ગાણુ શિલાલેખો (Minor Rock Edicts)માં મળતું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ (Eastern dialect). ગિરનાર શાદખાઝગદીના પાશ્ચાત્ય રૂપમાં જ અને જ અને જળવાયા છે, આદિ ચ અને ર નો લોપ થતો નથી. સંયુક્તાક્ષરોનો ર લોપાતો નથી. અકારાંત નામાદિકમાં પ્રથમા એકવચન પદાંત સો, અને ત્રાગી એકવચન પદાંત ન્હિ અને ર થી અને છે. પ્રિય અને પુત્ર જેવા સંસ્કૃત તત્સમોનો પ્રયોગ એ આ ભાષાસ્વરૂપની લાક્ષણિક વિશેષતા છે. દાક્ષી, ધૈલી, જૈગડા વગેરે શિલાલેખોનું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ સામાન્યતઃ રાજધાનીની મુખ્ય ભાષા માગધીને અનુસરે છે. મગધમાં એ મુખ્ય ભાષા તરીકે અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશોમાં રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા (lingua franca) તરીકે એ વપરાતી દશે એમ લાગે છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં જ અને જ ને રથાને કેવળ ન નો પ્રયોગ, આદિ જ નો અને મધ્યવર્તી ર નો લોપ અને આદિ ર નો જ, સંયુક્તાક્ષરના ન નો વચ્ચે ર મૂકીને સ્વર-ભક્તિથી વિરલેખ, તર અને નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં જ પ્રત્યય અને સતતમી એકવચનમાં જિ પ્રત્યય એ વગેરે અભ્યાસી શકાય.

આ બે મુખ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિલાલેખોમાં પણ કેટલાક ખરેખર ભાષાબેદ નજરે પડે છે. ઉ. ત. ગિરનાર અને શાદખાઝગદીની ભાષા એકજ પ્રકારની હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે કેટલોક મુશ્કેલ બેદ પડે

૨૩. જુએ *Emile Senart. Inscriptions of Dindavar, trans. Indian Antiquary, XXXI, 1892, p. 171.*

છે. જેમ કે ગિરનારમાં માત્ર સ્ એ એકજ દંત્ય અન્તઃસ્થ મળે છે, જ્યારે શાહ્યાઝગદીમાં એ ઉપરાંત તાલવ્ય, મૂર્ધન્ય શ્ અને પ્ અને સંયવાયા છે; ગિરનારના ત્વ અને સ્ત જેવા સંયોગો શાહ્યાઝગદીમાં એકીકરણ (assimilation) પામ્યા છે; ગિરનારના ર્થ, મ્હ કે જ્ શાહ્યાઝગદીમાં ચ અને મ થઇ જાય છે; ગિરનારનો એ શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી; નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં ગિરનારમાં મ આવે છે, તો શાહ્યાઝગદીમાં એ પ્રત્યય આવે છે; ગિરનારનો સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય મિ શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી, પણ તેને બદલે ધણી વાર સિ આવે છે; અને ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના ગિરનારના રે પ્રત્યયને સ્થાને શાહ્યાઝગદીમાં સ્તુ પ્રત્યય આવે છે. આમ અશોકના શિલાલેખોના પાશ્ચાત્ય ભાષાપ્રકારના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા બે પ્રભેદ પડે છે. પ્રાચ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિલાલેખોમાં કાલ્સી, ધૌલી, જૈગડા, સ્તંભલેખો વગેરેની ભાષા લગભગ સમાન રૂપની (પ્રાચીન મગધી) છે. માત્ર મહેસુરના અક્ષગિરિના ગૌણ શિલાલેખોમાં (Minor Rock Edicts માં) થોડીક લિખતા નજરે પડે છે, પણ તે અલગ ભાષા-પ્રભેદ (sub-dialect) ગણાવી શકાય તેવી નથી.

આમ અશોકના શિલાલેખોમાં બે મુખ્ય ભાષાસ્વરૂપો, પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય નજરે પડે છે. પાશ્ચાત્યના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા બે પ્રભેદો નજરે પડે છે એટલે ડૉ. દેવદત્ત ભાણુકર^{૨૪} સૂચવે છે તેમ અશોકના શિલાલેખોની ભાષાના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય : ઉત્તરાપચની (શાહ્યાઝગદીની; ઉત્તર પ્રદેશની પાશ્ચાત્ય), દક્ષિણાપચની (ગિરનાર, સોપારાની, દક્ષિણ બાબુની પાશ્ચાત્ય), અને મધ્યદેશની (પ્રાચ્ય, જે રજપુતાના તથા મધ્યદિંદથી પૂર્વમાં મગધ મુધી વિસ્તરેલી છે). અશોકના લેખોની મધ્યદેશની કે પ્રાચ્ય ભાષામાં પ્રભેદો નજરે પડતા નથી એટલે એમ ન માની શકાય કે અશોકના સમયમાં આ તમામ પ્રદેશમાં એકજ સ્વરૂપની ભાષા બોલાતી હતી. અશોકના પછી એક સતકે લખાયેલા અંકગિરિના શિલાલેખો, જે ધૌલી જૈગડાની નજીકજ

છે તેમની ભાષા ધૈક્ષી-જૈગડની ભાષાથી ભિન્ન છે. ખંડગિરિમાં પ્રથમા એકવચનમાં હો અને સપ્તમી એકવચનમાં ए पदान्त મળે છે; જ્યારે ધૈક્ષિ-જૈગડમાં એને સ્થાને માગધીના ए અને સિ આવે છે. આથી જ રીતે રૂપનાથ અને અલ્લાખાદતી વચ્ચે આવેલા ભારતુત (Bharbut) સ્તૂપના અશોકકલાવીન લેખોમાં માગધીતત્વ નજરે પડતું નથી જે રૂપનાથના ગૌણ સિલાલેખ અને અલ્લાખાદતી સ્તંભલેખમાં સ્પષ્ટ રીતે છે. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે અશોકના સમયમાં કલિંગ કે મધ્યદેશની ભાષા માગધી નહીં હોય પણ એ રાજભાષા તેમજ વ્યાપક ભાષા હોવાથી ત્યાં સમગ્ર શકાતી હશે. ગિરનાર-શાલ્યાગ્રગટીના લેખો મૌર્ય સામ્રાજ્યના સીમાવર્તી પ્રદેશોમાં લખાયેલા હોવાથી ત્યાં રાજભાષાને તદ્દલે પ્રાદેશિક ભાષાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

અશોકના લેખોની ભાષા એ એક વિશાળ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે તેથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી એ આ ગ્રંથની મર્યાદામાં શક્ય નથી. ૨૫

જૈન પ્રાચીન અંગ્રાંધોની અર્ધમાગધી—આ યુગની ત્રીજી પ્રાચીન ભાષા તે જૈન પ્રાચીન આચારાંગ આદિ અંગ્રાંધોની અર્ધમાગધી ભાષા છે. ભગવાન મહાવીર અર્ધમાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ૨૬ એમના ઉપદેશ અનુસાર એમના પૃથ્વર ગબ્ધધર શ્રી મુખર્માસ્વામીએ અર્ધમાગધી ભાષામાં આચારાંગ વગેરે સૂત્રાંધોની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથો સ્વેતાંજરોને મળે ઇ. સ. ૪૫૪ માં વલ્લભી નગરીમાં હમ્માશ્રમાજી દેવદિગ્ગિએ લિપિબદ્ધ કર્યા ત્યાં સુધી જૈન મુનિઓએ સ્મૃતિ-

૨૫ અશોકના સિલાલેખોની ભાષાની સવિસ્તાર ચર્ચા મડે હુમેલ.

Dahler — Epigraphia Indica, I & II.

Emile Sauter — Inscriptions of Piyadasi, Indian Antiquary, Vol XXI, 1892

E. Hultzsch — Corpus Inscriptionum Indicarum.

Vol I, 1925.

Waddell — Asoka Text & Glossary, ૯૦.

૨૬ મળવે જ સં સદ્ગતભદ્રાદ માસદ પમ્મનદરનાદ (સમગ્રપાઠાનુસં).

હુમેલ મહામહાદ્દાનને, કર્ણાટકાન, પૃ. ૧૬.

પરંપરાએ એ જાળવી રાખ્યા. યથાવત્ જાળવી રાખવાના પૂર્ણ પ્રયત્ન છતાં એ ગ્રંથો અર્થપ્રધાન હોવાથી તેમજ, જનસાધારણની કથ્ય ભાષામાં રચાયેલા હોવાથી લોકોને ધર્મોપદેશ કરતાં કરતાં પણ એમાં કેટલુંક સહજ જ પરિવર્તન થવું સ્વાભાવિક છે. ઉપરાંત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળમાં મગધમાં બાર વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ પડેલો એ દરમિયાન સાધુઓને નિર્વાહ માટે દક્ષિણના સમુદ્રતીરવર્તી પ્રદેશોમાં જવું પડેલું.^{૨૭} દુષ્કાળ પૂરો થતાં પાટલીપુત્રમાં સંઘ ફરી એકત્ર થયો અને સૂત્રગ્રંથોમાંથી જે જે સાધુને જે જે યાદ હતું તે એકત્ર કરીને અગિયાર અંગગ્રંથો સંકલિત કર્યા.^{૨૮} દક્ષિણમાં લાંબા કાળ સુધી વસેલા સાધુઓની ભાષા ઉપર મહારાષ્ટ્રીની સારી પેઠે છાયા પડી હતી, આથી એમની સ્મૃતિ ઉપરથી આકલન કરેલા અંગગ્રંથોની ભાષા મગધ આદિની માગધી જેવી ભાષાઓ કરતાં દક્ષિણની મહારાષ્ટ્રી ભાષાને વધારે મળતી આવે છે. વલભી અને મથુરામાં ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં આ ગ્રંથો લિપિબદ્ધ કરવાને મુનિસંમેલનો થયેલાં અને એમાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી મુનિઓ આવેલા. એથી લિપિબદ્ધ અંગગ્રંથોમાં એક જ ગ્રંથમાં ઘણીવાર લિન્ન લિન્ન ભાષાસ્વરૂપોનું નિદર્શન મળે છે. આથી જ ઇ. સ. ની સાતમી સદીમાં જિનદાસગણિએ એમની નિશીથ-ચૂર્ણિ માં અર્ધમાગધીની ‘મગધના અર્ધ પ્રદેશની ભાષામાં ગ્રથિત તે અર્ધમાગધી, અથવા અઢાર દેશી ભાષાસમૂહ તે અર્ધમાગધી’ એવી વ્યાખ્યા બાંધી છે.^{૨૯} એકંદરે પાટલીપુત્રના સંમેલન પછી અંગગ્રંથોની ભાષામાં ખાસ મૂલ્યગત પરિવર્તન થયું હોવાનો સંભવ નથી.

આ અર્ધમાગધીમાં માગધી કરતાં સામાન્ય પ્રાકૃત સાથે અધિક મળતા-પણું હોવાથી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોએ એને પ્રાકૃતનું

૨૭. જુઓ આ સંબંધમાં Annual Report of Asiatic Society, Bengal, 1893 માં Dr. Hoernle નો લેખ.

૨૮. સ્થવિરાવલીચરિત સર્ગ-૯, શ્લો. ૫૫-૫૯; પાદઅસદ્ ૦ ઉપોદ્ઘાત ૦ પૃ. ૨૦ ઉપર ઉદ્ધૃત.

૨૯. ‘મગહદ્ધવિસયમાસાણિવદ્ધં અદ્ધમાગહં, અઢારસદેસીમાસાણિયયં વા અદ્ધમાગહં,’ નિશીથચૂર્ણિ.

એક સ્વરૂપ ગણ્યું છે. પ્રાચીનમાં સમવાયાંગ, આપખાતિક અને પ્રજાપના સૂત્રમાં એને અર્ધમાગધી ભામ આપ્યું છે, તો સ્થાનાંગ સૂત્રમાં અને હેમચંદ્રાચાર્ય આદિએ એને ઋષિભાષિતા કે આર્ષ પ્રાકૃત ભાષા કહી છે. અર્ધાચીન ભાષાપંડિતોમાં યાકોબી એને જૈન મહારાષ્ટ્રી કે પુરાતન મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓળખાવે છે. વિશેષ યાકોબીના મતનો અસ્વીકાર કરી, સૂત્રગ્રંથોની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતથી કેટલીક વિશેષતા જોઈને એને આર્ષ પ્રાકૃત કે અર્ધમાગધી કહે છે. પં. જેચરદાસના મત ૨૦ પ્રમાણે પ્રાચીન અર્ધમાગધીને સ્વતંત્ર ભાષા ન ગણતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અંતર્ગત ગણવી જોઈએ, કારણ કે પ્રાચીન અર્ધમાગધીમાં મહારાષ્ટ્રી કરતાં કેવળ જેચર રૂપાની જ વિશેષતા છે. તેમાં માગધીનાં તત્ત્વો નથી, કે નાટકવ્યાકરણાદિકની અર્ધમાગધી સાથે મળતાપણું નથી, નેમજ કેટલાક પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો અને હેમચંદ્રાચાર્ય એનો પ્રાકૃતથી જ નિર્દેશ કરે છે. પં. જેચરદાસના આ મતનું ખંડન કરતાં પં. હરગોવિંદદાસ ૩૧ જણાવે છે કે સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં પ્રાચીન અર્ધમાગધીની વિશેષતાઓ ઘણી અને નોંધપાત્ર છે; અને નાટકોની અર્ધમાગધીથી પ્રાચીન અંગ્રંથોની અર્ધમાગધી ઘણી પ્રાચીન છે તેથી ભગવાન શુદ્ધનો મૂળ માગધીમાં કહેલો મૂળોપદેશ જે ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોમાં સંગૃહીત થયો છે તેની પાસે ભાષા જેમ વ્યાકરણાદિકની માગધીથી પુરાતન હોઈ જુદી પડે છે, તેમ અંગ્રંથોની અર્ધમાગધી ભાષા નાટકાદિકની અર્ધમાગધીથી જુદી પડે છે; તેમ પ્રાચીન ગદ્યો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતમાં અન્તર્ગત કરે છે ત્યાં તેમને પ્રાકૃતનો કથ્યભાષા કે લોકભાષા એવો વ્યાપક અર્થ મળે છે, જેને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના અર્ધમાં સંકુચિત કરવો શક્ય નથી.

ખરું જોતાં જૈન અંગ્રંથોની અર્ધમાગધી એ ઇ. દોર્નલ કહે છે તેમ પ્રાકૃતનું આર્ષ સ્વરૂપ છે. જેમાંથી નાટકોની, મહારાષ્ટ્રી અને નાટકાદિકની અર્ધમાગધી ઉદ્ભવે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય એમના

૩૨ જુએ પ્રાકૃતવ્યાકરણ, પ્રસ્તાવના.

૩૧ જુએ પાટશ્મદ* પ્રસ્તાવના.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સ્થળે સ્થળે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમને આર્ષ નામથી ઓળખાવ્યાં છે. એમના મત પ્રમાણે આર્ષ પ્રાકૃત એ પ્રાચીન રૂપ છે, જેમાંથી સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉદ્ભવ્યું છે. આર્ષ પ્રાકૃતને અર્ધભાગધી નામ મળવાનું કારણ નિશીથ-ચૂર્ણિકાર કહે છે તેમ એની મગધના અર્ધપ્રદેશમાં (શૂરસેન અને મગધની વચ્ચેના અન્તરાલ દેશમાં) થયેલી ઉત્પત્તિ એ હોઈ શકે. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મુનિઓએ દક્ષિણમાં કરેલા સ્થલાંતરથી એમણે સ્મૃતિમાં સંધરેલા અગ્રગ્રંથોમાંથી માગધી-શૂરસેનીનાં લક્ષણો લુપ્ત થઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં લક્ષણો પ્રવેશ્યાં હોવાં સંભવિત છે. આ પ્રશ્નનો અર્ધભાગધીની વ્યુત્પત્તિ તથા મહારાષ્ટ્રીના સંબંધવાળો વિવાદસ્ત લાગ છોડી દઈએ તો એમ લાગે છે કે અર્ધભાગધી એ અશોકના લેખોની આસપાસના સમયની, ખૂબ ખેડાયેલી, સમૃદ્ધ, સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં ઉચ્ચારપ્રક્રિયામાં સંસ્કૃતની વધારે સમીપ એવી, પ્રાચીન (ધણું કરીને મગધના પશ્ચિમ ભાગની ને મધ્યદેશની) ભાષા છે.

અર્ધભાગધીનો ઉદયકાળ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને મતે ઇ. સ. ની ખ્રીષ્ટ સદી, ડો સુતીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. ની ત્રીજી સદી, ને ડો. યાકોબીના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વેની ચોથી સદી છે. લ્યુડસે પ્રસિદ્ધ કરેલાં અશ્વધોષનાં નાટકો જે ઇ. સ. ની પહેલી સદીમાં રચાયેલાં છે તેમાંની જૈન અર્ધભાગધીના નિદર્શન ઉપરથી પં. હરગોવિંદદાસ યાકોબીના મતને સ્વીકારે છે.

નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રાચીન અર્ધભાગધીની વિશેષતાઓનો ખ્યાલ આવશે.

“सुयं मे आउसं ! तेणं भगवता एव मक्खातं इह—मेगोसिं णो सण्णा भवति, तं जहा—पुरत्थिमातो वा दिसातो आगतो अहमंसि ? दाहिणातो वा दिसातो आगतो अहमंसि ?

—(આચારાંગ સુત) ૩૧અ

૩૧અ “श्रुतंमया आयुष्मन् । तेन भगवता एवमाख्यातम् इह एकेषां न संज्ञा भवति, तद्यथा—पूर्वस्याः वा दिशायाः आगतः अहमस्मि ? दक्षिणस्याः वा दिशायाः आगतः अहमस्मि ?”

(આચારાજ્ઞસૂત્ર)

પ્રાચીન અર્ધમાગધીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક નો ગ અને ધળે સ્થળે ત કે ચ થાય છે. (આરાધક—આરાદ્ય), અનાદિ અસંયુક્ત ન ને જ ના સ્થાનમાં ત અને ચ થાય છે (નારાચ—નારાત), સ્વરો વચ્ચેના દ નો ત થાય છે કે દ કાયમ રહે છે (યદા—જતા), સ્વર-મધ્યવર્તી ચ કાયમ રહે છે અથવા ત થાય છે (સામાયિક—સામાતિત), પુલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનમાં ધલુંખરું ઇ, અતુથી એકવચનમાં જાણ, જ્ઞાત, તૃતીયા એકવચનમાં સા, સપ્તમી એકવચનમાં સિં થાય છે, બૂતકાળ બહુવચનમાં ઇયું, અને તુમ ને સ્થાને હજાણ કે હજીતે આવે છે, ઈં.

ઉપરની પૂર્વયુગની પ્રાકૃતોમાંથી વિદ્યાસ પામીને ઉત્તરયુગની વ્યાકરણ-નાટકાદિકની પૈશાચી, શૌરસેની, માગધી, મદારાષ્ટ્રી ઈં (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી) પ્રાકૃત ભાષાઓ નીકળી છે. ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોનો આરંભ વરુચિના પ્રાકૃતપ્રદાશ અને ગુણાલ્યની બૃહદ્વ્યાથી અર્થાત્ ઇસવી સનના આરંભની આસપાસથી ગણી શકાય. ક્રમશઃ એમનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોની ચર્ચા કરીએ.

પૈશાચી—ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોમાં પૈશાચી કદાચ સૌથી પ્રાચીન હોય એમ સંસ્કૃત સાથેની એની સમીપતા જોતાં લાગે છે. ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું ઐનિદાસિક નિદર્શન પણ એનું જ મળે છે. એ પૈશાચીમાં લખાયેલી ગુણાલ્યની બૃહદ્વ્યા નાથ પામી છે, પણ એના દોમેન્દની બૃહદ્વ્યામંજરી અને સોમદેવચિત કથાસરિત્સાગર એ સંસ્કૃત અનુવાગે અવશિષ્ટ છે, તેમ જ કુવલયમાલા, કાવ્યાદર્શ, દયારપદ, દર્શનચિત, વાસવદત્તા ઇં ગ્રંથોમાં એના સંબંધે સંખ્યાગ્રંથ ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે. પૈશાચીનું નિદર્શન વરુચિ, હેમચન્દ્ર, લક્ષ્મીપદ ચમેરેનો પ્રાકૃત વ્યાકરણ, અને હેમચન્દ્રાચાર્યના કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃત કથાકથ) માં અને યજ્ઞપાલના મોદરાજપરાજય એ નાટકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પૈશાચીને આલંકારિક અને વૈવાકરણ્યે વિદ્યાસ, રાજસ અને નીચ જાતની ભાષા ગણી છે. લક્ષ્મીપદે મદમાયાગ્નિદ્રામાં પૈશાચીને પાંચ, કેદ, બૃહદ્વ્યા વગેરે વિદ્યાસ રેશની જાણ કરી છે. માર્કંડેય

પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પૈશાચીના કૈકય, શૌરસેન અને પાંચાલ એવા ત્રણ પ્રભેદ દર્શાવે છે, અને કૈકયને શૌરસેન અને પાંચાલ પૈશાચીની પ્રકૃતિ તરીકે ઝોળખાવે છે. માર્કડેયનો મત સાચી વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. મહાભારતમાં પણ કાશ્મીર, ઉરસ, પૈશાચ, કામ્બોજ, દરદ અને શક લોકોનો સાથે ઉલ્લેખ મળે છે, જે ઉપરથી પિશાચ લોકોનું નિવાસસ્થાન ઉત્તરના કોઇ પ્રદેશમાં હતું એમ જણાય છે. માર્કડેયના અને આ ઉલ્લેખ પરથી સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશોને પિશાચ દેશ ગણે છે. ડૉ. હૉર્નલના મત પ્રમાણે દ્રાવિડિયન વગેરે પ્રાચીન લોકો જે રીતે આર્યભાષાઓને વિકૃત કરીને બોલતા તે જ પૈશાચી ભાષાસ્વરૂપ. ૨૨ આ મત પ્રાચીન વૈયાકરણો વગેરેના પુરાવાથી વિરુદ્ધ જાય છે. વિદ્વાનો તો બહુધા ગ્રિયરસનનો મત જ માન્ય રાખે છે.

વરરુચિ શૌરસેનીને પૈશાચીની પ્રકૃતિ કે મૂલ ગણે છે. આ ઉપરથી શૌરસેનીમાંથી જ વિકાસ પામીને પૈશાચી ઉદ્ભવી એમ ન લેતાં પૈશાચી એ શૌરસેનીના સમાન સ્વરૂપની ભાષા છે, અને એણે શૌરસેનીમાંથી ધણા તત્સમો લીધા હશે એમ સમજવું વધારે સચુકિતક છે. પૈશાચીની ઉત્પત્તિ હિન્દના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વેદકાલમાં જે પ્રાકૃત ભાષા પ્રચલિત હશે તેમાંથી થઇ હોવાનો સંભવ છે. પૈશાચીનું હિન્દના સીમાવર્તી વાયવ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પત્તિસ્થાન, અને એનું અન્ય પ્રાકૃતો કરતાં કંઈક અંશે પ્રાચીન ઇરાનિયન ભાષા તરફ વલણ બંને સૂચક છે.

પૈશાચીનું પૂર્વયુગનું નિદર્શન ગુણાદ્યની બૃહત્કથા નાશ પામવાથી મળતું નથી. વ્યાકરણ નાટકાદિકમાં જે પૈશાચી મળે છે તે ઉત્તરયુગનું નિદર્શન છે. નીચે હેમચન્દ્રાચાર્યના કુમારપાલચરિતમાંથી પૈશાચીનું અવતરણ આપ્યું છે એ ઉપરથી એના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

પઞ્ચાન રાચિવા ગુનનિધિના રજ્જ્વા અનજ્જ-પુજ્જેન ।

ચિન્તેતત્ત્વં મત્તનાતિ-વેરિનો કિલ્લ વિજેતત્ત્વા ॥ ૬

સુદ્ધાકસાય-હિતપક-જિત-કરન-કુતુમ્બ-વેસટો યોગી ।

મુક્ક-કુટુમ્બ-સિનેહો ન વલતિ મન્તુન મુક્ક-પતં ॥ ૭ ૩૩

(કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૮)

આ ઉપરથી પૈશાચીનું ભાષાસ્વરૂપ જણાશે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે પૈશાચીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો^{૩૪} આપીને યાદીના સ્વરૂપમાં એને શૈર-સેનીની સમાન કહી છે. એમાંનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં ૩, ન્ય કે પ્ય ના સ્થાનમાં જ, જ ને સ્થાને ન, ર ને સ્થાને ત, લ નો ળ, ટ નો વૈકલ્પિક તુ, સાદશ આદિના ચાતિમ વગેરે, અક્ષરાંત પંચમી એકવચનમાં આવે પ્રત્યય (જિનાતો), ભવિષ્ય ત્રીજે પુરુષ એકવચનમાં એવ્ય પ્રત્યય (હુંવ્ય), સંબંધક ભૂતકૃદંતના ત્ત, વ્યૂત, દૂત પ્રત્યયો; (મન્-મન્તુન; નળ-નત્યૂન, નદૂન) ૬૦ ગણાવી શકાય.

આચાર્ય હેમચન્દ્રે અને એમને અનુસરીને લક્ષ્મીધરે એમનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ચૂલિકાપૈશાચી નામનો એક પૈશાચીનો ભાષા પ્રમેદ દર્શાવ્યો છે. જેમાં વર્ગીય તૃતીય અને ચતુર્થ અંજનોને સ્થાને દ્વગ્નઃ પ્રથમ અને દ્વિતીય (નગર > નકર, મધુર > મધુર ૬૦), અને ર ના સ્થાનમાં વિકલ્પે લ (રુદ > રહ, રુહ) એ બે વર્ણવિકાર સિવાય પૈશાચીથી અન્ય કોઈ ભિન્નતા નથી. અન્ય વ્યાકરણો આ લક્ષણોનો પૈશાચીનાં લક્ષણોમાં જ અંતર્ભાવ કરી ચૂલિકાપૈશાચી નામની જુદી વિશિષ્ટ ભાષા માનતા નથી. એટલે ચૂ. પૈ. નો પૈશાચીમાં જ સમાવેશ કરવો ઉચિત છે.

શૈરસેની—શરતનાટપશાખની પ્રજાસિક્ષા અનુસાર નાટકોનો પ્રાકૃત મહાભાગ શૈરસેનીમાં રચાયો છે. અશ્વમેધનાં નાટકોમાં એક પ્રકારની શૈરસેનીનું આપી જૂનું નિદર્શન મળે છે. એનું પૂર્વપ્રાચીન

૩૩ અરેફત ભાષા—

પ્રત્તનાં રક્ષ મુનનિજિત રક્ષા મન્મયપુષ્પેન ।

ચિન્તયિત્વ્ય મદનતિર્પરિણઃ કિન્ન વિદેવચ્ચાઃ ॥ ૬ ॥

મુક્ક-પામદ-સ્વમિગદ્ગન્ન-કુટુમ્બનેષ્ટ મોર્ગા ।

મુલ્લ-કુટુમ્બનેષ્ટઃ ન દલનં (અમાવાસી) મન્તા મંદાવનં ॥ ૭ ॥

૩૪ પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ૮-૪-સ્ત્રુ. ૩૦૩-૩૨૩

પ્રાકૃત અર્થાત્ પાલિ અશોકલેખો અને અંગ્રથોની અર્ધભાગથી જેવું સ્વરૂપ જણાય છે. ત્યારપછી ભાસ-કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકોમાં જે શૌરસેનીનાં નિદર્શનો મળે છે તે ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતનાં સ્વરૂપનાં છે. કપૂરમંજરીનો સમગ્ર ગદ્યભાગ શૌરસેનીમાં રચાયેલો છે. ઉપરાંત વરુચિ, હેમચંદ્ર, માર્કંડેય વગેરે પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટિકા અને અન્ય સ્ત્રીપાત્રોને માટે શૌરસેની પ્રયોજવી એમ કહ્યું છે. વળી ભરતે વિદૂષકની ભાષા પ્રાચ્યા જણાવી છે, જે માર્કંડેયે આપેલાં લક્ષણો ઉપરથી શૌરસેનીથી ભિન્ન નથી લાગતી.

શૌરસેનીની ઉત્પત્તિ એના નામ ઉપરથી સૂચવાય છે તેમ શૌરસેન અર્થાત્ મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી (જેમાં પૂર્વ પંજાબનો પણ સમાવેશ કરી શકાય) થઈ છે. વરુચિ સંસ્કૃતને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ (મૂળ કે પ્રભવસ્થાન) કહે છે. એ જ રૂપમાં તો એ વિધાન સાચું નથી; પણ એટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું પડે તેમ છે કે અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ શૌરસેનીનું સંસ્કૃત સાથે અધિક સામ્ય છે. શૌરસેનીના ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી સુનીતિબાણુ માને છે કે શૌરસેની એ વેદકાલીન પ્રાકૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વચ્ચેનું સ્વરૂપ છે, જેમાંથી પરવતી સમયમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિકસી છે.^{૩૫} આમ વેદયુગમાં મધ્યદેશ કે પંજાબમાં જે ભાષા પ્રચલિત હતી, તેમાંથી શૌરસેની ઉદ્ભવી છે. શૌરસેની અને પૈશાચી બંનેમાં અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ કેટલુંક સાદસ્ય છે, તેમ જ બંને અશોકના લેખોના પાશ્ચાત્ય ભાષા-સ્વરૂપને મળતી આવે છે એ આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરે છે.

ઉત્તરકાલીન શૌરસેની, જેનું નિદર્શન ભાસ-કાલિદાસનાં નાટકોમાં અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં મળે છે, તેનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. ના આરંભથી ગણી શકાય.

નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી શૌરસેનીની સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કરતાં જે વિશેષતા છે તે જણાશે.

શકુન્તલા—(સરોપમિવ) અણસૂણ ગમિસ્સં અહં ।

અનસૂયા—કિંણિમિત્તં ।

શકુન્તલા—ઇમં અધંચદ્વપ્પલાવિણિ પિઅંવદં અજ્ઞાણ ગોદમીણ
ણિવેદહસ્સં ।

અનસૂયા—સહિ, ણ જુત્તં અકિદસકકારં અદિહિવિસેસં વિસજ્ઞિઅ
સચ્છન્દદો ગમણં ।

(અભિષેકાનશકુન્તલ, અદ્દ ૧) ૩૬

સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં શારસેનીમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ છે :
અનાદિ અસંયુક્ત ત નો દ થાય છે અને દ લોપ પામ્યા વિના
કાયમ રહે છે, (ગૌતમ્ય > ગોદમીણ), ચ નો હ કે ધ થાય છે
(અતિથિ > અદિહિ, નાય > નાપ), ચ નો ચ્ય કે જ્ઞ થાય છે
(ભાર્યાય > અજ્ઞાણ), પંચમી એકવચનમાં દો અને દુ પ્રત્યય આવે
છે (જિણાદો), વર્તમાન ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં દિ અને દે પ્રત્યયો
આવે છે (વિરમદિ, મન્તેદિ), ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય પૂર્વે સ્તિ આવે
છે (હસિસ્સિદિ), સંબંધક ભૂતકૃદંતમાં દ્વજ (વિસજ્ઞિઅ), દ્વજ (પટિદ્વજ),
અને ત્તા (પટિત્તા) પ્રત્યયો લાગે છે, ૬૦.

દિગંબર જૈનોના પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથોમાં એક પ્રકારની
શારસેનીનું નિદર્શન મળે છે, જેને 'જૈન શારસેની' એનું નામ આપવા-
માં આવ્યું છે. એમાં ઉપર જણાવેલાં શારસેનીનાં અને આમળ
નિદર્શ કરેલાં અર્ધભાગધીનાં એમ લક્ષણો જોને નજરે પડે છે.

માગધી—માગધીનું કૌથી પ્રાચીન ઉદાહરણ અશોકના પૂર્વ
પ્રદેશના ધારિ જૈનગણ વગેરે શિલાલેખો અને દિલ્લી-મિરત, અલાહાબાદ,

૩૬ સંસ્કૃત ડાયલ—

શ-અનસૂદ, ગમિસામ્યહમ્ ।

અ-કિંણિમિત્તમ્ ।

શ-અમાનયંચદ્વપ્પલાવિણં પ્રિઅંવદામચ્ચાયં ગૌતમ્યં નિવેદહિસસિ ।

અનસૂયિ, ણ જુજ્ઞાનણ્ણમ્ અકિદસકકારં અદિહિવિસેસં વિસજ્ઞિઅ સચ્છન્દદો

ગમણમ્ ।

લૌરિયા વગેરે સ્થળોના સ્તંભલેખોમાં મળે છે. એમાંથી વ્યાકરણાદિકની ઉત્તરકાલીન માગધી ઉદ્ભવી છે, જેનું સાથી જૂનું નિર્દર્શન અશ્વધોષનાં નાટકના અવશિષ્ટ ખંડો (fragments) માં મળે છે. ત્યારપછીનાં નાટકોમાં વરુચિ, ચંડ, હેમચન્દ્રાદિકનાં વ્યાકરણોમાંનાં માગધીનાં ઉદાહરણ લક્ષણાદિક આપ્યાં છે, પણ મહારાષ્ટ્રી પદ્યસાહિત્ય કે શૌરસેની ગદ્યસાહિત્યની સરખામણીમાં ઉત્તરયુગની માગધીમાં સાહિત્ય તદ્દન નજીવું છે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકમાં અંતઃપુરનિવાસીઓ, હસ્તિપાલક, અશ્વરક્ષકો વગેરે માટે માગધી ભાષા પ્રયોજવાનું જણાવ્યું છે. માર્કંડેયાદિ વૈયાકરણોએ રાક્ષસ, ભિક્ષુ, ક્ષપણક, દાસ (ચિટ) આદિ પાત્રો માટે પણ માગધી પ્રયોજ્ય ગણી છે.

માગધી ધ્રુવના કાળથી લગલગ ઇ. સ.ના આરંભ સુધી મગધ અને અને આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશોની સ્વભાષા ઉપરાંત રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા પણ હતી. આથી જ અશોકના લેખોમાં જ્યાં માગધી સ્વભાષા નહોતી એવા ધણા પ્રદેશોમાં પણ માગધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરકાલની માગધીની ઉત્પત્તિ વેદકાલીન પ્રાચ્ય ભાષા, જેમાં ર નો લ્ થવાનું અને એકીકરણ (assimilation) થવાનું સ્પષ્ટ વલણ નજરે પડે છે તેમાંથી અશોકના લેખોની પ્રાચ્ય ભાષા (eastern dialect) દ્વારા થઈ છે એમાં સંશય નથી. મગધની આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશો એ માગધીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઉત્તરકાલની માગધીનો આરંભ અશ્વધોષનાં નાટકોમાંથી અર્થાત્ ઇ. સ. ના આરંભથી ગણી શકાય.

વરુચિ, માર્કંડેય, હેમચન્દ્રાદિ વૈયાકરણો માગધીની પ્રકૃતિ તરીકે શૌરસેની જણાવે છે. પણ વસ્તુતઃ જાને સમકાલીન ભગિનીભાષાઓ (sister languages) છે, જેમનાં મૂળ વેદકાલીન ઉદ્ભવ્ય પ્રાચ્ય ભાષાભેદ સુધી પહોંચે છે, અને જેમાંથી પરવર્તી કાલની મહારાષ્ટ્રી જેવી ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે.

નીચેનાં એ ઉદાહરણો પરથી માગધીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જણાશે.

૧ રાક્ષસી—(વિકૃતં વિદ્યસ્ય સપરિતોષમ્) હૃદમાણુગમેગમોક્ષમે
કુંભશદ્દશં વશાદિ શંચિષ્ અણિશં ચ પિવામિ શોણિશં । ચલિશદ્દશં શમલે
હુર્વાઅદુ । (નૃત્યન્તો સપરિતોષમ્) જદ્દ સિંધુલાઅવહદિઅદ્દે વિગ શમલરુમ્મ
પાદિવજ્જદ્દ અંજ્જુણે તદો પજ્જસમલિદકોદાગાલે મંગશોણિણદિ મે ગેદ્દે
હુવિસદ્દ । ૩૭ (વેળીસંહાર, અદ્દ ૩)

૨ લહશ-વશ-નમિલ-શુલ-શિલ-વિગલિદ-મન્દાલ-ત્તાયિદંદિ-યુગે ।
વીલ-યિણે પન્નવાલદુ મમ શયલમવય્ય-ચમ્માલં ॥ ૩૮

(સિદ્ધદેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૮૮)

પ્રાકૃત વૈયાકરણો ભાગધીની શૌરસેનીથી વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવી,
બાકીના અંશોમાં એને શૌરસેની અને સામાન્ય પ્રાકૃતની સમાન ગણે
છે. ભાગધીની શૌરસેનીથી જુદી પાડતી વિશેષતાઓમાં ર નો નં
(વર્ષ > વલિશ, રમસ > લહશ), અન્તઃસ્થનો સર્વત્ર જ (માણુ >
માણુશ, માંસ > મંગ), ટ્ઠ ને ટ્ઠની જગાએ સ્ઠ (પટ્ટ > પસ્ટ, મુટ્ટુ >
મુસ્ટુ), સ્થ ને થની જગાએ સ્થ (ઉપાસ્થિત > સ્થસ્થિદ, અર્થ >
અસ્થ), જ અને ય ને સ્થાને ય (અવય > અવય્ય), વ્ય, વ્ય, ષ,
ની જગાએ વ્ય (અન્ય, પુણ્ય ને પ્રજા ના અવ્ય, પુવ્ય ને પવ્યા)
અને છ ને સ્થાને ક્ષ (ગચ્છતિ > ગચ્છટિ), અને ક્ષની જગાએ
સ્ક, અકરંત પ્રથમા એકવચનમાં ણ (સનરો > શમલે), પદ્ધી
એકવચનમાં સ્ત કે આદ (શોણિતસ્ય > શોણિદાદ) અને બહુવચનમાં
આણં કે આદં (નરેન્દ્રાણાં > નલિન્દાણં), અને અદં તું દમે ઇં ધામ છે.

૩૭ સંસ્કૃત ટાપા—

રા—હૃતમાણુપાંસમેજને શુભમદ્દશં વસામિઃ સંનિવમનિશં ચ પિવામિ
શોણિતમ્ । વર્ષશનં સનરો મયતુ । ચદિ મિન્નુરાજયંદિવન દ્ય સનરકર્મ
પ્રતિપચતેડ્ઙુનસાતઃ પર્યામનરિત્તોદ્રગારં માંસગોલિયંમે ચદ્દં મવિવ્વમિ ।

૩૮ સંસ્કૃત ટાપા—

રમસવસનમ્મુરુમિરોવિગલિતમન્દારરામિનાંપ્રિયુગઃ ।
વીરજિનઃ પ્રજાલ્યન્તુ મમ ગદ્દમં અવયદ્દમ્મસન્ન ॥

ભરત, માઈડેય વગેરેએ જે શાકરી, ચાંડલી, શાખરી, ટાકરી વગેરે ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની માગધીથી વિભિન્નતા ન હોવાથી એમને માગધીમાં જ અન્તર્ગત ગણવી જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત—‘પ્રાકૃત’ શબ્દથી સાધારણ રીતે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત જ સમજવામાં આવે છે. ચંડ સિવાયના સર્વ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ મહારાષ્ટ્રીને મુખ્ય કે વ્યાપક પ્રાકૃત ગણી છે અને ચંડે પણ અન્ય ભાષાઓની સાથે સાથે મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો તો આપ્યાં છે જ. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રાકૃત વૈયાકરણો એને વ્યાપક પ્રાકૃત ગણીને ‘પ્રાકૃત’ એ સામાન્ય નામથી જ એનો નિર્દેશ કરે છે.

મહારાષ્ટ્રીનું પ્રાચીન નિર્દર્શન મળતું નથી. એનું ભાષાસ્વરૂપ, વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓ જોતાં એ પૂર્વકાલની પાલિ, અર્ધમાગધી કે ઉત્તરકાલના આરંભની પૈશાચી, શૌરસેની જેટલી પ્રાચીન લાગતી પણ નથી. આગળ ચર્ચા કરી તેમ જો. સુનીતિકુમાર જેવા ભાષાવિદો એની ઉત્પત્તિ શૌરસેનીમાંથી વ્યાવૃત (open) ઉચ્ચારણ તરફ વલણ વધવાથી થયેલી જણાવે છે. ચંડના વ્યાકરણમાં વ્યંજનલોપનાં થોડાં ઉદાહરણો મળે છે, તે ઉત્તરકાલની મહારાષ્ટ્રીના ઉદ્ભવનું સૂચન કરે છે. વરરચિમાં મહારાષ્ટ્રીની વધારે વિશેષતાઓ મળે છે, અને હેમચંદ્રાચાર્ય અને એમના પરવર્તી વૈયાકરણોમાં તો મહારાષ્ટ્રીની સમીક્ષા એટલી વ્યાપક રૂપે કરવામાં આવી હોય છે કે એથી લગભગ સમગ્ર ગ્રન્થ રોકાઈ જાય છે.

વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓથી મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપ એટલું સુકુમાર બન્યું છે કે એ કાવ્યરચના માટે પ્રાકૃત કવિઓને અત્યંત અનુકૂળ પાલન થઈ પડ્યું છે. એથી જ એમાં રાવણવહો, ગડઢવહો, સેતુવંધ, કુમારપાલચરિત્ર જેવાં કાવ્યો, ગાથાસત્તસર્ગ ને વજ્જાલગ્ગ જેવા સૂક્તિસંગ્રહો, કર્પૂરમજ્જરીનો પદ્યભાગ વગેરે પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત રચનાઓ થઈ છે. મહારાષ્ટ્રીની કાવ્યાનુકૂલતા એટલી પ્રસિદ્ધ હતી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયિકા વગેરે સામાન્ય વાતચીતમાં (ગદ્યમાં) શૌરસેની બોલનારાં પાત્રો પણ પદ્યમાં બોલતી વખતે મહારાષ્ટ્રીમાં બોલતાં. આમ એની સુકુમારતાથી એમાં

કાવ્યરચના વિશેષ થવા લાગી અને કાવ્યમાં એનો સતત પ્રયોગ થવાથી એનું સ્વરૂપ વધારે ને વધારે કામલ બનતું ગયું.

મહારાષ્ટ્રીનો ઉલ્લેખ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નથી. કદાચ ભરતે 'દક્ષિણાત્યા' નો નિર્દેશ કર્યો છે એ મહારાષ્ટ્રીનો જ સૂચક હોય. પરંતુ માર્ક'ડેયમાં 'મહારાષ્ટ્રીનો સ્પષ્ટ, દક્ષિણાત્યાથી ભિન્ન એવો ઉલ્લેખ મળે છે. દંડી એને 'મહારાષ્ટ્રાશ્રયા પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત' ભાષા તરીકે જાણખાવે છે, જે એનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને મધ્યવ દર્શાવે છે. ડૉ. લોર્નાલ મહારાષ્ટ્રીને મહા કે વિશાળ રાષ્ટ્રની, અર્થાત્ રાજપૂતાના તથા મધ્યદેશ જેવા વિશાળ પ્રદેશની ભાષા કહે છે એ સંભવિત લાગતું નથી. સર લ્યોર્ડ શિપર્સન એને મહારાષ્ટ્રીની ભાષા ગણે છે, જેમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા મરાઠી ઉદ્ભવી છે. આ મત દંડીના વચન સાથે સુસંગત હોઈ વિદ્વાનોએ એ માન્ય ગણ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે પ્રાકૃત વैयाકરણો મહારાષ્ટ્રીનો 'પ્રાકૃત' તરીકે નિર્દેશ કરી એની સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. આપણે પ્રકરણના અંતરંગમાં જ જોયું તેમ સીધી સંસ્કૃત કે વૈદિક ભાષામાંથી નહીં પણ તે સમયની સામાન્ય જનતાની ભાષામાંથી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમાંય કાલક્રમ પ્રમાણે ગોણીએ તો વૈદિકની સમકાલીન પ્રથમ ચરની પ્રાકૃત લોકભાષા > પાંડિ, અશોકના લેખોની ભાષા, અર્ધમાગધી > પૈશાની, શારસેની, માગધી > મહારાષ્ટ્રી એમ સર્ગંગ ભાષાવિકાસની સાંકળ ગોણી રાકાય. આજના સ્વરૂપની મહારાષ્ટ્રીનો ઉદ્ભવ ઉત્તરકાલના મધ્ય ભાગમાં થયેલો જણાય છે.

મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો, જેનો વિસ્તાર પ્રાકૃત વ્યાકરણોના મોટા ભાગમાં પચસોએ હોય છે, તે સર્વ અહીં આપવાં શક્ય નથી; એ માટે તો સિદ્ધ હેમચન્દ્ર જેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો જેવાં લેખો. અહીં તો મહારાષ્ટ્રીની ખાસ લક્ષણિક એવી થોડીક વિશેષતાઓ સૂચવીને અંતોષ માનવો પડશે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રીનાં થોડાંક ઉદાહરણો લેઈએ.

- (१) 'सयलाओ इमं वाया वसंति एत्तो य णेति वायाओ ।
एंति समुदं चिय णेति सायराओ चिय जलाइं ॥' (गण्डवहो, गाथा ९३)
- (२) 'सोहइ विमुद्धकिरणो गअणसमुद्धम्मि रअणिवेलालगे ।
तारामुत्तावअरो फुडविहाडिअमेहसिप्पिसंपुडो ॥' (सेतुबंध, १-२२)
- (३) परुपो सञ्जकअबंधो पाउअबंधोवि होइ सुउमारो ।
पुरिसमहिलाणं जेत्तिअभिहंतरं तेत्तिअ मिमाणं ॥ (कर्पूरमञ्जरी, १)
- (४) 'उअ णिच्चलणिप्पंदा भिसिणीपत्ताम्मि रेहइ वलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥' (गाथासप्तशती, १-४)
- (५) पाइअकव्वम्मि रसो जो जायइ तह व छेय-भाणएहिं ।
उययस्स य वासिय-सीयलस्स तित्तिं न वच्चाओ ॥ (वज्जालग, पृ. ६)
- (६) 'उग्गालिअदव्वभकवला मिआ परिचत्तणच्चणा मोरा ।
ओसारिअपंडुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥'

(अभिज्ञानशाकुन्तल ४-११) ३८अ

उपरनां उदाहरणोत्थी सामान्य के भट्टारानी प्राकृतनी डेटलीके नीचेनी

- ३८अ (१) सकलाः इदं वाचाः विशन्ति इतश्च निर्यन्ति वाचाः ।
आयान्ति समुद्रमेव निर्यन्ति सागरादेव जलानि ॥
(गौडवधः, गाथा ९३)
- (२) शोभते विशुद्धकिरणः गगनसमुद्रे रजनीवेलालगे ।
तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसंपुटः ॥ (सेतुबंध, १-२२)
- (३) परुषः संस्कृतवन्धः प्राकृतवन्धस्तु भवति सुकुमारः ।
पुरुषमाहिलयोः यावद् इह अन्तरं तावदनयोः ॥ (कर्पूरमञ्जरी, १)
- (४) पश्य निश्चलनिष्पन्दा विसिनीपत्रे राजते वलाका ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥
(गाथासप्तशती, १-४)
- (५) प्राकृतकाव्ये रसो यो जायते तथा वा छेकभणितैः ।
उदकस्य च वासितशीअलस्य तृप्तिं न व्रजामः ॥ (वज्जालग, ६)
- (६) उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुच्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ (अभिज्ञानशाकुन्तल, ४)

લાક્ષણિક વિશેષતાઓ સ્પષ્ટ થશે.

મહારાષ્ટ્રીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ ત, દ, પ, ય, વ. લોપાય છે; છ, ષ, ષ, ધ, મ નો હ થાય છે; ટ અને ઠ ના ઢ ને ઢ થાય છે; ઢ નો લ થાય છે. પ્રતિ જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ત નો હ થાય છે. ન નો ન, પ નો ક્વચિત્ વ, ફ નો મ કે હ, આદિ ય નો જ, પ્રત્યયગત ય નો વ્ઝ, દરિદ્રા જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ર નો લ, અને ણ, પ નો સ થાય છે. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ક નો ક્ષ કે છ અથવા ક્ષ; ત્વ નો જ; વ્ય, ઘ, ત્સ, પ્સ, નો છ; ઘ, વ્ય, ય નો જ્ઞ; ષ્ય કે ષ નો જ્ઞ; ણ નો ઠ; મ્મ નો ન, જ્ઞ નો ન કે જ; ણ ને સ્વ નો ફ, ક્ષ, વ્ઞ, સ્મ, જ્ઞ નો મ્હ, ક્ષ, જ્ઞ, સ્મ, જ્ઞ, જ્ઞ કે ક્ષ નો જ્ઞ થાય છે. સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પૂર્વવર્તી ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, જ, ધ, સ અને પરવર્તી મ, ન, ય નો લોપ થાય છે અને લ, વ, ર સર્વત્ર લોપાય છે. ર ને લ ના સંયોગવાળા કેટલાક શબ્દોમાં વિશેષ થાય છે (હર્ષ > હરિસ). અનેક શબ્દોમાં વ્યંજનોનો વ્યત્યય થાય છે, (લાલન > લાળલ). પ્રત્યયોમાં પ્રથમા એકવચનનો ઓ, પંચમી એકવચન અને અનુવચનના સો, ઓ, ડ, દિ, દિતો ઈં, પછી એકવચનમાં સ્મ, વર્તમાન ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં દ (રગદ), ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોની પહેલાં દિ (કરિદિ), આગામ્ય, વિધ્યર્થમાં વ્ઝ, જ્ઞ પ્રત્યયો, સંબંધક ભૂતકૃદંતમાં ભુમ, બ, ભુજ, જ્ઞા ઈં નોંધપાત્ર છે.

મહારાષ્ટ્રીના પાંચ કેટલાક ઉપપ્રકારોના નિર્દેશ મળે છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પૂર્વપાત્રો માટે આવન્તીનો અને છૂતકારોને માટે આશ્વકીનો પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે. માઈડેયે આવન્તીને મહારાષ્ટ્રી ને શારંગેનીના સંકરથી અનેલી અને આશ્વકીને આવન્તીથી રૂપ એ એક જ વિધિયા પૂરતી ભિન્ન જણાવી છે. માઈડેયની આવન્તી બદ્ધમા મહારાષ્ટ્રી શારંગેનીની સદેવમાત્ર ધ્યાવાળી જણાય છે, એટલે એને મહારાષ્ટ્રીમાં જ અંતર્ગત ગણવી સુકત છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક ભાષા પંડિતો જૈન મહારાષ્ટ્રીનો એક પ્રકાર ગણાવે છે, જેમાં જૈન શ્વેતાંબદોના સૂત્રગ્રંથ સિવાયના અન્ય ગ્રંથ-

૧૧ ગ્રંથો, નિર્ધુક્તિઓ, પદમચરિત્ર ઈ—રચાયેલા છે. આ ભાષામાં
 ૧૨ તત્ત્વ મહારાષ્ટ્રીનું છે, અને એના પર અર્ધભાગધીની અસર
 ૧૩ છે. આનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. પૂર્વની સદીઓ જેટલો પ્રાચીન છે,
 ૧૪ પં. હરગોવિન્દદાસ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનોએ આને ઉત્તરકાલીન
 ૧૫ રાષ્ટ્રીની પ્રકૃતિ ગણે છે. આ જૈન મહારાષ્ટ્રીની વિશેષતાઓમાં
 ૧૬ ૧, લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યથુતિ, જ ની સાથે જ નો પ્રયોગ,
 ૧૭ ૨ આગમ, તૃતીયાનો સા પ્રત્યય વગેરે ગણાવી શકાય.

અંતિમ પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ—ઈ. સ. ની આસરે પાંચમીથી
 ૧૮ ૧ સદી પર્યંત પ્રાકૃતનું જે સ્વરૂપ વ્યાપક હતું તેને અપભ્રંશ કહે
 ૧૯ અપભ્રંશનો મૂળ અર્થ તો અપભ્રષ્ટ કે અશુદ્ધ ભાષા એવો છે.
 ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦
 ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦
 ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦
 ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦
 ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦
 ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦
 ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦
 ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦
 ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦
 ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦
 ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦
 ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦
 ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦
 ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦
 ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦
 ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦
 ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦
 ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦
 ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦
 ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦
 ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦
 ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦
 ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦
 ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦
 ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦
 ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦
 ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦
 ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦
 ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦
 ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦
 ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦
 ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦
 ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦
 ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦
 ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦
 ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦
 ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦
 ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦
 ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦
 ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦
 ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦
 ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦
 ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦
 ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦
 ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦
 ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦
 ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦
 ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦
 ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

૩૯ પાઠ્યસહમહાવિદ્યો, પ્રસ્તાવના ૫. ૩૨.

૪૦ મૂયાંસોડપશ્વદાઃ અલ્પીયાંસઃશ્વદાઃ। એકૈકસ્ય હિ શ્વદસ્ય બ્રહ્મો-
 શાઃ, તદ્યથા—ગૌરત્યસ્ય શ્વદસ્ય ગાઘી, ગોળી, ગોતા, ગોપોતલિકા,
 માદયોડપશ્વદાઃ। (પતંજલિ, મહાભાષ્ય ૧-૧-૧)

૪૧ આભિરાદિનિરઃ કાવ્યેષ્વપશ્વદાઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપશ્વદાઃશ્વદાઃ। (કાવ્યાદર્શ ૧-૩૬)

૪૨ પદ્યેઽન્ન મૂરિભેદો દેશવિશેષાદપશ્વદાઃ। (કાવ્યાલક્ષ્ય, ૨-૧૨)

સાહિત્યક્ષમ રૂપને અપભ્રંશ કહે છે. ૪૩ કાવ્યાલંકારના ત્રીકાકાર નમિસાધુ અપભ્રંશને પ્રાકૃતો જ ગણે છે. ૪૪ હેમચંદ્રાચાર્ય એને સૌરસેની- માંથી ઉદ્ભવેલું પ્રાકૃતસદૃશ ભાષાસ્વરૂપ ગણતા હોય એમ લાગે છે. આમ અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતમાંથી વિકસેલું ભાષાસ્વરૂપ છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે ઇ. સ. ની પાંચમી સદીથી સ્થાન પામી હોય એમ લાગે છે. પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો વિક્રમેશ્વરીયનાં અપભ્રંશ પદો ઇ.સ.ની પાંચમી સદીથી પૂર્વનાં હોઈ શકે. ધરસેન બીજો (ઇ.સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના પિતા ગુલસેન ' સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે ભાષાના પ્રયોગોની રચનાથી નિપુણ થયેલા અંતઃ- કરણવાળા હતા' ૪૫ એમ કહે છે, જે ઇ.સ. ની છઠી સદીમાં અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી એમ દર્શાવે છે. આથી થોડા પૂર્વકાલીન એવા વસુદેવલિંડી ગ્રંથમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ થયેલો મળી આવે છે. પછી તો અપભ્રંશની ખ્યાતિ જગમી ગઈ અને નવમી દસમી સદી સુધીમાં તો એ દક્ષિણ ભારતથી તે છેક ભારતની ઉત્તરતમ સીમા સુધી પ્રકૃષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રયોગ્યતી ગઈ.

અપભ્રંશનાં નિદર્શનો લેવે તો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. વિક્રમેશ્વરીય ઇ.સ. નાટકો, હરિવંશપુરાણ, પદ્મચરિત્ર, મદાપુરાણ, પાર્શ્વપુરાણ, ઇ.સ. જૈન પુરાણ ગ્રંથોમાં, કુમારપાલચરિત્ર, કુમારપાલ- પ્રતિબોધ, ધર્માન્વુદય, યશોધરચરિત્ર, સુદર્શનચરિત્ર, સુપાસનાદચરિત્ર ઇ.સ. કાવ્ય અને ચરિત્ર ગ્રંથોમાં, ભવિષ્યપત્તકદા, કથાકોશ, વિલાસવર્ણ દલા ઇ.સ. કથાઓમાં, અને ચંડ, હેમચંદ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેના વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ મળી આવે છે.

અપભ્રંશની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્વાભાવિક ક્રમે વિદાસમાંથી થઈ છે. ડો. હોર્નલ આર્થ ભાષાઓ ઉપર અનાર્થ લેક્ષિની ભાષાની અસર થવાથી જે વિકૃતિ થઈ તેને અપભ્રંશ ભાષા કહે છે અને એને

૪૩ વામનટ, કાવ્યાલંકાર, ૨-૩.

૪૪ પ્રાકૃતનેવાપરનાં.

૪૫. સંસ્કૃતપ્રાકૃતપરબ્રમ્હમાવશ્યવ્યવસ્થાનિવસરચનાનિપુનવરાન્તઃકરગઃ

મહારાષ્ટ્રીયી પ્રાચીન ગણે છે. ડૉ. પિશલ અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન લિન્ન લિન્ન પ્રાકૃતોમાંથી સ્વાભાવિક ક્રમે જે જનસાધારણની કથા લાપાઓ ઉદ્ભવી તે જ અપભ્રંશ લાપાઓ, અને એ લિન્ન લિન્ન અપભ્રંશ લાપાઓમાંથી અર્વાચીન હિંદી, મરાઠી, ગૂજરાતી, બંગાળી વગેરે લાપાઓનો ઉદ્ભવ થયો એમ માને છે. આમ શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી ગૂજરાતી મારવાડી, મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશમાંથી મરાઠી, માગધ અપભ્રંશમાંથી બંગાલી અને બિહારી નીકળી છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી પણ આ મતને અનુસરે છે. યં. હરગોવિન્દદાસ એમના પાઠ્યસહ્યમહાજ્ઞાનોમાં આ મતને માન્ય રાખે છે.

આ મતને પ્રાકૃતચંદ્રિકાના વ્રાયડ, લાટ, વૈદર્ભોદિ સત્તાવીસ અપભ્રંશ પ્રબેદોના ઉલ્લેખોથી, અને માર્કડેયના વ્રાયડ, નાગર અને ઉપનાગર એ ત્રણ અપભ્રંશ પ્રકારોના નિદર્શનથી, ભોજના સરસ્વતી-કંઠાભરણમાં ગુર્જરાને સ્વકીય અપભ્રંશ જ સંતોષે છે એ ઉલ્લેખથી, તેમ રામચંદ્રની નાટ્યદર્પણ ઉપરની ટીકાથી, અને નભિસાધુની રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર ઉપરની ટીકાદ્વારા સમર્થન મળતું લાગે છે.

પણ અપભ્રંશના આ પ્રબેદોના દાખલા સાહિત્યમાં જડતા નથી, તેમ રાજશેખર અને હેમચંદ્ર અપભ્રંશનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ કરે છે તે ઉપરથી અન્ય વિદ્વાનો એક જ અપભ્રંશ લાપાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. પરંતુ પિશલે બતાવ્યું છે તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશના લક્ષણોમાં કેટલાંક-ક્ર અવિકૃત કાયમ રહે, ર કારનો પ્રક્ષેપ, યુષ્મદના ધ્રુ, ઞ, તુઘ્ર ઇં ઇપો સામાન્ય શૌરસેન કે નાગર અપભ્રંશથી વિલક્ષણ પ્રકારનાં હોઈ અન્ય અપભ્રંશોના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન લાપાસાહિત્ય પશ્ચિમ ભારતમાં, વિશેષતઃ જૈન લંડારોમાં જેટલું જળવાયું છે તેટલું અન્ય પ્રાંતોમાં રક્ષાયું નથી. વળી ડૉ. સુનીતિકુમાર જણાવે છે તેમ સર્વ અપભ્રંશોમાં શૌરસેન અપભ્રંશની જ સાહિત્યભાષા કે શિષ્ટ ભાષા તરીકે ઉત્તર ભારતમાં સવિશેષ પ્રતિષ્ઠા થવાથી એમાં સાહિત્યરચના વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ, જેનાં નિદર્શનો અદ્ય પર્યંત જળવાઈ રહ્યાં છે. અન્ય અપભ્રંશ લાપાઓમાં સાહિત્યરચના ન થવાથી એમનું સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન રહ્યું નહીં.

૬. સ. તી દસમી સદી પછી નીચે પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન અપભ્રંશમાંથી લિન્ન લિન્ન અર્વાચીન લાપાઓ ઉદ્ભવી છે. શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પિશેત્ર, શ્રિયરસન વગેરે વિદ્વાનોને મતે ગૂજરાતી અને મારવાડી, અને પં. હરગોવિન્દદાસ ૪૬ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનોને મતે હિન્દી, મળ, કનૌજ વગેરે લાપાઓ; મહાદાસ અપભ્રંશમાંથી મરાઠી; માગધ અપભ્રંશમાંથી બંગાળી મૈથિલી કે બિહારી ઇં; અર્ધમાગધી અપભ્રંશમાંથી પૂર્વીય હિન્દી લાપાઓ, અવધી, છુન્દેલી ઇં; હટ્ટી કે ટાક્કી અપભ્રંશમાંથી પંજાબી; વાલ્યક અપભ્રંશમાંથી સિંધી; અને પેશાવી અપભ્રંશમાંથી કાશ્મિરી લાપા ઉદ્ભવી છે.

અપભ્રંશનાં નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનો ખ્યાલ આવશે.

૧ જો જસુ માણસુ વાઝહં તં જહ વણ્ણુ રમેહ ।

જહ સો જાણહ જાંવદ વિ તો તહુ પાણ લણ્ણ ॥ ૪૭૩

(કુચલયમાલા) ૪૭

૨ જાનર-છત્ર-ચિષ-ગિરિ-સોદિત વિવિહાદરણ-વિલેન-પસાહિહ ।

સો વસુણ્ણ કુમાર પુરંતરિ હિંદદ દદ-મગિ ઘરિ વત્તરિ ॥ ૪૮૩

(ઘુણદન્ન-મહાપુરાણ ૮૩) ૪૮

૪૬ પં. હરગોવિન્દદાસ મારવાડી ઇં રાજસ્થાની લાપાઓ અને ગૂજરાતીને ઉદ્ભવના નાગર અપભ્રંશમાંથી કહેવે છે. જુઓ પાદ્મમહા પ્રસ્તાવના, ૪૬.

૪૭ પં. બેવારદાસ, કદર બ્યાબ્યાનો, પૃ. ૧૭૧, ટીપ.

૪૭૩ સંસ્કૃત છાયા—

યઃ વસ્ત્વ મનુષ્યં વામં તં વદા અન્યઃ રમયતિ ।

યદિ સ જાનામિ જીવતિ અપિ મનઃ તસ્ય પ્રણામ્ વ્યતિ ॥

(કુચલયમાલા)

૪૮ જુઓ ૩૧ મધુસૂદન મોદી, અપભ્રંશ પારાવર્તી, ૮૧.

૪૮ ૬ ૩૧. મોદીની સંસ્કૃત છાયા—

જાનરછત્રચિષ્ઠનધોરોમિતઃ વિવિહાદરણવિલેનપ્રમાદિનઃ ।

સઃ વસુદેવઃ છત્રઃ પુરાન્તરેહિંતે આવનમર્તો રુદે નાગરે ॥

३ जे जाया ज्ञाणगियए कम्म-कलंक उहेवि ।

णिच्चं गिरंजण णाण-मय ते परमप्प णमेवि ॥

(जोइन्दु, परमात्मतत्त्वप्रकाश) ४९

४ काय-कुडुल्लो निरु अथिर जीवियड्ड चल्ह एहु ।

ए जाणिवि भव-दोसैडा असुहट भायु चरहु ॥

(कुमारपालचरित ८-७२) ४९ अ

५ अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्ब भणन्ति ।

मुद्धि निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करन्ति ॥

(सिद्धहेम ८-४-३७६) ४९ ब

६ जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिण्ण ।

अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥

(सिद्धहेम ८-४-३७९) ४९ क

७ वप्पिहा कहँ वोळ्णिण निग्धिण वारइ वार ।

सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एकइ धार ॥

(सिद्धहेम ८-४-३८३) ४९ ड

४६ अे ७, पृ. १२०.

श्री मेहीनी संस्कृत छाया.

ये जाताः ध्यानाग्निना कर्मकलंकान् दग्ध्वा ।

नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥

४९अ कायकुट्टीरं निश्चितं अस्थिरं जीवितकं च चलं एतद् ।

एते ज्ञात्वा भवदोषौ अशुभं भावं त्यज ॥ (कुमारपालचरित, ८, ७२)

४९ब वयं स्तोकाः रिपवः बहवः कातराः एवं भणन्ति ।

मुग्धे निभालय गगनतलं कतिजनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥

(सिद्धहेम edited P. L. Vaidya ८-४-३७६)

४९क यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि मम प्रियेण ।

अथ भग्नाः अस्मदीयाः ततः तेन मारितेन (सिद्धहेम ८-४-३७९)

૮ દિગ્દ્ ગુહ્યફદ ગોરહી ગયણિ ધુહ્યફદ મેહુ ।

વાસારાત્તિ પવાસુઅહં વિસમા સંકટુ ઇહુ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૬૬) ૪૯ દ

૯ પુત્તે જાયે કવણુ ગુણ અવગુણ કવણુ મુણ ॥

જા ઘણ્ણીકી મુંહડી સંપિજ્જદ અવરેણ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૬૫) ૪૯ ફ

આ ઉપરથી અપભ્રંશનાં નીચેનાં કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણો પ્રગટ થશે. અપભ્રંશમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક સ્ત ત થ પ ક ના અનુક્રમે ગ ઘ દ ધ વ અને મ થાય છે; મ નો વિકલ્પે સાનુનાસિક વ થાય છે (કમલ > કવેલ); સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી ર નો વિકલ્પે લોપ થાય છે (પ્રિય > પિય); કેટલીક વાર ર નો પ્રક્ષેપ થાય છે (વ્યાસ > વાસ); ક્ષારોત નામના પ્રથમા એકવચનમાં હં પ્રત્યય આવે છે (મગ્ગકં > મગ્ગહં); તદ્દ્વ જેવા ધાતુઓના છોડ આદિ આદેશો થાય છે; દ્વોષ્ઠ આદિ શબ્દોના વહિત આદિ આદેશો થાય છે; સ્વાર્થિક કે લઘુતાવાચક જ વાજ હા ધં પ્રત્યયો આવે છે; પદોત હં હું ધં ના ત્વરિત ઉચ્ચાર થાય છે; ક્રિયાપદના આસાર્થમાં ખીળ પ્રરૂપ એકવચનમાં હં હા વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. લવિષ્યકાળના પ્રત્યય સ આગમ લે છે (હોસદ); વિધય કૃદંતમાં ઇવ્વહં, ઇવા વગેરે, સંઅધકમાં હા હા ઇવિ ઇવિણુ ધં, હેત્વર્થમાં ઇવં, અણ, ઇષિ, ઇષિણુ, ઇવિ, ઇવિણુ ધં પ્રત્યયો લાગે છે. અપભ્રંશનું સંક્ષિપ્તમાં આવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. એમાં પ્રાકૃત કરતાં એક પ્રકારનું

૪૯૮ ચાતક કિં કયનેન નિર્ધૂળ ચારંવારમ્ ।

સાગરં મૃતે વિમલજલેન તમસે ન એકામપિ ધારામ્ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૮૩)

૪૯૯ હૃદયે શમ્યાયતે ગૌરાં ગગને ગર્જતિ મેષઃ ।

વર્ષારાત્રીં પ્રવાનાંતો વિદમં સંકટમેભત્ ॥ (સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૯૫)

૪૯૬ પુષ્પેણ જાતેન કો ગુણઃ અવગુણ કઃ પુનઃ મૃતેન ।

ચાવત પિતૃકાં મુનિઃ આશ્ચર્યતે અપરેણ ॥ (સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૯૫)

વિશિષ્ટ સામર્થ્ય, જેમ નજરે પડે છે, જેનું એમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દી વગેરે ભાષાઓમાં અઘાપિ નિદર્શન મળે છે. પ્રાકૃતમાંથી ક્યાં ભાષા-વિષયક અને અન્ય બલોથી અપભ્રંશનો ઉદ્ભવ થયો એ હજી ગવેષણાનો વિષય છે.

દેશ્ય શબ્દો—પ્રાકૃતોમાં સંસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક વર્ણવિક્રિયા પામીને આવેલા શબ્દોને તદ્ભવ (‘તેમાંથી’ અર્થાત સંસ્કૃતમાંથી સહજ વર્ણવિકારથી બનેલા) શબ્દો કહે છે.^{૫૦} પણ આચાર્ય હેમચન્દ્રે સિદ્ધહેમચન્દ્ર એ પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં જે નામો અને ધાતુઓ સંસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક રૂપાન્તર દ્વારા નહીં પણ આદેશથી સિદ્ધ ક્યાં છે તે તદ્ભવ નથી પણ દેશ્ય શબ્દો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની દેશીનામમાલામાં તો આચાર્યે જેમને દેશ્ય માન્યા છે એવા અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ધનપાલની પાઙ્ગલચ્છીમાં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલાં ણિરિચ (નયુ^{૫૧}), અચાલિ (હેલી), ઘુઙ્ઙકઙ્ઙ (ગગડે છે), ઘુઙ્ઙઙઙ (ગળ્ગના કરે છે), ઘંચલ (ઝગડો), વિદ્ઙલ (વટલેલાં, અસ્પૃશ્ય), ઢક્કરિ (અદ્ભુત), નાલિઙ (મૂર્ખ), દઙ્ઙવઙ (શિષ્ટ), છુઙ્ઙ (જો), હુઙ્ઙ (હુઙ્ઙ કરીને) ઇં શબ્દો અવશ્ય દેશ્ય રૂપના લાગે છે; તો કેટલાક અક્કન્દ, અમ્બિર, અઙરાણી (દેશીનામ ૧) કદ્મિઓ, કઙ્ઙિલંબો, કોઙ્ઙિલો (દેશીનામ ૨) વગેરે આક્રંદ, આમ્ર, અધિરાઙ્ગિ, કર્દમ (+ તદ્ધિત ઇત), કટિસ્તંભ, કુટિલ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેવા હોઈ તદ્ભવ ગણવા યોગ્ય છે.

સામાન્ય રીતે ભાષાવિદ્વાનો આ દેશ્ય શબ્દોને દ્રવિડિયન, મુણ્ડા ઇં આર્યેતર ભાષામાંથી લેવાયેલા માને છે. આની સામે કેટલાક ભાષા-પંડિતો વાંધો ઉઠાવે છે કે આધુનિક અનાર્ય ભાષાઓમાં એ દેશ્ય શબ્દો મળતા નથી તેમ જ એ અનાર્ય ભાષાઓનું પ્રાકૃતથી પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી તેઓ આ દેશ્ય શબ્દોને લિન્ન લિન્ન પ્રાચીન પ્રાદેશિક આર્યભાષાઓ, જેમનું સાહિત્યમાં નિદર્શન મળતું નથી તેમાંથી પ્રાકૃતમાં આવેલા માને છે.

પ્રાચાર્ય દેશ્ય ભાષાઓમાંથી મૂર્ધન્યાદિ વર્ણો સંસ્કૃતમાં આવ્યા, તેમ જ એમની અસરથી ર ને સ્થાને લ ઉચ્ચારાવા લાગ્યો એ વગેરે

જોતાં આ મત વજનદાર લાગતો નથી. જેમની મૂળ માતૃભાષા અનાર્થ હતી તેવી પ્રાગર્થ પ્રજાઓએ આર્થ બોલીઓ બોલવાનું શરૂ કર્યું પછી પોતાની આદિમ દેશભાષામાંથી ઘણા શબ્દો અને ઉચ્ચારણો આર્થ બોલીઓમાં સદગ જ ક્ષીધાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રકરણ ત્રેમું

ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ : ગૂની ગૂજરાતી ભાષા

ગુર્જરાતી ભાષા—ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ હેમચંદ્રચાર્યે નોંધેલા અપભ્રંશમાંથી ક્રમશઃ વિદ્યસ પામીને થયું છે. ગૂજરાતીનો પહેલો નામોદ્ભવ ‘ગુર્જરાભાષા’ એ રૂપે ભાલગુના નળાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં મળે છે,^૧ જો કે એ નામ સજી પ્રચલિત થયું નથી; જેથી એ જ સમયના નરસિંહ અને પદ્મનાભ એમની કવિનાતી ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એ નામથી જ ઓળખાવે છે.

અપભ્રંશમાંથી વિદ્યસ પામેલી આ પાશ્ચાત્ય ભારતીય ભાષાને ‘ગૂજરાતી’ એવું વિશિષ્ટ નામ આપી મળ્યું એ શોધવું રસપ્રદ છે. પ્રથમ દર્શને જ ગૂજરાતી એ નામ ગુર્જરા ઉપરથી પડેલું લાગે છે. એ દેવદત્ત ભાંડારકરે^૨ અને એ. એમ. ટી. જેકસને^૩ ગુર્જરાના વિદેશમાં આગમન અને વસવાટ વિશે સંશોધન કરીને એ વિષે લઙ્કા પ્રકાશ પાડ્યો છે. એમનાં વિધાનો મેળવનાં એમ લાગે છે કે ગુર્જરા નામની શરૂ કુળની એક જાતિ વિદેશમાં ઇ. સ. ની પાંચમી છઠી સદીમાં દેશરી આવી અને દક્ષિણ પંજાબમાં થઈને રાજપુતાનામાં ફિથર થઈ.

૧ ‘ગુર્જરાભાષાએ નરનાના કુળ મનોદર ગાડ’—આકલ્પનું પદ્યું નળાખ્યાન ૧-૧; અને કુળો ભાલગુનો દશમસ્કંધ. ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫.

૨ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol 21, 1902, p. 423 f

૩ Bombay Gazetteer Vol. I, pl. I Appendix III.

રાજપુતાનામાં લિન્નમાલ એની રાજધાની હતી. યુવાન સ્વાંગે લિન્ન-
માલમાં એક પ્રખળ ગુર્જર રાજ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. પછી તે
એ પૂર્વમાં છેક કનોજ સુધી અને દક્ષિણમાં કાઠિયાવાડ સુધી વિસ્તર્યું.
મહોદય વંશના મહિષાસ નામના ગુર્જર રાજાનો અમલ ઇ. સ. ની
દસમી સદીના આરંભમાં કાઠિયાવાડ સુધીના સર્વ પ્રદેશ ઉપર હતો,
એમ ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવા ઉપરથી જણાય છે. અશ્વ મેદ (ઇ. સ.
૯૧૬) અને અલ મસૂદી (ઇ. સ. ૯૪૩) એ કનોજના વિશાળ ગુર્જર
રાજ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અલ ખેરૂની (ઇ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) પણ
ગુર્જરાનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ સર્વ નિર્દેશોમાં ઉત્તરના રાજપુતાના
આજુના રાજ્યને ગુર્જર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે, જ્યારે તળ
ગૂજરાતનો લાટ (અરબીમાં 'હાર') નામથી નિર્દેશ કર્યો છે. કેટલાકે
લાટના વતનીઓને ગુર્જર નામથી ઓળખાવ્યા છે. ગુર્જરાએ આરંભ-
માં (છઠ્ઠી સદીમાં) લાટ છતી લીધેલું, પરંતુ એ ટકાવી શક્યા નહીં.
ગુર્જરાનો નવમી દસમી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રખળ સામનો કરેલો.
દસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ૧૮૦૦૦ જેટલા ગુર્જરાએ લિન્નમાલ
છોડ્યું અને હાલના ગૂજરાત માળવા વગેરે પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા.
ત્યારપછી એટલે મૂળરાજદેવ સોલંકીના સમયથી હાલના ગૂજરાતનો
પ્રદેશ ગૂજરાત એ નામથી ઓળખાતો થયો.

ગૂજરાત નામની વ્યુત્પત્તિ માટે ગુર્જરાષ્ટ્ર (પ્રા. ગુજ્જર
રત્થ) અને ગુર્જરત્તા (પ્રા. ગુજ્જરત્તા) એ બે વિકલ્પો સૂચવવામાં આવ્યા
છે. પણ બોએ ગેઝેટિયરના પં. ભગવાનલાલે સૂચવેલા ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી
પ્રા. ગુજ્જરરત્થ (કે જ્ઞ) દ્વારા 'ગૂજરાત' નીકળે,^૪ જેનું વર્ણસ્વરૂપ
'ગૂજરાત'થી બુદ્ધ પડી જાય છે. ગુર્જરત્તા શબ્દ ગુર્જરત્તામંડલ, ગુર્જરત્તા
ભૂમિ; ગુજ્જરત્તા: ઇ. સ. ૩૫૦ આઠમીથી દસમી સદી સુધીના ઉત્કીર્ણ
લેખોમાં મળે છે. તેમ ગુર્જરત્તા માંથી ગુજ્જરત્તા પ્રા. ૩૫ દ્વારા 'ગૂજરાત'
સરળતાથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ જ એથી જૂના ગ્રંથોમાં મળતો
ગૂજરાતનો નારી જાતિનો પ્રયોગ સમજાવી શકાય છે તેથી એને

‘ગૂજરાત’ના મૂળ પૂર્વરૂપ તરીકે સ્વીકારવો યોગ્ય લાગે છે.^૫ બેશક ઉત્કીર્ણ લેખોના ગુર્જરત્રા શબ્દથી હાલનું ‘ગૂજરાત’ નહીં પણ રજપુતાનાનો પશ્ચિમ ભાગ અને અર્વાચીન ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગનો નિર્દેશ થાય છે. આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ સૈદ્ધાંતો સુધી સમાન જ રહી છે : મૂળરાજદેવથી આશરે સિદ્ધરાજના સમય સુધી હેમચંદ્રાચાર્યે વર્ણવેલી અપભ્રંશ, અને ત્યારપછીના બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી એમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની કે જૂની ગૂજરાતી ભાષા. આ સમયની (અર્થાત્ આશરે સંવત્ ૧૨૦૦ થી સંવત્ ૧૫૦૦ સુધીની) જૂની ગૂજરાતી અને જૂની મારવાડીમાં એટલી બધી સમાનતા છે કે ડો. ટેસીટરીએ એ બંનેને અભિન્ન માનીને બંનેને અંતર્ગત કરે તેવું ‘પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની’ એવું વ્યાપક નામ બંને સ્વરૂપો માટે યોગ્ય છે. આ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો વિદ્યાસક્રમ, નિદર્શનો અને લક્ષણો નીચે સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે.

ગૂજરાતી ભાષાનો વિદ્યાસક્રમ—અપભ્રંશમાંથી ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસનાં સોપાન ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે ગોઠવ્યાં છે.

સદ્. સાક્ષી નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના નીચે પ્રમાણે યુગો પાડ્યા છે.^૬

(૧) અપભ્રંશ — વિ. સં. ૧૧ મી સદી પર્યંત

(૨) મધ્ય અપભ્રંશ વિ. સં. ની ૧૩ મી સદી સુધી

(૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની — વિ. સં. ૧૩ મી સદીથી વિ. સં. ૧૫૫૦ સુધી.

(૪) જૂની ગૂજરાતી — વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૬૫૦ સુધી

(૫) મધ્યકાલીન ગૂજરાતી — વિ. સં. ૧૬૫૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ સુધી

(૬) અર્વાચીન ગૂજરાતી — વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી.

૫. મુગ્ધો N. B. Divatia, Ibid.

૬. Ibid Vol II, p. 127

નરસિંહરાવે એમના 'ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય'ના ખીજા ભાગમાં આ ભાષાયુગોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો આપ્યાં છે.

(૧) અપભ્રંશનાં પ્રધાન લક્ષણોમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં રનું કાયમ રહેવું, કવચિત્ ર નો પ્રક્ષેપ, ક નો ગ, લિંગની અતંત્રતા, સ્વાર્થિક ક નો છૂટથી ઉપયોગ, નામને તેમ જ કેટલીક વાર ક્રિયાપદઅવ્યયને પણ લાગતો સ્વાર્થિક અનુગ હ, મહારહં, અમ્હારહં વગેરે સાર્વનામિક રૂપો અને કવળ, કાઈ, તળ, કેર જેવા આદેશોનો પ્રચાર વગેરે એમણે ગણાવ્યાં છે.^૭ (૨) મધ્ય અપભ્રંશ એ હેમચન્દ્રાચાર્યનો અપભ્રંશ અને મુઘ્ધાવમોઘ ઔક્તિકની ગૂજરાતી ભાષાનો ઉદ્દગમ એ એ વચ્ચેની અન્તરાલ સ્થિતિ છે. આને જ ગિલ્દણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષા તરીકે ઓળખાવી છે.^૮ (૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં સંયુક્ત વર્ણોમાંથી એક લોપાદ એની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બને છે, અનુનાસિક પોચો બની પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે, શબ્દનો પ્રથમ અસ્વરિત વર્ણ લોપાય છે, હે નાં પ્રાચીન રૂપો ઉપક્રિયાપદ તરીકે વાપરવાં શરૂ થાય છે. ^૯ આ યુગને પછીના જૂની ગુજરાતીના યુગથી જુદો પાડનાર ભેદક લક્ષણ એ ગણાવી શકાય કે અહ અહ એ સ્વરયુગ્મો આ યુગમાં (પ્રા. પ. રા. યુગમાં) અવિચલિત રહે છે, જ્યારે પછીના યુગમાં એનું રૂપાન્તર થાય છે. (૪) જૂની ગુજરાતીના યુગમાં અહ અહ ને સ્થાને ઇ ઓ થાય છે, શબ્દના આરંભના કે મધ્યના હ ડ નો અ થાય છે, તાલવ્ય સ્વરોના (ક ઇ ય ના) સંપર્કે સ નો જ થાય છે, મધ્યવર્તી લ નો લ થાય છે, અને સહ ભેદમાં ઇચ્છ ને બદલે આય પ્રત્યય લાગવો શરૂ થાય છે. ^{૧૦} (૫) મધ્યકાલીન ગૂજરાતી પ્રેમાનંદથી શરૂ થાય છે અને કેટલાક લાક્ષણિક જૂના પ્રયોગો

૭. Ibid. II, 51-52

૮. તદ્ ભાષન્તે કિમપિ મજતે યદ્ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્ ।

તૈપાં...ગુર્જરાણામ્... । Ibid pp 1, 2, 5,

૯ આ અને અન્ય લક્ષણો (પછી, સંપત્તમી, પંચમી ઈન્ ના અનુગો) ગૂજરાતી ભાષા પ્રત્યયાત્મિકમાંથી (synthetic) કેવી રીતે વિશ્લેષણાત્મિક (analytical) બનતી ગઈ તેનું નિદર્શન છે.

૧૦ N. B. Divatia Ibid II 52-53.

‘સમરાસમુ’ (ઇ. સ. ૧૩૧૫), જિનપદ્મસૂરિ રચિત ‘સિરિથૂલિભદ્રકાગુ’ (ઇ. સ. ૧૩૨૪), રાજશેખર સૂરિનો સુરમ્ય પદાવલિથી મનોહર એવો ‘નેમિનાથ કાગુ’, કાષ્ઠ અજ્ઞાતનામા કવિએ રચેલો મધ્યકાલીન કવિતાના આશ્રુપણુ સમો ‘વસન્તવિલાસ કાગુ’^{૧૬} (ઇ. સ. ૧૩૫૦, આશરે), તરુણ-પ્રભસૂરિ (ઇ. સ. ૧૩૫૫) નાં સરલ સુગોષ ‘સમ્યક્ત્વ’ આદિ કથાનકો, ગૂજરાતીનાં પ્રથમ પ્રકૃતિવર્ણનો આપનાર વિજયપ્રભનો ‘ગીતમરવાગી-રાસ’ (ઇ. સ. ૧૩૫૬), જૈનેતર પ્રથમ ગૂજરાતી કવિ અસાધ્ય (ઇ. સ. ૧૩૬૧) ની હાસ્ય અને કરુણની મુંદર પ્રસંગેયોજનાવાળી ‘હંસાકલિ’, સોમસુન્દરસૂરિના (ઇ. સ. ૧૪૦૦) વસન્તવર્ણન વડે સુરમ્ય ‘નેમિનાથ નવરસ કાગ’ અને ઉપદેશ તથા યોગસાત્ત્વ ઉપરના બાજાવબોધ, ફુલમંડનસૂરિનું (ઇ. સ. ૧૩૯૪) જૂની ગૂજરાતીદ્વારા સંસ્કૃત વ્યાકરણ સમગ્રવર્ણ ‘મુખ્યાવબોધ ઔકિતક’, શ્રીધર વ્યાસનું (ઇ. સ. ૧૩૯૮) ગ્રંથ અને ઝોજરવી, અનોખું વીરરસકાવ્ય ‘રણમલ્લ છંદ’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સાહિત્ય સર્જનની આ પરંપરા પંદરમા શતકમાં પણ એવીજ અવિનિષ્ઠિત ચાલુ રહે છે. આ શતકના ‘વાણિદત્તવર’ જયશેખરે (આશરે ઇ. સ. ૧૪૦૬) ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ કે ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’માં સમ્રાટ પરમહંસનો મોડ ઉપરનો વિજય રૂપકપ્રત્યે વડે સરલ મનોહર બાનીમાં વર્ણવ્યો છે; બીમે (ઇ. સ. ૧૪૩૨) પ્રાસાદિક સાંખ્યશોભન કાવ્યપ્રબંધમાં ‘સદયવક્ત્ર ચરિત્ર’ ની કથા આલેખી છે; લક્ષ્મણ નરસિંહે એમની પ્રસિદ્ધ કાવ્યરચનાઓ કરી છે (ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૮૦); મુસલમાન કવિ અબ્દુર રહેમાને (ઇ. સ. ૧૪૨૦) વિપ્રલંબ મુંગારનું વર્ણનાત્મક દૃતકાવ્ય ‘સંદેશરાસક’ રચ્યું છે; માણિક્યપત્ર સૂરિએ (ઇ. સ. ૧૪૨૨) મધ્યકાલીન કાદંબરી-વાસવદત્તા સમું પછ સમ મોદક લયવાદી ગદ્યમાં અતર્પમકખચિત મનોહર રસપ્રવાળું ગદ્યકાવ્ય ‘પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર’ ગૂંચ્યું છે; સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત બાણજી (ઇ. સ. ૧૪૫૯-

૧૬ એનો રચનાકાલ અનિશ્ચિત છે. એના બાપાસ્વરૂપ ઉપરથી એ ૧૪૦૦ની વ્યાસપારાનો હોવાથી સંભાવના મેં રાત્ કરી છે. એ સંવત ૧૪૫૦ ની ઉત્તરકાલીન નથી એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે.

૧૫૧૪) એનાં રસભરિત, સંસ્કારી કલાયુક્ત ‘કાદંબરી,’ ‘નળાખ્યાન,’ ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે સુંદર કાવ્યો દ્વારા આખ્યાનસ્વરૂપને સુરેખ આકાર આપીને વિકસાવ્યું. પદ્મનાભે ઓજસ્વી શૈલીવાળા ઐતિહાસિક પ્રસંગ અને સમકાલીન જીવનનું તદ્દુપ આલેખન કરતા અપૂર્વ વીરરસ-કાવ્ય ‘કાન્હડે પ્રબંધ’ (ઇ. સ. ૧૪૫૬)ની રચના કરી; કર્મણુ મંત્રીએ ‘સીતાહરણ’ (ઇ. સ. ૧૪૭૦) અને મહારાણી મીરાંએ એની સુવિખ્યાત કાવ્યરચનાઓ કરી. ‘ઉપાહરણ’કાર વીરસિંહ (૧૪૬૪), લોકાક્રાંતિબલુલ ‘પ્રભોધનત્રીશી’નો રચયિતા અને છંપાકાર અખાના પ્રેરણાસ્થાનરૂપ માંડણ બંધારો (ઇ. સ. ૧૪૮૦ પછી), અને ઓપદેવના ભાગવત ઉપરથી ‘હરિલીલાપોડશકલા ’ અને સંસ્કૃત ‘પ્રભોધ ચંદ્રોદય’ એ નાટક ઉપરથી જૂંટો કાવ્યાનુવાદ ‘પ્રભોધ પ્રકાશ’ રચનાર ભીમ (ઇ. સ. ૧૪૮૫-૯૦), ‘શ્રી કૃષ્ણલીલા કાવ્ય’ રચનાર કાયસ્થ કવિ કેશવદાસ પણ આ શતકમાં આવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ શતક અનોખા તેજ પ્રકાશે છે.

સોળમા શતક પછી જની ગૂજરાતીનો યુગ પૂરો થઇને અર્વાચીન ગૂજરાતીનો આરંભ થાય છે. આ શતક પૂર્વોત્તર શતકોની સરખામણીમાં ઓછો દીપ્તિમંત છે, તો પણ એમાં કીક કીક પ્રમાણમાં કાવ્યરચના થઇ છે. આ યુગના બ્રાહ્મણ (જૈનેતર) કવિઓમાં,^{૧૭} પુરાણો ગૂજરાતીમાં ઉતારનાર અને ‘નળાખ્યાન’ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ ઇંડો રચનાએ પ્રેમાનંદનો સાચો પુરોગામી વૈશ્ય કવિ નાકર (ઇ. સ. ૧૫૧૬-૬૮), ગજરાતીમાં રામાયણ ઉતારનાર ભાદ્રણપુત્ર ઉદ્ધવ (ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૦), ‘હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર’નો રચનાર મધુસદન વ્યાસ (૧૫૫૦), ‘નંદનત્રીસી’નો રચનાર નરપતિ (૧૫૦૪), ‘મોસાળું’ ‘હૂંડી’ વગેરે આખ્યાનો તથા પુરાણોનો અનુવાદ કરનાર વિષ્ણુદાસ (૧૫૬૮) અને વિશ્વનાથ જાની (૧૬૧૧) એ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિષ્ણુદાસ અને વિશ્વનાથ જાની એ પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓના કાળમાં ગૂજરાતી ભાષા એના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.

^{૧૭} આ યુગના સંખ્યાબંધ જૈન કવિઓ માટે જુઓ ‘જૈન ગૂજર કવિઓ’ ભા. ૧ પૃ. ૬૮-૨૬૬.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં આ રીતે રાસ, કાગુ, કથા, કથાનકો, ચરિત્ર, વિવાહલલિ અને ધૂલ, માતૃકા, ચતુષ્પદિકા વગેરે જૈન સ્વરૂપો, અને આખ્યાન, કથા, આરમાસી, મહિના, પદો, ગરખીઓ ઇત્યાદિ શ્રાવણ સ્વરૂપો વિકાસ પામ્યાં. એ સ્વરૂપોના ઉદ્ભવ અને વિકાસની ગતિ અહીં પ્રસ્તુત નથી, એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીના ભાષાસ્વરૂપ તરફ વળીએ.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો—હવે ક્રમશઃ સૈકાવાર જૂની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો લઈ તેમના ભાષા સ્વરૂપ ઉપર ત્વરિત દૃષ્ટિપાત કરીએ.

પ્રથમ તેરમા શતકનાં કાવ્યોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમની ભાષા જોઈએ.

(૧) રિસહ જિણેસર પય પળમેવી, સરસતિ સામિણિ

મનિ સમરેવી; નમધિ નિરંતર શુચ્ચલણા ॥

મરહ નારિંદહ તણું ચરિત્તાં, જે જુગી વસણવલય વર્ધીતો;

ચાર ચરિસ વિહું ધંધવદં ॥

હું દિવ પમણિયુ રાસહ છેદિહિ, તેં જનનનદર

મન આણંદિહિ, માવિહિ મવીરણ મંમલેડ ॥

—સાન્નિભદ્રમૂરિ, મરતેશ્વર વાહુદલિરામ ૧-૩.

(૨) પરમેસર નિલેસરહ પયપંકજ પળમેધિ ।

મણિયુ શમુ રેવંતગિરે અંબિકદિધિ મુનરેવિ ॥

માનાનરપુરવળગદન સરિનરવારિ મુવણુ ।

દેવમાન દિસિ પચ્છિનહ મળદહ મોરદેસુ ॥

જિયુ તાહિ મંદલ મંદળહ મરગવમહદસહંતુ ।

જિમ્મલસાનલધિદરમરે રેદહ મિરિ રેવંતુ ॥

—વિજયભેનસમૂરિ, રેવંતગિરિરામ (દ. ન. ૧૨૩૧) ૧-૧-૩

(૩) મમ્મયત્વપ્રતિપાસિ કરહ, અરિહંતુ દેવતા મુલાયુ મુદ વિનપ્રર્ણન

પાન્નુ મમ્મયત્વદંદહુ જાનરહુ, સાગરપ્રવ્ણાશયુ અચરહુ મજહુ

સરાણિ પડસરહુ । ...પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તત્તુ તુમ્હિ
વિશેષિ સ્મરેવત્, અનહ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ હસત અર્ધુ ભણિયત્
અચ્છહ, અનહ સંસાર તણત પ્રતિમત મ કરિસત, અનહ
રુદ્ધિનમસ્કારુ હહલોકિ પરલોકિ સંપાદિયહ ॥

—આરાધના (ઇ. સ. ૧૨૭૪)

(૪) શ્રાવણિ સરવાણિ કહુયં મેહુ, ગજ્જહ વિરહિરિ સિજ્જહ દેહુ, ।
વિજ્જુ સ્વવક્કહ રક્ખસિ જેવ, નેમિહિ વિણુ સહિ સહિયહ કેમ ॥ મ
સહી ભણહ સામિણિ મન હરિ દુજ્જનતણા મ વંછિત પૂરિ ।
ગયત નેમિ તત્તુ વિણત્ત કાહ અછહ અનેરા વરહ સયાહ ॥
વોલહ રાજલ તત્તુ હહુ વયણુ નત્થી નેમિસમં વરરયણુ ।
ધરહ તેજુ ગહગણ સવિ તાવ ગયાણિ ન હગ્ગહ દિણયરુ જાવ ॥

—વિનયચન્દ્રસૂરિ, નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ઇ. સ. ૧૨૦૦) ૨-૪

આ શતકની ભાષા અપભ્રંશથી હજી વિલિન થતી સ્થિતિમાં છે, એથી એમાં પૂણમેઘી, નમવિ જેવા ક્ત્વાન્ત રૂપો, પમણિસુ, મણિસુ, કરિસત જેવાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપો, કરહુ, સ્મરહિ જેવાં આજાર્થ રૂપો, જં તં જેવાં સાર્વનામિક રૂપો અને તાવ જેવાં અવ્યયો, માવિહિ જેવાં તૃતીયા રૂપો, પછિમહ, વરહ ઇત્યાદિ પદોમાં પદી (કે કદાચ સ્વાર્થિક) પ્રત્યય હ, ધર્મ્મ, અર્ધુ, દંઢકુ ઇત્યાદિ ઉદારાંત પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનનાં રૂપો, સયાહ, રયણુ વિજ્જુ જેવાં નામો, અને રક્ખહ, સિજ્જહ, સ્વવક્કહ, દુજ્જન, ગજ્જહ, રેહહ, અચ્છહ જેવાં ક્રિયારૂપો અપભ્રંશ ભાષાસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવતાં નજરે પડે છે. છતાં અપભ્રંશથી ભાષા એક ક્રમ આગળ ગઈ છે અને ગૂજરાતીના ઉપકાળમાં પ્રવેશી છે એમ એના સંયોગલોપ (જેમકે વિણત્ત, અછહ ઇત્યાદિ), અપભ્રંશ નામિક પ્રત્યયોનો ક્રમશઃથતો જતો લોપ (શતકના આરંભમાં પદીનો હ અને તૃતીયા બહુવચનો હિં, શતકને અંતે નજરે પડતા નથી), અને તણત જેવા પદ્યર્થ અનુગોનો સવિશેષ પ્રચાર, કેમ હિવ વગેરે ઉત્તરકાલીન રૂપોનો ઉદ્ભવ ઇત્યાદિ લાગે

છે. શતકના અંતની ભાષા તો સ્પષ્ટ રીતે આદિમ ગૂજરાતીની સીમામાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે. શતકના આરંભની ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસની અને રેવંતગિરિરામની ભાષા ગૂજરાતી તરફ પ્રસ્થાન કરતી હોવા છતાં હજી અપભ્રંશની ઘણી સમીપ છે. આથી સદ્ નરસિંહરાવભાઈ જેવા વિક્ષાનેત્રી એને ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ માનવા તરફ વિશેષ વલણ છે. બહુ ઝિણ્ણવટભર્યા અને બદ્ધ (water-tight) વર્ગીકરણનો આગ્રહ નહોતો તો એ ભાષાને ભગમકાલની પ્રાચીન ગૂજરાતી કહેવામાં વાંધો નથી.

હવે ચાદમા શતકની કૃતિઓનું ભાષાસ્વરૂપ જોઈએ.

- (૫) અહ સોહગચંદરરૂપવંતુ ગુણમણિમંદારો ।
 કેન્દળ જિમ ક્ષલકંતકાંતિ સંજમમિરિહારો ॥
 શૂલિભદ્રમુણિરાઠ જામ મહિયલિ ધોદુંતડ ।
 નયરરાય પાઠલિયમાહિ પમુતડ વિહરંતડ ॥
 વરિસાલડ ચડમામ માહિ સાહુ મહમહિયા ।
 લિયડ અભિગ્ગહ મુરહ પાસિ નિયગુણમદમહિયા ॥
 અજ્ઞપિજયસંભૂમસુરિ મુરુ વય મોકલાવડ ।
 તમુ કાણમિ મુળાંસ કાંતવેસાધરિ આવડ ॥
 મંદિરત્તોરણિ આલિયડ મુણિવરુ પિપ્પરોર્વા ।
 જમકિય ચિત્તિદિ દાસટિક વેગિ જાદ મધાધો ।
 વેસા અતિદિ કૃતાવલિ ચ દારિદિ સહકંતો ॥
 આલિય મુણિવરરાયવામિ કરમલ જોડેતો ॥

—જિનપદ્મમૂરિ, નિરિગૂલિમદકામુ (૬, મ. ૧૪૨૪) ૨-૪

- (૬) વસંતતળા મુન મહમદ્યા મહમદ્યા મતિ ધનમાર ।
 ત્રિમુલ્લિ જલજયતાર વિકા રવ કરડ અતાર ॥
 પદમિનિ પરિનલ ઘટ્ટડં નહકટં મલ્લય મર્માર ।
 મયણુ ત્રિહાં પરિપર્યાય પેરોય પડં અપાર ॥
 માનિનિજનમનદોભન શોભન વાટલ્યા વાંદે ।
 ત્રિમુલ્લનકેલિજ પાનોય જામીક અંગિ મુહરડ ॥

—વસંતકવિચરણ (પાણ) (૬, મ. ૧૨૧૦)

(૭) જીવ ધર્મિં સંસાર તરડ । ચૈત્રુ લોકસિંહ વાત કરડ ।
વિવેકિં મોક્ષનંદં કારણિ સ્પષ્ટ । સાધુ મોક્ષનંદં કારણિ તપુ કરડ ।
જેહતડ, હંતડ, યડ, યકડ ઇત્યાદિ ચોલિવં જેહ વસ્તુનંદં પરિત્યાગ સૂચિયં
તે અપાદાન ।

...શુદ્ધતડ પાન પડડ । એહનડ, તળડ, એહરહડં, કિહિં ઇત્યાદિ ચોલિવં
...સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયડ । ચૈત્ર તળડં ધનુ ગામિ છડ ।...ચૈત્રુ ગ્રામિ
વસડ । કરી, લેઈ, દેઈ...તિહાં ક્ત્વા પ્રત્યય । શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ
પૂછડ ।...કરિવા, લેવા, દેવા...તિહાં તુમ્ પ્રત્યય । કુંભકાર ઘડા ઘડીવા
માટી અળડ ।...કરસળી ફલ સેવતડ વીજ વાવડ ।...કરણહાર, લેણહાર,
દેણહાર...તિહાં તૃષ્ પ્રત્યય 'તૃ' ઇસિંહ આવડ । ધર્મ કરણહાર જીવ મુક્ત
પ્રાપ્તડ ।...મેધિ વરિસતડ મોર નાચડં । ૧૮

—કુલમંડનસૂરિ 'મુગ્ધાવવોવ ઔક્તિક' (ઈ. સ. ૧૩૧૪)

(૮) સતિરિ સહસ સાહસ વૈસાહ્ણ । ગઈ અરદાસ પાસિ સુરતાળહ ।
કળગરુ કિદ્ધ સિદ્ધ સહ હિંદૂ । તૂ રળમહ્ન એક નહિંદૂ ॥

પળ ફુરમાળ આળ સુરતાળી । નહિ રળમહ્ન ગણિડ રળતાળિ ।

જિમ હિમ્માર વીર સેમરવિડ । તિમ કમધજ મુંછ મુદિ મરવૈ ॥

—શ્રીધરવ્યાસ, રળમહ્નંદ (ઈ. સ. ૧૩૧૮)

ચૈદમા શતકની ભાષા હવે સ્પષ્ટ રીતે ગૂજરાતી બની ગઇ છે.
બેશક ક્વચિત્ ક્વચિત્ અપભ્રંશની અસર નજરે પડે છે (જેમકે
પિક્ષેવી એ ક્ત્વાન્ત રૂપ, તૃતીયાનો હિ પ્રત્યય ધ૦ માં) પણ તે બહુ
વિરલ જ. પણ મોટે ભાગે તો ગૂજરાતીનાં ઘણાંખરાં વિશિષ્ટ લક્ષણો
ઉદય પામ્યાં છે. જેમકે, સોહગ, જલકંત-પહુતડ, વેસા, વહકડં, લહકડં
જેવા શબ્દોમાં સંયોગલોપ (simplification); પાસિ, સિંહ, નંદ, યડ,
યકડ, તળડં, નડ ૧૯ જેવા નવા વિભક્તિદર્શક અનુગો અને પ્રત્યયોનો
ઉદ્ભવ; કરી, લેઈ, દેઈ જેવાં દીર્ઘ ઈ કરાંત ક્ત્વાન્ત રૂપો, અને કરણહાર
જેવાં ધ્રુવચાયાક રૂદંત રૂપો; મોકલાવડ, આવિયડ જેવાં સર્વાંશે
ગૂજરાતી રૂપનાં આખ્યાતનામાદિક, ધ૦.

૧૮ આ સતિસપ્તમીનું ઉદાહરણ છે.

૧૯ આ ઉપરાંત પઠ્યર્થ લે પ્રતાપ પણ મળે છે.

५६२भा शतकनी लापाना नभूता नीचे प्रभाछे छे.

(९) हुइ भमइ कामकोदंडसंड कठिधिब प्रलंबित वेणीदंड ।

उरि द्वार तारथेणी समान तनमंडल अवर न उपमान ॥

माह कुरंगा रणयलि जल विणु किमु जीवती ।

नयण सरोवर प्रीतिजल नेहिइ नीर पियंति ॥

, —भीम, सदयवत्सचरित्र (इ. स. १४३२)

(१०) ते स्त्री गुस्तास राजा आगलहु अनइ अपर धाजा मज्दईवास्त आगलि नेई । नमस्कार कीधउ । पछइ उभी रही । तेहे स्त्रीए बोलिउं जु तहमो मज्दईवास्त ईउ इसुं म कर । जउ अछाइ सात बहइन अछउं अनइ सातइनउ एउ एकु जि भर्तार अछइ । —पारसी पंडित लक्ष्मीधर बदेराम—

अदंगवीरा (इ. स. १४१५)

(११) अन्यदा प्रस्तावि राजा पृथ्वीचंद्र अनइ राजा सोमदेव राजमभां एकठा बइठा । किसी ते राजसभा—जीणि सभा पात्र नाचइ, विद्वांस पुस्तक वांचइ, माल महविद्या मांजिया नाचइ, रागदा रायन्हइ रंग रहुविवा रानइ, मुहापोला शुभ बोलो स्वामी कन्है पसाउ नाचइ, कुजा क्षागद चिरकाल विवाद करी स्वयमेव पाचइ । इत्ता सभा, बिहुं नरेभरि करि घली बाधी प्रभा । तिसिइ अवसरि, हर्ष प्रसरि । पशुताउ वनपाल, तीणि वीनविउ श्री सोमदेव भूपाल ।

—माणिक्यचन्द्रसूरि, पृथ्वीचन्द्रचरित्र (इ. स. १४२२)

(१२) आगइ रुद्रि घणइ कोपानलि ईत्यवंस तइं बाल्या ।

तइं पृथ्वीनाहि पुंष्य वरताघ्नो देवलोकि भय दात्या ॥

तइं पालिउ काम त्रिपुर किंचेतिउ पवनवेनि जिम नल ।

पदगनाभ पूछइ नोमईना केभउं करिउं जिगल ॥

—भयनाभ, कान्हूउदेप्रबन्ध, (इ. स. १४५६) १-१०१-१०२

(१३) बांसी पाज नीरि लिहं निधल, बाधि हनमत्त भौछ ।

विकटदण दंसइ बानरा, रंइ घना मोहि भौछ ॥ मई०

मात सोता जाणुं बानर त्रिहुदि मोटि लखिया ।

सवालाप सुन, रावण राउ, कुंभकर्ण राग पडिया ॥ मई०

જાળું લંક વિભીષણ દીધી, અમર કોડિ તિહાં મિલિયા ।

મેંત્રી કર્મણ્ણુ સ્વામિ અયોધ્યા રામ સીતા લેઈ વલિયા ॥ મંદ૦

—કર્મણમેંત્રી, સીતાહરણ (ઇ. સ. ૧૪૭૦)

(૧૪) ભાપાનું કારણ નહીં કારણ અર્થવિશેષ ।

સમ્યક એહ ઝપરિ કહું પિંગલ ગાથા એક ॥

યે અજ્ઞાનિ ઝપજઈ વિશ્વ ચરાચર શૂર ।

કિરણ વિપિ દીસઈ યથા મધ્ય દિવસ જલપૂર ॥

યેહનું સ્વરૂપ વિચારતાં મોહ નિવર્તઈ એહ ।

કુસુમતળી મારા વિપઈ યથા મુજંગમ દેહ ॥

—મીમ, પ્રબોધપ્રકાશ, (ઇ. સ. ૧૪૮૫)

પંદરમા શતકની ભાષા સવિશેષ ગૂજરાતીપણું ધારણ કરે છે. આટલી થોડી પંક્તિઓમાં પણ જણાઈ આવતા ગેઈ, ડમી રહી જેવા ભૂતકાલીન કર્તારિ ક્રિયારૂપો, વૌલિડે, કરિડં, ટાલ્યા, વરતાવ્યા, વઢઠા જેવાં કર્મણિ ભૂતકાલીનરૂપો, કરુ જેવું આત્મર્થ પહેલાપુરુષ એકવચનનું રૂપ, નડ, માંહિ જેવા પ્રત્યયો કન્હે, આગલેઈ, કરિ (કરણ વાચક 'થી', 'વડે'ના અર્થનો અનુગ) જેવા અનુગો ગૂજરાતીએ પોતાને પથે ફેરવી પ્રગતિ કરી છે તે સૂચવે છે.

સોળમા શતકથી તો આપણે અર્વાચીન ગૂજરાતીના સીમાડા ઉપર આવી પહોંચીએ છીએ. આ શતકનાં થોડાં નીચે આપેલાં ઉદાહરણોથી એનું ભાષાસ્વરૂપ પ્રગટ થશે.

(૧૫) ઋપિં પૂછું પુત્રનિં, યેહ, એહ શુક ક્યહાં થકી લાવ્યો ? કહ્યું-વનમાંહિ દુહી તૃપાક્રાન્ત પવ્યો તો દયા જાળી લાવ્યો । ઋપિ ત્રિકાલ-વર્ણી મુજ સાંદામું જોઈ મુંને કહું, અવિનય કીધાંના એહ ફલ । પછિ શિષ્ય-પુત્રાદિકે ઋપિનિં પૂછું-એહનો સ્વામી શો અવિનય છિ ? તે ઋપિં કહ્યું એકાંત રાત્રિ વિધિપૂર્વક કહ્યું ।

—સિદ્ધિચન્દ્ર, સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી કાદંબરી

(૧૬) વ્રહ્માની વેટીં સરસતિ ગૌરવર્ણ ચાલઈ ગજગતિ ।

કમલ કમંડલ વીણા સાથિ, પુસ્તક પરઠિડં દક્ષણ હાથિ ॥

ઊરિ મોટર મુક્તાફલહાર, પાદ નેર રણસિંહકાર ।
 કાને કુંડલ વેણિદંડ, લીલાં મોહિતં ચેણદ્ર મણ્ડ ॥
 રતનજડી રુડી રાપડી લોચન યશાં કમલ પાંચડી ।
 નિર્મલ નાશા તિલનું ફૂલ, દંતતળડં કુળ કરશિ મૂલ ॥
 રાતા અધર તૈ વિદ્રુમરોલ, જાળે જીંદ અમીનુ ધોલ ।
 ચંદલડિ જિતલડ મયંક, ફટિ જીણડ લાણીણડ લંક ॥

—લાવણ્યસમય, વિમલપ્રવંધ (ઇ. સ. ૧૫૧૨)

- (૧૭) પ્રભાતકાલ હવો સહું ચાલ્યા કરવા મહાસંગ્રામ ।
 દુર્યોધન પાંડવ જીત્યાની કરી હૃદિશં હામ ॥
 ત્યારિ કર્ણ કિહિ મદારી વીધાનું સકલ કાર્ણ દેપાદું ।
 કિ પાંડવ મુસાનિ મારિ કિ હુ તેહનિ નાશ પમાડું ॥

—વિષ્ણુદાસ, મહામારત

- (૧૮) પ્રથમ તે પ્રણમી ધીમળપતિનંદં જોડેનંદં મિ પાણિ ।
 વિધનહર તમ્યો કૃપા કરીનંદં આપુ અવિચલ વાણિ ॥
 એકદંત જ શોભતુ ગજવદન શોભદ્ર તેહ ।
 દુંદલ દેવ દયા કરી નિજ યુદ્ધે આપુ એહ ॥

—નાકર, મહામારત આરમ્ભક પર્વ

- (૧૯) તેજ તન તણી સી કરીદ વાત ? શિલાવંધ પાગલિ મઠ માત ।
 તે માંદિ મોહ્યો આવાત, સાત મૂમિ રાંચો આકાશ ॥
 માઠ કનાઠ લોહના પાટિ, મોગલિ લોહોડ મિ મળ સાત ।
 રાંપુટ તાલાં મીણાં ઘાર, તે કુંચી મૂઝી મંદારિ ॥

—મયુરદન વ્યાસ, દંડાવલોકિકમચરિત્ર

સોળમા શતકની આ ભાષા તે સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતીમાં
 સંક્રમણ કરતી બાબત છે. એનાં નિંચને ને (દ્વિતીયા), ઘડી જેવા
 વિલક્ષિતપ્રત્યયો. ઉભાનાવધી જેવો પ્રયોગ, માંદાંમુ, ત્યારિ જેવાં અત્યયો-
 તો ઉદ્ભવ, પ્રનાયક શુંનાં શો જેવાં વિદ્યારી રૂપો; લગ્યો, હિ, પિદિ,
 કદ્યો, કરગિ જેવાં ક્રિયારૂપો સર્વ અર્વાચીન ગુજરાતીના ઉદ્ભવશક્તિ
 સાક્ષી પૂરે છે.

આ પછી તો થોડેજ સમયે ગૂજરાતી ભાષાનું અર્વાચીન સ્વરૂપ સ્થિર થાય છે, જે આપણે પ્રેમાનંદ, અખો વગેરે કવિઓમાં જોઈએ છીએ.

બીમક મુતાનું વદન મુધાકર દેખીને શોભાય,

ચંદ્રમા તો ક્ષીણ પામી આભમાં સંતાય.

સુષ્ટિ કરતાં અત્માશ્રમે ભર્યું તેજનું પાત્ર;

તે તેજનું પ્રગ્ભપતિએ, ઘડ્યું દમયંતીનું ગાત્ર.

તેમાંથી કાંઈ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરે પડિયો,

અત્માએ એકડું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો.

એ પ્રેમાનંદની કાવ્યપંક્તિઓમાં અને

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં છૂટે તે શૂર,

સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું.

બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.

એ અખાની પંક્તિઓમાં અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ભાગ્યેજ ફેર જણાશે. થોડાક અવશિષ્ટ રહેલા જૂના શબ્દપ્રયોગો બાદ કરીએ તો ભાષાનું સ્વરૂપ પ્રાયઃ અર્વાચીન બની ગયું છે એમાં શંકા નથી.

પ્રેમાનંદના કાળની આસપાસથી શરૂ થયેલી અર્વાચીન ગૂજરાતી કે ભાષાનો એક તખ્તેક દયારામની ભાષામાં સંપૂર્ણ થાય છે. પછી અંગ્રેજ ભાષાના સંપર્કથી નર્મદના સમયથી નવો તખ્તેક શરૂ થાય કે છે જે અલપર્યંત ચાલુ છે.

પ્રકરણ ચૌદમું

વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર

શબ્દોના પ્રકાર : તત્સમ— હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં જે શબ્દો મળે છે તેમની વ્યુત્પત્તિ (શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ અને તેમાંથી અર્વાચીન રૂપ ઉદ્ભવવાની પ્રક્રિયા) તપાસીએ.

અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં, અન્ય અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓની માફકજ, વિવિધ સ્વરૂપના શબ્દો મળે છે. એમાંના કેટલાક

તો મૂળ સંસ્કૃતમાંથી જરાયે ફેરફાર વિના સીધાજ ઊતરી આવ્યા છે તો કેટલાકમાં સહેજ માત્ર વિકાર થયો છે. કેટલાક પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂની ગૂજરાતી એ સર્વ કક્ષાઓમાં થઈને એમના વિશિષ્ટ ફેરફાર પામીને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ઊતર્યા છે, તો કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાંથી ગૂજરાતીમાંથી રૂઢ થયા છે. આવા બહારના શબ્દોમાંથી મોટા ભાગના શબ્દો દારસી અરખીમાંથી કે પ્રાકૃત કાલની અનાર્થ ભાષાઓમાંથી, અને થોડાક પોર્ચુગીઝ, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશી ભાષાઓમાંથી, અને મરાઠી કે હિંદી-ઉર્દૂ જેવી હિન્દપ્રાન્તીય ભારતીય ભાષાઓમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. આ રીતે અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો શબ્દકોશ બંધાયો છે.

આમાંથી સંસ્કૃતમાંથી કાંઈ પણ વિકાર પામ્યા વિના તેના તેજ મૂળ સ્વરૂપે ગૂજરાતીમાં ઊતરેલા શબ્દોને 'તત્સમ' શબ્દો કહે છે. તદ્ એટલે 'તે મૂળ પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત,' તેના સમ કે 'સમાન, અભિન્ન,' તે તત્ત્વ કે સંસ્કૃતના સમાન, અભિન્ન રૂપના શબ્દો. કર્ણ, દસ્ત, દંત પક્ષી, નયન, કર્મ, કાર્ય, મિષ્ટ વગેરે તત્સમ શબ્દો છે. એ સંસ્કૃતમાંથી કાંઈજ વિકાર પામ્યા વિના એજ રૂપે ગૂજરાતીમાં આવ્યા છે. એમનું તત્સમ સ્વરૂપ પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા વિકાર પામીને આવેલા કાન, દાઢ, દાંત, પંખી, નોથુ, કામ, કાજ, મીઠું વગેરે શબ્દરૂપો સાથે સરખાવવાથી તરત સ્પષ્ટ થશે. પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ ઓછું છે; અધિકાંશ શબ્દો પ્રાકૃતઅપભ્રંશના વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને પ્રાકૃત સ્વરૂપમાંજ પ્રયોગ્ય છે.^૧ પછીની જૂની ગૂજરાતીની કક્ષામાં લગભગ એજ પરિસ્થિતિ બાકી થાય રહે છે; માત્ર કેટલાક દારસી-અરખી શબ્દો અને કવચિત્ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની કોમેરખી થાય છે. સોળમા સતક પછી ભાષામાં બહુ તત્સમ શબ્દો હાજર થાય છે અને એમનો પ્રયોગ થોડો વ્યાપક અને છે. કદાચ સંસ્કૃત પુરાણોને ગૂજરાતીમાં

૧. બેસક કોષે નંદનવત્ મિત્તે । સ્વર્ગાય વ્યવિત્તમંચુત્તવેદવ નયતી ।
(જિનનંદ્ર ૮-૪-૪૪૮) વગેરે ગુણોથી તેમજ બુદ્ધગિદ્ધારસી સંસ્કૃતજન્ય પ્રયોગના થઈ ગયે. પણ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પાડાઈ વલણ નહીં પડે છે.

ઉતારવા મથતી મધ્યકાલીન આખ્યાનકવિતાને એ આભારી હોય. એ વલણ છેક અર્વાચીન ગૂજરાતી મુધી ચાલુ રહ્યું છે અને ઓગણીસમા સદીના અંતભાગમાં મનઃસુખરામ, ગોવર્ધનરામ આદિ પંડિતોની ભાષામાં એ પરિસીમાએ પહોંચે છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ભાષામાં ફરી સરળતા અને તળપદાપણાનો આદર થયો છે, અને ભાષાનું અર્થવ્યક્તિનું સામર્થ્ય વધ્યું છે.

ફારસીઅરબી પૌષ્પગીઝ ઇં વિદેશીય શબ્દો —

અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓમાંથી શબ્દો આવ્યા છે. તેમને ઊછીના લીધેલા શબ્દો (loan words) કહી શકાય. એમાંના કેટલાકમાં મૂળ સ્વરૂપ સચવાયું છે તો કેટલાકમાં ગૂજરાતીના લાક્ષણિક વિકારો થયા છે.

નીચેના જેવા સંખ્યાબંધ ફારસી અરબી શબ્દો ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત થતી તળ ગૂજરાતી જેવા રૂઢ થઈ ગયા છે. અકારાદિ શબ્દોમાં^૧ અછલ, અકસીર, અત્તર, અદમ, અફવા, અનામત, અમીર, અરજ, અલાયદું, અસર, અસલ, અહેશાન, વગેરે અરબી શબ્દો,^૨ અને અજમાવવું, અવાજ, આસમાની, અસ્વાર, અંજીર, અંદર, અંદાજ વગેરે ફારસી શબ્દો મળશે.^૩ ઊર્દૂ, કનાત, કલગી, કાબુ, કૂમક, ચક, ચકમક,

૧. વિશેષ માટે જુઓ ગુજરાતી ફારસી અરબી શબ્દોનો કોશ, ખંડ ૧-૨, અમીરમીયાં હમદમિયાં ફારશી.

૨. અખત્યાર, હમદા, ઇન્સાફ, આબોદુબ, ક્યાસ, ખખર, ખર્ચ, જકાત, જર, જલસો, જવાબ, જવેરાત, તપાસ, તરફ, તાલુકો, તૈયાર, દાયરો, ફજેતો, ફુવારો, ખાતલ, મકાન, મકકમ, રફી, લવાજમ, વજુદ, વતન, શરાબ, શરબત, હન્નૂર, ઇં સંખ્યાબંધ અરબી શબ્દો ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

૩. આખાદ, ખરીદ, ગુમાસ્તો, ગુલાબ, ચુસ્ત, ચાલાકી, છાપવું, જખમ, જમીન, જલદી, તખતી, તલાસ, તંદુરસ્ત, દગો, દસ્તાવેજ, દફતર, દરજી, નાસીયાસ, નેક, પડદો, ખાલો, પેચ, કુદીનો, બક્ષીસ, બાન્ન, મન્દૂર, મહેમાન, યાદ, રકાબી, લગામ, વીમો, શરમ, સરહદ, હન્નર ઇં અનેક ફારસી શબ્દો ગૂજરાતીમાં રૂઢ થઈ ગયા છે.

ચમચો, જાજમ, તોપ, તોપચી, દારોગો, બચકો, બલૂચી, બેગમ, બેગ, મુગલ, મુચરકો, યાળ વગેરે ગણતર તુર્કી શબ્દો પણ ગૂજરાતીમાં પ્રવેશ્યા છે. આફ્રિકા, અનનાસ, ઇંગ્રેજ, ઇંગ્લેન્ડ, કોરી, કાલુ, કપ્તાન, તમાકુ, બટાટા, મેજ, મોસંબી, વગેરે શબ્દો પોર્ચુગીઝમાંથી આયાત થયા છે. છેલ્લે અંગ્રેજીમાંથી ઓફિસ, અપીલ, કારટ, ટિકિટ, ડાક્ટર, પેન્સિલ, ગુટ, બેન્ક, બાટલી, માસ્તર, રસીદ, સ્ટેશન, હોટેલ વગેરે સંખ્યાબંધ શબ્દો ગૂજરાતીમાં હિતયાં છે. આ સર્વ વિદેશીય શબ્દોમાંથી ફારસી અરબી શબ્દોનું પ્રમાણ, ગૂજરાતના લાંબા સમય સુધીના મુસ્લિમ અમલને અને સંપર્કને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ થયું વધારે છે. અન્ય વિદેશીય શબ્દો ગણતરજ છે.

તદ્ભવ શબ્દ—સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા એ ભાષા-ઓના વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને જે શબ્દો ગૂજરાતીમાં હિતરી આવ્યા છે તેમને 'તદ્ભવ' કહે છે. તદ્ભવે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત; તેમાંથી (વર્ણવિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થયેલા તે તદ્ભવ. ધાન, દાથ, દાંત, પંખી, નેણ, કામ, કાજ, મીઠું વગેરે શબ્દો તદ્ભવ છે, કારણ કે એ સંસ્કૃત કર્ણ, હસ્ત, દન્ત, પદ્મિન, નયન, કર્મન, કાર્ય, મિષ્ટકં મૃં શબ્દોમાંથી કણ, હત્ય, દંત, પંચિ, નઘણ, કમ્મ, કજ્જુ, મિષ્ટકં વગેરે પ્રાકૃતઅપભ્રંશ રૂપો દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે. ખરું જોતાં તદ્ભવ શબ્દો સંસ્કૃત સમી વેદકાલીન પાશ્વાટ પ્રાકૃત ભાષા > પાલિ > શારંગેની > અપભ્રંશ > ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ > જૂની ગૂજરાતી > મધ્યકાલીન ગૂજરાતી એવા સંખ્યાબંધ ક્રમમાંથી પસાર થઈને ગૂજરાતી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી વચ્ચેની એ સર્વ સાંકળોને સરળતા અને અનુકૂળતાને ખાતર પ્રાકૃતઅપભ્રંશથી નિર્દિષ્ટ માની લેવાની છે. સંકુલ વ્યંજનોનું એકીકરણ, પછી સંયોગસંય (simplification) અને તેની સાથે બહુધા પૂર્વસ્વનું દોષાંત, મૂર્ધન્ય વર્ણો અને ક્રમક અનુસ્વારનો પ્રમાણમાં બ્યાપક પ્રયોગ, કે કારાંત નાન્યતર અને એ કારાંત નરબાલિતાં નામો, વગેરે તદ્ભવ શબ્દોનાં તરી આવનાં લક્ષણો છે.

બીજા જેવા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ પ્રકારના પ્રાકૃતઅપભ્રંશ

દ્વારા ઊતરી આવેલા શબ્દોને પ્રાચીન તદ્દલવ તરીકે ઓળખાવે છે, અને કરમ, કારજ, ધરમ જેવા તત્સમ કર્મ, કાર્ય, ધર્મ માંથી સ્વરભક્તિ કે વિશ્લેષથી સરળ બનેલા, સર્વાંશે નહીં પણ બહુધા તત્સમ જેવા, શબ્દોને અર્વાચીન તદ્દલવ કહે છે. એમને મતે આ શબ્દો પ્રાકૃતઅપભ્રંશ પછીના કાળમાં એટલે મધ્યકાળમાં, સંસ્કૃતમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતર્યા છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટર્જી આ શબ્દોને અર્ધતત્સમ (semi-tatsamas)^૧ કહે છે.

દેશ્ય શબ્દો —ગૂજરાતી ભાષામાં એવા સંખ્યાબંધ તળપદા શબ્દો છે કે જેનું મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં કે ક્ષારસીચરખી જેવી વિદેશી ભાષાઓમાં મળતું નથી. આવા શબ્દોને દેશ્ય કહે છે અને એ ભારતના આર્યેતર વતનીઓની ભાષાઓમાંથી ગૂજરાતીમાં આવ્યાનું વિદ્વાનો માને છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશીનામમાલા માં એમના સમયમાં પ્રચલિત, સંસ્કૃતપ્રાકૃતમાંથી જેમનો ઉદ્ભવ સંભવે નહીં એવા, દેશ્ય શબ્દોનું સંકલન કર્યું છે. ધનપાલની પાઠ્યલક્ષ્ણીનામમાલા માં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો સંગૃહીત થયા છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય દેશીનામમાલા માં નીચેના જેવા સંખ્યાબંધ દેશ્ય શબ્દો અર્થ સાથે નોંધે છે :—

કાયંદી—ઉપહાસ (દેં ૨,૨૮),	અચાલિ—દુર્દિન (દેશીં ૧, ૧૩), ૨૯૧
* ગંધેહી—મધમાંખી (દેં ૨, ૧૦૦),	ચુંચુંણી—શેરી (દેં ૨, ૭૬),
ચોજ્જ—આશ્ચર્ય (દેં ૩, ૧૪)	ઘઘર—ધાધરો (દેં ૨, ૧૦૭)
સંદુઅ—વૃક્ષની જાત (દેં ૩, ૫૩)	છઙ્ગ—છેલ (દેં ૩, ૨૪)
યત્તિઅ—વિશ્રામ (દેં ૫, ૨૬),	તિંગિઆ—કમલરજ (દેં ૫, ૧૨)
પઝઢ—ધર (દેં ૬, ૪૭)	દુહ—વસ્ત્ર (દેં ૫, ૪૧),
લઢહ—રમ્ય (દેં ૭, ૧૭), ઈં	મેલી—આરા, નૌકા, દાસી ઇ.
	(દેં ૬, ૧૧૦)

હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશ્ય તરીકે નોંધેલામાંથી કેટલાક પ્રાકૃતાદિ આર્ય-ભાષાઓમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાયા છે, પણ મોટા ભાગના તો ખરેખરા દેશજ શબ્દોજ જણાયા છે. એમનાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં થયેલાં રૂપાન્તર શોધવા એ ભાષાઅભ્યાસનો એક રસિક વિષય છે.

અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે નોંધેલા દેશ્ય શબ્દોમાંથી સંખ્યામંથ શબ્દો બિતરી આવ્યા છે, તેમ એમણે નહીં નોંધેલા એવાયે ઘણા શબ્દો મળે છે. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ડોળરું, ડુંગરો, વાંકળો, રોડું, ઝાંખરું, ખાખડું, મુકંકા, બકરો, જોડવું, ખડકી, ડાળી, પેટ વગેરે અનેક દેશ્ય શબ્દો મળે છે. એ આર્થેતરલાપાઓમાંથી ગૂજરાતીના અવતરણની લિન્ન લિન્ન સ્થિતિએ લેવાયા હશે એમ લાગે છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો અનુકરણવ્યાપારથી (onomatopoeia) થી બન્યા છે. તદ્દલવ શબ્દોની અપેક્ષાએ દેશ્ય શબ્દોની વર્ણધટના ઓછી સુકુમાર, પણ કેટલેક અંશે વધુ બલિષ્ઠ, જણાય છે.

વ્યુત્પત્તિ

સંસ્કૃતમાંથી (અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિદેશી ભાષાઓ, કે પ્રાચીન દેશ્ય ભાષાઓમાંથી) પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા (કે ક્વચિત્ આરોચારજ) ગૂજરાતીમાં બિતરેલા તદ્દલવ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે વિચાર કરીએ. વ્યુત્પત્તિ એટલે વ્યુત્પન્ન થવું, ઉદ્ભવવું તે. વ્યુત્પત્તિવિચારમાં શબ્દનું આદિ કે મૂળ રૂપ, તેમજ એમાંથી ને વડે રૂપાન્તર થઈને શબ્દનું અંતિમ અર્વાચીન રૂપ સિદ્ધ થાય છે તે વાગ્યાપારની પ્રક્રિયા એ બનેલો સમાવેશ થાય છે. પ્રથમ ચરની પ્રાકૃતોનું સ્વરૂપ આને ઉપલબ્ધ નથી, એટલે આપણે શબ્દનું આદિમ કે મૂળ રૂપ સંસ્કૃત, ને આદિમ પ્રાકૃતની ખૂબ સમાપ હોવાનો ધણો સંભવ છે તેમાં શોધીએ છીએ; પછી એ મૂળ રૂપનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ રૂપો નોંધીએ છીએ, અને છેવટે જરૂર પડે તો વચ્ચે અવાન્તર રૂપો આપીને અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દરૂપ દર્શાવીએ છીએ. ખરું જોતાં તો વ્યુત્પત્તિમાં પાંચે-શિલાલેખોની પ્રાકૃતો > ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > પ્રાચીન પ્રાન્તીય ભાષા (> અવાન્તર રૂપ) > અર્વાચીન પ્રાન્તીય ભાષા એમ સર્વ

* દા. ત. નરસિંહરાવ વ્યુત્પત્તિઓ સિદ્ધ કરતાં ધનુર્ અવાન્તર રૂપો આપે છે. જેમકે

સંસ્કૃત	પ્રા. રૂપ	અવાન્તરરૂપો	ગૂજરાતી
જ્વળતાં	જ્વલતં	જ્વલતં, જ્વલ્લતં	જ્વળતું
જ્વળ :	જ્વળતુ	જ્વલતુ, જ્વલ્લતુ	જ્વળત

ક્રમે દર્શાવવા નેહ્યો. પણ અનુદૂળતાને ખાતર, તેમજ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતઅપભ્રંશનું શબ્દભંડોળ વધુ વિપુલ અને સુલભ હોવાથી આપણે સંસ્કૃત પ્રાકૃતઅપભ્રંશ અને અર્વાચીન ગૂજરાતી એ ત્રણ ક્રમે શબ્દને વ્યુત્પન્ન કરીએ છીએ.

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અપભ્રંશદ્વારા ગૂજરાતીમાં અવતાર પામતાં જે નિયમાનુસાર શબ્દમાં વર્ણવિકાર (વર્ણોમાં ફેરફાર કે રૂપાન્તર) થાય છે તેને ભાષાપરિવર્તોએ ઉત્સર્ગ એવું નામ આપ્યું છે. ઉત્સર્ગ એટલે નિયમ; અહીં ભાષાના વર્ણસ્વરૂપમાં જેને અનુસરીને ફેરફાર થાય તે વાગ્યાપારના* નિયમો.

હવે આપણે પ્રથમ સામાન્ય ઉત્સર્ગો, પછી સ્વરવિકારના ઉત્સર્ગો, અને છેવટે વ્યંજનવિકાર સંબંધેના ઉત્સર્ગોની ચર્ચા કરીશું.

સામાન્ય ઉત્સર્ગો

૧. સંયુક્તાક્ષરમાંથી સામાન્ય રીતે પ્રથમ વ્યંજન ઊડી જાય છે. પરંતુ જે મ, ન, ય, લ, વ, ર, ખીજ વ્યંજન તરીકે હોય તો તે મૃદ્ધ હોવાથી ઊડી જાય છે. જેમકે,

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગૂજરાતી
ઉત્સદ્ધ :	ઉચ્છંગુ	ઉછંગ
પ્રતિચ્છાયા	પ્રટિચ્છાઆ	પડછાયો
વિજ્ઞપ્તિ :	વિણ્ણત્તી	વિનંતી
સુવર્ણકાર :	સુણ્ણાર	સુનાર

૨. સંયુક્તાક્ષરમાંથી પ્રથમ વ્યંજન ઊડી જાય છે, અને તેને ખદ્દલે પૂર્વ સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે,

વ્યાપ્ર :	વઘુ	વાધ
-----------	-----	-----

(પૃ. ૨૨૦ ની યાદુ)

ઉપવિશતિ	ઉવડસડ	વડસડ, વડસડ	બેસે ૬
પ્રાપ્તકં	પત્તડં	પહુત્તડં, પહુતડં, પહોંત્યું	પહોંત્યું

આ પદ્ધતિ પ્રમાણે આવશ્યક હોય ત્યાં અવાન્તર રૂપો આપવાં નેહ્યો.

* વાણીનો—ભાષાનો વ્યાપાર કે ક્રિયા.

અન્યપક્ષકં	અણ્ણચક્ષુરં	નોખું
કીદશકં	કદ્ધસરં, કિસિરં	થું
અનુપમ	—	અનુપ
કંકુંમં	કુંકુમુ	કંકું
લલાટપટ્ટ	ગિડલવટ્ટ	નિલવટ

✓ ૭. કેટલીક વાર શબ્દના વર્ણોનો વ્યત્પત્તિ (અદ્વિજાગદલી) થઈ જાય છે.

વારાણસી	વાણારસી	બનારસ
કલસી	કલસી	કસલી ૮૮૨૧૧
કર્કસી	કચ્કસી	કાંસકી ૬૧૮૮

૮. કેટલીક વાર અલ્પપ્રાણ (વર્ગીય પ્રથમ અને તૃતીય) વ્યંજનને સ્થાને મહાપ્રાણ (દ્વિતીય અને ચતુર્થ) વ્યંજન થાય છે.

પાશઃ	પાસડ	કાંસો
કોણ	—	ખૂણો
ગમીરકં	ગહીરડં	થેરું
ગ્રીષ્મ	ગિમ્હુ	ઘીમ
નિર્વાહ	નિવ્વાહુ	નિભાવ
વિભૂતિ	—	ભભૂતિ
સીમન્તકઃ	સીઅન્તડ	સેંથો
સકલકં	સગલડં	સધળું

સ્વરવિકારનાં ઉત્સર્ગો

૯. સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં ઉપરના ઘણા શબ્દો સ્વાર્થક ક પ્રત્યય લે છે. એ ક નો નર જાતિનાં નામોમાં ઓ અને નાન્યતર જાતિનાં નામોમાં હં થાય છે. જેમકે,

દંતક*	દંતડ	દાંતો
-------	------	-------

*ક પ્રત્યયથી કેટલીક વાર અર્થ બદલાઈ જાય છે. જેમકે, દન્ત-દાંત, દન્તક-દાંત જેવું કાંઈક, દાંતો.

દન્ત:	દંતુ	દાંત
કર્ણકઃ*	કણ્ણક	કાનો
કર્ણ:	કણ્ણ	કાન
ઘટક:	ઘટક	ઘડો
પર્ણકં *	પણ્ણકં	પાનું
પર્ણ	પણ્ણ	પાન
રક્તકમ્	રક્તકં	રાતું

૧૦. ગૂજરાતીમાં જે સ્વરો સાથે આવે ત્યારે તેમાંનો બીજો લોપાય છે અને પહેલો હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બને છે.

પાનીયં	પાણિઅં	પાણી
મૌક્ષિકં	મૌક્ષિઅં	મોક્ષી
ધૃતં	ધિઅં	ધી

૧૧. શબ્દની આદિમાં અહ-અડ જે સ્વરચુઓ આવ્યા હોય તો તેમના અર્-અર્ જે ક્રમદ્વારા વિવૃત્ત એ અને ઓ થાય છે. તેથી જ રીતે શબ્દને અંતે આવેલા અહ-અડ નો અર્ધવિવૃત્ત એ અને ઓ થાય છે.

પ્રવિષ્ટક:	પદ્મક (પય્દક)	પંદા
પ્રવાવિગતિ	ઉવદમહ-નદમહ (વય્સદ)	બંસે
નયનં	નયણ	નોય
ચતુષ્કં	ચટફકં-ચરુક	ચોક
ગવાહં	ગવવણુ	ગોખ
ઘટક:	ઘટક	ઘડો
અસ્તિ	અચ્છદ-છદ	છે

૧૨. ગૂજરાતીમાં સ્વર પછી જ આવે તો તેનો જ થાય છે અને અંગત પછી જ આવે તો તેનો જ થાય છે.

+ પદોના-વેંત, વેર, બેસે. કોણે, કોણ-વંદેમાં 'વે' અને 'વંદે' છે તેવા આવી સર્વિશેષ અર્થો અંગત હોય છે.

भवति	હોઈ	હોય
गच्छति	જાઈ	જાય
अक्षि	અક્ષી-અક્ષિ	આંખ
कठिणः	કઠિણુ	કઠણુ
विरूपकः	વિરૂવડ-વિરૂવડ	<u>વરવે</u>

૧૩. ગૂજરાતીમાં હ નો અ થાય છે.

सुपुत्र	—	સપૂત
उज्ज्वलकं	—	અજવાળું
मधु	—	મધ
गुरुकः	ગરુઓ	ગરવે
मुकुट	—	મુગટ
पुट	પુટ	પડ
खुर	ખુરિઆ	ખરી
विद्युत्	વિજ્જુઆ	વીજ

૧૪. આથી બિલટું કોઇકે વાર અનંત્ય અ નો હ અને હ થાય છે.

जननी	—	જનુની
पञ्जरकम्	પંજરડં	પિંજરું
अण्डकं	અણડડં	ઇંડું

✓ ૧૫. ઋ નો અ, ઇ કે હ થાય છે.

मृतकं	મઢડં	મડું
घृतं	ધિઅં	ધી
तृषा	તરિસા	તરસ
पृष्ठकम्	પુઠ્ઠડં	પૂઠું

૧૬. ઐ અને ઔ નો એ અને ઓ થાય છે.

गौरी	—	ગોરી
यौवनं	જોન્વળં	જોયન
वैदिकः	—	વેદીઓ

૧૭. ગૂજરાતીમાં ઘણી વાર એક સ્વરને બદલે બીજો સ્વર આવે છે.

સૂલ:	—	ખોળ (તકનો)
સમવાર્તિનો	સમવદ્દિ	સમોવડી
—	તહોવિહી	તાઝાવેલી
ઉત્પુનાતિ	ઉત્પુણદ	ઉપણો
મિલતિ	મિલદ	મળે
શિષતિ	સિષદ	સૂંધે
રાત્રિપાતે	રત્તિવાદ	રતોવધ
ઝચરતિ	ઝચરદ	ઝોચર
ઝપા	—	ઝોખા
વિરૂપક:	વિરુવડ	વરવો
અશોક (પાદવ)	—	આસોપાતવ
તરુણી	—	તારુણી
વાલુકા	—	વેળુ

૧૮ ગૂજરાતીમાં ઘણીવાર સ્વરોનો વ્યત્પય* થાય છે.

મથં	મઝુ	મુજ
પિન્દુ	—	પુંદ
મ્મથુ	મંમુ	મ્મ
શબુન	—	શુકન
પરિવિપ્	પરીણ	પીરસવું+

વ્યંજનવિકારના ઉત્સર્ગો

૧૯. સંસ્કૃતમાં જો ચન્દ્રો સ્વાર્થ કે હધુતાવાચક કે પ્રત્યય લે છે, તેમના ક નો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતીમાં કો કે હો થઈ જાય છે.

રામક:	—	રામરો
અન્ધક:	—	અંધિરો

* વ્યત્પય=અદલોબદલ નંદુનો N. B. Disalta, ૧૯૯૮, ૧ ૧૧-૧૨

૭/૨૦. અનાદિ અને અસંયુક્ત ક, ચ, ટ એ અધોપ વ્યંજનોના ગૂજરાતીમાં ગ, જ, ઢ એ ધોપ વ્યંજનો થાય છે.

મકર	—	મગર
ઉદ્દેગ	ગાન ૬	ભાગડો
રત્નાકર	—	રત્નાગર
ધૂતકાર	જૂઝકાર	ભૂગાર
પ્રતીતિ	—	પતીલ
ત્વચા	—	તજ
ઘટક:	ઘહડ	ધડો
વટ	વહ	વડ

૨૧. અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વ ધણું-ખરું લોપાય છે.

કોકિલા	કોહલા	કોયલ
અંધકાર	અંધચાર	અંધેર
ચંપકનગર	ચંપયનચર	ચાંપાનેર
મૃગાદ્ધ	મયંક	મયંક
સહચરી	સહચરી	સહીયર
વચ્ચન	વચ્ચન-વચ્ચન	વેણુ
રજની	રચણી-રચણી	રેણુ
જાતિ	જાઈ	નાઈ
ધૃત	ધિલં	ધી
વેદના	વેચણા	વેણુ (પ્રસવવેદના)
કદલી	કચલી	કેળ
કોપિ	કોઈ	કોઈ
ક: પુન:	કહણ	કોણુ
પ્રિય:	પિટ	પિયુ
દિવસ	દિઅહ	દી

૨૨. સંસ્કૃત શબ્દોના અનાદિ અસંયુક્ત સ્વ-ષ અને ય-ધ-મ

નો હ થાય છે.

મેઘ:	મેહુ	મેલ
નસર:	નહરુ	નહોર
વધિરક:	વહિરડ	બહેરો
નાથ:	નાહો	નાવલિયો
વિમાનકં	વિહાણડં	વદાણું

૨૩. ક નો ચ થાય છે.

વિક્રિણાતિ	વિફફ	વચે
------------	------	-----

૨૪. જ અને જ ના ક અને ગ થાય છે.

નિધિતકં	નિધિમડં	નક્ષી
વાદિતકં	વાદિમડં	વાગ્યું

૨૫. અંત્ય જ નો ત થાય છે.

હસ્ય	હિજ્જ	હેતુ
આશ્ચર્ય	અચરિજ્જં	અચરત

૨૬. અનાદિ અસંયુક્ત ત નો ઘ કે ટ થાય છે.

પાતં	પિલ્લડં	પીધું
પ્રતિષ્ઠાયા	પાટિષ્ઠાયા	પાટાચો

૨૭. કેટલીકવાર ત નો ક થાય છે.

ભોતિ	ભલીક	ભીક
મપત્તી	મવત્તી (મવત્તો)	મોત્ત

૨૮. કેટલેક સ્થલે દંત્યના મૂર્ધન્ય વર્ણ થાય છે.

પતતિ	પટ્ટ	પટે
મંદંશિકા	મંદંશિઆ	સાંઝી, સાંઝી
ગૃહક:	ગૃહક	વડે
સિધિતકં	સિધિતકં	સીધું
નયન	નયન	નેનું

૨૯ ડ, ર, લ નો ળ થાય છે. .

પોડશ	સોલહ	સોળ
મીંઢતિ	કીંઢહ	ખેલે
હરિદ્રા	હલિદ્દા	હળદર-હળદ
કદલી	કચલી	કુળ

૩૦ ણ નો કેટલીકવાર ન થાય છે, અને ન નો કવચિત્
હું કે હું થાય છે.

વર્ણ	વળ્ણ	વાન
અરણ્ય	અરળ્ણ	રાન
વાનરક:	—	વાંદરે
—	(પાન+હું)	પાંદડું
પદ્મદશ	પત્તરહ	પંદર
અભિજ્ઞાન	અહિળ્ણાણ	અંધાણુ

૩૧. ગૂઝરાતીમાં ન નો ણ અને કોઈ વાર લ થાય છે.

વચન	વયળ	વેણુ
ક: પુન:	કડળ	કોણુ
નીલમ્	—	લીલું
નિમ્બક:	—	લીમડો

૩૨ અનાદિ અસંયુક્ત પ નો વ થાય છે.

તાપ:	તાવો	તાવ
ઉપલક્ષિત	ઉવલક્ષદ્	ઓળખે
શ્વાપદં	સાવણુ	સાવળ

૩૩ મ નો વ અને અને કેટલીક વાર વૃં થાય છે, અને વ નો મ થાય છે.

કર્દમ:	કદ્દમુ	કાદવ
આમલકં	આમલડં	આંબલું
તામ્રકં	તમ્વડં	તાંબું
અગ્રવર્ત્ત્મ	અગ્રાવિચ્	આગમય
સુપર્વક:	—	સપરમે

૩૪. વ નો વ થાય છે.

છવિ	—	છખી
અવિશતિ	અવશ્વસદ-વશ્વસદ	બંસે
૩૬. ય નો જ થાય છે.		
યશ	—	બશ
યૌવનં	જૌવ્વણં	જોખન

૩૬. ધણી વાર વણોમાં ર ઉમેરાય છે.

કોટિ	કોટિ	કરોડ
તુલકમ્	તુલકં ૧૧૫ - ૧૧૫	તુલકું
સાળ	સાળ ૧૧૫	સરાણુ
મહા	મહલ	ભરખવું

૩૭ કેટલીક વાર ર નો ર થાય છે, અને ર નો ર થાય છે.

અર્ધ	—	અડધું
દરિતાલ	—	દડતાલ
દ્વાદશાક્ષરી	વારદાક્ષરી	બારાખડી
અષ્ટવારિકં	—	અડવાડિયું

૩૮. જે મૂર્ધન્ય વણો પાસે આવ્યા હોય તો પહેલો જોડી લાય છે તેને સ્થાને ય શ્રુતિ સંલગાય છે: દોરડું-દોપડું, ખાંડણી-ખાંપણી.

૩૯. ય નો લ થાય છે.

મિત્રવતિ	મિત્રલદ	મસળે
ચાટિ	લટી	લાટી

૪૦. લ નો ન થાય છે.

અક્ષરકં	લખલ	નાનું
૪૧. ર કે હો પછી જ આવે તો વ શ્રુતિ સંલગાય છે.		
પૂનક:	પૂનક	પૂનક

૪૨ ચ અને વ ના ઇ અને ઉ થાય છે.

નયણ

નટ્ટણ

નેણુ

ધવલકં

ધરુલહં

ધોણું

૪૩ જ-પ નો સ થઈ જાય છે.

વંશ:

વંસુ

વાંસ

વિપમકં

વિસમહં

વસમું

વર્ષ

વરિસુ

વરસ

૪૪ પ અને ફ નો જ કે છ થઈ જાય છે.

લક્ષણં

લક્ષણં

લખખણુ

વિપં

વિષં

વિખ

ક્ષાર

છાર

છારી

પટ્

છહ

છ

૪૫ ઘ-સ નો હ પણ થાય છે.

ઊષ્ણકં

ઊણ્હં

ઊતું

કૃષ્ણ:

કણ્હુ

કહાન

૪૬ તાલવ્ય સ્વરના સંપર્કથી સ નો શ થાય છે.

(હોસોન્દ)

હ

હોશી

૪૭ સ નો ચ અને કોઈ વાર જ નો જ થાય છે.

લાલસા

—

લાલચ

કાકવાજ

—

કાગવાશ

૪૮ હ આગળ (પ્રગતિ) કે પાછળ (પરાગતિ) ખસે છે,

અને કેવલિત્ હ નો પ્રક્ષેપ થાય છે.

ગ્રહણં

ગહણુ

ઘેન (પ્રગતિ)

કફોણિ

કહોણી

ફહોણી (")

ફલક્ષ્ણકં

લણ્હં

ફહાણું (")

અભિજ્ઞાન

અહિજ્ઞાણ

અંધાણુ(પરાગતિ)

કથિતકં

કહિદં

કીધું (")

પ્રાસકં

પત્તં

પહોંયું (પ્રક્ષેપ)

અયાપિ	અજ્જવિ	હજ (")
કાન્ત	કંતુ	કંથ (")
	અયાલિ (દેશ્ય)	હેલી (")

કેટલાક કઠિન શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ*

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત અપભ્રંશ (અવાન્તર)	ગુજરાતી
અભિનવકં	અબ્હિનવકં (અબ્હનવકં)	અવનવું
આધર્ય	અષ્ઠરિજ	અચરત-ત
અનુપાનદ્	અણુવાણદુ	અડવાણો-અડવો
અન્યપક્ષકં	અન્નવક્ષતં	અનોખું
અતસી	અલસી	અળસી
અમૃત	અમિય	અમી
અન્યતરકં	અન્નચરકં (અનદરકં)	અનેકું
અન્યત્	અણદ — અનદ	અને
અનુચોગ	અણુજ્જોઅ	આનળો
અગુરુવર્તિકા	અગુરુવર્તિઆ	અગરખની
અગ્રાણમ્ ^૨	—	અધરું
અત્યદ્વશુત	અગ્ન્યુય	અચંગો

* અહીં થોડાક લાક્ષણિક શબ્દો લીધા છે. સવિસ્તર વ્યુત્પત્તિચર્ચા માટે ત્રિવેદીના અથો લેવા આવશ્યક છે :—

N. B. Divatia, Gujarati Language and Literature Vol. I

ચતુરભાષી પુરુષોત્તમદાસ ખેલે—મૂળી ગુજરાતી. રા. બ. હમજાસાંકર ત્રિવેદી-બદ્દ વ્યાકરણ. નવલાલ શાસ્ત્રી-કાશ્યપમાળા. નવલરામ પંડ્યા-સરળ વ્યુત્પત્તિપાઠ. ૬૦.

૧ રા. બ. હમજાસાંકર ત્રિવેદી નિજા ઉપરથી આગમ અ લગાડીને ચિહ્ન કરે છે.

૨ રા. પુ. ખેલે અબ્હન-અબ્હનકં-અબ્હન-અબ્હન એમ જ નોંધ કરીને સાધે છે.

અમદ્રાયતે ^૨	અધૂરિઅ ^૧ (=લાંબું નહીંતે; દેશ્ય) અધૂરાં અમદ્રયદ્	અભડાવું
ઉચ્છિષ્ટકં	ઉચ્છિઠ્ઠં (ઉછીંતું ઉજીંતું)	અછૂકું, એહું (જ લોપ ને વ્યત્યયથી)
અંમારી (ફારસી)	આમોહો (દેશ્ય)	અંખોડો ^૩
અંધકાર	—	અંખાડી
આત્મત્વકં	અંધયાર (અંધયર)	અંધેર
આત્મના (નઃ)	અપ્પપડં	આપોપું
આત્માનઃ	અપ્પણા (ળો)	આફણિયે
અથ	અપ્પાણ	આપણે
આયુષ્યકં	અજ્જ	આજ
આવર્તતે ^૪	આઝઝડં	આવખું
અલીકં	આવદ્દ	આવડવું
અદ્ભુત	અલિઅં	આળ
અક્ષિ	અબ્હુઅ	આભો
આમલકં	અક્ષિ	આંખ
અનુગમ્+તિ ^૫	આમલડં	આંખળું
ઉત્કરકઃ ^૬	અણુગમદ્	આંગમે
	ઉત્કરકડ (કે ઉત્કરુડ દેશ્ય)	ઉકરડો
	(ઉત્કરુ ^૭ =ઉકેલવું, ખોલવું; દેશ્ય)	ઉકેલવું

૧ પટેલ અધ્વનિ-અધુણિ-અધૂરિ-અધૂરા એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

૨ આ ખીમ્સે સૂચવેલી વ્યુત્પત્તિ છે.

૩ નરસિંહરાવ અંબોરડો બહુ ગૂ. માંથી, અને ટર્નર આત્રમાકુટક માંથી સિદ્ધ કરે છે.

૪ ચ. પુ. પટેલ આપત્તિ-આવદ્દ-આવડે એ પ્રમાણે લે છે.

૫ પટેલ અંગદેહ-અંગમેદ-આંગમે એમ સિદ્ધ કરે છે.

૬ રા. ખ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉત્કિર્ ઉપરથી સાધે છે.

૭ ક. પ્રા. ત્રિવેદી ઉત્કિલ્ ઉપરથી લે છે.

અન્દક, અન્દુક^૧

અદ્રતઃ

અર્ધકં

અળકં

અત્તિઘ્તિ

અદમ

અદ્વર્તતે

અભિજ્ઞાન

અદ્વિ^૨અધવાવં^૪

અધ્યયતિ

અત્સા

અપલક્ષતિ

અપરમાતૃક^૫અદ્ગાર^૬

અવતારકઃ

અપાધ્યાયઃ

અવચ્છાદઃ

અવલાયણં

અગધો

અભવં

અપ્હવં

અદ્વે

અજ્જમ

અવ્વરેદ્^૨

અદિષ્ણાણ

—

અદ્વાત્તગ

અધ્યયદ્

અધ્યંગ

અવલક્ષણદ્

—

—

અવતારક

અવજ્ઞાત

અવચ્છાદ

અવલાયણ

ઉંદર

ભગો

ભુવં

ભાવં

ભાવે

ભાગમ

ભાગરવં

અંધાણ

એડી

એવાત્ત

ગાળંગે

ગાળંગ

ગાળખવં

ગોરમાન

ગોડકાર

ગોવારો

ગોગા

ગોગાડ

ગોસામણ

૧ આ શબ્દ, એના સ્વરૂપ ઉપરથી આર્યેતર ભાષાઓમાંથી સંસ્કૃતમાં લેવામાં આવ્યો લાગે છે.

૨ ઉચ્ચરિત્-અદ્વેદ્, અવેદ્, એ અર્થમાં દેશીનામનાણમાં (૧.૧૩૨)માં દેશ શબ્દ તરીકે પણ આવ્યો છે.

૩ એડી^૩ વર્ણસ્વરૂપ દેશ્ય ભેડું લાગે છે, પણ એનું પ્રતિરૂપ દેશી-નામ ૬૦ માં મળતું નથી એટલે અર્થાદે ૩. ૫ ત્રિવેદીએ કાચેલી ઉપર પ્રમાણે કૃષ્ણિમાંથી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાની રહે છે.

૪ પદ્યે અવેવાવં-અધિવાયણમાંથી સિદ્ધ છે છે.

૫ ગુણે ૬. પ્રા. ત્રિવેદી, અદ્વે આદરક.

૬ પદ્યે અદ્વેવાર-અદ્વેવાર-ગોડકાર એમ વ્યુત્પત્તિ આવે છે.

આપત્તિ ^૧	—	ઓપટી
અપસરતિ	ઓકિઅ ^૨ (દેશ્ય)	ઓકુનું
રત્સવ	અવસરડ (અરસરડ)	ઓસરે
કટુકં	રચ્છવ	ઓરચવ
કટકં	કહુઅં	કહુનું
કપાટ	કહલં	કહુ
કપપટ્ટિકા	કવાહ	કમાડ
કટાહિકા	કસવટિઆ	કમોટી
કર્ણે	કઢાહિઆ	કડાહ
કલાપઃ	કળ્ણે (કળ્ણાઈ)	કને
કુટુમ્બી	કલાયુ (કલાલ)	કળા (ભોરની કળા)
કટિ (+ગૂ. દોરો)	કુટુમ્બી	કણખી
કક્ષાલ	કટિ (+દોરો) (કડદોરો)	કદોરો
કેદારકઃ	કંગાલ	કંગાલ
કુચ્ચતિ	કેઆરલ (કયારલ)	કયારો
	કુદ્દહ	કહોનું
	કચ્છટ્ટી (દેશ્ય)	કાછટ્ટી
કૃણસાર	કળ્ણહાર (કળ્ણહાર)	કાલિયાર
કાલેયકં	કાલિજ્જલં	કાળલું + કાળું
કલકં	કલ્લં	કાલું
કાકવાજઃ	—	કાગવાશ
કર્દમઃ	કદમ (કદયું)	કદવ
કર્ણુરકં	કલ્લુરલં	કાળુનું
કુચાલ્ય ^૩	કુસાલ (કાસલ)	કાશ-કાસળ
	ચિવ્વલ (દેશ્ય) ^૪	કાચા

૧ આ ખેલનું સ્થાન છે. ૧૮૨ ગ. ૩૪૦. સપ્પત્તિ ઉપરથી ઓપટી સંબંધે ?

૨ ક. પ્રા. ત્રિવેદી સદ્+ગિર્ભાંથી લેવાનું સ્થાન છે.

૩ બુઓ ચ. પુ. ખેલ, ૧૮૧ ગૃહરાત્રી, ૩૫૫.

૪ ક. પ્રા. ત્રિવેદી ચ. ચિકિત્સા ઉપરથી સાથે છે.

ગૃહીતક:	ધણલડ	ધેલો	ડાળ
ગ્રહણં	ધયણ		ધેન
ઘનતરકં	ઘણયરડં		ધણેડં
ચરણિકા	ચરણિયા (ચણ્ણગ દે૦)		ચણ્ણિયો
(ચિપિટ)	ચિમિટ ^૧		ચવડું
ચત્વર	ચચ્ચર		ચાચર
	ચવિલ્લ ^૨		ચાવળું
ચિહ્ન	ચિણ્હ		ચેન
ચેટક	ચેડય (અથવા ચેડ દેશ્ય)		ચેલો
ચતુષ્ક	ચડચ્ક		ચોક
	ચડરિયા (દેશ્ય)		ચોરી
°ત્યક	ચડ		ચો (ભૂતી ગૂળ- રાતીનો ષઠી પ્રત્યય)
ચતુર્વર્ત્ત્મકં	ચડવટ્ડં		ચોટું
ધુરી	ધુરી		છરી
છન્નકં ^૩	છણ્ણડં		છાનું, (ખેવડા- વેલો-છાનુંમાનું)
શુક્તિ	સિપ્પિ		છીપ
અસ્તિ કે આસ્તે ^૪	અચ્છદ (અછદ, છદ)		છે

૧ ચ. પુ. પટેલ જવણં દે. માંથી 'ચવડું' વ્યુત્પન્ન કરે છે.

૨ રા. ખ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી વાચાલ ઉપરથી વ્યત્યયથી સિદ્ધ કરે છે. પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રા. ચવ (ખેલવું) ઉપરથી શીલાર્થક રૂઢ વડે સિદ્ધ કરવું વિશેષ મુગમ છે.

૩ પટેલ પ્રચ્છન્ન ઉપરથી પ્રથમશ્રુતિલોપ વડે સાધે છે.

૪ નરસિંહરાવ અસ્તિ-અસ્તદ-અચ્છદ-છે એ રીતે; સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર આસ્તે-અચ્છદ-છે એમ; પિશલ અને ટેસિટરી ઋચ્છતિ-અચ્છદ-છે એ પ્રમાણે; વેબર ગચ્છતિ-અચ્છદ એ મુજબ; બીરસ મલ્લે-અચ્છદ દ્વારા સિદ્ધ કરે છે. અસ્તિ ને વર-રચિ, કંમદીશ્વર, અને માર્ક"ડેયનો ટેકો છે; તો આસ્તે ને હેમચંદ્રનું સમર્થન છે. ખંને લગભગ સમાન રીતે રાક્ય છે.

कोमलकं	छद्म (=विदग्ध; दृश्य) + वहावय (वर्तन करनार) छेअअटाडि	
	छेअ (दृश्य) + टउ स्वाधि ^१	छेअ
सुधा	छुहा	छा
गुच्छकं ^२	गुच्छउं	छायुं
एव	जि (अपभ्रंश)	ज
यज्ञोपवीत	जणोवईये	जनेअ
यद्+चारे	जिवारइ (जिहारइ)	ज्यारे
जन्यका	जण्णआ	जन
जन्या	जण्णा (जान+अण के अरणी स्त्रीलिंग प्रत्यये)	जं'हण, जं'हरणी
जातिफळ	जार्इफल	जयइण
जिह्वा	जिच्मा	जअ
जर्णिकं	जुण्णउं	ज्दुं
यूधिका	ज्दआ	ज्दुं
	जुमंजुअं ^३	ज्दुंजुं
	जोव्यण	जोयन
यौवन	जमहर (जमँहर)	जैदर
यमगृह	-	जेर
जह (क्ष)	जिण्णउ	जीलो ^४ (ताय)
जर्णिकः	झीणउ	जीलो ^४ (दावो)
क्षीणिकः	तिलयउं	दीजुं
तिलकक	ठाण	शम
स्थान	ठावर (ठाअर)	शर
स्थावर ^४		

१ न. पु. पोट, न. न. ला. ८८.

२ लुओ: नरसिंहराव GLI. I, २३१.

३ लुओ: पोट, न. न. ला. ८४५.

४ न. पु. पोट व न. र. यवतुं स्त्रीलिंगि ताप माथी 'घाट' लिद करे जे

	ઢાલ (દેશ્ય) ^૧	ડાળ
દક્ષિણક:	દાહિણુ	ડાહ્યા
તુણ્ડિ ^૨	—	ડુંટી
શિથિલકં	સઢિલું ^૩ (ઢીલું)	ઢીલું
સંધિચ્છંદ	સંધિચ્છંદ (ઢીક્કળ)	ઢીંચણ
ટવાકો (પોચ્યુગીઝ) ^૪	—	તમાકુ
તલસ્પર્શ	તલપ્પંસ	તલાંસલું
તામ્બૂલિક	તંવોલિઅ	તંબોળા
તંતુ (ક:)	તંતુ (+ડડ સ્વાર્થિક)	તાંતણો
તીક્ષ્ણકં	તિક્ષ્ણં	તીખું
ત્રિતયાનિ	—	ત્રલિયાં
સ્થિત્વા	થિઅ	થી
સ્થિતક:	થિઅડ	થો (જૂનો)
		વિકારી પંચમીપ્રત્યય)
	થન્નિકા (==સ્થિત્વા)	થકી
દહ્યતે	દજ્જઈ	દાઝે
દંષ્ટ્રા	દાઢા	દાઢ
દન્ત	દંતુ	દાંત
દીપવાર્તિકા	દીવઅટ્ટિઆ	દીવેટ
દીપશલાકા	દીવસલાયા	દીવાસળી
દૃન્તકં	વિંટડં	દીંટું
દેવગૃહકં	દેવહરં	દેહરં
દેવકુલ	દેડલ	દેવળ
દ્વિઅર્ધ	દિયદ્ધ	દોદ્ધ
દુઃસ્વપ્ન	દુહિલ્લ	દોહલું

૧ પટેલ દલ-દાળ-ડાળ (ભૂગણા, ૩૬૪) એમ આપે છે.

૨ ભુઓ ક. પ્રા. ત્રિવેદી, ૫૦ વ્યા૦.

૩ ઢિલ દેશ્ય તરીકે પણ નોંધાયો છે. Pischel GPS, 1900, 150.

૪ ભુઓ નરસિંહરાવ GLL I 67.

दोधककः
धैर्य

(निस्फटित)

नापि

नहि तर्हि

नटपट्ट

रक्षणकं

निर्वाहः

निशान (क्ष)

निस्वान

निश्च्योतति

ललाटपट्ट

लेखशाला

निभालयति

निःस्पृष्ट

निवास

स्नेह

नूपुर

तान (कः)

पञ्चाक्षरपङ्क्तिः

प्राधूर्णिकः

प्रहरणकः

प्रस्तर

पर्याण

पुनः

धिल्ल

गिरिभ (दृश्य)

गिप्पाडिभ (=अं कुशरक्षित) नक्षट्र

णवि

—

नडयद्

लण्डलं (नन्हलं)

(गू. न्हानुं + म तद्धित)

णक्क (दृश्य)

णिक्वाह

—

निस्साण

णिच्चोभइ

णिलाटवट्ट (णिटलवट्ट)

लेहसाला (लेसाल—नेसाल)

निहालेइ

णिप्पट्ट (अथवा णिप्पट्ट दृश्य)

णिजास

णेह, णेहट्ट २५०

नेउर

तणउ (अणउ)

पच्छातावट्ट

पाहुण्णट्ट

पहरणउ

पत्थर

पत्ताण

पुण

टोहरो

धीन (धीनपतीन)

नधुं

नावि

नडींतर

नडियाह

नहानुं

नानम

नाह

निभाप

निशान

निसान (उंका निशान)

नियोवे

निलवट्ट

निराण

निराणे

नीपट्ट

नेस

नेरा

नेवर, नेउर

(तणो) ने

पस्तावे

पशेजो (= भट्टमान)

पशेजो (अणनो पशेजो)

पत्थर

पत्ताण

पुण

પ્રત્યંચા	પહંચા	પણુછ
પરિધા	પરિહા	પહેરવું
પરિધાપનિકા	પરિહાવણિઆ (પહિરાવળી)	પહેરામણી
પરિધાનં	પરિહાણં (પહિરાણ)	પહેરણુ
પાદ+ધૃ	પાયધારહ (પાઝધારહ)	પધારવું
પાપાણ	પાહાણ (પાહાહ)	પહાડ
પ્રોતકં	પ્રોયડં (પ્રોયું)	પરોવ્યું
પટહ	પહહ	પડો
પ્રતિશબ્દક:	પહિસહહ	પહંદો
પર્યસ્તિકા ૨	પહ્નતિઆ	પહાંઠી
પ્રપા ૩	(પરવ)	પરવ
પ્રભવતિ	પહુત્તહ (પહુત્તહ)	પહોંચવું (પળમા)
પ્રાસકં	પત્તડં (પહુત્તડં)	પહોંત્યા, પહોંચ્યા (નિયતસ્થાને)
પર્યદ્ધ	પહ્નક	પહંગ
પ્રતિધોષ ૪	પહિધોસ (પહિધોહ)	પહધો
પ્રતિપદા	પહિવઆ	પહવે
પ્રાતિવેશિક	પહિવેસિઅ	પહોશી-પાહોશી
પ્રસાદી	—	પસલી
પ્રતીતિ	—	પતીજ
પ્રાણેન	(પ્રાણહ)	પરાણે
પાર્થિન	પાણિહ	પહાની
પક્ષિનૂ	પાંચિ	પાંખી
પ્રાવરણિકા	પાવરણિઆ	પામરી
પક્ષે	પક્ષહ	પાખે

૧ નરસિંહરાવ પરં—(પહં)—પણુ એ રીતે સિદ્ધ કરે છે.

૨. પહેલ પાદયદ્ધિ-પાયલઢી-પહાંઠી એવી રીતે સાધે છે.

૩ બુચો પહેલ, બુચીલા, ૭૧

૪ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી પ્રતિષ્ઠાત માંથી સિદ્ધ કરે છે.

भिन्नकः (विलक्षण; न्यून) मिष्णत

भूयसी ^१

महिषी

भ्रातृजाया

भूमिगृह

मृगाङ्ग

मथितकारी

मत्सर

मशक

मातृगृह

महार्णवः

महामात्र

मढ

मर्यादिन् के मर्यादा

महावरह (अरणी)

महिषी (महृशी)

भोतजाइया

भूमिघर भूहिघरतं अप० (भूइहरतं) भोयइ

मयंक

महिषवारी

मच्छर

मसडु (मसरु)

माइघर, माइहर

महारणयु (महरावणु)

महामत्त

मढ+उल स्वार्थिं

मज्जाइल

मुर + कल प्रा.

मत्तल (मत्तर)

निमित्तइ (निट्टइ)

माठसिवा

माइयुइतं

मज्झि (माझि, माहि)

माविनआ

मिसइ (मिन्इ)

भीतो (वान)

भूरसी

भेंश

भोण्ण

भयं

भयं

भहीपारी

भम्भर (भर्षा, द्वेप)

भम्भर

भदियर

भहेराभण

भहावत

भडुली

भलान्ने

भहावरो

भरठलडु

भेहार

भाटे

भाशी

भायडु

भा

भांभ

भीयतुं

भांइ

१ लून्ना य. पु. भट्ट, लून्ना, ७०. मुरि छपरयो पाण्डु 'भूरसी' नीकभुं संभव.

—	(મીની + ડો)	મીંદડી
મદનફલ	મયણફલ (મણફલ)	મીંદળ
મણ	મજ્ઞ	મુજ
મેધિકા મેધી	—	મેંદી
મૌષ્ટિકં	મોત્તિઅં	મોતી
મુક્તકં	મોકલડં (અથવા મોકલડં દેશ્ય)	મોકળું
મુકુટ	મરુટ ૧	મેડ
	મોચિઓ ૨	મેચી
રાત્રિપાતે	રત્તિવાઈ	રતોવઈ
અવલંબમાનદોષક:	અવલંબમાણદોષક	ઓળામણદોષો, રામણ- દોષો, લામણદોષો.
રટિત	રઢિય	રાડ
રક્ષા	રક્ષા+ડો સ્વાર્થિકં	રાખડી
અરઘટ	અરહટ	રેંટ
	રેસિ (તાદર્થ્યવાચક અપભ્રંશ અનુગ)	રેસિ
ચાટિ	લઢિ	લાડી
નિમ્બક:	લિમ્બડડ અપા	લીંબડો
લક્ષકં	લુક્ષકં	લૂખું
વિક્ષિપ્ત	વિચ્છૂટ (અથવા વિચ્છૂટ= વિરહિત, વિયુક્ત; દેશ્ય)	વૃહું
	(વિમાનકં સંભવિત સંસ્કૃત રૂપ) વિહાણડં (દેશ્ય)	વહાણું
	વિચ્ચિ ૨(દેશ્ય)	વચ્ચે
વાસિતાન્ન ૪	વાસિયાણ	વસાણું

૧ મરુટ, મરુટી=અંખોડો, એ અર્થના દેશ્ય રાખ્ટો પણ છે. (દેશી નામ ૯, ૧૧૭)

૨ આવા સ્વરૂપના દેશ્ય ગ્રંથની સંભાવના નરસિંહરાવે કહી છે. GLL

I 415 n.

૩ હેમચંદ્ર વર્મન ના આદેશ તરીકે વિચ્ચિ આપે છે. (સિ. હે. ૪, ૪૨૧)

૪ રા. બ. ત્રિવેદી વસાન્ન (=ચરણીયુક્ત અન્ન) ઉપરથી સિદ્ધ કરે છે,

વત્સરકઃ	વચ્છયરત	વછેરે
વિગોપયતિ	વિગોવદ્	વગોવે
	વંઠ (દેશ્ય) ૧	વંઠું
વિભક્તકં	વિહત્તરં (વિહત્તરં)	વહેંચ્યુ
વશવિધયેક ૨	વસવિહેયર	વસવેયા
વિલોહિતકં	વિલોહિયરં	વલોચ્યું
વર્ત્મન્	વટ્ટ	વાટ
વિકાલકં	વિથાલરં	વાળ
	વદ્દલ ૩ (દેશ્ય)	વાદળ
વરં	વરિ	વારુ
વાગુરિક	વાગુરિય	વાપરી
વાનરકઃ	વાનરર	વાદરે
માત્ર ૪	મેત્ત	વાંત
વાચાટ ૫	વાયાહ	વાયલ
વિશસિ	વિષ્ણતિ	વિનંતિ
વિહીનકઃ	વિહીણર, વિહૂણર	વિહોણો
વ્યક્તિ	—	વિગત
દૈનિક	વિહિત્ત	વાંછી
વિદ્ધકં	વિસ્મરં	વીંધ્યું
વ્યજનકઃ	વિચ્છાણર	વીંઝણો
વિફલકં	વિચ્છલરં	વીધુ
વચન	ચમળ	વેલ્લ
વિતસ્તિ	વિદરયો	વેંત

૧ ચ પુ. પદ્ય વિગત-વિનુ-વંઠ એ પ્રમાણે છે. જુલૈયા, ૧૯૭.

૨ જુલૈયા, ૮૩.

૩ રા. બ. ત્રિવેદી વારિદ માંથી વ્ય-વચયી છે છે.

૪ જુલૈયા, ૩૪૬.

૫ રા. બ. ત્રિવેદી વારિદ માંથી છે છે.

વૈવાહિક:	વૈવાહિક	વૈવાહ
વ્યવહાર	વ્યવહાર (વિવહાર, વિન્હાર)	વેપાર
સીંચ ^૧ (કારસી)	—	શીખ (શીખ આપવી)
શીતલકં	સીંચલં	શીળું
કીદશકં	કડસં (સં)	શું (પ્રનાથ)
સમં	સિંડં (સ્યું)	શું (=સાથે)
સપત્ની	સવક્કો	શોક્ય
સ્વપ્નકં	સુમિણં	સમણું, સોણું
સંવુદ્યતે	સંવુજ્ઞઇ (સમુજ્ઞઇ)	સમજવું
સહચરી ^૨	સહયરી	સહિયર
સુપર્વક:	સુપર્વડ	સપરમે
સાંવત્સરિકા	સંવચ્છરિઆ	સમચરી
સદક્ષકં	સરિક્ષલં	સરીખું
સદશકં	સરિસં	સરીસું
સહેલં	સહેલં	સહેલું
(સપાદક: ?)	—	સવોકો
સંલગ્ન	સલગ્ન	સળંગ
લેપ્પ	—	સળેખમ
સલાવળ્યા	સલોળી(સિ. હે. ૪,૪૨૦)	સલણી
સીદતિ ^૩	સલઇ	સડવું
સાપત્નકં	સાવક્કં	સાપકું
સંજ્ઞા	સંજ્ઞા	સાન
સંધ્યા	સંજ્ઞા	સાંજ
	સાહુલિઆ (દેશ્ય)	સાહેલી
સાગર	સાયર	સાપર

૧ નૃગુણા, ૩૫૯.

૨ પટેલ (નૃગુણા, ૧૨૩) સહીજન-સહિયળી- સહિયરી ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે.

૩ રા. બ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી શબ્દ (નારા પામણું) ઉપરથી લે છે.

सावधान	—	सावध
सावद	सावय (सावज)	सावय
	सामझमरं (=प्रतांक्षितकं)	सामियु
स्वागत	सादय	सांध
(शिष्टपति)	सुंघइ (देश्य)	सुंधुं
शुच्यते (२५४ धनुं)	सुज्झइ	सूजे
शुकं	सुक्कतं	सूडुं
शून्यकं	सुण्णतं	सूनुं
शय्या	सेज्जा	सेन
सीमन्तकः	सीमंतठ (सीअंतठ)	सेथो
सूचिका	सूईया	सोय
समर्पयति	समप्पइ (सर्वेप्पइ)	सोपधुं
शोभते	सांहुइ	सोडे
सौरभ	सोरभ (सोढन्ह)	सोडभ
हरितकी	हरटई	दरडे
अद्यापि	वज्जवि, अज्जुवि	दज्ज
हरिद्रा	हलिद्दा	दण्णदर
अधुना	अधुणा (हउणा)	दभधुं
लघुकं	लहुकं (लहुउं)	दण्णुं
अस्थि	अट्ठि (अथवा हइ देश्य)	दाड
भांडकः	हांडठ	दाट्ठि
भवति (५. ३)		
सप्तमी अष्ट०)	होंगइ	हंतठ(=५. ३. =यते)
हं	हिम् (हेज)	हुन-हेन
	अनामि (देश्य)	देमी
हृदयकं	हिन्मउं	दयुं
	हिज्जइ	हुं

ઉચ્ચાર

અત્યાર સુધી આપણે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચા કરી. સંસ્કૃત-માંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશદ્વારા ગૂજરાતીમાં ઊતરતાં શબ્દોમાં કેટલાક ફેરફાર-વર્ણવિકાર થાય છે. વાગ્યાપારના જે નિયમો અનુસાર આ વર્ણવિકારો થાય છે તે નિયમો-ઉત્સર્ગોનું આપણે સવિસ્તર વિવેચન કર્યું.

હવે આપણે ગૂજરાતીમાં કેટલાક વર્ણોના લાક્ષણિક ઉચ્ચારો થાય છે તેની ચર્ચા કરીએ. દરેક બોલાતી ભાષામાં લેખન અને ઉચ્ચારણ વચ્ચે કેટલોક ભેદ રહે જ છે. સંસ્કૃતમાં ઘૃત, ઋષિ, ઋત જેવા શબ્દોના ઋ વિવિધ રીતે (રિ, રે, ર ધ્રૃ) ઉચ્ચારાતા. પ્રાકૃતોમાં અનાદિ અસંયુક્ત કગચજ ધ્રૃ લોપાતાં અવશિષ્ટ રહેલો અ મૃદુ ય જેવો ઉચ્ચારાતો. જેમકે, વચન > વઅણ > વયણ; રજની > રઅણી > રયણી. અંગ્રેજીમાં know, through જેવા ધણા શબ્દોમાં કેટલાક વર્ણો અનુચ્ચરિત જ રહે છે. હિંદીમાં ગંવાયા, મંવરા, પેઢ, જેવા શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને મૂર્ધન્ય વર્ણોનો વિલક્ષણ ઉચ્ચાર થાય છે. તેવી જ રીતે ગૂજરાતીમાં કેટલાક વર્ણોના વિલક્ષણ ઉચ્ચાર થાય છે. એ ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ તથા તેમના નિયમોની હવે સવિસ્તર ચર્ચા કરીએ.

વિવૃત એ અને ઓ—કેટલાક શબ્દોમાં આદિ કે અંત્ય એ અને ઓનો ઉચ્ચાર વિવૃત અર્થાત્ પહોળો થાય છે. જેમકે, મોં, બેઠો, પેસે, છે, ગોર, કોયલ, વગેરે. લખાણમાં ગૂજરાતી શબ્દોમાં આ પ્રમાણે અવળી માત્રા દર્શાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ આપણા શબ્દોના પહોળા ઉચ્ચાર દર્શાવવાને માટે અવળી માત્રા મુકાય છે. અહીં વક્તવ્ય સ્પષ્ટ સમજાય એ કારણથી ગૂજરાતીમાં શબ્દોમાં અવળી માત્રા વાપરી છે. આ શબ્દોમાં એ અને ઓ પહોળા છે અને તેમનો ઉચ્ચાર સંવૃત કે સાંકડા એ અને ઓ થી ભિન્ન છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. મોં અને મોર, બેઠો અને બેટ, છે અને છેહ, ગોર અને ગોરી—આ શબ્દોમાંના એ અને ઓ સ્વરે સરખાવવાથી સાંકડા અને પહોળા ઉચ્ચારો વચ્ચેનો તફાવત સમજાશે. કેટલાક વિવૃત એ અને ઓ ના સાંકડા ઉચ્ચાર કરે છે. જેમકે

આ ઉચ્ચારો પ્રાકૃતમાંથી આવ્યા છે એટલું નોંધવું બસ છે. મરાઠીમાં તદ્દલવ શબ્દોમાં આ પ્રાકૃત ઉચ્ચારો જ મોટે ભાગે થાય છે. પણ ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ સંસ્કૃતી ભાષામાં શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચારો જ થાય છે અને તે જ યોગ્ય છે. ગૂજરાતીમાં સંસ્કૃતી ભાષામાં આ અર્ધ-તાલવ્ય ઉચ્ચારો થતા નથી એ લક્ષમાં રાખવું ઘટે છે.

મૂર્ધન્યતર ૩, ૬—શબ્દના આદિમાં આવેલા ૩, ૬ ના ઉચ્ચારો મૂર્ધન્ય હોય છે. જેમકે, ડગલો, દણુ. શબ્દની વચ્ચે કે અંતે આવેલા ૩, ૬ ના ઉચ્ચારો આથી કેટલેક અંશે ભુદ થાય છે. જેમકે, ઝાડ, પડતર, ચઢાઈ (ઉચ્ચાર-ચઢાઈ) વગેરે. આ ઉચ્ચારો મૂર્ધન્યતર કહેવાય છે. આ અનાદિ ૩, ૬ ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારો શિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય છે, તેમને બદલે કેટલાક મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો કરે છે તે બૂલભરેલું છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

ગૂજરાતીમાં સ્વરભાર કે પ્રયત્નતરવ (Accent)

વૈદિક સંસ્કૃતમાં આરોધાવરોદાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) હતો. પરંતુ એ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં હિતર્યો જણાતો નથી. છતાં સામાન્ય લોકોની બોલીને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં કે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના કેટલાક વાગ્યાપારોનું મૂળ તપાસતાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં સ્વરભારનું તરવ સૂક્ષ્મ રીતે પ્રવર્તે છે જ એની પ્રતીતિ થાય છે. બીજા અને નરસિંહરાવે દર્શાવ્યું છે કે અપભ્રંશ કાન્તસ્ય અતઃ સં સ્વમોઃ । (કર્કારાંત નામોના પ્રથમા એકવચન નપુંસકલિંગમાં ક લોપાદિને બાકી રહેલા અ નો ઉં થાય છે) એ ઉત્સર્ગાનુસાર શબ્દોના મૂળ સ્વરૂપમાં ત્યાં સ્વાર્થિક ક ઉમેરાય છે, ત્યાં અંત્યવર્ણ સ્વરભારયુક્ત હોવાથી એને ધસારામાંથી ઉગારી લેવો એજ મુખ્ય કારણ હોય છે. ઉ. ત. પોદ એ ઉત્તરદાસીન સંસ્કૃત શબ્દમાં દ્વિતીય વર્ણ પ્રયત્ન હોવાથી સ્વરભાર કે પ્રયત્નયુક્ત છે. પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા ગૂજરાતીમાં હિતરતાં ટ મૂડ બની, એનો ટ થઈ, એ પણ ક્રમશઃ લોપાદિ ગય એવી સ્થિતિ ન આવે એ મોટે ભાગે અત્તાત રીતે પણ સદજ જ ક ઉમેરે છે. એટલે અપભ્રંશમાં એનું સ્વરૂપ પોદકઃ - પોદવ - પોલો એમ થતાં અંત્યવર્ણ

અને એના ઉપરનો સ્વરભાર છેવટ સુધી જળવાય રહે છે. આમ અપભ્રંશમાં જ્યાં ડ - ડં આવે છે, જેને સંસ્કૃત ક માંથી હેમચંદ્રે વ્યુત્પન્ન કર્યા છે, ત્યાં અંત્યવર્ણ પ્રયત્નયુક્ત છે એમ સૂચવાય છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં સ્વરભારનું દ્વિવિધ સ્વરૂપ નજરે પડે છે : શબ્દમાં અમુક વર્ણ કે વર્ણો ઉપર સ્વરભાર, અને વાક્યમાં અન્વયાનુસાર અમુક શબ્દ ઉપરનો શબ્દભાર. શબ્દમાં સ્વરભાર, શબ્દ જો એ કે ત્રણ વર્ણોનો હોય તો સામાન્ય રીતે આદિ વર્ણ ઉપર આવે છે. જેમકે ધર, કામ, મેજ, કપડું, કપાટ, * ખજાર, ઈં. ત્રણથી વધારે વર્ણોના શબ્દોમાં એક પ્રથમવર્ણ ઉપર, અને બીજો, જરા ગૌણ રૂપનો, વચ્ચેના કોઈ ગુરુ કે પ્રયણ વર્ણ ઉપર, એમ એ વાર સ્વરભાર આવે છે. ઉ. ત. બિલકુલ, ધરખાર, કુટુંબકબીલો ખવરાવવું, * હિંમતખાજ ઇં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારનાં નિશ્ચિત સ્થાનો હજી આપણે મુકરર કરી શક્યા નથી. બોલાતી ભાષાના વધારે સંશોધનથી કદાચ એના પ્રવર્તનના વધારે નિયમો જાણવામાં આવે એ સંભવિત છે. પણ સ્વરભારનું અસ્તિત્વ છેજ એમાં તો શંકા નથી જ. ગૂજરાતીમાં સંખ્યાબંધ શબ્દોના અંત્ય વર્ણોનો 'અ' શાન્ત કે ત્વરિતોચ્ચાર્ય હોય છે (જેમકે રમત, શાક, ગામ, સુંદર ઇં), તેનું કારણ એ સ્થાને સ્વરભાર પડતો નથી તેજ છે.

ગૂજરાતી સ્વરભારના દ્વિતીય સ્વરૂપમાં વાક્યાન્વયમાં અમુક શબ્દો ભારયુક્ત ઉચ્ચારાય છે. ત્યાં ઉચ્ચારભાર અમુક શબ્દ ઉપર પડવાનું કારણ એ શબ્દનું વાક્યાન્વયમાં મહત્ત્વનું સ્થાન એ છે. એ શબ્દ એ સ્થાનેથી ખસે, અથવા એજ શબ્દ અન્ય વાક્યમાં બીજા સંદર્ભમાં આવે, ત્યારે એના ઉપરના શબ્દભારમાં ફેરફાર થાય છે. સ્વરભારના આ સ્વરૂપ ઉપર કવિ ન્હાનાલાલે એમની ડોલનશૈલીની માંડણી

* આવા શબ્દોમાં પ્રથમ દર્શને બીજો, ગુરુવર્ણ ભારે જણાય છે; પરંતુ એમના ઉચ્ચાર સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં જણાશે કે બીજા ગુરુવર્ણનો ઉચ્ચાર પ્રબળ છે, પણ સ્વરભાર તો પ્રથમ વર્ણ ઉપરજ પડે છે.

કરી છે. બેશક ગૂજરાતી કવિતામાં આ પ્રકારનો સ્વરભાર ફેટલે અંશે ઉપયોગમાં આવી શકે એ બુદ્ધો પ્રશ્ન છે. અહીં તો માત્ર આ પ્રકારના શબ્દભારનું સ્વરૂપ નોંધવું એટલું જ પ્રસ્તુત છે.

આ ઉપરાંત એક અન્ય પ્રકારનો આરોહઅવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) કાઠિયાવાડની, અને વિશેષે કુરીને હાલાર બાલુની, બોલીમાં મળી આવે છે. એમાં ગૂજરાતીના સહજ સ્વરભાર ઉપરાંત એક પ્રકારનો લયાત્મક શબ્દભાર પણ જાણાય છે, જે વૈદિક ભાષા અને વૈદિક યુગની કથ્ય ભાષાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રકરણ પંદરમું

પ્રાસ્તાવિક: કાવ્યપ્રયોજન અને કાવ્યહેતુ

કાવ્યપ્રયોજન—જગતની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ પાછળ કાંઈ ને કાંઈ પ્રયોજન હોય છેજ. પ્રયોજન વિના જગજીવિ મનુષ્ય પણ કશી પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. સંસ્કૃત કાવ્યલંકારત્રયો કાવ્યનિર્માણનાં નીચે પ્રમાણે પ્રયોજનો ગણાવે છે.

ભરત (ખ. સ. નો આરંભ) લોકને વિનોદ આપવો અને દુઃખાર્તા અને શોકાર્તને આશ્વાસન આપવું એને નાટ્યનેા ઉદ્દેશ માને છે.^૧ ભામહના મત પ્રમાણે (ખ. સ. ૫૦૦-૬૦૦) 'ધર્મ', અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ અને કલાઓમાં વિચક્ષણતા, પ્રીતિ (આનંદ) અને કીર્તિની પ્રાપ્તિ એ મુકાવ્યનું ફલ છે'.^૨ દણ્ડિનને (૭મી સદી) મતે લોકયાત્રાપ્રવર્તન અને યશ એ કાવ્યનાં પ્રયોજનો છે.^૩ વામન (આશરે ખ. સ. ૮૦૦) પ્રીતિ અને કીર્તિ એ એને કાવ્યના હેતુ ગણે છે.^૪

૧ વેદવિદ્યેતિહાસાનામર્યાનાં પરિકલ્પનમ્ ।

વિનોદકરણં લોકે નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ॥ ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર ૧, ૮૬.

દુઃસ્થાર્તાનાં સમર્થાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ॥

શ્રમાર્તાનાં

વિશ્રાન્તિજનનં કાલે નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥-મ. ના. ૧, ૮૦.

૨ ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વિચક્ષણ્યં કલાયુ ચ ।

પ્રીતિં કરોતિ કીર્તિં ચ સાધુકાવ્યનિષેવણમ્ ॥-ભામહ કાવ્યાલંકાર ૧, ૨

૩ દણ્ડિન, કાવ્યાદર્શ ૧-૩, ૫.

૪ કાવ્યં સદૃશાદૃશ્યં પ્રીતિકીર્તિહેતુત્વાત્ । વામન, કાવ્યાલંકારમૂલ ૧, ૫.

રૂપદ (ઈ. સ. ૮૦૦-૮૫૦) યશ, ધર્મ, અર્થ, અનર્થશાન્તિ (અનર્થોપશમ) અને અસાધારણ આનંદ (શમ્ અસમમ) ને કાવ્યનાં પ્રયોજન તરીકે ગણાવે છે.^૫ અભિનવગુપ્ત (૧૦૦૦ ઇ. સ. આશરે) આનંદનેજ કાવ્યનું સર્વોપરિ પ્રયોજન માને છે.^૬ ભોજ (૧૦૦૦-૧૦૫૦ ઇ. સ.) આમાં યશનો ઉમેરો કરીને કીર્તિ અને પ્રીતિને કાવ્યના પ્રધાન ઉદ્દેશ ગણે છે.^૭ વાઘ્દેવતાવતાર મમ્મટ એમના પ્રાદ્ય ગ્રંથ કાવ્યપ્રકાશમાં કાવ્યનાં પ્રયોજનોમાં યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહાર-જ્ઞાન, અનર્થશાન્તિ, તાત્કાલિક પરમ આનંદ, અને કાન્તાની માફક ઉપદેશ એટલાં ગણાવે છે.^૮ હેમચન્દ્ર (ઈ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨), વાગ્ભટ (ઈ. સ. ૧૨ મી સદી, પૂર્વાર્ધ), વિદ્યાધર (ઈ. સ. ૧૩૦૦ આશરે) બહુધા મમ્મટને અનુસરીને કાવ્યપ્રયોજન આપે છે.^૯ વિશ્વનાથ (ઈ. સ. ૧૩૫૦) ધર્માર્થકામભોક્ષાદિ ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિનેજ કાવ્યનું

૫ રૂપદ, કાવ્યાલંકાર, ૧, ૪-૮

૬ 'તથાપિ પ્રીતિરેવ પ્રધાન...પ્રાધાન્યેન આનન્દ એવોક્તઃ--'અભિનવગુપ્ત, લોચન (વિન્યાલોકટીકા)—પૃ. ૧૨.

૭ 'કાવ્યં...કવિઃ કુર્વન્ કીર્તિ પ્રીતિ ચ વિન્દતિ' । મોજ, સગસ્વતી-કળામરણ ૧, ૨. સરખાવે ભામદ અને વામનની વ્યાખ્યાઓ—પાટ્ટીપ ૨, ૪.

૮ કાવ્યપ્રકાશ, ૧, ૨.

૯ 'કાવ્યમાનન્દાય યશસે કાન્તાતુલ્યતયોપદેશાય ચ'—હેમચન્દ્ર, કાવ્યાનુશાસન ૧

વિશ્વોદ્ધનજાદિધ્કો વિતનુતે કીર્તિ વિષતે પ્રિયં
હેલાધિસ્ત્યક્ષરાજવિભયાં ચિન્તાકરં હન્યપમ્ ।

દુમ્પે સ્વાદુતરાન્ રમાન્ વિતરાગિ સ્પારં કન્દુઝાલં

કાવ્યં નિર્મૂલિમાવહત્યપિ પરિસ્પન્દાપદં ચેતસઃ ॥—વિદ્યાધર, દક્ષિણ ૧, ૧.

'કાવ્યં પ્રમોદાય અનર્થપરિહારાય વ્યવહારજ્ઞનાય ત્રિવર્ગકલ્યાણાય
કાન્તાતુલ્યોપદેશાય કીર્તયે ચ' વાગ્ભટાલંકાર ૧

પ્રયોજન ગણે છે. ૧૦

આ પ્રમાણે ભરતથી માંડીને વિશ્વનાથ પર્યન્તના આલંકારિકા કાવ્યનાં પ્રયોજન ગણાવે છે. આમાં ચતુર્વર્ગ (ધર્માર્થકામમોક્ષ) ની પ્રાપ્તિનો સમાવેશ સાંપ્રદાયિક જ ગણવાતો છે. પ્રાચીન ભારતમાં જીવનસમસ્તનો ઉદ્દેશ ચતુર્વર્ગની સાધના હતો, અને વિદ્યાઓમાં ધર્મ-શાસ્ત્રાદિક ધર્માચરણનું જ્ઞાન આપતાં, કૌટિલીયઅર્થશાસ્ત્રાદિક, અર્થ-સંગ્રહ ઉપદેશતાં, વાત્સ્યાયનસૂત્રો કામનું જ્ઞાન આપતાં, અને વેદાન્તાદિગ્રંથો મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરતા. મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં આ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું. આથી કાવ્યગ્રંથોમાંથી પણ ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય એવી અપેક્ષા રહેતી. આ રીતે કાવ્યપ્રયોજન તરીકે ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ સમજી શકાય, અથવા એને સાંપ્રદાયિક પરંપરાનું પરિણામ ગણી શકાય.

પણ ભરત અને ભામહી માંડીને વિદ્યાધર વિશ્વનાથ મુધીના મોટા ભાગના આલંકારિકા આનંદ અને યશને કાવ્યનાં પ્રધાન પ્રયોજન ગણે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. આમાંથી મમ્મટાચાર્યની પ્રયોજનચર્યા, પુરોગામીઓનાં મહત્ત્વનાં સર્વ પ્રયોજનોનો સમાવેશ થવાથી, સૌથી વધુ વ્યાપક સ્વરૂપની છે. એથી એમની ચર્યાને વિસ્તારથી, ઉદાહરણાદિક આપીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

મમ્મટ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ને આરંભેજ (કા. પ્ર. ૧, ૨) કાવ્યનાં પ્રયોજનો આવી રીતે વર્ણવે છે :

કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેત્તરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિર્વૃત્તયે, કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે ॥

૧૦ ‘ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુખાદલ્પધિયામપિ’—વિશ્વનાથ, સાહિત્ય-દર્પણ ૧, ૨

અર્થાત્, યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, અનિષ્ટનિવારણ, તત્કાલ પરમ આનંદ, અને કાન્તાત્મી માફક ઉપદેશ એવાં પદ્ધિ પ્રયોજનો માટે કાવ્યની રચના છે. આમાંથી કેટલાંક યશ, અર્થપ્રાપ્તિ, અનિષ્ટ-નિવારણ જેવાં ફક્ત કવિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે બાકીનાં વ્યવહાર-જ્ઞાન, પરમ આનંદ અને ઉપદેશ કવિનાં કાવ્યો વાંચનાર સહૃદય કે ભાવકને મળે છે. આ પ્રયોજનો સરખાં મદત્તવનાં નથી, કે ગદ્યતાચિતરતા કાર્મ ક્ષમ પ્રમાણે ગોઠવેલાં નથી.

કવિ કે લેખક તરીકેની કૃતિની એપણા સર્વ સાદિત્યકારોને હોય છે. અને કવિતાદ્વારા કૃતિ પ્રાપ્ત થયાના દાખલા ઓછા મળતા નથી. કાલિદાસાદિક કવિઓને પોતાની લેખિતર કૃતિઓ વડે અમર યશ મળ્યો હતો એ મમ્મટનું વિધાન^{૧૧} સાચું છે. ગૂર્જરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ જોઈએ તો એ સમયના સંખ્યાબંધ રાજ્યો અને રાજપુરો વિષે નજીવી જ માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યારે માધ, સોમેશ્વર, હેમચન્દ્ર, નરસિંહ, ગીરાં, ભાલણ, પદ્માણ, પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓ એમના અક્ષરેહે ચિરંજીવ છે. પરંતુ યશની કચ્છાથી પ્રેરાઈને આ કવિઓએ કાવ્યરચના કરી હતી, કે એમની કાવ્યરચનાના સદજ, અનુષંગી પરિણામ રૂપે એમને કૃતિ વરી હતી એ એક પ્રશ્ન છે. એટલે યશ એ મદત્તવનું છતાં પ્રવર્તક કારણ ગણાય નહીં.

અર્થપ્રાપ્તિ એ મમ્મટે દર્શાવેલું કાવ્યપ્રવૃત્તિનું બીજું પ્રયોજન છે. મમ્મટ કહે છે કે ધાવક (કે પાંચુધારા પ્રમાણે 'બાણ') વગેરે કવિઓને હર્ષાદિ રાજ્યોની પાસેથી અનગળ ધન પ્રાપ્ત થયું હતું^{૧૨}. તેમ કવિતાથી ધનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇતિહાસમાં અનેક કવિઓને રાજ્યોનો આગ્રય મળ્યો છે, અને તેમની પાસેથી ધનપ્રાપ્તિ થતી છે. કાલિદાસને વિક્રમાદિત્યનો, ભવજીનને કનોજના યશોવર્માનો (૭૫૩ ઇ. સ.) વિક્રમાદિત્યવરિતા રચનાર

૧૧ ' કાલિદાસાદિનામિષ યશઃ '—કા. પ્ર. ૧

૧૨ ' ધ્રોહપદેર્શવઘાશનાં (મુધારેલો પાંડુ વાણીજી) રૂપ ધારણ'

ખિલ્લણને કલ્યાણીપતિ વિક્રમાદિત્ય જૂઠાનો (ધ. સ. ૧૦૭૬), નવસાહસાંક-
ચરિતના પ્રણેતા પદ્મગુપ્ત કે પરિમલને નવસાહસાંકનો, દ્વાયત્રયના
રચયિતા હેમચન્દ્રાચાર્યને જયસિંહદેવ અને કુમારપાલનો, કીર્તિકાંમુદ્રીકાર
સોમેશ્વરને મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનો, આત્રય હતો, ગૂજરાતી સાહિત્યમાં
પદ્મનાભને અખેરાજનો, પ્રેમાનંદને નંદરખારના રાજાનો, શામળને
રખીદાસનો આત્રય હતો. આજે પશ્ચિમના દેશોમાં સાહિત્યકારોને
આમજનતાનો આત્રય હોય છે. વાંચનાર સહૃદય જનતા સાહિત્યકારોના
ગ્રંથોને લક્ષાવધિ સંખ્યામાં ખરીદે છે, એથી સાહિત્યકાર સુખી
એકનિષ્ઠ સાહિત્યજીવન ગાળી શકે છે. ઇંગ્લાડમાં એચ. જી. વેલ્સ કે
મારી કોરેલી જેવા ગ્રંથકારોને એમના ગ્રંથોના વેચાણમાંથી અનગણ
પૈસો પ્રાપ્ત થયો છે. પણ સર્વ પ્રથમ કોટિના કવિઓ અને સાહિત્યકારોને
એમના સર્જનમાંથી હંમેશાં અર્થપ્રાપ્તિ થઈ જ હોય એવું બન્યું નથી,
તેમ કેટલાક મહાકવિ અને સમર્થ સાહિત્યકારોએ (જેમકે વાલ્મીકિ,
વ્યાસ, ભાસ, મિલ્ટન, ડાન્ટે, ગેટે, નરસિંહ, મીરાં, સુરદાસ, તુલસી,
મોરોપંત, જ્ઞાનેશ્વર, વિદ્યાપતિ, ચંડીદાસ ઇત્યાદિએ) અર્થપ્રાપ્તિની
ખેવના પણ કરી નથી. લક્ષ્મીની પ્રેરણાથી અમર વાણી પ્રગટયાના
દાખલા મળ્યા નથી. એટલે અર્થપ્રાપ્તિને પણ કવિતાનું અવસ્થાભાવિ
નહીં એવું ગૌણ ફલ જ ગણવું જોઈએ.

મમ્મટે ગણાવેલું ત્રીણું પ્રયોજન તે કવિતાદ્વારા સહૃદયોને સુલભ
થતું વ્યવહારજ્ઞાન એ છે. સામાન્યજનોને રાજસભાના આચારવિવેકનું
જ્ઞાન નથી હોતું, તે રાજકુલથી સુપરિચિત કવિઓનાં કાવ્યોદ્વારા મળે
છે.^{૧૩} એ ઉપરાંત મહાભારત જેવા મહાકાવ્યમાંથી રાજનીતિ, ધર્મ
ઇત્યાદિ અનેકવિષયો, શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત ઇત્યાદિ ઇત્યાદિમાંથી શૃંગાર,
અમરુમાંથી વિવિધ પ્રણયસ્વરૂપો, કૌટિલ્ય, મુદ્રારાક્ષસ ઇત્યાદિમાંથી રાજ-
નીતિ અને રાજ્યપ્રપંચ, મહાવીરચરિત વેણીસંહાર વગેરેમાંથી વીરરસ
—એમ કાવ્યસાહિત્યમાંથી નિરનિરાળા લાવો અને અનુભવેના સહૃદયને
પરિચય થાય છે. સરસ્વતીચંદ્રમાંથી સુકુમાર સંસ્કારી પ્રણય, અભિગત

રાજત્વભાવના, રવીન્દ્રનાથની કૃતિઓમાંથી દ્રવતી સૌન્દર્યસંવેદનની કવિતા, શરદ્દ્યંદ્રમાં પ્રગટ થતું સમૃદ્ધ ભારતીય હવન અને વિશેષતઃ નારીહવનનું આન્તર સૌન્દર્ય, શેક્સપિયરમાં લાખતું વૈવિધ્યપૂર્ણ અત્યંત મુસમૃદ્ધ માનવહવનનું રૌદ્રમધુર દર્શન, મિહનની ગગન-ગામિની ભવ્યતા-એમ ભાવકને પોતાના પ્રત્યક્ષ હવનમાં અશક્ય એવા અનેક ભાવો, અનુભવો અને માનવસ્વભાવચિત્રો સાહિત્યમાંથી મળે છે. આથીજ મેચ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે કે કવિતા એ હવન ઉપરનું એક સજીવ ભાષ્ય છે, જે હવનના રહસ્યને પ્રગટ કરે છે.^{૧૪} આમ હવન-રહસ્યનું દર્શન એ સાહિત્ય અને કવિતાનું ઉત્તમોત્તમ ફલ છે.

અનિષ્ટનિવારણ (શિવેતરક્ષતિ) ને મમ્મટ કવિતાના ચોથા પ્રયોજન તરીકે ગણાવે છે. મમ્મટ કહે છે કે મયૂરાદિ કવિઓને જેમ સૂર્ય વગેરે દેવતાઓના સ્તવનથી અનિષ્ટનું નિવારણ થઈ આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી^{૧૫} તેમ કવિતારચનાથી અનિષ્ટનું શમન થાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરા પ્રમાણે મયૂરના કાઠ ‘સૂર્યશતક’ રચવાથી મટ્યા હતા, બાણનાં છિન્ન અંગો ‘અષ્ટીશતક’ની રચનાથી પૂર્વપત્ત સારાં થઈ ગયાં હતાં, ‘ગંગાલદરી’ના બાવન સ્લોકના સ્તવનથી જગન્નાથ અને એમની મુશ્લિમ પ્રિયતમાને ગંગાએ બાવન પગથિયાં ઉપર ચડી પાવન કર્યાં હતાં, ‘ગીતગોવિંદ’ના ગાનથી જયદેવની મૃતપાત્ની પદ્માવતી ભગવત્કૃપાથી ફરી સહવન થઈ હતી. ‘સપ્તશતી’ આદિ દૃટલાંક સ્તવનો અને સ્તોત્રોથી પાકકનું પાણુ અનિષ્ટ દૂર થાય છે એમ મનાય છે. આ અનિષ્ટનિવારણરૂપ પ્રયોજન ‘સૂર્યશતક’ કે ‘અષ્ટીશતક’ જેવાં ગણતર કાવ્યોનું પ્રવર્તક કારણ હશે, પણ સાદિન્યનું સામાન્ય પ્રેરક પ્રયોજન એ ન ગણાય.

મમ્મટે ગણાવેલું પાંચમું પ્રયોજન ‘તારકાલિક પરમ આનંદ’ એ સર્વ પ્રયોજનોમાં શિરોમણિ છે.^{૧૬} કાવ્યના રસાસ્વાદમાંથી ઉદ્ભવતો

14 ‘Poetry is the criticism of life.’

૧૫ ‘ભાદિરથાદેમયૂરસદીનામિવાનર્ષનિવારણમ્’ કા. પ્ર. ૧

૧૬ ‘મહત્પ્રયોજનમીલિપૂર્ણ સમનન્તરમેવ રસાસ્વાદનત્તુદમૂર્તિ વિગલિતવેશાન્તરમાનન્દમ્’ -દા. પ્ર. ૧

અન્ય જ્ઞાનમાત્રને ગાળી નાંખતો, તિરોહિત કરતો પરમ આનંદ એ કાવ્યનું સર્વોત્તમ ફલ છે. ‘સાહિત્યદર્પણ’કાર વિશ્વનાથ એને ‘બ્રહ્માસ્વાદસહોદર’^{૧૭} કહે છે, એવો તો એ આનંદ અદ્ભુત અને અનિર્વચનીય છે. આ આનંદ વાચકને થાય છે તેટલો કવિને પણ થયેલો હોય છે. કવિ પોતાના અપૂર્વ આનંદમય સંવેદનથી પુલકિત બની, વાચકને એમાં સહભાગી કરવાની સહજ ઉત્કંઠાથી કાવ્ય સરજે છે. અહીં કાવ્યના પ્રયોજન તરીકે વર્ણવેલો રસાનંદ સહૃદયનેજ બહુધા અનુલક્ષે છે.

કાન્તાની માફક ઉપદેશ આપવો એ કાવ્યનું અંતિમ પ્રયોજન છે. આના ઉપર વિવેચન કરતાં મમ્મટ કહે છે કે વેદાદિ શાસ્ત્રો શમ્ભુ-પ્રધાન હોઇ પ્રભુ (રાજા કે માલીક)ની માફક આજ્ઞા કરે છે,^{૧૮} જેનું કોઇ પણ જાતની શંકા કે પ્રશ્ન વિના પાલન કરવાનું રહે છે. ‘અગ્નિમાં હોમ કરવો,’ એવી વેદની શ્રુતિ હોય, તો એના લાભાલાભ કે યોગ્યા-યોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના એ પ્રમાણે બરાબર અક્ષરશઃ આચરણ કરવું જ જોઇએ. એમ ન કરવામાં આવે તો અનેક અનિષ્ટો આવી પડે. પુરાણપ્રતિષ્ઠાસાદિ ગ્રંથો અર્થપ્રધાન હોઇ મિત્રની માફક સવિસ્તર વિવેચન વડે અમુક આચરણની યોગ્યાયોગ્યતા દર્શાવી યોગ્ય માર્ગનો બોધ કરે છે. ^{૧૯} પણ કવિતા તો આ સર્વથી વિલક્ષણ રીતે, શમ્ભુ અને અર્થ બંનેને ગૌણ બનાવીને, એ બંનેથી વિલક્ષણ અને અપૂર્વ એવા વ્યંજનાવ્યાપારથી રસ નિષ્પન્ન કરીને, રસાનુભવથી ચિત્તને

૧૭ ‘વેદાન્તરસ્પર્શશૂન્યો બ્રહ્માસ્વાદસહોદરઃ’—સાહિત્યદર્પણ ૩, ૨.

૧૮ ‘પ્રમુસંમિતશબ્દપ્રધાનવેદાદિશાસ્ત્રેભ્યઃ’—કા. પ્ર. ૧

‘શબ્દપ્રધાનં વેદાલ્યં પ્રમુસંમિતમુચ્યતે ।

ઈષત્પાઠાન્યથાપાઠે પ્રત્યવાયસ્ય દર્શનાત્ ।’—વિદ્યાધર,

एकावली ૧, ૪

૧૯ ‘સુહૃત્સંમિતાર્થતાત્પર્યવત્પુરાણાદીતિહાસેભ્યઃ’—કા. પ્ર. ૧

इतिहासादिकं शास्त्रं मित्रसंमितमुच्यते ।

अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यतेऽर्थप्रधानता ।’—एकावली ૧, ૫.

આનંદમગ્ન કરી દીધને પરાક્ષ રીતે ઉપદેશનું સૂચન માત્ર કરે છે, જેમ કાન્તા પ્રિયતમના ચિત્તને સ્નેહથી છતી લાંબને પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુ આછામધુરા સૂચનમાત્રથી લીલાપૂર્વક કરાવી લે તેમ. ૨૦ રામાયણ જેવા સુંદર કાવ્યમાંથી, સ્પષ્ટ રીતે ક્યાંયે ન કહેવાયાં છતાં, રામ અને સીતાના લવ્ય અને પ્રશસ્ય, અને રાવણના ગર્હણીય આલેખનથીજ સહાય વાચકના મનમાં એવો બોધ સ્ફુરી રહે છે કે રામના જેવું આચરણ કરવું, રાવણ જેવું નહીં, એમાં કાવ્યનું લાક્ષણિક ઉપદેશ-સામર્થ્ય રહેલું છે. શબ્દપ્રધાન શાસ્ત્રો કે અર્થપ્રધાન ઇતિહાસાદિગ્રંથો કરતાં કાવ્યની શક્તિ આ કારણથી અનેગ્રાણી વિશેષ છે. આવાજ કારણને અંગે ગોવર્ધનરામ જેવા મહાપંડિતે નિર્ગંધો નહીં રચતાં નવલકથારૂપે સાહિત્યરૂપમાં પોતાનું ચિંતન અચિત કરવું યોગ્ય ગણ્યું. 'Uncle Tom's Cabin' જેવી નવલદ્વારા ગુલામગીરીનાં અનિષ્ટો પ્રગટ થયાં અને છેવટે એ નાશુદ યર્ધ એ સાહિત્યની આ વિશિષ્ટ શક્તિનેજ આભારી છે. એટલું સમર્થ પ્રચારકાર્ય અનેક લેખો કે ભાષણોથી ભાગ્યે થયું હોત.

એટલે સર્વ કાવ્યોમાં પરાક્ષ બોધ હોવો જોઈએ એવું મમ્મટનું વક્તવ્ય નથી અને ન જ હોઈ શકે, કારણકે મમ્મટની સમક્ષ જ 'મેઘદૂત' 'ઋતુસંહાર' વગેરે અનેક કાવ્યો એવાં પડેલાં જનાં કે જેમાં બીણવટથી શોધતાં પણ ઉપદેશ ન જડે. આથીજ એ સદાપ્રાપ્ય પરમ આનંદને જ સર્વ પ્રયોજનોમાં અગ્રસ્થાન આપે છે. ઉપદેશ ન હોય તો ચાલે પણ આનંદપ્રદતા, સરસતા, જે કાવ્યનો પ્રાણ છે એ તો અવશ્ય હંપીજ જોઈએ.

આવે કાવ્યનાં પ્રયોજન વિષે મમ્મટ અને અન્ય અલંકારિકૈની

૨૦ 'શબ્દાર્થયોગ્યમાર્થેન રસાનુભૂત્યાપારપ્રવણતયા ચિન્ત્યેન ચત્કાલ્યે, લોકોત્તરવર્ણનાનિપુણકવિર્ભૂત, તન્ન કાન્તેવ મરતલાપાદનેનાનિનુયાન-કૃત્ય, રામાદિવદ્વર્તિતત્ત્વં ન રાવણાદિવદિત્યુપદેશં મહદન્નસ્ય કરોતિ'—કા. પ્ર. ૧

ધ્વનિપ્રધાનં કાવ્યં તુ કાન્ત્યર્થેનિતાત્મીરિતમ્ ।

શબ્દાર્થી મુગ્ધતાં મૌત્વા વ્યવનપ્રવર્ણં ચતઃ ॥—વિદ્યાપદ, જ્ઞાનપ્રદીપ, ૧, ૨

મત છે. આજે એ મત સર્વાંશે સ્વીકારાય એમ નથી. કાવ્યરચનાથી અનિષ્ટાનિવારણ થાય એવું માનનાર કોઈ વિરલજ નીકળે. તેમ અર્થપ્રાપ્તિ એ પણ કાવ્યરચનાનું આકસ્મિક અને આનુષંગિક ફલ જ ગણાય. કાવ્ય દ્વારા સહૃદયને વ્યવહારજ્ઞાન મળે, એના પોતાના જીવનમાં અશક્ય એવા અપૂર્વ અનુભવો એને પ્રાપ્ત થાય એ ખરું, છતાં એ કારણ પ્રગટ રીતે કવિના મનમાં કાવ્યરચનાકાળે પ્રેરકબળરૂપે પ્રવર્તતું હોય એમ જણાતું નથી. ઉપદેશની દૃષ્ટિ કાવ્યરચનામાં ઘણીવાર હોય છે, જેમ અઘતન ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં સમાજવાદનો પ્રગટ કે પરોક્ષ પ્રચાર ઘણીવાર ઉદ્દિષ્ટ હોય છે તેમ; પણ એવાં ઉપદેશાત્મક કાવ્યો ભાગ્યેજ ઉત્કૃષ્ટ કાવિનાં અને છે. સમગ્ર કૃતિમાંથી અમુક રૂપનો ઉપદેશ ધ્વનિત થાય એ કવિને અનિષ્ટ નજ હોય, પણ એને ધ્યેયરૂપે રાખીને કાવ્યરચના કરવા જતાં કવિતા વણસે છે એ ચોક્કસ. કવિતા એ સ્વયંભૂ કલા છે, અમુક નિશ્ચિત ઉદ્દેશનાં કે અન્ય પ્રકારનાં બંધનોમાં એ વિકસતી નથી. કીર્તિ પણ એવી ચપળ, અસ્થિર વસ્તુ છે-શોધનારને ન જડે, અને નિઃસ્પૃહને આવી મળે-કે એને પણ કાવ્યપ્રયોજન તરીકે સ્થાન આપી ન શકાય. હવે બાકી રહે છે અન્ય સર્વ જ્ઞાનને ગાળી નાંખતો, બ્રહ્માસ્વાદસહોદર એવો, અપૂર્વ કાવ્યાનંદ. આત્મકારિકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એમાં કવિ-સર્જક અને સહૃદય ભાવક બંને સહભાગી થાય છે. સહૃદય ભાવક કે વાચકને કાવ્યમાંથી નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં શંકા નથી. પણ કાવ્યના સર્જકને કાવ્યરચનાકાળે એવા આનંદનો અનુભવ થાય છે એમ કહેવું વધારે પડતું છે. કાવ્યનિર્માણનાં બજો સંબંધે પાશ્ચાત્ય વિવેચનશાસ્ત્રે ખૂબ ચિંતન કર્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે જગતમાં કોઈ અપૂર્વ એવું જીવનરહસ્ય કવિના ચિત્તતંત્રને રણઝણાવી મૂકે, અને કવિ પોતાના વિશિષ્ટ રચનાકૌશલથી પોતાના મનનાં એ અપૂર્વ સ્પંદનોને યોગ્ય આકાર અર્પે, એ રીતે કાવ્યસાહિત્યનું નિર્માણ થાય છે. અર્થાત્ આત્માભિવ્યક્તિ (self-expression) નો વ્યાપાર એ કાવ્યનિર્માણનું પ્રવર્તક કારણ છે, આબાલવૃદ્ધ સહુને ભિન્ન ભિન્ન

રીતે પોતાની વિશિષ્ટતા અભિવ્યક્ત કરવાનું ગમે છે અને એમાં એમને આનંદ આવે છે. કવિ પોતે અતિ તીવ્રપણે અનુભવેલાં જીવનનાં રહસ્યોને કાવ્યોચિત આકાર અર્પીને એક પ્રકારની કૃતાર્થતા, પરિતાપ અનુભવે છે, જે સાહિત્યસર્જનનું સાચું અને સૌથી મહત્ત્વનું પ્રેરક બળ છે. આગક જેમ લોકડાના લિન્ન લિન્ન કંકડાઓના સમૂહમાંથી ધર જેવી વિશિષ્ટ આકૃતિઓ બનાવીને, એ રીતે પોતાના મનની કલ્પના પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ આકારમાં હિતરવાથી આનંદ પામે છે એજ પ્રકારે કવિ જીવનનાં રહસ્યો, જે આછી તેજઝાયા રૂપે પોતાના મનમાં સ્ફુરી રહે છે તેમને યોગ્ય, સુંદર, વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરાવીને પુલકિત બને છે.^{૨૧} આમ કવિને કાવ્યનિર્માણમાં આનંદ જરૂર થાય છે, પણ એ સર્જનનો વિશિષ્ટ રૂપનો આનંદ છે, જે ભાવકના આનંદથી વિવક્ષણ પ્રકારનો છે.

કાવ્યહેતુ—કવિની જે મનઃસંપત્તિમાંથી કવિના પ્રગટે છે તેને આલંકારિક કાવ્યનું કારણ કે હેતુ કહે છે. કાવ્યહેતુ પરત્વે આલંકારિકમાં ખાસ મતભેદ નથી. કવિની પ્રતિભા એ સર્વ આલંકારિકને મતે કવિતાના ઉદ્દભવનું મુખ્ય કારણ છે. વ્યુત્પત્તિ, કાવ્યજાતી સદાયથી કાવ્યનું સતત પરિશીલન વગેરે સદાયક કારણોથી કવિની દૈન્યરહત પ્રતિભા કે કાવ્યશક્તિ સંસ્કાર પામીને ખીલે છે.

દાંડિ નૈસર્ગિક પ્રતિભા, વિશુદ્ધ વ્યુત્પત્તિ, અને સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિને કાવ્યના હેતુ ગણે છે.^{૨૨} ભામહ કવિપ્રતિભા, કાવ્યવિદ્ની ઉપાસના, અને અન્ના કાવ્યસાહિત્યનું અવલોકન એ ત્રણને કાવ્યનાં કારણો કહે છે.^{૨૩}

૨૧ સરળાતિ: શેકસપિથર gives them a local habitation and a name

૨૨ 'નૈસર્ગિકી ન પ્રતિભા ધૃતં ચ બહુ નિર્મલમ્ ।

અમન્દ્યામિયોગોત્સ્યાઃ કારણં કાવ્યસંપદઃ ॥'

દગ્ગિટ્ટ, કાવ્યાદર્શ ૧, ૧૦૨

૨૩ 'કાવ્યં તુ તામ્રો જાનુ કલ્યાણિપ્રતિભાવતઃ ।

સામ્યભિધેયે વિશ્લય છન્વા તદ્વિદુષાનનામ્ ।

વિલોપદાન્દનિવન્ધાશ ધાર્યઃ માત્ર્યમિવાદરઃ ॥'

ભામહ, કાવ્યાનુશાર ૧-૫, ૧૦

રુદ્રદ દંડિને જ અનુસરે છે; ૨૪ તો રાજશેખર એમાં સ્વાસ્થ્ય, ભક્તિ, વિદ્વત્કથા, સ્મૃતિની દૃઢતા અને અનિર્વેદ (દંટાળતું નહીંતે) ઉમેરે છે. ૨૫ મમ્મટ દંડિ અને ભામહે દર્શાવેલા કાવ્યહેતુઓનો સમન્વય કરી પ્રતિભારૂપ કાવ્યશક્તિ લોકવ્યવહાર અને શાસ્ત્રકાવ્યાદિકમાં નૈપુણ્ય, અને કાવ્યજ્ઞની સૂચનાનુસાર કાવ્યપ્રવૃત્તિ એ ત્રણને કાવ્યોત્પત્તિનું પ્રભવ સ્થાન ગણે છે. હેમચન્દ્ર પ્રતિભાને મુખ્ય અને પાંડિત્ય અને કાવ્યપ્રવૃત્તિને સહાયક કારણો ગણે છે. ૨૬ આ જ મત અક્ષરશઃ વાગ્બટનો છે. ૨૭ વિદ્યાધર મમ્મટને અનુસરે છે, ૨૮ તો જગન્નાથ કેવલ કવિપ્રતિભાને કાવ્યનું કારણ ગણે છે. ૨૯

હવે મમ્મટના વિધાનને અનુલક્ષીને કાવ્યહેતુની સવિસ્તર ચર્ચા કરીએ. મમ્મટ નીચે પ્રમાણે કાવ્યહેતુ વર્ણવે છે :

શક્તિર્નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાગવેક્ષણાત્ ।

કાવ્યજ્ઞાશિલ્યાભ્યાસ इति हेतुस्तदुદ્રવે ॥ કા. પ્ર. ૧, ૩

૨૪ ‘ત્રિતયમિદં વ્યાપ્રિયતે શક્તિર્વ્યુત્પત્તિરભ્યાસઃ ।’

રુદ્રદ, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૪

૨૫ ‘સ્વાસ્થ્યં પ્રતિભાભ્યાસો ભક્તિર્વિદ્વત્કથા વહુશ્રુતતા ।

સ્મૃતિદાર્ઘ્યમનિર્વેદશ્ચ માતરોડૃષ્ટી કવિત્વસ્ય ॥’

રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૪૯

૨૬ ‘પ્રતિભા અસ્ય હેતુઃ ।...વ્યુત્પત્ત્યભ્યાસભ્યાં સંસ્કાર્યા ।

હેમચન્દ્ર, કાવ્યાનુશાસન, પૃ. ૪-૫

૨૭ ‘વ્યુત્પત્ત્યભ્યાસસંસ્કૃતા પ્રતિભા અસ્ય હેતુઃ’

વાગ્મટાલંકાર ૧, ૩.

૨૮ ‘પ્રતિભા વહુશાસ્ત્રદર્શિતા વહુચા કાવ્યવિદાં ચ શિક્ષયા ।

મુહુરભ્યસનં મનોપિભિઃ કથિતં કારણમસ્ય સંભવે ॥

—વિદ્યાધર, એકાવલી ૧, ૧૨

૨૯ ‘તસ્ય ચ કારણં કવિગતા કેવલા પ્રતિભા’

—જગન્નાથ, રસગદ્યાધર, પૃ. ૮

નેસર્ગિક કાવ્યશક્તિ કે કવિપ્રતિભા એ કાવ્યનું સૌથી મહત્ત્વનું અને મૂલભૂત કારણ છે. મમ્મટ એને કવિત્વગ્રીજ રૂપ, પૂર્વસંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલી, વિશિષ્ટ શક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૦ કવિતાની ઇશ્વરદત્ત શક્તિજ ન હોય તો કવિતા પ્રગટનીજ નથી, અને જો કદાચ કોઈ રચના થાય તો એ ભાસ્યાસ્પદ સ્વરૂપની નીવડે છે. આમ મમ્મટને મતે પ્રતિભા તો કાવ્યપ્રવૃત્તિનું જીવન છે. પ્રતિભાનું આ વર્ણન મમ્મટે વામનના 'કાવ્યાલંકારસૂત્ર'ને અનુસરીને આપ્યું છે. ભટ્ટ તૌત નવનવોન્મેષશાલિની, અર્થાત્ નવનવા અનુભવો ગ્રંથિત કરતી નવીનવી રચનાઓમાં કુશલ એવી પ્રતાને પ્રતિભા કહે છે. ૩૧ અલિનવ-ગુપ્ત અપૂર્વ વસ્તુનું સર્જન કરનારી અને વર્ણુનીય વિષયને નવીન રીતે આલેખનારી શક્તિને પ્રતિભા કહે છે. ૩૨ રહસ્યને મતે વર્ણ્ય વિષયનું અનેક સ્વરૂપે દર્શન, અને એને અનુરૂપ વાણીનું સહજ સ્ફુરણ એ પ્રતિભાનું સ્વરૂપ છે. ૩૩ આચાર્ય હેમચંદ્ર ભટ્ટ તૌતે આપેલી પ્રતિભાની વ્યાખ્યા 'કાવ્યાનુદાસન'માં ઉનારે છે. ૩૪ વિદ્યાધર પ્રતિભાની વ્યુત્પત્તિમાંથી શબ્દાર્થ, ગુણ અને અલંકાર જેનાથી સૂઝે છે ('પ્રતિભાન' થાય છે) એ પ્રતિભા એવું લક્ષણ આપે

૩૦ 'શક્તિઃ કવિત્વધીજરૂપઃ સંસ્કારવિશેષઃ, યાં વિના કાવ્યં ન પ્રસરેત્, પ્રસૂતં વા ઉપહૃતનાયં સ્યાત્।' કા. પ્ર. ૧

૩૧ 'પ્રજ્ઞા નવનવોન્મેષશાલિનો પ્રતિભા મતા ।'

હેમેન્દ્ર ઔચિત્યવિનાશકર્તા, અવતારણ

૩૨ 'અપૂર્વવસ્તુનિર્માણલભા પ્રજ્ઞા પ્રતિભા । શક્તિઃ

પ્રતિભાનં ઘર્ષનીયવસ્તુવિષયનૂતનોદયશાલિત્વનુ ।'

અમિનવગુપ્ત, લેખન પૃ. ૨૮. ૧૨૭

૩૩ 'મનાસિ મદા મુગ્ધનાથિનિ વિસ્ફુરણમનેકપ્રાભંચેયસ્ય ।

અવિનિષ્ઠાનિ પદાનિ ચ વિમાન્તિ મસ્યાનર્ગા પ્રશ્નિઃ ॥'

રહસ્ય, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૫

૩૪ કાવ્યાનુદાસન પૃ. ૨

છે. ૩૫ જગન્નાથ કાવ્યરચનામાં અનુકૂળ શબ્દાર્થની સહજ સ્પુરણાને પ્રતિભા કહે છે. ૩૬ આમ આલંકારિકો સામાન્ય રીતે વર્ણનકૌશલને પ્રતિભાનું મહત્વનું લક્ષણ ગણે છે. બેશક રુદ્ર જેવા કોમક સંવેદનની, જીવનદર્શનની અપૂર્વતા અને વૈવિધ્યનું એટલુંજ મહત્વ આંકે છે, અને અભિનવગુપ્ત જેવા આકારસૌખ્ય અર્પવાની વિશિષ્ટ શક્તિનેજ પ્રતિભાનું નામ આપવા ઇચ્છે છે. ખરું જોતાં જીવનરહસ્યનું દર્શન અને એનું આકાર શોભન મનોહર વાણીમાં પ્રકટીકરણ બંને પ્રતિભાનાં સમાન રીતે મહત્વનાં લક્ષણો છે. નૈસર્ગિક પ્રતિભાથી કાવ્ય રચાય એ ખરું, પણ એમાં વિશિષ્ટ સંસ્કાર અને ચારુતા તો વ્યુત્પત્તિ કે પાંડિત્યથીજ આવી શકે, જેમ ખાણમાંથી નીકળેલા નવા હીરાને કુશળ કારીગરને હાથે પહેલ પડે ત્યારે એનું તેજ ઓર દીપી નીકળે છે તેમ. માટે મમ્મટ પ્રતિભાને સાધાયક કારણ તરીકે સ્થાવરજંગમ જગતનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ, અને છંદ વ્યાકરણ કોશ કલા વગેરે શાસ્ત્રો, અને મહાકાવ્ય ઇતિહાસ દર્શનાદિમાં વિશિષ્ટ પ્રવીણતા ગણાવે છે. ૩૭ સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિથી કવિને પોતાની રચના માટે પુષ્કળ સાહિત્ય (matter) પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાકરણના અભ્યાસથી ભાષા અનશુદ્ધ લખી શકાય. શબ્દકોશ ઉપરનું પ્રભુત્વ શૈલીમાં વૈવિધ્ય આણે. છંદથી પદ્યરચના વિશુદ્ધ બને. અન્ય

૩૫ ‘શબ્દાર્થગુણાલંકારાઃ પ્રતિભાન્તિ અનયા ઇતિ પ્રતિભા ।’

—વિદ્યાધર, એકાવલી, પૃ. ૧૧

૩૬ ‘સા ચ કાવ્યવટનાનુકૂલશબ્દાર્થોપસ્થિતિઃ ।’

—જગન્નાથ, રસગંગાધર, પૃ. ૮

૩૭ ‘લોકસ્ય સ્થાવરજઙ્ગમાત્મકલોકવૃત્તસ્ય, શાસ્ત્રાણાં છન્દોવ્યાકરણા-
ભિધાનકોશકલાચતુર્વર્ગતુરગલદ્ગાદિલક્ષણગ્રન્થાનાં, કાવ્યાનાં ચ
મહાકવિનિવન્ધાનાં, આદિગ્રહણાદિતિહાસાદીનાં ચ વિમર્શનાદ્
વ્યુત્પત્તિઃ ।’

—કા. પ્ર. ૧

વાગ્લટ મમ્મટને અનુસરતી વ્યાખ્યા આપે છે, તો હેમચન્દ્ર દ્વંદ્વામાં
‘લોકશાસ્ત્ર અને કાવ્યની નિપુણતાને વ્યુત્પત્તિ’ કહે છે
(લોકશાસ્ત્રકાવ્યેષુ નિપુણતા વ્યુત્પત્તિઃ)

કલાઓ અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નાટકમહાકાવ્યની રચનામાં પદે પદે ઉપયોગી થાય, અને સમગ્ર રચના પાંડિત્યની પરિમિતે મહેત્તી રહે છે. પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યોના પરિશીલનથી પોતાની રચનાને આકારસાધ્ય આપવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય.

મમ્મટ અને મમ્મટને અનુસરીને એમના પરવર્તી હેમચન્દ્ર, વાગ્સટ, વિદ્યાધર વગેરે આલંકારિકા કાવ્યવિદ્ કવિ-વિવેચકની નજર નીચે એની સલાહ પ્રમાણે સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરવી એને કાવ્યોત્પત્તિના કારણ તરીકે ઓળખાવે છે. ૨૮ જેમ અધ્યાત્મજ્ઞાન ગમે તેવા અધિકારીને પણ ગ્રંથ કરતાં ગુરુમુખે શ્રવણ કરવાથી સદજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે તેમ કાવ્યવિદ્ની નજર નીચે એની સૂચનાનુસાર કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ કરવાથી ત્વરિત સફળતા મળે છે. અર્વાચીન ગૂઝરાની સાહિત્યના આરંભકાળે નવલરામ આ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત્ત કવિઓ અને સાહિત્ય-કારોને ઇષ્ટ દિશાસૂચન કરતા. અન્ય કવિઓની કૃતિઓ પણ કવિઓ અને વિદ્વાનોની સલાહસૂચનાથી ઉત્પન્ન ગન્યાના ધણા દાખલા મળે છે. ૨૯

આ પ્રમાણે ત્રણે-પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ, અને કાવ્યજની સૂચનાનુસાર કાવ્યપ્રવૃત્તિ-મૂર્ટામૂર્ટા નહીં, પણ એકત્ર થઈને કવિતાનિર્માણમાં કારણરૂપ બને છે. ૪૦ આમ મમ્મટ આ ત્રણેને સમસ્તરૂપે કાવ્યહેતુ ગણે છે, છતાં શક્તિ કે પ્રતિભા ઉપર એ સવિશેષ ભાર મૂકે છે, અને એનેજ કાવ્યની જનની ગણે છે. સાદગ્રિક પ્રતિભા વ્યુત્પત્તિ અને કાવ્ય-પ્રવૃત્તિથી સંસ્કારવતી બની સવિશેષ જોમે છે. દંડિન પ્રતિભાને પ્રવર્તક કારણ ગણે છે, છતાં હથરદત્ત પ્રતિભા ન દોષ તો પણ

૩૮ 'કાવ્યં વતું વિચારયિતું ચ મે જ્ઞાન્તિ નૃપવદેશન કરણે ગોજને ચ પાન:પુન્યેન પ્રગ્ભિ:' -ચ. પ્ર. ૧

૩૯ નરસિંહરાવતું 'હતરા-અભિમન્યુ' એ સુદર ખંડકાવ્ય દાનની સૂચનાથી મૂળની છેવટની કેટલીક પંક્તિઓ ઘેરી દેવાથી સવિશેષ સુદર બન્યું એ જાનીતી વાત છે.

૪૦ 'શ્લોકે પ્રથમ: સમુદિવા: ન તુ વ્યસ્તાઃ, તસ્ય કાવ્યસંગ્રહને નિર્માણે સમુદાયે ચ હેતુ: ન તુ દેવતા: ।' -હા. પ્ર. ૧

વ્યુત્પત્તિ અને સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિથી કાંઈક કવિતાસિદ્ધિ મળે એવો એનો અભિપ્રાય છે. ૪૧ એકંદરે સર્વ આલંકારિકા પ્રતિભાને જ કાવ્ય-રચનાનું સૌથી મહત્ત્વનું પ્રવર્તક કારણ ગણે છે.

પાશ્ચાત્ય વિવેચનનો પણ કાવ્યહેતુ સંબંધે અદૃશ્ય આવેગ અભિપ્રાય છે. કવિનું અતિ સુકુમાર વિલક્ષણ ચિત્તતંત્ર દેટલીક ઘટનાઓ, જેની અસામાન્યતા પ્રાકૃત જનની નજરે તો લાગ્યે ચડે, તેનાથી પ્રસ્પંદિત થઈ જાય છે. એ ઘટનાનું હવાનુભૂત રહસ્ય એની કાન્તદષ્ટિને સહજોપલબ્ધિથી આપોઆપ જણાય જાય છે. એના ઉપર સર્જકનું સમસ્ત મન કેન્દ્રિત થતાં એ રહસ્ય એના મનમાં ઘૂંટાઈને અનુકૂલ સાહિત્યાકારમાં વિશિષ્ટ સૌન્દર્યમયી વાણીમાં પ્રગટ થાય છે. આમ પાશ્ચાત્ય વિવેચને દર્શાવેલી કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયામાં રૂઢિ દર્શાવેલી વિષયસ્તુરણાની શક્તિ, અભિનવગુપ્તે સૂચવેલી વિષયને આકારસાધ્ય અર્પવાની શક્તિ, અને આલંકારિકા સામાન્ય રીતે જેને પ્રતિભાનું નામ આપે છે એ વિશિષ્ટ વર્ણનસામર્થ્ય અને શૈલી-કૌશલ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. હવનનું દર્શન, હવનરહસ્યનું સ્તુરણ એ એનું એક અંગ છે, અને એનું ઉચિત આકારમાં, યોગ્ય શબ્દ-વર્ણીમાં પ્રેક્ટીકરણ એ બીજું અંગ છે. બંને એકજ સર્જનપ્રક્રિયાનાં એ પાસાં છે.

૪૧ 'ન વિદ્યતે યદપિ પૂર્વવાસનાગુણાનુબન્ધિ પ્રતિમાનનદ્ભુતમ્ ।

શ્રુતેન ચત્તેન ચ વાગુપાનિતા દ્ધુવં કરોત્યેવ કમપ્યનુગ્રહમ્ ॥

—કાવ્યાદર્શ ૧-૧૦૪.

પ્રકરણ સોળમું

કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યપ્રકાર

કાવ્યલક્ષણ—સંસ્કૃત આલંકારિકાઓ કાવ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવતી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની કાવ્યવ્યાખ્યાઓ આપી છે. કેટલાકે શબ્દ અને અર્થ બંનેને સમાન મહત્ત્વ આપ્યું છે; કેટલાકે શબ્દને વધારે મહત્ત્વનો ગણે છે, તો કેટલાકે વ્યંગ્યાર્થ કે રસને પ્રાધાન્ય આપે છે. ભામહ સાથે આવેલા શબ્દ અને અર્થને કાવ્ય કહે છે.^૧ દક્ષિણ સુંદર રીતે ધ્વજ અર્થ રજૂ કરતી પદાવલીને કાવ્ય કહે છે.^૨ વામનને મતે ગુણાલંકારશોભન શબ્દાર્થ એ કાવ્ય છે, અને વિશિષ્ટ પદરચનાની રીતિ એ એનો આત્મા છે.^૩ અનેક અર્થ વ્યક્ત કરવાના સામર્થ્યવાળા શબ્દ અને તેના અર્થ બંને મળીને કાવ્ય બને છે એવો રુદ્રટનો અભિપ્રાય છે.^૪ ધ્વન્યાલોકકાર આનંદવર્ધન ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે.^૫ દોષપરહિત, ગુણયુક્ત, અલંકારયુક્ત સુંદર અર્થવાળી પદાવલી તે કાવ્ય અને રસ તે તેનો આત્મા એવું અગ્નિપુરાણનું વિધાન છે.^૬

૧ 'શબ્દાર્થો સહિતી કાવ્યમ્' -ભામહ, કાવ્યાલંકાર ૧, ૧૬

૨ 'તૈઃ શરીરં ચ કાવ્યાનામલંકારાથ દર્શિતાઃ ।

શરીરં તાવાદિષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી ॥'

-દક્ષિણ, કાવ્યાદર્શ ૧, ૧૦

૩ 'કાવ્યશબ્દોડયં ગુણાલંકારસંસ્કૃતયોઃ શબ્દાર્થયોર્વર્તિતે ।'

વામન, કા. સૂ. ૧, ૧, ૧

'રંતિરાત્મા કાવ્યસ્ય । વિશિષ્ટા પદરચના રીતિઃ । વિશેષો

ગુણરત્ના ।' વામન, ૧, ૨, ૬

૪ 'નનુ શબ્દાર્થો કાવ્યં શબ્દસ્વનાર્થવાગનેરુવિથઃ ।

-રુદ્રટ, કાવ્યાલંકાર ૨-૧

૫ 'કાવ્યાત્મા ધ્વનિરિતિ'... । આનંદવર્ધન, ધ્વન્યાલોક ૧, ૧

૬ 'દૃષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી । કાર્યસ્ફુર્દલંકારં ગુણવદ્ દોષપરહિતમ્ ।

—અગ્નિપુરાણ, ૩૩૬, ૬-૭

રાજશેખર શબ્દાર્થને/અને રસને કાવ્યનો આત્મા ગણાવે છે.^૭
 કુન્તક વક્રોક્તિવાળા શબ્દાર્થને કાવ્યનું ઊવિત કહે છે.^૮ ભોજ નિર્દોષ,
 ગુણયુક્ત, અલંકારભૂષિત રસયુક્ત તે કાવ્ય એવું લક્ષણ આપે છે.^૯
 મમ્મટ દોષવર્જિત, સગુણ, કવચિત્ અલંકારરહિત શબ્દ અને અર્થને
 કાવ્ય કહે છે.^{૧૦} હેમચન્દ્ર, વિદ્યાનાથ, વાગ્લટ પ્રાયશઃ મમ્મટને
 અનુસરે છે. વિદ્યાધર શબ્દાર્થને શરીર અને ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા
 કહે છે.^{૧૧} વિશ્વનાથને મતે રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય છે, જેનો દોષોથી
 અપકર્ષ, અને ગુણાલંકારરીતિ વગેરેથી ઉત્કર્ષ થાય છે.^{૧૨} જગન્નાથ
 રમણીય અર્થ દર્શાવનાર શબ્દને કાવ્ય તરીકે ઓળખાવે છે.^{૧૩}

કાવ્યલક્ષણની આ સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એક પ્રકારનો સુરેખ
 વિકાસક્રમ નજરે પડે છે. કાવ્યશાસ્ત્રના આરંભકાળે આલંકારિકાની
 દષ્ટિ સહજજ કાવ્યના બાહ્ય દેહ-શબ્દ અને અર્થ તરફજ વળે છે.
 કાવ્યમાંથી આનંદ મળે છે એટલું તો સિદ્ધજ હતું. એ શેમાંથી-

૭ 'શબ્દાર્થો તે શરીરમ્ ।...રસ આત્મા ।', રાજશેખર-કાવ્યમીમાંસા

૮ 'શબ્દાર્થો સહિતૌ, વક્ત્રકવિવ્યાપારશાલિનિ । વન્ધે વ્યવસ્થિતૌ
 કાવ્યમ્... ।' કુન્તક, વક્રોક્તિર્જીવિત

૯ 'નિર્દોષં ગુણવત્કાવ્યમલંકારેરલંકૃતમ્ । રસાન્વિતમ્ ।
 -ભોજ, સરસ્વતીકળાભરણ ૧, ૨

૧૦ 'તદ્દોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણાવનલંકૃતી પુનઃ ક્વાપિ ।'
 -મમ્મટ, કા. પ્ર. ૧, ૪

૧૧ 'શબ્દાર્થૌ વપુરસ્ય તસ્ય વિબુધૈરાત્માભ્યવાયિ ધ્વનિઃ'
 -વિદ્યાધર, એકાવલી ૧, ૧૩

૧૨ 'વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં દોષાસ્તત્રાપકર્ષકાઃ ।
 ઉત્કર્ષહેતવઃ પ્રોક્તા ગુણાલંકારરીતયઃ ।'
 -વિશ્વનાથ, સા. દ. ૧, ૩

૧૩ 'રમણીયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ । રમણીયતા ચ લોકોત્તરાહ્લાદ
 જનકજ્ઞાનગોચરતા ।'
 -જગન્નાથ, ર. ગં. પૃ. ૪

કાવ્યના કયા અંગમાંથી મળે છે એનો વિચાર કરતાં કાવ્યના આજ સૌન્દર્ય તરફ એમની દષ્ટિ વળી, અને શબ્દ અને અર્થના અલંકાર એ જ કાવ્યતત્ત્વ એમ એમને સમજાયું. એમને રસ વિષે માહિતી હતી, પરંતુ કાવ્યમાં એના સ્થાન વિષે/વિચાર ક્યો નહોતો. તેથી એમણે રસવત્ અલંકારની કલ્પના કરી રસનો પણ અલંકારમાં સમાવેશ કરી દીધો. દંડી તો ગુણનો પણ અલંકાર તરીકે નિર્દેશ કરે છે. (૨, ૧, ૩) ખેશક આ આરંભના આલંકારિકામાંથી કાઢીને સ્પષ્ટ રીતે અલંકારને કાવ્યનો આત્મા કહ્યો નથી, પણ એમની સમગ્ર કાવ્યવ્યર્થાનું સાથી મહત્વનું અંગ અલંકાર જ હતું અને એમાંજ એ પરિસમાપ્ત થતી હતી. અલંકારનું આ મહત્વ છેક મમ્મટના સમય સુધી રહ્યું લાગે છે, કારણ કે મમ્મટે કાવ્ય સ્પુટ અલંકાર વિનાનું (અનલક્ષ્ય) પણ સંભવી શકે એમ કાંઈક સંદેહપૂર્વક વિધાન કર્યું છે.

અલંકારમાંજ કાવ્યનું સૌન્દર્ય રહેલું છે એમ આ આલંકારિકાને લાગ્યું હતું, પણ અલંકારનું લાક્ષણિક તત્ત્વ તો કુન્તલ કે કુન્તકે દર્શાવ્યું, અને અલંકારની પાછળ સામાન્ય તત્ત્વરૂપે રહેલી વક્રોક્તિ કે 'વિદ્યુધ લોકોની બોલવાની પદ્ધતિ'ને કાવ્યનું જીવિત કહ્યું. ભાગદ અતિશયોક્તિને જ વક્રોક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે, જેને દંડી અનુસરે છે. મમ્મટ જેવા પરવર્તી આલંકારિકા પણ અતિશયોક્તિને હંતર અલંકારોનું પ્રાણભૂત તત્ત્વ ગણે છે.

પણ વક્રોક્તિ કે અતિશયોક્તિ પણ અને તો કાવ્યનું બિરંગ છે; કાવ્યનું અંતરંગ અને કાવ્યનો આત્મા શોધવાનું તો બાકી જ રહે છે. વામનનો રીતિસંપ્રદાય કાવ્યના અંતરંગમાં પ્રવેશવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વામન કહે છે કે રીતિ એ કાવ્યનો આત્મા છે, અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિનાથી એ સંધાય છે. રીતિ ત્રણ પ્રકારની છે: વંદના, ગૌરી અને પાંચાલી. એ રીતિઓ પ્રસાદ, માધુર્ય, સૌક્યમાર્ય, ઓજસ, કાન્તિ વગેરે ગુણોના જિન્ન જિન્ન રૂપના આધિભાવથી કે મિશ્રણથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે ઓજસ અને કાન્તિ ગુણથી ગૌરી, અને માધુર્ય સૌક્યમાર્યથી પાંચાલી અને છે.

આ રીતે રીતિસંપ્રદાય કાવ્યના અંતરંગ ગુણ સુધી પહોંચે છે, પણ એ ગુણોના ધર્મરૂપ રસ છે એનો એને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી.

આનંદવર્ધનનો ધ્વનિસંપ્રદાય આથી પણ આગળ વધીને કાવ્યના અંતસ્તલ સુધી પહોંચવા મથે છે. ધ્વન્યાલોકકારને મતે શબ્દના જે બે વિશિષ્ટ અર્થ, વાચ્યાર્થ કે મુખ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ કે પ્રતીયમાન (સૂચવાતો) અર્થ, સહદયને પ્રતીત થાય છે તેમાંથી વ્યંગ્યાર્થમાંથી કાવ્યના બહિરંગરૂપ શબ્દાર્થથી નિરાળું સ્વતંત્ર એવું જે સૌન્દર્ય જણાય છે એ કાવ્યનો આત્મા છે. આ વ્યંગ્યાર્થને આનંદવર્ધન ધ્વનિ કહે છે. જે કાવ્યમાં ધ્વનિ નથી તે ઉત્તમ કાવ્ય નથી, પણ માત્ર ચિત્ર-કાવ્ય છે. ધ્વન્યાલોકકાર ધ્વનિના વસ્તુધ્વનિ, અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ, એવા ત્રણ પ્રકાર ગણાવે છે. સમગ્ર કાવ્યમાંથી કોઈ વસ્તુ કે હકીકત સૂચવાય એ વસ્તુધ્વનિ; અને કાવ્યમાંથી સૂચવાતી હલપના સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવે તો અલંકાર બને એ અલંકારધ્વનિ. રસધ્વનિમાં સમગ્ર વર્ણનમાંથી મનની એક સ્થિતિ કે લાવ સહસા સ્ફુરી રહે છે. ધ્વન્યાલોકકારને રસની સાથે સંબંધ વિનાની કાવ્યરચના અભિપ્રેત નથી.^{૧૪} ધ્વનિસંપ્રદાયની વિરુદ્ધ પણ એમ કહી શકાય કે ધ્વનિ એ એક પ્રકૃતિ છે, જેનાથી કાવ્યમાં સૌન્દર્ય આવે છે, પણ બીજાં એ તત્ત્વ નથી. રસ એજ કાવ્યના આત્મારૂપ તત્ત્વ છે. બેશક રસની યથાવત્ નિબ્ધતિ અમુક રચનાવિસ્તારની અપેક્ષા રાખે છે, જે ન્હાનાં મુકતકો જેવી રચનાઓમાં શક્ય નથી. આવી સુંદર રચનાઓમાં રસનાં ઉદ્દભાવક અંગોમાંથી કેટલાંક હાજર હોય છે. રસનેજ જે કાવ્યનો આત્મા ગણવામાં આવે તો આવાં સુંદર લઘુ કાવ્યરૂપોને કવિતાના ક્ષેત્રમાંથી ખાતલ કરવાં પડે. આથી ધ્વન્યાલોકકાર રસને વ્યંજનનાં પરિણામ ગણી, વ્યંજનાવ્યાપાર કે ધ્વનિને કાવ્યનું પ્રાણભૂત તત્ત્વ કહે છે.

વિશ્વનાથ રસને કાવ્યનો આત્મા કહે છે, અને એ કાવ્યનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપલક્ષણ છે, શબ્દાર્થ અને અલંકાર એ કાવ્યના બહિ-

૧૪. પરિપાકવતાં કવિનાં રસાદિતાત્પર્યવિરહે વ્યાપારઃ एव न शोभते-

ધ્વન્યાલોક, પૃ. ૨૨૧

વ્યા. ૧૮

રંગ છે; રીતિ એ કાવ્યનું અંતરંગ છે, પણ રસ એજ કાવ્યનું
 જીવિત છે. ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા ગણતાં અતિવ્યાપ્તિદોષ થાય,
 કારણ કે વસ્તુધ્વનિ કે અલંકાર ધ્વનિથી શ્રેષ્ઠ કાવ્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી.
 અન્ય કળાઓની સૌન્દર્યસમીક્ષા રસના સિદ્ધાન્તને પુષ્ટિ આપે છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે સામાન્ય રીતે મમ્મટની વ્યાખ્યા
 આલંકારિકામાં બહુમાન્ય થઈ છે. એનું ખરું કારણ તો મમ્મટની
 સમન્વય શકિત અને ઉત્તરકાલમાં મમ્મટની અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા એ છે.
 મમ્મટની વ્યાખ્યાનો વિશ્વનાથે સબળ પ્રતિવાદ કર્યો છે. એ દર્શાવે છે
 કે દોષરહિત એ લક્ષણથી કિંચિત્તદોષવાળાં પણ ઉત્તમ ધ્વનિકાવ્યોને
 કાવ્યવર્ગમાંથી બાતલ રાખવાં પડે, અને કાવ્યક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત બની
 જાય. 'અદોષ' ને 'અલ્પદોષવાળા' એ અર્થમાં ઘટાવવા પણ યુક્ત
 નથી, કારણ કે તો 'નિર્દોષ' કાવ્યોને બાતલ કરવાં પડે. 'સગુણ' વિશે-
 પણ પણ શબ્દાર્થને ઘટતું નથી, કારણ કે એમના જ કહેવા પ્રમાણે
 ગુણ એ રસના ધર્મ છે. તેમ 'સગુણ' વિશેષણથી રસ સૂચવાય છે
 એમ કહેવું પણ ખરાબર નથી, જેમ 'જનયુક્ત પ્રદેશ' ને બદલે 'શૌર્મ'.
 વાંત પ્રદેશ' કહેવાતું નથી તેમ. ગુણોથી કાવ્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે, પણ
 એ કાવ્યના સ્વરૂપઘટક તત્ત્વ નથી. કાવ્યનું શરીર શબ્દાર્થ, આત્મા
 રસ, માનવસ્વભાવમાં શૌર્મોદિને સ્થાને કાવ્યગુણો, દેહવૈરુધ્વ્ય સમાન
 કાવ્યદોષો, અવયવભાંગિને સ્થાને રીતિ, અને દેહના આશ્રૂપાણને સ્થાને
 અલંકાર મનાયા છે. આજ પ્રમાણે અલંકાર પણ માત્ર કાવ્યના
 ઉત્કર્ષ વિધાયક છે, કાવ્યના સ્વરૂપઘટક નથી. આ પ્રમાણે વિશ્વનાથ
 (સાહિત્યદર્પણ ૧, ૨) મમ્મટના કાવ્યલક્ષણની સચોટ કીટા કરે છે.
 જગન્નાથે (રસગંગાધર પૃ. ૫-૭) પણ મમ્મટની વ્યાખ્યા ઉદ્ધૃત કરીને
 એનો પ્રતિવાદ કર્યો છે. મમ્મટની વ્યાખ્યા પુરોગામી આલંકારિકોનાં
 લક્ષણોના સમન્વયને કારણે પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ ખરું, પણ વ્યાખ્યા
 તરીકે એમાં વિશ્વનાથે દર્શાવ્યું છે તેમ કેટલીક અપૂર્ણતા છે.
 એમાં આપેલાં કાવ્યલક્ષણોમાં સાથી મદત્ત્વનું તત્ત્વ જે રસ તેનો તો

મુદ્દલ ઉદ્દેશ જ નથી, ગુણ જે વસ્તુતઃ રસના ધર્મ છે તેમને શબ્દાર્થના ધર્મ તરીકે દર્શાવ્યા છે, દોષરહિતતા અને કવચિત્ અલંકારરહિતતા એ અભાવાત્મક લક્ષણો અનાવશ્યક છે. એકાદ મમ્મટની વ્યાખ્યા અવધાર છે. એ શબ્દવટના, અર્થશક્તિ, કાવ્યરોષ અને અલંકાર એ કાવ્યશાસ્ત્રના મહત્વના વિષયો તરફ સદૃશ્યેવ કવિવશઃપ્રાર્થાનું ^૮ ધ્યાન ખેંચે છે. કાવ્યના લક્ષણવિધાનમાં રસનો ઉદ્દેશ કરે તો આરંભમાં જ એનું વિવેચન કરવું પડે એ કારણથી કદાચ મમ્મટે, એના પુરોગામી રાગશેખર અને બોજે આપેલું હોવા છતાં રસનું લક્ષણ પડતું મૂક્યું હોય એ સંભવિત છે, પણ એથી વિશ્વનાથ વગેરે આલંકારિકાએ દર્શાવ્યું છે તેમ મમ્મટનું કાવ્યલક્ષણ અપૂર્ણ અને ક્ષતિયુક્ત બન્યું છે. મમ્મટે ગુણને બદલે રસનો નિર્દેશ કર્યો હોત (તદ્દોષો શબ્દાર્થો સરસૌ...) તો એની વ્યાખ્યા આપક અને વિશુદ્ધ બનત એમાં શંકા નથી. છે એ સ્વરૂપમાં સગુણ એ વિશેષણથી ધર્મ રસ સૂચવાય છે એમ માનીએ તો મમ્મટની વ્યાખ્યાની વિશ્વનાથની વ્યાખ્યા સાથે એકવાક્યતા બતાવી શકાય. પણ એવો 'ગુણ' શબ્દનો અતિદેશ વિશ્વનાથે જ ઉદાહરણ આપીને દર્શાવ્યું છે તેમ અનુચિત અને અશક્ય છે.

હવે થોડીક અગ્રિય સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ સરખામણી માટે લઈએ. એમાં પણ કેટલીક કવિતાના અદિર્ગ ઉપર ભાર મૂકે છે, કેટલીક ભાવને કાવ્યના આત્મા તરીકે વર્ણવે છે, તો કેટલીક વિચાર કે કલાનાને કાવ્યનો પ્રાણ માને છે. કેલરિજ ઉત્તમ શબ્દોની ઉત્તમ રચનાને કાવ્ય કહે છે.^{૧૬} મેથ્યુ આર્નોલ્ડના મત અનુસાર માનવવાણીનું પરમ આદ્ભુત અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તે કવિતા. કવિતા જીવનનું કલાનિયમાનુસાર વિવેચન છે.^{૧૭} વર્ડ્ઝવર્થને મતે ઉત્કટ લાગણીનો

16 'Best words in the best order.'—Coleridge

17 'The most delightful and perfect form of utterance that human words can reach.' 'It is the criticism of life under the conditions fixed for such a criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty'—Matthew Arnold.

સહજ ઉદ્વેગ એ કાવ્ય. ૧૯ મિલ ભર્મિ પ્રાણિત વિચારો અને શબ્દોને કાવ્ય કહે છે. ૧૯ રસિક કલ્પનાદ્વારા ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ માટે ઉપસ્થિત થતી ઉત્તમ ભૂમિકા તે કાવ્ય એવી વ્યાખ્યા આપે છે. ૨૦ કાલાંધ્ર સંગીતમય વિચારને કાવ્ય કહે છે. ૨૧ શેલીને મતે કાવ્ય એ કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ છે. ૨૨ હેઝલિટ કવિતાને લાગણી અને કલ્પનાની વાણી તરીકે ઓળખાવે છે. ૨૩ ગ્રે. કોર્ટહોપ પદ્યાત્મક વાણીમાં કલ્પનાપ્રાણિત વિચાર અને ભર્મિના પ્રકટીકરણથી આહ્વાદ આપવાની કલા તે કાવ્ય એવી વ્યાખ્યા આપે છે. ૨૪

આમ કેટલાક કાલરિજ જેવા વિવેચકો રીતિકારોની માફક કવિતાના બાહ્ય સૌન્દર્યને કાવ્ય કહે છે, તો વર્ડ્ઝવર્થ જેવા અન્ય વિવેચકો ભર્મિના સહજોદ્વેગને કાવ્ય કહે છે. સામાન્ય રીતે વિવેચકો ભર્મિ અને કલ્પના બંનેને કવિતાનાં અંતરંગ પ્રાણુભૂત તત્ત્વ માને છે, અને એ મત વાસ્તવિક છે. કવિતા કલ્પનાવ્યાપારવડે માનવ ભર્મિઓને મુંદર કલાત્મક આકાર આપે છે. બહુધા એ પદરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, છતાં પદરૂપ એનું અનિવાર્ય લક્ષણ નથી.

18 'Spontaneous overflow of powerful feelings'—Wordsworth

19 'What is poetry but the thought and words in which emotion spontaneously embodies itself?'—Mill

20 'The suggestion, by the imagination, of noble grounds for the noble emotions.—Ruskin

21 'Poetry, we will call Musical Thought.'—Carlyle

22 'Poetry, in a general sense, may be defined as the expression of the imagination.'—Shelley

23 'It is the language of the imagination and the passions.'—Hazlitt

24 'The act of producing pleasure by the just expression of imaginative thought and feeling in metrical language.

—Courthope

.. to give a rhythmic expression to life on a continuous background of etc.

ગૂજરાતી વિવેચનસાહિત્યમાં સર રમણભાઈ નીલકંઠ જેવા વિવેચકાએ કાવ્યસ્વરૂપ વિષે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે. ૨૫ સર રમણભાઈ વર્ણવેલું ‘કવિતા તે મનની શાન્તિના સમયમાં સંભારેલો ચિત્તક્ષોભ છે’ એ લક્ષણ માન્ય રાખે છે. કલ્પનાને એ કવિતાનું સદાયક કારણ ગણે છે; અંતઃક્ષોભ એજ કવિતાનું મૂળ પ્રવર્તક કારણ છે. અંતઃક્ષોભથી જીગતી કવિતા કલ્પનાથી આકાર ધારણ કરે છે. અર્થાત્ અંતઃક્ષોભથી પ્રગટતો મનોભાવ કલ્પનાજનિત બનાવો અને પાત્રોદ્ધારા સાકાર બને છે. સાચો અંતઃક્ષોભ ક્ષણિક હોય છે તેથી અંતર્ભાવપ્રેરિત કાવ્યો ધણાં લાંબાં નથી હોતાં, અને કાર્ષવાર લાંબાં થઈ જાય છે ત્યારે અંદર અકવિત્વનો અંશ આવી જાય છે. આમ શુદ્ધ પ્રેરણામય કાવ્યો ધણાં ટૂંકાં હોય છે. લાંબાં કાવ્યોમાં પ્રેરણાનો ભાગ ઘણો થોડો હોય છે અને કલ્પનાનો ભાગ પ્રધાન હોય છે. ખરી કવિતા શુદ્ધ અંતર્ભાવપ્રેરિત હોય તેજ, કલ્પનામય કવિતા સાધનભૂત અને જિતરતી પંકિતની છે. આમ રમણભાઈ વર્ણુનાત્મક કાવ્ય કે મહાકાવ્ય કરતાં લિરિક, જેને તેઓ રાગધ્વનિકાવ્ય કહે છે તેને વધારે મહત્ત્વનું, સૈથી વિશુદ્ધ કાવ્ય-તત્ત્વવાળું, ગણે છે. એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કથાત્મક સાહિત્યમાં ભાવ વસ્તુ સાથે લળીને પાણીમાં પ્રસરી ગયેલા રંગની માફક વિસ્તરીને ફેવળ ફિક્કે બની ગયેલો હોવાથી કથાનું સ્થાન કવિતાથી જિતરતું છે, સર્વાનુભવરસિક (objective) કાવ્યો (જેવાં કે વર્ણુનાત્મક કાવ્ય, મહાકાવ્ય—epics ઇ.) જે કે વધુ લોકપ્રિય હોય છતાં એમનું સ્થાન સ્વાનુભવરસિક (subjective) કાવ્યો કરતાં નીચે છે. સર્વાનુભવરસિક કાવ્યમાં સૃષ્ટિરચના, જનપ્રસંગ અને જનસ્વભાવ એ ત્રણે એકકાં યાય છે, જ્યારે સ્વાનુભવરસિકમાં પૂરેપૂરું શુદ્ધ કવિત્વ વિલસી રહે છે. સ્વાનુભવરસિક કવિ એ કવિઓનો કવિ છે, સર્વાનુભવરસિક કવિ એ લોકોનો સામાન્ય જનસમાજનો કવિ છે. આ રીતે રમણભાઈ નરસિંહરાવની ‘કુસુમભાળા’ની જિર્મિકવિતાને સર્વોત્તમ કવિતા ગણે છે.

રમણભાઈના અભિપ્રાયપ્રમાણે કવિતામાં કલ્પના અને વિચારનું

મહત્ત્વ ગૌણ છે, તેમજ રચનાકૌશલને નહિવત્ સ્થાન મળેલું છે. એમના અભિપ્રાયને અનુસરતાં આપણે કાન્ત અને ન્હાનાકાલ કરતાં કલાપીની કવિતાને વધારે સુંદર અને કલાપૂર્ણ ગણવી પડે. કાવ્યસ્વરૂપની એમની પરીક્ષાની આ અપૂર્ણતાનું કારણ કદાચ એમના સમયમાં દલપતરામની સભારંજની, ઠાવડી, અલંકારપ્રવીણ કવિતાનો અતિરેક એ હોઇ શકે. દલપતરામની ચતુરાઇભરી પણ બહુધા ભાવલીન કવિતાને પડે નરસિંહરાવની વર્ડ્ઝવર્થને અનુસરતી ભિમ્ભરી, સુંદર ભિમ્ભવિતા એમને ખરેખર ગમી ગઈ અને અદ્ભુત ભારી. એમની એ સહજ પસંદગીએ પછી વિશ્વનાથાદિ આલંકારિકામાંથી ટેકા શોધી કાઢ્યો.

નવીન કવિતાની મોહિનીનો જુવાળ ઓસરતાં હવે કાવ્યસ્વરૂપ વિશે આપણી દૃષ્ટિ વધારે શુદ્ધ બની છે. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરે વિસ્તારથી એમના ‘લિરિક’માં દર્શાવ્યું છે તેમ ભિમ્ભ કરતાં વિચાર અને કલ્પનાનું, રચનાકૌશલનું મહત્ત્વ વધારે છે એમ હવે આપણે સ્વીકારીએ છીએ. બેશક કવિતા ભિમ્ભવત, ભિમ્ભવાળા તો હોવીજ જોઈએ, એ વિના એ સહૃદયતા ચિત્તને સ્પર્શે નહીં, પણ ભિમ્ભ કરતાં વિચાર અને કલ્પના, જેનાથી નવનવોન્મેષવાળા સુંદર વિચારો મનોરમ આકારમાં મૂર્ત થાય, તેમનું મહત્ત્વ કાવ્યમાં નિઃશંક વધારે છે. વિચારપ્રધાન કવિતા પણ સભારંજની કવિતાની માફક કેવળ ચાતુર્યનિષ્ઠ (clever) બની જાય એ એનું ભયસ્થાન છે, જે ભિમ્ભિતત્વના ઉચિત યોગથી નિવારી શકાય.

આપણી આ અર્વાચીન કાવ્યભાવના અર્વાચીન અંગ્રેજી વિવેચનાને અનુસરે છે. અંગ્રેજી વિવેચના અનુસાર કવિતાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે છે. કવિનું ચિત્તતંત્ર કોઈક પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અનુભવથી આકર્ષાય અને રજૂઆતી ભાંડે. એ અનુભવ એના મનને પરવશ બતાવીને એને સર્વથા વ્યારત કરી દે અને એને અનુરૂપ આકારમાં વ્યક્ત કરવાને સતત પ્રેર્યા કરે. આવા સતત યોગથી કાવ્યનું પુરૂષાર્થ બંધાય. અને એ વિશિષ્ટ મુરેખ આકાર ઉત્ક્રાન્ત કરે. એની સહૃદયને એજ રૂપે સમગ્ર અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય એવે વાણીદેહે અભિવ્યક્તિ તે કવિતા. આ વિચારસરણીમાં કાવ્યના ઉપાદાન નરીકે આવના એટલુંજ વિચાર કે

કલ્પનાને પણ સ્થાન છે. એમાં સમગ્ર અનુભવને સુંદર આકાર અર્પનાર રચનાકૌશલ્ય, જે કલ્પનાશક્તિનું એક સ્વરૂપ છે, તેનું મદત્ત્વ સાથી વધારે છે. અર્વાચીન વિવેચના આમ કાવ્યના ઉપાદાન કરતાં કાવ્યને વિશિષ્ટ સાહિત્યાકાર અર્પનાર રચનાશક્તિને વિશેષ મદત્ત્વ આપે છે. આ દૃષ્ટિએ મદાકાવ્ય કે નાટક સદગજ જિર્મિકાવ્ય કરતાં વધારે મદત્ત્વનાં, સામર્થ્યશાલી સાહિત્યસ્વરૂપો હરે છે.

કાવ્યના પ્રકાર

શબ્દના અર્થ ત્રણ પ્રકારના છે: વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ. મમ્મટાચાર્યે આનંદવર્ધનને અનુસરીને વ્યંગ્યાર્થ જેમાં પ્રધાન હોય એવા ધ્વનિકાવ્યને ઉત્તમ ગણ્યું છે; વ્યંગ્યાર્થ હોય, પણ વાચ્યાર્થથી વધારે ચમત્કારી ન હોય એવા કાવ્યને ગુણીભૂત-વ્યંગ્ય કાવ્ય કહ્યું છે; અને વ્યંગ્યરહિત કે અસ્પૃટવ્યંગ્ય કાવ્યને ચિત્રકાવ્ય નું નામ આપ્યું છે. ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્ય તરીકે મધ્યમ કોટિનું ગણાય, અને ચિત્રકાવ્યને તો છેક નિઃકૃપ કોટિનું ગણ્યું છે. ચિત્રકાવ્યના બે પ્રકાર છે: ઝઝમકમાંજ જેની સુંદરતા સમાપ્ત થાય છે તે શબ્દચિત્ર, અને વાચ્યચિત્ર કે અર્થચિત્ર, જેમાં કેવળ અલંકારની જ શોભા હોય છે.

જગન્નાથ આમાં મુધારો કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ એવું ધ્વનિકાવ્ય, ઉત્તમ કોટિનું એવું ગુણીભૂત વ્યંગ્ય કાવ્ય, મધ્યમ કોટિનું એવું અર્થચિત્ર, અને અધમ પ્રકારનું કે શબ્દચિત્ર એવા ચાર કાવ્યપ્રકાર વર્ણવે છે.

ધ્વનિકાવ્યના ધ્વન્યાલોકકારે વસ્તુધ્વનિ, અલંકારધ્વનિ અને રસધ્વનિ એવા ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, જેનો આગળ નિર્દેશ કરી ગયા છીએ.

ધ્વનિના મમ્મટ બે વિભાગ પાડે છે: અવિવક્ષિતવાચ્ય કે લક્ષણામૂલધ્વનિ અને વિવક્ષિતાન્યપર વાચ્ય કે અલિધામૂલધ્વનિ. પ્રથમમાં વાચ્યાર્થ નિરૂપયોગી છે તેથી લક્ષણાદારા પ્રયોગનરૂપ વ્યંગ્યાર્થ લેવાય છે; બીજામાં વાચ્યાર્થ બંધ બેસે પછીથી વધારે ચમત્કારી એવો વ્યંગ્યાર્થ સ્પુરે છે. અવિવક્ષિતવાચ્યના બે પેટા પ્રકાર પડે છે: અર્થાન્તર સંક્રમિત, જેમાં વાચ્યાર્થ બંધ બેસે પણ તે ઉપયોગી ન હોવાથી તેને

વ્યંજનાવ્યાપાર પીળા અર્થમાં લક્ષ જાય; અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્ય, જેમાં વાચ્યાર્થ કોઈ પ્રકારે ઘટે નહીં. આ પેટા પ્રકારોમાંથી પ્રત્યેકના પદ ઉપર અવલંબતા હોય તો પદપ્રકાસ્ય, અને વાક્ય ઉપર અવલંબતા હોય તો વાક્યપ્રકાસ્ય, એમ જે ઉપપ્રકારો પડે છે.

પ્રકરણ સત્તરમું રસવિચાર

રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે એ કાવ્યલક્ષણની સમીક્ષા કરતાં આપણે આગળ જોયું. એ રસનું સ્વરૂપ શું, શી રીતે કયો માનસિક પ્રક્રિયાઓથી એનો આસ્વાદ થાય છે એનો હવે વિચાર કરવાનો છે.

ભરતાદિ આલંકારિકાએ સ્થાયીભાવમાંથી રસની નિષ્પત્તિ કહી છે.^૧ જે ભાવના સંસ્કાર સહૃદયના ચિત્તમાં સ્થાયી ચિરકાલ રહે છે તેને સ્થાયીભાવ કહે છે. આ સ્થાયી ભાવો રતિ (પ્રેમ), દાસ, શોક, ક્રોધ, ઉત્સાહ, ભય, ભુગુપ્તિ (સૂગ), વિસ્મય અને ધણા આલંકારિકાને મતે નિર્વેદ (કંટાળો) એટલા સ્થાયીભાવ છે.^૨ સ્થાયીભાવ અન્ય વિરુદ્ધ કે અનુકૂળ ભાવથી વિરુદ્ધ કે તિરોધાન પામતો નથી, પણ જલદો અન્ય ભાવોને પોતાના રૂપ બનાવી પોતાનામાં સમાવી દે

૧ '...સ્થાયિનો ભાવ રિસત્વમાપ્નુવન્તિ.' ભરત, ના. શા. પૃ. ૨૮૧

'વિમાવાનુભાવવ્યભિચારિપરિવૃત્તઃ સ્થાયી ભાવો રસનામ લભતે'

—ભરત, ના. શા. પૃ. ૩૫૦

'.....સ્થાયી ભાવો રસઃ સ્મૃતઃ'—ભરત, ના. શા. પૃ. ૧૨૧

'વ્યક્તઃ સ તૈર્વિમાવાર્થઃ સ્થાયી ભાવો રસઃ સ્મૃતઃ'—મન્મથ, કા. પ્ર. ૪, ૨૮

'વિમાવાનુભાવેન વ્યક્તઃ સંચારિણા તથા ।

રસતામેતિ દ્રવ્યાદિઃ

સ્થાયિભાવઃ સચેતસામ્ ।' વિશ્વનાથ, સા. દ. ૩, ૧

૨ 'રતિર્હાસ્યશોકઘ ક્રોધોરુસાદૌ મયં તથા ।' જુઓ સા. દ. ૩, ૧૫૫

ભુગુપ્તિ વિસ્મયથેતિ સ્થાદિભાવાઃ પ્રચીર્તિતાઃ । ભરત, ના. શા. પૃ. ૨૬૨,

છે.^૩ અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સ્થાયી ભાવનું સ્વરૂપલક્ષણ અસંગત નથી, કારણ કે મહત્વની પ્રેરણાઓ કે તન્નન્ન્ય લાગણીઓ જ સ્થાયી ભાવમાં સમાવિષ્ટ થઈ છે. સ્થાયીભાવો ચિરકાલીન અને પ્રધાન સ્વરૂપના મનોભાવો છે.

આ સ્થાયીભાવ કે વાસના અથવા સંસ્કારરૂપે સહૃદયના હૃદયમાં રહેલી સુષુપ્ત લાગણીઓ રસનું સ્વરૂપ શી રીતે પામે છે ? ભરત કહે છે કે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારિભાવથી પરિવૃત્ત થયેલા સ્થાયીભાવને રસ કહે છે. મમ્મટ અને વિશ્વનાથને મતે વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો સ્થાયીભાવ તે રસ.^૪ વિભાવાદિને સમજાવતાં મમ્મટ કહે છે કે વ્યવહારમાં રતિ વગેરે ભાવોની જે કારણ, કાર્ય અને સહકારી હોય છે તેમને કાવ્યમાં અનુક્રમે વિભાવ, અનુભાવ, અને વ્યભિચારી ભાવ કહે છે.^૫ વિભાવાદિનું સ્વરૂપ હવે ક્રમશઃ જોઈએ.

સ્થાયીભાવ જેનાથી ઉદ્ભવ પામે છે, તેને વિભાવ કહે છે. ભરત કહે છે કે ‘વિશેષરૂપે જાણવું તે વિભાવ’, અને પછી તેના પર્યાય તરીકે કારણ કે હેતુ જણાવે છે.^૬ અર્થાત્ સ્થાયીભાવનું જ્ઞાન જે કારણથી થાય છે તે સ્થાયી ભાવના વિભાવ કહેવાય એવું ભરતનું તાત્પર્ય છે.^૭ વિભાવના બે પ્રકાર છે : જેને અવલંબીને સ્થાયી ભાવ પ્રગટ થાય છે, અર્થાત્ જે પાત્રોના ચિત્તંત્રમાં સ્થાયીભાવની સ્ફુરણ થતી

૩ ‘વિરુદ્ધૈરવિરુદ્ધૈર્વા ભાવૈર્વિચ્છિદ્યતે ન યઃ ।

આત્મભાવં નયત્યન્યાન્ સ સ્થાયી લવણાકરઃ ॥’—દશરૂપક ૪, ૩૪.

આવિરુદ્ધા વિરુદ્ધા વા યં તિરોધાતુમક્ષમાઃ ।

આસ્વાદાદ્કુરકન્દોડસૌ ભાવઃ સ્થાયીતિ સંમતઃ ॥ સાહિત્યદર્પણ ૩, ૧૭૪

૪ જુઓ પાદટીપ ૧, ભરત, ના. શા. પૃ. ૩૫૦; કા. પ્ર. ૪, ૨૮; સા. દ. ૩૭૧

૫ ‘કારણાન્યથ કાર્યાણિ સહકારીણિ યાનિ ચ ।

રત્યાદેઃ સ્થાયિનો લોકે તાનિ ત્રેન્નાટ્યકાવ્યયોઃ

વિભાવા અનુભાવાશ્ચ કથ્યન્તે વ્યભિચારિણઃ ॥ કા. પ્ર. ૪, ૨૭-૨૮

૬ ‘વિભાવો નામ વિજ્ઞાનાર્યઃ’—ના. શા.

સહાયને જણાય છે તે આલંબન વિભાવ; અને જન્યુત થયેલો સ્થાયીભાવ જે કારણોથી ઉદ્દીપ્ત થાય છે તે ઉદ્દીપન વિભાવ. આમાં આવલંબન વિભાવ વધારે મહત્વનો લાગે છે એ ખરું, પણ આલંબન વિભાવમાં ખીજાંકુર રૂપે સ્ફુરેલો સ્થાયી ઉદ્દીપનવિભાવથી જ વૃદ્ધિ પામી પ્રકૃત્ત્વ બને છે. વળી ઉદ્દીપનવિભાવ કવિને વર્ણનાદિક માટે પુષ્કળ અવકાશ આપે છે. શૃંગારમાં સ્ત્રીપુરુષ (નાયકનાયિકા) એ આલંબનવિભાવ અને વસંત, કૌમુદી, એકાન્ત સ્થળ, કેડિલકૂળન, દક્ષિણાનિલ, ઉદ્યાન, જલક્રીડા વગેરે ઉદ્દીપનવિભાવ છે. હાસ્યમાં વિચિત્ર પુરુષાદિ આલંબનવિભાવ અને એના વિકૃત વેપ, વાણી અને કાર્ય એ ઉદ્દીપન વિભાવ છે, ૯ કરુણમાં દષ્ટનારા અને અનિષ્ટાપ્તિ (અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ) એ આલંબન, અને ગત જનના ગુણાદિકનું સ્મરણ વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે. ૧૦

આલંબન ઉદ્દીપન વિભાવથી સ્થાયીભાવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે બાહ્ય કટાક્ષબ્રૂહંગાદિ શારીરિક એષ્ટાંગોથી એ અભિવ્યક્ત થાય છે કે સૂચવાય છે તેને અનુભાવ કહે છે. ૧૧ સ્થાયીભાવનો એ કાર્ય કે

૭ સરખાવો મગ્મટનું વિધાન (કા. પ્ર. ૪-૨૭, ૨૮), ઉપર પાદટીપ ૫.
કારણાનિ...રત્યાદેઃ ...વિમાવાઃ ; અને 'વિશેષેણ ભાવયન્ત્યુત્પાદયન્તિ ચે રસાસ્તે વિમાવાઃ ।' રસતરંગિણી ૨.

૮ 'રત્યુદ્વોધકા લોકે વિમાવાઃ કાવ્યનાટ્યયોઃ ।

લાલમ્બનોદીપનાર્થ્યાં તસ્ય મેદાયુમૌ સ્મૃત્તા ।

આલમ્બનો નાયકાદિસ્તદાલમ્બ્ય રસોદ્ગમાત્ ।' સા. દ. ૩, ૨૧

ઉદ્દીપનવિમાવાસ્તે રસમુદીપયન્તિ ચે ॥ સા. દ. ૩, ૧૩૧.

૯ 'વિજ્ઞતાકૃતિવાગ્વેર્ધરાત્મનોત્પાઃ પરસ્ય વા દ્વાયઃ સ્યાન્ ।

Dāśarūpa (IV, 82), ed, G. C. O. Haas, p. 143

૧૦ 'દષ્ટનાશાદનિશ્ચયેઃ શોકાત્મા કરુણો ।' —Idid IV, 86, p. 145

૧૧ 'અનુભાવો વિચારસ્તુ ભાવસંમૂચનામકઃ । દશરૂપક, ૪

'...વાદિર્ભાવં પ્રકાશયન્ । લોકે ચઃ કાર્યરૂપઃ સોડનુભાવઃ કાવ્યનાટ્યયોઃ ॥

સા. દ. ૩-૧૩૨, ૧૩૩

પરિણામરૂપ ચેષ્ટાઓથી સહૃદય કે સામાજિકને સ્થાયી ભાવની પ્રતીતિ છે કે અનુભવ થાય છે માટે એમને અનુભાવ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે નાયક અને નાયિકા વચ્ચે પ્રેમ (રતિ) ઉત્પન્ન થયો છે તેની સામાજિકને કે સહૃદયને પ્રતીતિ કટાક્ષ, રોમાંચ, પરસ્પરાવલોકન, વસ્ત્ર-સંયમન, કંપ વગેરે ચેષ્ટાઓથી થાય છે. આથી આ ચેષ્ટાઓ એ જૂંગારના અનુભાવ ગણાય છે. તેવીજ રીતે દષ્ટિવિકાસ, મુખરાગ, ધૃઃ હાસ્યના, અને નિઃશ્વાસ, અશ્રુપાત, આકંઠ, દૈવને ઉપાસંભ એ કરુણના અનુભાવ છે.

અનુભાવમાં નીચેના આઠ સાત્ત્વિકભાવનો સમાવેશ થાય છે: સ્તંભ (સ્તબ્ધ થઇ જવું તે), સ્વેદ, રોમાંચ, સ્વરભંગ (ગદ્ગદ અવાજ), કંપ, વિવર્ણતા (મ્હોં ઉપર શીકાશ આવી જવી તે), અશ્રુ અને પ્રસય (મૂર્છા) ૧૨. સત્ત્વમાંથી એમની ઉત્પત્તિ હોવાથી એ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે. ‘દશરૂપક’ અને સાહિત્યદર્પણ અનુસાર ‘સત્ત્વ’નો અર્થ ‘સમભાવી હૃદય’ એવો છે. એવા અત્યંત સમભાવી અન્તઃકરણમાં ઉત્પન્ન થતા ભાવો તે સાત્ત્વિક ભાવો. ‘રસતરંગિણી’ પ્રમાણે ‘સત્ત્વ એટલે માનવશરીર, અને એમાં ઉત્પન્ન થયેલા શારીરભાવ તે સાત્ત્વિક ભાવ.’ ૧૩ સ્થાયી (અને આગળ ચર્ચાશું તે વ્યભિચારી) ભાવ મનના વિકાર છે, ત્યારે સાત્ત્વિક ભાવ શરીરના વિકાર છે.

૧૨ ‘ઉક્તાઃ સ્ત્રીણામલક્ષ્ણાઃ ભક્તજાત્ર્ય સ્વભાવજાઃ ॥

તદ્રૂપા સાત્ત્વિકા ભાવાસ્તથા ચેષ્ટાઃ પરા અપિ ।

વિકારાઃ સત્ત્વસમ્ભૂતાઃ સાત્ત્વિકાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

સત્ત્વમાત્રોદ્ભવત્વાત્તો મિત્રા અપ્યનુભાવતઃ ।

સ્તમ્ભઃ સ્વેદોઽય રોમાઘ્નઃ સ્વરમન્નોઽય વેપથુઃ ॥

વૈવર્ણ્યમશ્રુ પ્રલય ઇત્યદૈ સાત્ત્વિકાઃ સ્મૃતાઃ ।—સા. દ. ૩, ૧૩૩-૧૩૬,

૫ળી બુઓ દશરૂપક ૪, ૪-૬

૧૩ ‘સત્ત્વં જીવશરીરં તસ્ય ધર્માઃ સાત્ત્વિકાઃ ।

ઇત્યં ચ શારીરભાવાઃ સ્તમ્ભાદયઃ સાત્ત્વિકાભાવા ઇત્યભિધીયન્તે ॥’

—રસતરંગિણી, ૪.

કેટલાક ક્ષણિક ગૌણ લાવો ધણા સ્થાયી લાવમાં સામાન્ય હોય
સ્થાયીલાવને પ્રગટ કરે છે અને પોષે છે તેમને વ્યભિચારી લાવ
કે સંચારીલાવ કહે છે. એ સ્થાયીલાવના પદમાં તરંગતી માફક
ઉદ્ભવીને વિલીન થઇ જાય છે.^{૧૪} એ સ્થાયીની સાથે અલ્પ કાલ રહી
ચાલ્યા જાય છે, તેથી એને સંચારીલાવ કે વ્યભિચારી લાવ કહે છે.

વ્યભિચારી લાવ તેનીસ છે : નિર્વેદ, ગ્લાનિ, શંકા, અસૂયા,
મદ, શ્રમ, આલસ્ય, દૈન્ય, ચિન્તા, મોહ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, વીડા, અપક્ષતા,
હર્ષ, આવેગ, જડતા, ગર્વ, વિષાદ, ઔત્સુક્ય, નિદ્રા, અપરમાર
(સ્મૃતિભ્રંશ), સ્વપ્ન, ઉબ્બગરો, અમર્ષ, અવહિત્ય (હર્ષાદિતું ગોપન),
ઉગ્રતા, મતિ, વ્યાધિ, ઉન્માદ, મરણ, ત્રાસ, વિતર્ક^{૧૫}. આમાંથી
નિર્વેદ એ વસ્તુતઃ વ્યભિચારી લાવ હોવા છતાં મમ્મટ અને વિશ્વનાથ
એને શાન્તરસના સ્થાયીલાવ તરીકે સ્વીકારે છે.^{૧૬}

ભરત નિર્વેદને સ્થાયીલાવ ગણતા નથી, અને તેથી આઠજ રસ
(શાન્ત સિવાયના) માન્ય રાખે છે,^{૧૭} ધનંજય પણ ભરતને અનુસરીને
આઠજ રસ માન્ય રાખે છે, અને શાન્તને, કાવ્યમાં (મહાભારતાદિ)
નિર્વાહ, પણ નાટકમાં પ્રતિકૂલ માને છે. મમ્મટ, વિશ્વનાથ, જગન્નાથ,
શાન્તનો સ્વીકાર કરે છે. પરવતી આલંકારિકા ભક્તિ અને વાત્સલ્ય
રસ ઉમેરે છે.

વિવિધ લાવોમાં સ્થાયીલાવ સૌથી મહત્વનો અને ચિરસ્થાયી
છે. વિલાવથી ઉદ્ભવેલો, એષ્ટાદિ અનુલાવથી પ્રતીતિયોગ્ય બનેલો,

૧૪ 'વિશેષાદામિનુસ્યેન ચરન્તો વ્યભિચારિણઃ ।

સ્થાયિન્યુન્મગ્નઃ નિર્મગ્નાઃ કલ્પોલા દ્વં ચારિણો ॥ દશરૂપક, ૪

૧૫ જુઓ! કા. પ્ર. ૪, ૩૧-૩૪

૧૬ જુઓ! કા. પ્ર. ૪-૩૪ પછી. 'નિર્વેદસ્ય...પ્રથમમુપાદાનં વ્યભિચારિત્વેડપિ
સ્થાયિતાભિધાનાર્થમ્ । તેન નિર્વેદસ્થાયિભાવોડસ્તિ દાન્તોઽપિ નવમો રમઃ

કા. પ્ર. ૪-૩૫

૧૭ ના. શા. ૬, ૧૫

અને વ્યભિચારી કે સંચારી ભાવથી સુપુષ્ટ બનેલો સ્થાયીભાવ રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

ભિન્ન ભિન્ન રસોનાં મટક તત્ત્વો હવે જોઈએ. શૃંગારમાં સ્થાયી ભાવ રતિ, સ્ત્રીપુરુષ, કૌમુદી, વસંત આદિ વિભાવ, કટાક્ષાદિ અનુભાવ, અને જુગુપ્સા, આલસ્ય અને ઉગ્રતા સિવાયના અન્ય વ્યભિચારી ભાવ છે. ૧૮ શૃંગારના સંભોગ અને વિપ્રલંભ (વિયોગ) એવાં બે સ્વરૂપો છે. દર્શન, સ્પર્શાદિથી અનુભવાતો જે આનંદ તે સંભોગ, અને પ્રવાસ, અભિલાષ કે પૂર્વરાગ, માન (માનિનીપણું) વગેરેથી થતો વિયોગ તે વિપ્રલંભ. હાસ્યરસમાં હાસ સ્થાયીભાવ, વિકૃતવેષાદિ વિભાવ, નયનવિકાસ આદિ અનુભાવ, વ્રીડા, અવહિત્ય આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. કરુણમાં શોક સ્થાયીભાવ, ધષ્ટનાશ અને અનિષ્ટાપ્તિ વિભાવ, નિઃશ્વાસ, રુદન, આક્રંદ વગેરે અનુભાવ, નિર્વેદ ગ્લાનિ, દૈન્ય, વિપાદ આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. રૌદ્રરસમાં ક્રોધ એ સ્થાયીભાવ, વાહ્પરુપતા (કઠોર વાણી), દ્રોહ ધત્યાદિ વિભાવ, નયનની રક્તતા, ભ્રૂભંગ, દંતોષ્ટ્રપીડન વગેરે અનુભાવ, અને ઉગ્રતા, આવેગ આદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. વીરરસમાં ઉત્સાહ સ્થાયીભાવ, પ્રતાપ, અસંભોહ આદિ વિભાવ, શૌર્ય, દાન, પાંડિત્ય, રોમાંચ, ધૈર્ય આદિ અનુભાવ, અને ગર્વ, હર્ષ, આવેગ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. યુદ્ધવીર, દાનવીર (કર્ણુ શિળિ જેવાનો), દયાવીર (બુદ્ધ, નાગાનંદ આદિનો) અને કેટલાકને મતે ધર્મવીર એ વીરના પ્રકારો છે. ભયાનક રસમાં ભય એ સ્થાયી ભાવ શૂન્યસ્થાનગમન, પિશાચાદિસ્વપ્નવણ વગેરે વિભાવ, કંપ, કાતરદષ્ટિ, મુખવૈવશ્ય આદિ અનુભાવ, શંકા, ચાપલ, દૈન્યાદિ વ્યભિચારી ભાવ છે. બીભત્સ રસમાં જુગુપ્સા (સૂંગે) એ સ્થાયી ભાવ, શય કે કીટકાદિનું દર્શન એ વિભાવ, અંગસંક્રાંચન, અંતસ્ત્રાસ આદિ અનુભાવ, મોહ, અપસ્માર વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. અહ્ભુત રસમાં વિસ્મય સ્થાયી

૧૮ વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ રસગંગા તરંગ ૬, સાહિત્યદર્પણ, ૩, દશરૂપક ૪, ૬૦,

ભાવ, દિવ્ય દર્શન, ઈંદ્રજલ આદિ વિભાવ, નેત્રવિસ્તાર, અનિમિષ દર્શન, રોમાંચ આદિ અનુભાવ, હર્ષ, વિતર્ક, આવેગ વગેરે વ્યભિચારી ભાવ છે. શાન્ત રસમાં રમ કે નિર્વેદ, એ સ્થાયીભાવ, સંસારની અસારતાનું દર્શન, વૈરાગ્ય, તત્ત્વચિંતન આદિ વિભાવ, રોમાંચ, નયનસ્થંભ, નિયમપાલન ઇત્યાદિ અનુભાવ અને ધૃતિ, નિર્વેદ મતિ એ વ્યભિચારી ભાવ છે.

ભરતના 'વિભાવ અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવના સયોગથી રસની નિષ્પત્તિ થાય છે' ૧૯ એ સૂત્રને પરવર્તી આલંકારિકાએ વિવિધ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લલના આદિ આલંબન અને ઉદાનાદિ ઉદીપન વિભાવ રૂપ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલો, કટાક્ષાદિ અનુભાવરૂપ કાર્યોથી પ્રતીતિયોગ્ય બનેલો, નિર્વેદાદિ વ્યભિચારી ભાવરૂપ સહકારી કારણોથી પુષ્ટ થયેલો, મુખ્યપણે રાગાદિ મૂળ પાત્રોમાં (મનુકાર્યેષુ) અને પછી એ મૂળ પાત્રોનું અનુકરણ કરતા નટોમાં સામાજિકોને પ્રતીત થતો રત્યાદિ સ્થાયીભાવ તે રસ એવો ભદ્ર લોહલટાદિ મીમાંસકોનો મત છે. ૨૦ આ મત અનુસાર રસ રામશીતા કે દુષ્યન્તરાકુન્તલા જેવાં મૂળ પાત્રોમાં યોગ્ય વિભાવાદિથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુસંધાનને બળે એમને રૂપિત કરતા નટોમાં સામાજિકોને એ (રસ) પ્રતીત થાય છે, અને એ પ્રતીતિથી સામાજિકોને આનંદ આવે છે. આ મતને ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિવાદ પણ કહે છે. અહીં રસ નટમાં ઉત્પન્ન થતો

૧૯ 'उक्तं हि भरतेन-विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसस्त्वनिष्पत्तिः'

—કા. પ્ર. ૪, ૨૮ ટીકા

૨૦ 'विभावैर्ललनोरानादिभिरालम्ब्यनोदोपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितोऽनुभावैः कटाक्षगुजाक्षेपप्रवृत्तिभिः कार्यैः प्रतीतियोग्यः स्वनो, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारित्रिरूपान्तो मुख्यव्यभिचारिणा रामादावनुकार्यै, तद्रूपतानुसंधानमर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोहट्टप्रवृत्तयः ।

—કા. પ્ર. ૪, ૨૮ ટીકા

જણાવ્યો છે; સામાજિકના હૃદયમાં રસનો અનુભવ થવાનું કહ્યું નથી, જે વસ્તુસ્થિતિથી બહાર છે.

નૈયાયિક શ્રી શંકુક ભટ્ટ લોહલટના ઉત્પત્તિ અને પ્રતીતિવાદનો વિરોધ કરે છે. પ્રથમ તો રામાદિ મૂળ પાત્રોમાં ઉત્પન્ન થતા રત્યાદિ^{૧૮૪} સ્થાયીભાવની/પ્રતીતિથી સામાજિક કે પ્રેક્ષકોને શી રીતે આનંદ આવે ? અને સ્થાયીભાવ એ જો વિભાવાદિનું કાર્ય કે પરિણામ હોય તો એ (સ્થાયીભાવ) વ્યવહારમાં જેમ કારણ જતાં પણ કાર્ય રહે છે તેમ વિભાવાદિ ન હોય ત્યારે પણ પ્રતીતિ થવો જોઈએ. આ રીતે ભટ્ટ લોહલટના ઉત્પત્તિવાદની અસંગતિ શ્રી શંકુક દર્શાવે છે.

શ્રી શંકુકનો મત એવો છે કે ચિત્રતુરગન્યાયથી^{૨૧} મૂળ પ્રકૃતિરૂપ ભાસતા નટમાં એની અભિનયકલાના કૌશલથી અકૃત્રિમ લાગતા વિભાવાદિ કારણોથી ગમ્ય થતો (અનુમાન કરાતો) રત્યાદિ સ્થાયીભાવ તે રસ.^{૨૨} નટ એ મૂળ પ્રકૃતિ નથી છતાં તત્કાલ તો એ મૂળ પ્રકૃતિ રૂપ જ સામાજિકને લાગે છે, અને એના અભિનયકૌશલથી એણે પ્રકાશિત કરેલા વિભાવાદિક પણ સ્વાભાવિક લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે નટમાં સ્થાયી ભાવ નથી, છતાં એના અભિનયકૌશલથી એણે પ્રદર્શિત કરેલા વિભાવાદિથી નટમાં સ્થાયીભાવ છે એવું સામાજિકને અનુમાન થાય છે. વસ્તુના સૌન્દર્યબલથી આનંદ આપતું એ અનુમાન તે રસ. આ નૈયાયિકોનો અનુભિતિવાદ.

અભિનવગુપ્તના ગુરુ (ઉપાધ્યાય:) ભટ્ટ તોત શ્રી શંકુકના અનુકૃતિ

૨૧. ચિત્રના ઘોડાને ‘આ ઘોડો છે’ (સમ્યક પ્રતીતિ), ‘આ ઘોડો નથી’ (મિથ્યા પ્રતીતિ), ‘આ ઘોડો હોય કે ન હોય’ (સંશય પ્રતીતિ), અને ‘આ ઘોડો નેવું’ (પ્રાણી) છે’ (સાદૃશ્યપ્રતીતિ) એમ ન કહેવાય, છતાં ચિત્રના ઘોડાને જે રીતે ઘોડો કહીએ છીએ તેવી રીતે રામાદિ મૂળ પ્રકૃતિની શ્રુતિકા લેનાર નટોને તત્કાલ પૂરતા રામાદિ માની લઈએ છીએ.

૨૨. ‘...ચિત્રતુરગાદિન્યાયેન રામોડ્યમિતિ પ્રતિપત્યા ગ્રામ્યે નટે...નટેનૈવ પ્રકાશિતૈઃ કાર્યકારણસહકારિભિઃ...ગમ્યગમકમાવરૂપાદનુમોયમાનો... રત્યાદિમાવઃ ...રસ ઇતિ શ્રી શંકુકઃ ।’ કા. પ્ર. ૪

અને અનુભિતિવાદનું ખંડન કરે છે. નટ જેનો અભિનય કરે છે તે વિભાવાદિ જડ અને અશુભ્રાલ છે. એમાંથી રત્યાદિ મનોગ્રાલ ચિત્ત-વૃત્તિનું અનુમાન શી રીતે થઈ શકે ? તાત્ત્વિક રીતે તો નટ રૂપિત કરે છે તે સ્થાયી ભાવ મૂળ પ્રકૃતિના છે. એમનો નટને દીઠે પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી, તો એમના સ્થાયી ભાવનું અનુકરણ નટ ક્યારી રીતે કરી શકે ? આ રીતે તો નટ દર્શાવેલા, વિભાવાદિ કૃત્રિમ હરે, અને એમાંથી અનુમાન સંભવે નહીં. વળી વ્યવહારમાં જે પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિથી આનંદ આવતો હોય તો કાવ્યનાટકમાં કેવળ અનુભિતિથી આનંદ શી રીતે થાય ? આ છેલ્લી અનુભિતિવાદ વિરુદ્ધ સૌથી મહત્ત્વની દલીલ છે. ભટ્ટ તોતનો પોતાનો રસનિષ્પત્તિ વિષેનો સિદ્ધાન્ત અભિનવશુભ્તે આપ્યો નથી.

સાંખ્યવાદી ભટ્ટ નાયકના મત પ્રમાણે રસ પ્રતીત પણુ થતો નથી, ઉત્પન્ન પણુ થતો નથી, અભિવ્યક્ત પણુ થતો નથી. રસની પ્રતીતિ જે રામાદિક મૂળ પ્રકૃતિમાં માનીએ તો એ દયાત નથી એટલે વિભાવાદિક એમનાં શી રીતે ગણાય ? અનુકરણ કરનાર નટમાં પ્રતીતિ ન થાય, કારણ કે એ મૂળ પ્રકૃતિથી ભિન્ન હોઈ એણે રૂપિત કરેલાં વિભાવાદિ કૃત્રિમ છે. નટનાં પોતાનાં જ વિભાવાદિ માનીએ તો પણુ તેથી તટસ્થ સામાજિકને આનંદ શી રીતે આવે અને રસપ્રતીતિ કેમ થાય ? વ્યવહારમાં કોઈ સ્ત્રીપુરુષનાં રત્યાદિ જોઈને માણસને રત્યાદિની પ્રતીતિ ન થતાં લજ્જા, રૂપદા વગેરે વૃત્તિઓ થાય છે. સામાજિકને પોતાને વિષે, પોતાને અવલંબીને પણુ રસપ્રતીતિ થતી નથી, કારણ કે કાવ્યાદિકમાં નિરૂપિત વિભાવાદિ એના પોતાના નથી.

આ રીતે ઉત્પત્તિવાદ અને અનુભિતિવાદનું ખંડન કરીને ભટ્ટ નાયક પોતાનો મત આપે છે. એ કાવ્યના ત્રણ વ્યાપાર કહે છે: અભિધા (જેમાં લક્ષણોનો એ સમાવેશ કરે છે), જેના વડે કાવ્યનો અર્થ સમજાય છે; ભાવકત્વ વ્યાપાર કે સાધારણીકરણ, જેના વડે સ્થાયીભાવ વ્યક્તિના અવલંબનથી મુક્ત થતી કેવળ સાધારણ અમૂર્ત ભાવરૂપે (કોઈ પણ વ્યક્તિનો ભાવ નહીં, પણુ માત્ર

અશરીર, અમૂર્ત લાવરૂપે) સામાજિકના ચિત્તમાં વ્યાપી રહે છે; અને ભોગ કે ભોજકત્વ વ્યાપાર, જેનાથી સાધારણીકૃત સ્થાયીભાવનો ભોગ કે આસ્વાદ થાય છે. આ ભોગવ્યાપારને એ સત્ત્વગુણના ઉદ્રેકથી દીપ્ત અને આનંદપૂર્ણ પ્રજ્ઞાની વિશ્રાન્તિ, લયરૂપ સ્થિતિની સાથે (પરબ્રહ્મના આસ્વાદની સ્થિતિ સાથે) સરખાવે છે. એ ચિત્તના અન્ય વ્યાપારો અનુભવ, સ્મૃતિ આદિથી વિલક્ષણ અને અલૌકિક છે. આ સાંખ્યવાદીઓનો ભુક્તિવાદ છે.

આચાર્ય અભિનવગુપ્ત ભટ્ટનાયકના મતનું ખંડન કરી પોતાનો અભિવ્યક્તિવાદ નીચે પ્રમાણે સ્થાપિત કરે છે, જેને મમ્મટાદિ આલંકારિકો સ્વીકારે છે. અભિનવગુપ્ત પ્રતીતિ કે જ્ઞાનથી વિલક્ષણ એવો ભોગવ્યાપાર સ્વીકારતા નથી. ભોગ એ પણ એક પ્રકારની, ભલે અલૌકિક સ્વરૂપની પણ, પ્રતીતિજ છે.

આજ પ્રમાણે એ ઉત્પત્તિવાદ અને અનુમિતિવાદનો પણ અસ્વીકાર કરે છે. રસ વિભાવાદિના કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થતો હોય તો વિભાવાદિ અદૃશ્ય થતાં પણ એ રહેવો જોઈએ. વિભાવાદિથી જ્ઞાત થતો હોય તો એનું સદૈવ અસ્તિત્વ રહેવું જોઈએ. ૨૪

અભિનવગુપ્તનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે. કાવ્યના શબ્દાદિ અને નટના અભિનયાદિ એ વિભાવાદિના વાચ્યાર્થ છે. એ વાચ્યાર્થરૂપ વિભાવાદિકમાંથી વ્યંજનાથી સ્થાયીની પ્રતીતિ થાય છે. સ્થાયીભાવનું અનુમાન કરવામાં કુશલ એવા રસિક સામાજિકોને સાધારણ (અમૂર્ત, અવ્યક્તિગત) રૂપે પ્રતીત થયેલા વિભાવાદિથી અભિવ્યક્ત થયેલો, સામાજિકોના હૃદયમાં વાસનારૂપે રહેલો સ્થાયી ભાવ (તેની અર્વણા,

૨૩ 'ન તાટસ્થ્યેન નાડત્મગતત્વેન રસઃ પ્રતીયતે નોત્પદ્યતે નાભિવ્યજ્યતેડપિ તુ કાવ્યે નાટયે ચાભિધાતો દ્વિતીયેન વિભાવાદિસાધારણીકરણાત્મના ભાવકત્વવ્યાપારેણ ભાવ્યમાનઃ સ્થાયી સત્ત્વોદ્રેકપ્રકાશાનન્દમયસંવિ-
દ્વિશ્રાન્તિસત્ત્વેન ભોગેન ભુજ્યતે ઇતિ મટ્ટનાયકઃ' —કા. પ્ર. ૪

૨૪ 'સત્ત્વ ન કાર્યઃ । વિભાવાદિવિનાશેડપિ તસ્ય સંભવપ્રસન્નાત્ । નાપિ જ્ઞાપ્યઃ ।
સિદ્ધસ્ય તત્ત્વાસંભવાત્ ।' —કા. પ્ર. ૪.

આસ્વાદ) તે રસ. ૨૫ આ સામાજિકને સ્થાયીની પ્રતીતિ કરાવતી અનુમાનપ્રક્રિયા સામાન્ય અનુમાનથી વિલક્ષણ છે, કારણ કે સામાન્ય અનુમાન એ પરોક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે, ત્યારે આ (રસની) અનુમાનપ્રક્રિયા સાક્ષાત્કારરૂપ અને આહ્લાદક છે. જગતનાં કાર્યકારણાદિ પ્રાકૃત સ્વરૂપનાં હોય છે, ત્યારે કાવ્યનાં વિભાવાદિ સૌન્દર્યપૂર્ણ હોય સામાજિકના ચિત્તને સૌન્દર્યજનિત આનંદથી ભરી દે છે. એ તટસ્થ. પણ નહીં પણ હૃદયસંવાદથી (હૃદયની તલ્લીનતાથી) અનુભવાય છે. સામાજિકની બુદ્ધિમાં એ સંયોગ પામતાં સામાજિકને સ્થાયીની અલૌકિક નિર્વિઘ્ન સંવિત્તિ (જ્ઞાન, પ્રતીતિ) રૂપ ચર્ચણા થાય છે તે રસ.

અભિનવગુપ્ત સાધારણીકરણપ્રક્રિયા સ્વીકારતા લાગે છે. સામાજિકને વિભાવાદિ પોતાના કે પરપક્ષીના કે તટસ્થના ન જણાતાં સાધારણરૂપે, અમૂર્ત રૂપે (વ્યક્તિવિશેષના અવલંબન વિના) પ્રતીત થાય છે. સાધારણીકૃત થતાં દેશકાલના ઉલ્લેખો ગણિત થાય છે, અંગતશુભાદિની વિવશતા વગેરે બુદ્ધિનાં વિઘ્નો દૂર થાય છે, અને સ્થાયી ખૂબ પુષ્ટ થાય છે, જેની નિર્વિઘ્ન (દેશકાલની કે અંતઃ શુભદુઃખાદિની મર્યાદાઓ રહિત) પ્રતીતિરૂપ ચર્ચણા એ રસ. જેટલો સમય વિભાવાદિ પ્રત્યક્ષ છે તેટલો કાલ એ ચર્ચણા ચાલે છે અને રસ અનુભવાય છે. ૨૬ જેમ જુદાં જુદાં ડબ્બોમાંથી બનેલું કાષ્ઠ મધુર પેય એનાં ધટકતરનોથી વિલક્ષણ એવો સ્વાદ આપે છે, તેમ રસ વિભાવાદિથી વિલક્ષણ, અલૌકિક એવો આસ્વાદ અર્પે છે, જે ગોળીઓના આનંદાનુભવથી વધી જાય છે. આવો અનુભવ સર્વ સહૃદયને સમાન રીતે થાય છે. આ અનુભવ અંગતશુભાદિથી અશાધિત એવી સ્થાયીભાવની નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિમાંથી ઉદ્ભવે છે.

૨૬. દ્વેષમાં અભિનવગુપ્તનો મત આમ દર્શાવી શકાય. લોકમાં

૨૫. 'સ્થાવ્યનુમાનેડમ્યાસપાટવર્તા...સાધારણ્યેન પ્રતીતઃ (વિભાવાદિભિઃ) ઘનિવ્યક્તઃ સામાજિકાનાં વાસનાત્મતયા દિવનઃ સ્થાયો રસાદિકઃ ... રૂપારાદિકો રસઃ ।' કા. પ્ર. ૪

૨૬. 'ચર્ચ્યમાણતીકપ્રાણો વિભાવાદિજીવિતાવધિઃ ...(રસઃ)'—કા. પ્ર. ૪

જે કારણાદિ તેજ કાવ્યમાં સ્થાયીભાવનાં વિભાવાદિ બને છે. એ સાધારણીકૃત સ્વરૂપે સ્થાયીનું અનુમાન કરવામાં કુશલ એવા સામાજિકને સ્થાયીની નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ કરાવે છે, જેથી સામાજિકના પોતાના અંતરમાં સંસ્કાર કે ખીજરૂપે રહેલો સ્થાયીભાવ જાગૃત (અભિવ્યક્ત) થાય છે. એ જાગૃત થયેલા સ્થાયીભાવની ચર્ચણા કે અનુભવ તે રસ. એ રસ બ્રહ્માસ્વાદ જેવો અલૌકિક છે. જેમના હૃદયમાં સ્થાયીભાવના સંસ્કાર કે વાસના નથી તેને રસનો અનુભવ થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે વિરક્ત મુમુક્ષુજનના હૃદયના રત્યાદિ ભાવો શાન્ત થયા હોવાથી એને શૃંગારનો અનુભવ થતો નથી.

આ રીતે રસની નિષ્પત્તિ સમજાવવાને ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત થયા છે. ભટ્ટ લોહલટ અને શંકુકે સ્થાયી ભાવો, જે રામાદિ મૂળ પ્રકૃતિના છે તેનું કાવ્યનાટકાદિકમાં નટાદિ તો કેવળ અનુકરણ કરતા હોવા છતાં સામાજિકને સત્યવત્ ભાસે છે તેના કારણ સંબંધે વિચાર કર્યો છે. સામાજિકને કયા વ્યાપારથી આનંદ થાય છે એ પ્રશ્નનો એમણે સ્પર્શ કર્યો નથી. પણ અનુકાર્ય (રામાદિ) અને અનુકારક (નટાદિક) નો એમણે જે સંબંધ માન્યો છે તે અયથાર્થ નથી. ભટ્ટ નાયકે સામાજિકના આનંદાનુભવનું મૂળ શોધતાં વિભાવાદિનું સાધારણીકરણ કાવ્યાદિના રસાસ્વાદમાં મહત્ત્વનું કારણ છે એમ દર્શાવ્યું છે. અભિનવગુપ્તે સામાજિકના રસાસ્વાદની પ્રક્રિયા વિષે વિશેષ વિચાર કર્યો છે. એમના મત પ્રમાણે સાધારણીકૃત સ્થાયીભાવની સામાજિકને નિર્વિઘ્ન પ્રતીતિ થવાથી એના અંતરમાં રહેલા એ એ ભાવના સુપ્રુપ્ત સંસ્કારો જાગૃત થઈ એ ભાવની ચર્ચણા (સ્વાનુભવ) થાય તે રસ.

એક દૃષ્ટિએ આ અભિપ્રાયો પરસ્પર અસંગત નથી. ભટ્ટ લોહલટ અને શંકુકે વિભાવાદિનું મૂળ પ્રકૃતિમાંથી નટદ્વારા પ્રાકટ્ય જે રીતે દર્શાવે છે તે અવાસ્તવિક નથી. ભટ્ટ નાયક અને અભિનવગુપ્ત વિભાવાદિક સામાજિક શી રીતે ગ્રહણ કરે છે અને આનંદ પામે છે એ સાધારણીકરણ અને સુપ્રુપ્ત આત્મસ્થ સ્થાયીભાવની ચર્ચણાના સિદ્ધાન્ત વડે સમુચિત રીતે દર્શાવે છે. આમ આ સર્વ મતો રસનિષ્પત્તિમાં ભિન્ન

લિન્ન અંગની સમીક્ષા કરે છે; એમને એકત્ર વિચારતાં રસનિષ્પત્તિની યથાસ્થિત કલ્પના કરી શકાય છે.

ભાવ

દેવાદિ વિષે રતિ, અને વિભાવાદિથી વ્યક્ત થયેલો વ્યભિચારીભાવ ભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ દેવ, મુનિ, ગુરુ, પુત્ર, મુહુર્ત વગેરે ઉપરની પ્રીતિ ભાવ કહેવાય. તેવીજ રીતે સ્થાયી ભાવ ગૌણ હોય અને વ્યભિચારીભાવ વિભાવાદિથી પુષ્ટ બની પ્રધાન બન્યો હોય તો તે ભાવ કહેવાય. સ્થાયીભાવો અપુષ્ટ રહી રસત્વને ન પામતા હોય તો તેમને પણ ભાવની સંજ્ઞા અપાય છે. ૨૭ ન્દાનાલાલનાં 'ગુરુદેવને' કે 'સ્તુતિનું અષ્ટક' જેવાં કાવ્યોને ભાવનાં ઉદાહરણ તરીકે ટાંકી શકાય.

હરસ્તુ કિશિત્ પરિહૃતધૈર્યચન્દ્રોદયારમ્મ દ્વામ્પુરાશિઃ ।

ઉમામુખે વિમ્વફલાધરોષ્ટ્રે વ્યાપારયામાસ પિલોચનાનિ ॥

—કુમારસંભવ ૩, ૬૭

અહીં અપુષ્ટ સ્થાયી, કેવળ ભાવરૂપજ રહ્યો છે.

‘સ્વામી નામ સપત્નીનું લવી જતાં સેજેજ પીછ પૂરી

પાશ્વું ફેરવી સૂતી શૂન્ય શયને તન્વંગી રેણે લારી;

તેને રીઝવવા મથી બહુ રહે બ્યાં મૌન નેહી તહીં

‘ફલ્યા શું પિયુછ ?’ કરી ઝટ ભુજે ને વાંદું વાળી સદી.’ ૨૭૩

અહીં ‘ઔત્સુક્ય’ નામનો વ્યભિચારી ભાવ નિરૂપિત થયો છે.

ભાવનો ઉદય થતો જેમાં વર્ણુઓ હોય તેને ભાવોદય કહે છે.

ઉપરના ‘અમરુશતક’ના શ્લોકમાં ઔત્સુક્યનો ઉદય વર્ણુઓ છે તેથી

એ ભાવોદયનું ઉદાહરણ બને છે.

ઉત્પન્ન થયેલા ભાવની શાન્તિ જેમાં બતાવી હોય તેને ભાવશાન્તિ

કહે છે.

‘બ્રાહ્મીના કુચકેરી ચંદનમયી છે છાપ ઝાઈ ઉરે,

તે પાળે પડી કાં મિળે તું મુન્નથી છૂપાવવાનું કરે ?

—

૨૭ કાવ્ય પ્રકાશ ૪, ૨૫-૨૬

૨૭૩ અમરુશતકના ‘એકસ્મિન્ શયને શિવહરમર્ગીનાનમ્રદે મુગ્ધના’ કિં

શ્લોકનું દિ. બ. કે. દ. પ્રવર્તુ ભાષાન્તર.

ફેરતાં એમ 'શું, શું? કહીં, કહીં?' વદી લેવા લૂંછી મેં છજે
તન્વી લીધ લીડી ભુજે, બુડી સુખે તે એ ભૂડી તે પજે.' ૨૮
અહીં કાપતી પ્રિયતમના આલિંગનથી પ્રગટતા હર્ષ વડે શાન્તિ થતી
વાર્ણવી છે, તેથી એ ભાવશાન્તિનું ઉદાહરણ છે.

જેમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વરૂપના ભાવો સ્પર્ધિભાવથી (એક
ખીજના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે) સાથે આવ્યા હોય તેને ભાવસંધિ કહે
છે. જેમકે,

‘આવ્યો એ તપને પરાક્રમનિધિ ગર્વે ભર્યો, તેહના
વીરોત્સાહ તણો હુલાસ વળી સત્સંગેય આકર્ષતો;
શીતસ્નિગ્ધ, મયંકે ચંદન સમું સીતાનુ આલિંગન,
મેદે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે ખીજ પાસથી.’ ૨૯

એમાં પૂર્વાર્ધના આવેગભાવ અને ઉત્તરાર્ધના હર્ષભાવની સંધિ છે.

પૂર્વ પૂર્વના ભાવનો ઉપમર્દ કરી (ખસેડીને) એને સ્થાને ઉત્તર
ઉત્તર ભાવ આવે ત્યારે એને ભાવશબ્દલતા કહેવાય છે. જેમકે,

‘ક્યાં આ આવું અકાર્ય ચન્દ્રકુલ ક્યાં દેખાય એ ક્યાં ફરી,
મારું છે શ્રુત દોષશાન્તિ કરવા, કાપેય કાન્તિ મુખે!
ફેરશે શું ગતપાપ પુણ્યજન, કે સ્વપ્નેય એ દુર્લભ,
‘ધીરું’ થા મન, કાણુ એ અધરને પીશે મુલાગી યુવા!’ ૩૦

અહીં વિતર્ક, ઔત્સુક્ય (પહેલું ચરણ), મતિ, સ્મરણ (ખીજું ચરણ),
શંકા, દૈન્ય (ત્રીજું ચરણ), ધૃતિ અને ચિન્તા (ચોથું ચરણ) ની
શબ્દલતા વર્ણવી છે.

૨૮. અમ..... તસ્યા : ‘સાન્દ્રવિલેપનસ્તનયુગપ્રલેપમુદ્રાક્રિતં’ એ શ્લોકનું

દિ. ખ. કે. હ. ક્રુવનું ભાષાન્તર.

૨૯. ભવભૂતિના ‘મહાવીરચરિત’માંથી કાવ્યપ્રકાશકારે ઉદ્ધૃત કરેલા શ્લોકનું

શ્રી. રામનારાયણ પાઠક અને રસિકલાલ પરિખનું ભાષાન્તર.

૩૦. જુઓ ‘કાવ્યપ્રકાશ’ પ્રથમ ભાગ, રામનારાયણ પાઠક અને રસિકલાલ
પરિખ, પૃ. ૫૧.

રસાભાસ અને ભાવાભાસ

અનુચિત રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા રસ અને ભાવને રસાભાસ અને ભાવાભાસ કહે છે.^{૩૧} ઉપનાયક વિષે, બહુ નાયકોમાં, પ્રતિનાયકમાં, અધમ પાત્રમાં / નાયિકાની રતિ, કે નાયકાદિની મુનિપત્ની, ગુરુપત્ની પ્રત્યેની રતિ, એકનિષ્ઠ (એક પાત્ર રતિયુક્ત, અને ખીન્નું ઉદાસીન એવી) રતિ, શૃંગારમાં અનુચિત હોઈ ત્યાં શૃંગારનો રસાભાસ છે. તેમ ગુરુ આદિ પ્રતિ કાપથી થતો રૌદ્ર, હીનપાત્રગત શાન્ત, ગુરુ આદિના ઉપહાસથી ઉદ્ભવતો હાસ્ય, બ્રહ્મવધાદિ માટેના ઉત્સાહથી થતો તેમજ અધમપાત્રગત વીર, ઉત્તમપાત્રગત ભયાનક એ સર્વ અનુચિત હોઈ તે તે રસના રસાભાસ છે.^{૩૨} તેવીજ રીતે અનુચિત રીતે થતા વ્રીહા, ચિન્તા આદિ ભાવો એ ભાવાભાસ ગણાય છે.

‘સ્તવું વામાક્ષી ! કા, ક્ષણ ન ગમતું’ જે વિણ તને ?
તળ્યા કેણે પ્રાણો રણમખ મહીં શોધતી તું જે ?
મહો કેના એવા, શશિમુખિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કા એવો, મદનનગરી ! ધ્યાન તું ધરે ?’ ૨૩

અહીં સ્ત્રી જુદા જુદા પુરુષોને અનુલક્ષીને જુદા જુદા વ્યાપારોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એથી એનું બહુકામુક્ત્ય (અનેક કામુદો હોવાપણું) રસાભાસનો વિષય બને છે. વળી,

૩૧. ‘તદાભાસા ધર્મોચિત્યપ્રવર્તિતાઃ ।’—કા. પ્ર. ૪, ૩૬.

૩૨. ‘ધર્મોચિત્યપ્રવૃત્તસ્ય ભામાસો રસભાવયોઃ ॥ ૨૬૨

ઉપનાયકનંસ્થાયી મુનિગુરુપત્નિગતાયો ચ ।

બહુનાયકવિધયાયાં રતીં તયાનુમયનિષ્ઠયામ્ ॥ ૨૬૩

પ્રતિનાયકનિષ્ઠાવે તદ્વદધનપાત્રતિર્યગાદિગતે ।

શૂદ્ધારેડનીચિત્યં રૌદ્રે ગુર્વાદિગતસોપે ॥ ૨૬૪

શાન્તે ચ હીનનિષ્ઠે ગુર્વાચાલમ્બને હાસ્યે ।

પ્રભાવયાશુલાહેડધનપાત્રગતે તથા વીરે ॥ ૨૬૫

ઉત્તમપાત્રગતત્વે ભયાનકે રૈયમન્યત્ર । —સાહિત્યદર્પન, ૩

૩૩. ‘કાન્ધપ્રકાશ’ પ્રથમ ખંડ, અનુ. ૨૭નારાયણ ચાલક અને સિદ્ધલાલ પરીખ.

‘રતિ પરહરિ નાથે, તેનું ન દુઃખ ધરું મને.
વિધિનું નિરમ્યું, બહેની માનું, મળે મુખ સર્વને,
બદલણ ગયા બહાલા, હોયે, અરે પણ એમને
નકટ હઠહૂં આ ન ભૂલેજ, એહ દહે મને.’૩૪

અહીં એકનિષ્ઠ (કેવળ નાયિકાગત) રતિથી શૃંગારનો આભાસ થાય છે.

નવે રસ એક એકથી ભિન્ન છે, છતાં કવચિત્ એક રસમાંથી ખીન્ન રસની ઉત્પત્તિ છે, જેમકે રૈદ્રથી કરુણની, વીરથી અહ્ભુતની, ખીભત્સથી ભયાનકની. આમ એકત્ર થયેલાં રસોને રસસંકર કહે છે. રસોમાં કેટલોક પરસ્પર વિરોધ પણ છે; જેમકે શૃંગાર અને ખીભત્સ, વીર અને ભયાનક, હાસ્ય અને કરુણ એ પરસ્પર વિરોધી રસો છે. વિરોધી રસોનું યુગપદ્ નિરૂપણ દોષ ગણાય. એવીજ રીતે એકખીન્નથી વિરુદ્ધ ભાવાદિકતું નિરૂપણ પણ અનુચિત ગણાય છે.

પ્રકરણ અઢારમું

કાવ્યગુણ, કાવ્યદોષ, રીતિ, વૃત્તિ, ધૃં

ગુણ

મમ્મટે કાવ્યની વ્યાખ્યામાં ગુણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાવ્યપ્રકાશના આઠમા ઉલ્લાસમાં એ ગુણનું સવિસ્તર વિવેચન કરે છે. મમ્મટ ગુણનું સ્વરૂપ આ રીતે સમજાવે છે: “શૌર્યાદિ જેમ આત્માના ધર્મ છે, તેમ ગુણ કાવ્યના આત્મા (અક્ષિન્) ના ધર્મ છે. એ રસોનો ઉત્કર્ષ કરે છે (પુષ્ટ કરે છે, બહલાવે છે), અને રસ વિના એમનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી.”^૧ શૌર્યાદિ ધર્મો આત્માના છે, બાહ્ય આકૃતિના નથી,

૩૪. અમરુશતકના ‘સાંખિ સ સુમગો મન્દસ્નેહો મયીતિ ન મે વ્યથા’ એ શ્લોકનું દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવનું ભાષાન્તર.

૧. યે રસસ્યાક્ષિનો ધર્માઃ શૌર્યાદય ઇવાત્મનઃ ।

ઉત્કર્ષદેતવસ્તે સ્યુરચલસ્થિતયો ગુણાઃ ॥ કા. પ્ર. ૮, ૬૬

તેમ માધુર્યાદિ ગુણો રસના છે, વર્ણના નહિ.² સમુચિત વર્ણરચનાથી એ વ્યક્ત થાય છે એ ખરું, પણ તેથી એ કેવળ વર્ણ ઉપર અવલંબતા ગણી શકાય નહીં.³

ભરત⁴ વામન અને દંડી⁵ દસ કાવ્યગુણોનો ઉલ્લેખ કરે છે: શ્લેષ, પ્રસાદ, સમતા, સમાધિ, માધુર્ય, ઓજસ્, સૌક્યમાર્થ, અર્થવ્યક્તિ, ઉદારતા અને કાન્તિ.⁶ ભરતનો ઉલ્લેખ સવિસ્તર નથી. વામન એ ગુણોને શબ્દના અને અર્થના એમ દ્વિવિધ સ્વરૂપના માને છે, અને અર્થના ગુણોને અલંકાર કહે છે. દંડી ગુણ અને અલંકાર વચ્ચે ભેદ પાડતા નથી, અને એમની ગુણ અને અલંકારની ચર્ચા સમગ્ર ગ્રંથને વ્યાપી લે છે. ભરત, વામન અને દંડી એના એજ દસ કાવ્યગુણોનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એ ગુણોના એમના સ્વરૂપદર્શનમાં ભેદ છે. જેમકે, ઓજસ્ની વ્યાખ્યા નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે “સમાસવાળાં વિવિધ વિચિત્ર પદોવાળી રચના”⁷, દંડી પ્રમાણે “સમાસબહુલ રચના”⁸, અને વામન અનુસાર “દૃઢબન્ધવાળી પ્રાદર્શ રચના” છે.⁹ ભામહની માફક મમ્મટ ત્રણજ ગુણ — માધુર્ય, ઓજસ્ અને પ્રસાદ

- ૨ આત્મન ઇવ હિ યયા શૌર્યાદયો નાડ્ઠકારસ્ય તથા રસસ્યેવ માધુર્યાદયો ગુણા ન વર્ણનામ્ । કા. પ્ર. ૮, ૬૬ વૃત્તિ
- ૩ અતएव माधुर्यादयो रमधर्माः समुचितै र्णैर्व्यज्यन्ते न तु वर्णनाप्रापयाः । —કા. પ્ર. ૮, ૬૬ વૃત્તિ
- ૪ શ્લેષ: પ્રસાદ: સમતા સમાધિર્નાહુર્વમોજ: પદસૌક્યમાર્થમ્ । અર્થસ્ય વ્યક્તિરુદારતા ચ કાન્તિરુ કાવ્યાર્થગુણાદર્શને ॥ ના. શા. ૧૬, ૧૨
- ૫ કાવ્યાદર્શ ૧, ૪૦-૧૦૧
- ૬ ભામહ (ઇ. સ. ૧૦૦) ત્રણજ ગુણ—પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસ્ સ્વીકારે છે.
- ૭ સમાસવહ્નિર્વિવિધે વિચિત્રેષ્વ પદયુતમ-તદોજ: પરિકીર્તયેત । કા. શા. ૧૬, ૧૨.
- ૮ ઓજ: સમાસભૂતત્વમ્ ।
- ૯ નાટ્યબન્ધત્વનોજ: । ...અર્થસ્ય પ્રતિરોજ: । ૩-૧૭૫.

માન્ય રાખે છે; ૧૦ બાહ્યાના કાંતો આમાં અંતર્ભાવ પામે છે, અથવા દોષત્યાગરૂપ નકારાત્મક સ્વરૂપના છે, અથવા તો જાતેજ દોષરૂપ છે. ૧૧

ચિત્ત આહ્વાદ પામી દ્રવીભૂત બને તેને માધુર્ય કહે છે. એ સંલોગશૃંગારમાં, કરુણમાં, વિપ્રલંભશૃંગારમાં અને શાન્તમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ૧૨

ચિત્તને વિસ્તારનાર દીપ્તિમય (તેજસ્વી) સ્થિતિને ઓજસ કહે છે. એ વીરરસમાં, બીભત્સમાં અને રૌદ્રમાં ક્રમશઃ અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. ૧૩

સૂકાં લાકડાંમાં જેમ અગ્નિ પ્રસરે અથવા સ્વચ્છ જલ જેમ સહસ્રા સર્વત્ર પ્રસરી જાય, તેમ ચિત્તને વ્યાપી દેતો, અને સર્વ રસ અને સર્વ રચનામાં રહેલો તે પ્રસાદ ગુણ છે. ૧૪

વર્ણ, સમાસ, અને રચના ગુણને વ્યક્ત કરે છે. ટવર્ગ સિવાયના સ્પર્શ વ્યંજનો (ક્ર થી મ્ સુધીના) પોતાના વર્ગના અનુનાસિક સાથે સંયોગ પામેલા, હ્રસ્વસ્વર યુક્ત રેફ (ર કાર) અને ણ કાર એટલા વર્ણ, સમાસરહિતતા કે મધ્યમ સમાસ અને મધુર સુકુમાર રચના—એ માધુર્ય ગુણના વ્યંજક છે. ૧૫

૧૦ માધુર્યોજઃપ્રસાદાદ્યાત્રયસ્તે ન પુનર્દશ । કા. પ્ર. ૮, ૬૮

૧૧ કેચિદન્તર્ભવન્ત્યેષુ દોષત્યાગાત્પરે શ્રિતાઃ ।

અન્યે ભજન્તિ દોષત્વં કુત્રચિન્ન તતો દશ ॥ કા. પ્ર. ૮, ૭૨

૧૨ આલ્હાદકત્વં માધુર્ય શક્તારે દ્રુતિકારણમ્ ॥

કરુણે વિપ્રલમ્ભે તચ્છાન્તે ચાતિશયાન્વિતમ્ । કા. પ્ર. ૮, ૬૮, ૬૯

૧૩ દીપ્ત્યાત્માવિસ્તૃતેર્હેતુરોજો વીરરસસ્યિતિ ॥

વીમત્સરૌદ્રરસયોસ્તસ્યાધિક્યં ક્રમેણ ચ । કા. પ્ર. ૮, ૬૯, ૭૦

૧૪ શુષ્કેન્ધનામિવત્સ્વચ્છજલવત્ સહસૈવ યઃ ॥

વ્યાપ્નોત્યન્યત્રપ્રસાદોઽસૌ સર્વત્ર વિહિતસ્થિતિઃ । કા. પ્ર. ૮, ૭૦, ૭૧

૧૫ કા. પ્ર. ૮, ૭૪. માધુર્ય ગુણના નિદર્શન તરીકે સંસ્કૃતમાં ગીતગોવિંદ અને અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં ન્હાનાલાલ, લલિત, કાન્ત વગેરેની કવિતા દર્શાવી શકાય.

વર્ગીય પ્રથમ વ્યંજન અને તૃતીય વ્યંજનનો દ્વિતીય અને ચતુર્થ સાથે સંયોગ, ૨ની સાથે કોઈ પણ વર્ણનો સંયોગ, બે સમાન વર્ણનો સંયોગ (અર્થાત્ દ્વિર્લોપ) છુ-કાર સિવાયના ટ-વર્ગના વ્યંજનો, શ-ષ, દીર્ઘ સમાસ અને ઉદ્ધત રચના ઓળસ ગુણુ વ્યક્ત કરે છે. ૧૬

સંભળતાં વારંજ શબ્દમાંથી અર્થપ્રતીતિ થાય તેવી રચના પ્રસાદગુણુ વ્યક્ત કરે છે, અને તે સર્વ રસ અને રચનામાં સામાન્ય હોય છે. ૧૭

કોઈકવાર વક્તા, વાચ્ય કે પ્રબંધ સ્વરૂપને કારણે અન્ય પ્રકારની રચના પણ ધ્રુવ ગણાય. ૧૮ જેમકે, બીમસેનાદિ વક્તાની ઉક્તિમાં ઉદ્ધત રચના સ્વાભાવિક ગણાય; જો કે સામાન્ય રીતે કોઈનું કારણ ન હોય ત્યાં, અને વિશેષતઃ અભિનેય કાવ્યમાં સમાસબદ્ધ ઉદ્ધત રચના પ્રતિકૂલ ગણાય. તેવીજ રીતે મહાન રાક્ષસનું મરણ વર્ણવતાં વાન્યની વિશેષતાને કારણે ઉદ્ધત રચના અનુચિત ન ગણાય. પ્રબંધસ્વરૂપને કારણે પણ રચનામાં ફેરફાર થાય. જેમકે આખ્યાયિકામાં શંગાર વર્ણવતાં પણ કોમલ વર્ણો ન આવે, કથામાં રૌદ્રતા નિરૂપણમાં પણ અત્યંત ઉદ્ધત રચના પ્રશસ્ત ન ગણાય, અને નાટકાદિ અભિનેય રચનાઓમાં રૌદ્રમાં પણ લાંબા સમાસો અનુચિત ગણાય. ૧૯

૧૬ કા. પ્ર. ૮, ૭૫. ઉદાહરણ તરીકે પ્રેમાનંદના ઓખાદરણ, અને રમ્યજ્ઞના વીરરસપ્રધાન ખડો, તદરિલાલ કુવનું 'વિકરાલ વીર કેસરી', મેધાબી ઉમાશંકર સુંદરમ્ આદિ અવાંગ્મીન કવિઓનાં સ્વાતંત્ર્યપ્રવિધયક કાવ્યો અને વીરગાથાઓ ગ્રથિત કરતાં ખંડકાવ્યો, ૪૦.

૧૭ ધૃતિમાત્રેણ શબ્દાત્તુ ચેનાર્થપ્રત્યયો ભવેત્ ।

સાધારણઃ સમગ્રાણં સ પ્રસાદો ગુણો મતઃ ॥ -કા. પ્ર. ૮, ૭૬.

૧૮ વક્તૃવાચ્યપ્રચન્ધાનામૌચિત્યેન કચિત્પ્રચિત્ ।

રચનાયુત્તિવર્ણનામન્યથાત્વમપીપ્યતે ॥ કા. પ્ર. ૮, ૭૭

૧૯ તથાહિ બાહ્યાયિકાયો મૃતારેડપિ ન મમૂળવર્ણાદયઃ ।
કથાયાં રૌદ્રેડપિ નાત્યન્તમુદ્ધતાઃ । નાટકાદૌ રૌદ્રેડપિ ન ર્દાગ્નિનમાદયઃ ।

-કા. પ્ર. ૮, ૭૭ શ્લોક.

રસ ગુણ અને અલંકારનો સંબંધ

આગળ અર્થ કરી તેમ શૌર્યાદિ આત્માના ગુણ છે તેમ માધુર્યાદિ રસના ગુણો છે. રસનો અલંકાર સાથેનો સંબંધ મમ્મટ આ રીતે વર્ણવે છે. ‘કાવ્યમાં રસ હોય તો અનુપ્રાસ ઉપમા આદિ શબ્દ અને અર્થના અલંકારો એને શબ્દાર્થદ્વારા (અન્નદ્વારેણ) કેટલીક વાર શોભાવે છે જેમ હાર આદિ અલંકારો (અંગસૌન્દર્ય વધારીને તે દ્વારા દેહીને, આત્માને શોભાવે) તેમ.’^{૨૦} અર્થાત્ જેમ હારાદિ આભૂષણો કંઠાદિ અંગોની શોભા વધારીને દેહીના (આત્માના) ^{૨૧} સૌન્દર્યમાં વૃદ્ધિ કરે, તેમ અનુપ્રાસાદિ શબ્દાલંકારો શબ્દસૌન્દર્યદ્વારા, અને ઉપમાદિ અર્થાલંકારો અર્થસૌન્દર્યદ્વારા, કાવ્યના અંગી (કાવ્યના આત્મારૂપ) રસનો ઉત્કર્ષ કરે છે (અલંકૃત કરે છે). જ્યાં રસ ન હોય ત્યાં અલંકારથી કેવળ ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કવચિત્ રસ હોય છતાં અલંકારો એને પોષતા નથી.

આમ શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્યશરીરનાં અંગો છે, અલંકારો એ કાવ્યશરીરનાં આભૂષણ છે, ગુણો એ કાવ્યશરીરમાં વસતા ચેતનરૂપ આત્માના (શૌર્યાદિ જેવા) ધર્મો છે, અને રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે.

રસ અને ગુણનો નિત્યસંબંધ છે. રસમાં બહુધા એને ઉપકારક ગુણો રહેલા મળી આવે છે. અલંકાર અને રસની વચ્ચે એવો નિત્ય સંબંધ નથી. સમુચિત ગુણોથી રસનો ઉત્કર્ષ થાય છે. અલંકાર હંમેશા ગુણોના ઉપકારક હોતા નથી. ગુણોનો રસ સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે, ત્યારે અલંકાર શબ્દાર્થ દ્વારા કેટલીક વાર રસને ઉપકારક થાય છે. આથી ગુણમાં રસનો ઉત્કર્ષ કરવાનું જેટલું સામર્થ્ય છે, તેટલું અલંકારમાં સંભવતું નથી. આ રીતે મમ્મટ ગુણ અને અલંકાર વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરે છે.

૨૦. उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽन्नद्वारेण जातुचित् ।

હારાદિવદલદ્વારાસ્તેऽનુપ્રાસોપમાદય : ॥ કા. પ્ર. ૮, ૬૭

૨૧. અહીં ‘દેહી’ થી ‘વ્યક્તિત્વ’ સમજાવે તો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

રીતિ

ગુણની સાથે રીતિનું વિવેચન સંકળાયેલું છે. દંડી શ્લેષ, પ્રસાદાદિ દસ ગુણોને વૈદર્ભી માર્ગ કે રીતિના પ્રાણ ગણે છે, જ્યારે એ ગુણોથી જલદાં લક્ષણો ગૌડી રીતિનું ઉદાહરણ છે.^{૨૨} વામન રીતિને કાવ્યનો આત્મા માને છે અને પદરચનાની વિશિષ્ટતાને રીતિ કહે છે. એ ત્રણ રીતિ-વૈદર્ભી, ગૌડીયા અને પાંચાલી-નો ઉલ્લેખ કરે છે. વૈદર્ભીમાં દસેય ગુણનો સમાવેશ થાય છે, ત્યારે ગૌડીમાં ઓજસ્ અને કાન્તિ ગુણ અને પાંચાલીમાં માધુર્ય અને સૌક્યમાર્ય હોય છે. વિદર્ભ ગૌડ પાંચાલાદિ દેશોમાં કવિઓની રચનામાં યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રગટ થવાથી એ રીતિઓનાં વૈદર્ભી આદિ નામો પડ્યાં છે. રૂદ્રદ્ર ચોથી 'લાટીયા' રીતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભોજ આ ચાર ઉપરાંત આવન્તી અને માગધી રીતિ ગણાવે છે. રાજશેખર 'કાવ્યમીમાંસા'માં વામનને અનુસરીને વૈદર્ભી, પાંચાલી, અને ગૌડી રીતિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ 'કર્પૂરમંજરી'માં એ માગધી (માગધી), પાંચાલી (પન્થાલિયા) અને 'વરછોમી' (વત્સમવી ?—વત્સદેશની ?) એમ ત્રણ પ્રકારની રીતિ ગણાવે છે. સામાન્ય રીતે આલંકારિકા વામને નિર્દેશી ત્રણ રીતિઓજ સ્વીકારે છે.

મમ્મટ એમને ઉપનાગરિકા (=વૈદર્ભી), પરુપા (=ગૌડી) અને કામલા (=પાંચાલી) કહે છે. માધુર્યગુણચંજક વર્ણોથી ઉપનાગરિકા, ઓજસ્ ગુણ વ્યક્ત કરતી રચનાથી પરુપા, અને શેષ કે પાંચીના વર્ણોથી કામલા અને છે.^{૨૩}

૨૨. इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दस गुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौटवर्त्मनि ॥ काव्यादर्श, १, ४२

૨૩. माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णरूपनागरिकोच्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तीस्तु परुषा, कोमला परैः ॥ का. प्र. १, ८०, ८१

केपांचिदतो वैदर्भीप्रमुखा रीतयो भूताः ।

વાગ્લટ અને વિદ્યાનાથ વૈદર્ભી ગૌડી પાંચાલી એ મૂળ નામથીજ રીતિનો વ્યવહાર કરે છે. વિશ્વનાથ ચોથી લાટી રીતિ પણ સ્વીકારે છે. ૨૪

વિદ્યાનાથ અને વિશ્વનાથ અનુસાર માધુર્યવ્યંજકવર્ણોવાળી અલ્પ સમાસવાળી કે સમાસરહિતની લલિત રચના, જેમાં પારુષ્ય (કઠોરતા) કે શબ્દની કઠોરતા ન હોય તેને વૈદર્ભી રીતિ કહે છે. ૨૫ ઓજસૂ વ્યક્ત કરતા વર્ણોવાળી આડંબરી સમાસબહુલ રીતિ તે ગૌડી. ૨૬ ઉપરના બંને પ્રકાર સિવાયના વર્ણોવાળી, વૈદર્ભી અને ગૌડી બંનેનાં લક્ષણોવાળી, તે પાંચાલી રીતિ. ૨૭ વિશ્વનાથને મતે લાટી રીતિ એ વૈદર્ભી અને પાંચાલી વચ્ચેના સ્વરૂપની છે. ૨૮

વિદ્યાધર તો સમાસવિનાની, સમગ્રગુણવાળી, વીણાથી પણ વધારે મધુરકામલ, એવી વૈદર્ભી રીતિને જ સર્વોત્તમ ગણે છે. ૨૯

૨૪ સા પુનઃ સ્યાચ્ચતુર્વિધા ।

વૈદર્ભી ચાય ગૌડી ચ પાદ્માલી લાટિકા તથા ॥ સા. દ. ૯, ૧-૨.

૨૫ માધુર્યવ્યંજકૈર્વર્ણે રચના લલિતાત્મિકા ।

અવૃત્તિરલ્પવૃત્તિર્વા વૈદર્ભી રીતિરિષ્યતે ॥ સા. દ. ૯, ૨-૩

બન્ધપારુષ્યરહિતા શબ્દકાઠિન્યવર્જિતા ।

નાતિદીર્ઘસમાસા ચ વૈદર્ભી રીતિરિષ્યતે ॥ પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૬ ઓજઃ પ્રકાશકૈર્વર્ણૈર્બન્ધ આઢમ્બરઃ પુનઃ ॥

સમાસવહુલા ગૌડી—। સા. દ. ૯, ૩, ૪.

ઓજઃ કાન્તિગુણોપેતા ગૌડીયારીતિરિષ્યતે । પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૭ વર્ણેઃ શોષૈઃ પુનર્દ્વયોઃ ।

સમસ્તપદ્ધપપદો બન્ધઃ પાદ્માલિકા મતા ॥ સા. દ. ૯, ૪.

પાદ્માલીરીતિ વૈદર્ભી ગૌડીરીત્યુભયાત્મિકા । પ્રતાપરુદ્ર૦

૨૮ લાટી તુ રીતિ વૈદર્ભીપાદ્માલ્યોરન્તરે સ્થિતા ॥ સા. દ. ૯, ૫

૨૯ અકૃતસમાસસ્પર્શા સમગ્રગુણગુમ્ફિતાદિમા તત્ર ।

એકૈવ જયતિ રીતિર્વિદલિતર્વાણાભિમાનસર્વસ્વા ॥ એકાવલી

વૃત્તિ

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકની ચાર પ્રકારની વૃત્તિ (અભિનયયુક્ત શબ્દરચના) દર્શાવી છે : ભારતી, સાત્વતી, કૈશિકી અને આરભટ્ટી.^{૩૦} ભરતની આ પ્રતિપત્તિ દશરૂપકકાર ધનંજય, અને સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ સ્વીકારે છે. વિશ્વનાથ વૃત્તિ અને રસનો સંબંધ આવી રીતે વર્ણવે છે: શૃંગારમાં કૈશિકી, પીરમાં સાત્વતી, રૌદ્ર અને બીભત્સમાં આરભટ્ટી, અને સર્વત્ર (સર્વ રસમાં) ભારતી વૃત્તિ પ્રચલિત ગણાય છે. આ નાયકાદિને અવલંબીને રહેલી વૃત્તિઓ સર્વ નાટ્યરૂપોની જનની છે.^{૩૧}

જેમાં અત્યંત સુકુમાર અર્થસંદર્ભ હોય, સ્ત્રીપાત્રોનું બાહ્ય હોય, પુષ્કળ નૃત્યગીત હોય, ચાર વિલાસ હોય તે કૈશિકી વૃત્તિ. તે શૃંગાર અને કરુણમાં આવે છે,^{૩૨} માયા, ઈન્દ્રજાલ, સંગ્રામ, ક્રોધની ઉદ્ભ્રાન્તિ આદિ ચેષ્ટાઓ અને વધ, બંધ, આદિના દર્શનથી આરભટ્ટી બને છે. આરભટ્ટી વૃત્તિમાં હમેશાં આવે અદ્ભુત સંદર્ભ હોય છે, ^{૩૩} અને એ રૌદ્રબીભત્સમાં પ્રગટ થાય છે. ધ્યદ્યદ્ય (સાધારણ સૌકુમાર્યયુક્ત) સંદર્ભવાળી રચનાને ભારતી વૃત્તિ કહે છે, અને તે

૩૦ ભારતી સાત્વતી ચૈવ કૈશિક્યારમટી તયા ।

ચતસો વૃત્તયો ઘેતાસ્તામુ નાટ્યં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ના. શા. ૦

૩૧ શક્તારે કૈશિકી, વીરે સાત્વત્યારમટી પુનઃ ।

રસ રૌદ્રે ચ ધીમરસે, વૃત્તિઃ સર્વત્ર ભારતી ॥

ચતસો વૃત્તયો ઘેતાઃ સર્વનાટ્યસ્ય માતૃકાઃ ।

સ્યુર્નાયકાદિવ્યાપારવિશેષા નાટકાદિપુ ॥ સા. દ. ૬, ૧૨૨-૧૨૩

૩૨ યા શ્લેષનેપમ્યવિશેષચિત્રા શ્રીમદ્વૃત્તા પુષ્કલનૃત્યગીતા ।

કામોપભોગપ્રભવોપચારા સા કૈશિકી ચાર્ણિકામયુક્તા ॥ -મા. ૨. ૬, ૧૨૪

અત્યર્થસુકુમારાર્થસંદર્ભા કૈશિકી મતા । પ્રતાપરદ્. ૦

૩૩ માયેન્દ્રજાલસંપ્રામઝ્ઘોઝ્ઘાન્તાદિચોદૃશઃ ।

સંયુક્તા વધવન્નાર્થસ્ફુટતારમટી મતા ॥ મા. દ. ૬, ૧૨૨-૧૨૩

અત્યદ્ભુતાર્થસંદર્ભા શુભિરારમટી સ્થના ॥ પ્રતાપરદ્. ૦

કિંચિત્ સુકુમાર એવા હાસ્ય, શાન્ત અને અદ્ભુતમાં જણાય છે. ૩૪ કિંચિત્ પ્રાદ સંદર્ભવાળી રચનાને સાત્વતી વૃત્તિ કહે છે, જે વીર અને ભયાનકમાં પ્રગટ થાય છે. ૩૫

ભોજ આમાં મધ્યમ આરભટી અને મધ્યમ કૈશિકી નામની બે વૃત્તિઓ ઉમેરે છે.

વૃત્તિ અને રીતિ વચ્ચે ભેદ છે. વૃત્તિ એ નાટ્યની રસ-પ્રકાશન પદ્ધતિ છે. એનો પ્રત્યક્ષ રીતે રસની સાથે સંબંધ છે—દૃશ્ય કાવ્યગત રસનું એ બાહ્ય દૃષ્ટિએ લક્ષાતું સ્વરૂપ છે. એથી ઊલટું રીતિ એ વિશિષ્ટ શબ્દરચના, એક પ્રકારની બાની છે. એનો રસની સાથે સંબંધ પરોક્ષ જ હોઈ શકે. મધુર કે ઓજસ્વી બનતી રચનાનું અંતિમ મૂલ્ય તો એની રસનિષ્પત્તિથી જ અંકાય છે. ધ્વનિકાર કહે છે તેમ રસને અનુરૂપ શબ્દાર્થનો ઉચિત વ્યાપાર તે વૃત્તિ છે, જ્યારે રીતિ તો કેવળ શબ્દાશ્રિત વ્યાપાર છે.

પદમૈત્રી-શય્યા

પદોની અન્યોન્ય પરમ મૈત્રીને શય્યા કહે છે. ૩૬ મલ્લિનાથ 'એકાવલી' ઉપરની 'તરલ' નામની ટીકામાં એનું આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. જે રચનામાં પદો એવાં સુધટિત રીતે આવ્યાં હોય કે અર્થને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના એમનામાં કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર (પરિવૃત્તિ) થઈ શકે નહીં કે સમાનાર્થ શબ્દો મૂકી શકાય (વિનિમય) નહીં તેને શય્યા કહે છે. ૩૭ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, મિલ્ટન ૩૮ આદિ મહાકવિઓની રચના આ પ્રકારની છે. એમની પદાવલીમાં એવું સૂક્ષ્મ

૩૪ ईषन्द्द्वयसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ॥ प्रतापरुद्र०

૩૫ ईषत्प्रौढार्थसंदर्भा सात्वती वृत्तिरिष्यते ॥ प्रतापरुद्र०

૩૬ या पदानां पराऽन्योन्यमैत्री शय्येति कथ्यते । प्रतापरुद्र०

૩૭ पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं विनिमयासहिष्णुत्वम् । एतदेव मैत्री शय्येति चाख्यायते ॥ तरल०

૩૮ બુદ્ધિઓ મિલ્ટનના 'પેરેડાઇસ લોસ્ટ' વિષેનું એક વાક્ય : "Change the structure of the sentence, substitute one synonym for another, and the whole effect is destroyed."

સુકુમાર સૌન્દર્ય રહેલું છે કે જે અનુલવાય છે છતાં સ્પષ્ટ કળી શકાતું નથી. એમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ એના સૌન્દર્યની અને ઔચિત્યની પ્રતીતિ થાય છે. ગૂજરાતીમાં કાન્તની રચનામાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની પદમૈત્રી નજરે પડે છે. પદમૈત્રી અથવા શ્યાનાં અન્ય ઉદાહરણો ન્હાનાલાલ, નરસિંહરાવ જેવા આગવી પેઢીના, અને સુંદરમ ઉમાશંકર જેવા અગ્રણી અર્વાચીન કવિઓમાંથી પણ મળશે. શ્યાા એ સાચા કવિત્વના નિઃપરૂપ છે.

પાક

વિદ્યાધર રસને ઉચિત શબ્દાર્થઘટનાને પાક કહે છે; કેટલાક શ્રુતિમધુર પદરચનાને પાક કહે છે; તેા અન્ય આલંકારિકા પદોની મૈત્રીને જ (‘પરિવૃત્તિવિમુખતા’ નેજ) પાકનું નામ આપે છે. વલ્લભ સતત પ્રયત્નશીલ કવિની વાણી પાકને પામે છે. વિદ્યાનાથ અર્થ-ગાંભીર્યને પાક કહે છે, અને એના જે પ્રકાર દર્શાવે છે : દ્રાક્ષાપાક અને નારિકેલપાક. સર્વત્ર અંતરમાં અને બહાર રસ સ્પૂર્તી રહે તે દ્રાક્ષાપાક અને જેમાં અંતગૂઢ રસ રહ્યા હોય તે નારિકેલપાક.^{૩૯} પ્રાસાદિક કવિઓની મધુર પદાવલીમાં દ્રાક્ષાપાક રહેલો હોય છે. જયદેવનું ‘ગીતગોવિંદ’, કાલિદાસનાં ‘મેઘદૂત’, ‘રઘુવંશ’, ‘શકુન્તલા’, ‘લવભૂતિનું’ ઉત્તરરામચરિત વગેરે આ પ્રકારના પાકનાં ઉદાહરણ છે. ગૂજરાતી કવિતામાં પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિ મધ્યકાલીન, અને કલાપી, નરસિંહરાવ આદિ અર્વાચીન કવિઓમાં આ પ્રકારના પાકનું સ્વરૂપ જણાય છે.

પ્રાદ, અર્થગર્ભ સંકુલ બાનીવાળા કવિઓની રચનામાં નારિકેલ

૩૯ પાકસ્તુ રસોચિતગદ્યાર્થનિબન્ધનમ્ ॥ ધવળરસમુષાસ્યન્દિની પદન્યુત્પાદાઃ પાક ઇત્યન્તો । પદાનાં પરિવૃત્તિર્વસુદયં પાક ઇત્યપરે ॥—અક્ષરવર્ણ

૪૦ અર્થગંભીરિમા પાક : સ દ્વિધા હૃદયંગમઃ ।

દ્રાક્ષાપાકો નારિકેલપાકય પ્રસ્ફુટ્યન્તરો ॥

દ્રાક્ષાપાકઃ સ કથિતો બાંદરન્તઃસ્ફુરદ્રમઃ ।

સ નારિકેલપાકઃ સ્યાદન્તર્ગૂઢરસોદયઃ ॥ —વ્રતાપરદ૦

પાક રહેલો હોય છે; માધનું ‘શિશુપાલવધ’ શ્રીહર્ષનું ‘નૈવધીયચરિત’ વગેરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યો, અને સુખન્ધુની “વાસવદત્તા” વગેરે કથાઓ અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કવિતામાં અખાનાં કાવ્યો, અને અર્વાચીન કવિતામાં રા. બ. ક. કાકારનાં કેટલાંક સોનેટો અને ઊર્મિકાવ્યો આ પ્રકારના પાકનાં ઉદાહરણ છે.

સર રમણભાઈ નીલકંઠની રીતિચર્યા : ભાવદર્શનરીતિ

રીતિને વામનાદિ આલંકારિકાએ અત્યંત મહત્ત્વ આપ્યું છે, એ રમણભાઈને જ્ઞાન્ય નથી. ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ (વૉ-૧ લું) માં કવિતાના સ્વરૂપ સંબંધે વિવેચન કરતાં એ રીતિની નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરે છે.

રીતિ એ શબ્દરચનાની એક પ્રકારની વિશેષતા છે. શબ્દરચના અને રસને વસ્તુતઃ સંબંધ નથી. કાવ્યની ઉત્કૃષ્ટતા રસના ઉત્કર્ષ ઉપર અવલંબે છે, અને રસની ઉત્કૃષ્ટતા ભાવની ઉત્કૃષ્ટતા ઉપર આધાર રાખે છે. અનુકૂલ પદાવલી રસને ઉપકારક થાય છે, પણ એના (અનુકૂલ શબ્દધટના) વિના પણ કાવ્યમાં રસ દ્વારા ચારુતા આવી શકે છે. કાન્તનાં ઘણાં કાવ્યોમાં ખાસ વિશિષ્ટ રૂપની ન કહી શકાય એવી પદાવલી છે; છતાં કાન્તની અદ્ભુત ચારુતાભરી ભાવનિબ્ધત્તિને કારણે એમનાં કાવ્યોમાં અપ્રતિમ સૌન્દર્ય પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં રીતિનું જે મહત્ત્વ છે, તે એના મુક્તક સ્વરૂપના વૈપુલ્યને કારણે છે. મુક્તક જેવા લઘુ કાવ્યરૂપમાં રસના ઉત્કર્ષ કરતાં શબ્દરીતિ અને અલંકારને સહજ જ વધારે અવકાશ રહે છે.

આમ રમણભાઈ રીતિનું મહત્ત્વ ન સ્વીકારતાં છતાં વર્જ્યવર્થનો કાવ્યમાં છેકજ રોજીંદી ભાષા વાપરવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી. એમના મત પ્રમાણે સરલ બાની કાવ્યને કાઠ રીતે પ્રતિકૂલ ન ગણાય છતાં પણ તદ્દન રોજીંદી વ્યવહારુ ભાષા તો કવિતામાં ન ચાલે. તેમ વળી અલંકૃત બાનીથી જ કાંઈ આપોઆપ સુંદર કવિતા બની જતી નથી.

રમણભાઈ રીતિને નવીન અર્થમાં ઘટાવે છે. એ ભાવદર્શનની રીતિનેજ ખરેખરી કવિત્વરીતિ ગણે છે. ભાવદર્શનરીતિ લિન્ન લિન્ન

રૂપની હોય. નરસિંહરાવ પ્રસંગ કે વિભાવને ભાવાનુકૂલ દર્શાવી અંતે ભાવનું સ્પષ્ટ દર્શન આપી કવિને સંતુષ્ટ કે અસંતુષ્ટ રાખી કાવ્ય સંપૂર્ણ કરે છે. એમનાં સામાજિક કાવ્યોમાં સહકારી ભાવનું દર્શન આપી, અનુભાવ વ્યંજિત કર્યા વિના, કાવ્યનું સમાપન થાય છે. કાર્ષ્ક વાર પ્રકૃતિના કાર્ષ્ક ચમત્કારિક દર્શનને સ્મૃતિમાં સંગ્રહી એનું ભાવો-દીપિત ચિત્ર આપે છે. કાન્તની ભાવદર્શનપદ્ધતિ વળી વિશિષ્ટ સ્વરૂપની છે. કાન્ત પ્રથમ સાદો પણ અદ્ભુત પ્રસંગ, પછી પ્રસંગથી સ્વતંત્ર એવું ભાવવ્યંજન, પછી પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવતું ભાવવ્યંજન, પછી પ્રસંગ એમ વિવિધ વર્ણનથી કાવ્યનો ઉલ્લાસ ક્રમશઃ કરી અંતે ભાવ થોડો સૂચવી બાકીનો ગૂઢ રાખી, ઇષ્ટ અનિષ્ટ સૂચવ્યા વિના સાદા પ્રસંગથી કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

આમ રમણુભાઈને મતે “શબ્દરીતિ અને વાક્યરીતિ અતિ ગૌણ છે, ખરેખરી રીતિ તો કવિત્વરીતિ છે. એ રીતિને રસના માત્ર આવિર્ભાવ સાથે સંબંધ નથી. રસની ઉત્પત્તિ કવિતાના ઉલ્લાસ, ભાવના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ, એ સર્વ સાથે એ રીતિ જન્મથી જોડાયેલી છે. જ્યાં ઉત્તમ કાવ્ય ત્યાં એકાદ કવિત્વ રીતિ તો હોય જ; શબ્દ-રીતિ કે વાક્યરીતિ તો હોય કે ન હોય. અધમ કાવ્યમાં તો આ ગૌણ રીતિઓ જ હોવાની. કવિત્વરીતિ ત્યાં ન હોય.” ૪૧

આ રીતે રમણુભાઈએ વિસ્તારથી રીતિનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં રમણુભાઈએ શબ્દરચનાની રીતિને ભાવદર્શનરીતિ સાથે ગૂંચવી દીધી છે, અને પહેલીને ગૌણ ગણીને બીજીને (ભાવદર્શન કે ભાવ-વિકાસની રીતિને) પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

સંસ્કૃત આલંકારિકાઓ રીતિને ભાવ અને રસ કરતાં ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે એમ રમણુભાઈની ચર્ચામાંથી સૂચિત થાય છે, પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. સંસ્કૃત આલંકારશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં રીતિનું પ્રાધાન્ય આરંભના આલંકારિકામાં જ નજરે પડે છે, ધ્વન્યાલોકકાર અને ઉત્તર-કાલીન સર્વ આલંકારિકા રસને જ પ્રાધાન્ય આપે છે, અર્વાચીન

કવિતાનો ભાવવિકાસ એ રસનું જ એક સ્વરૂપાન્તર છે. કથાકાવ્યોમાં ભાવનો ક્રમિક વિકાસ જણાય છે, તો લિરિકોમાં એકજ ભાવ કે રસ નિષ્પન્ન થાય છે.

ઉપરાંત જ્યાં (ધ્વન્યાલોકકાર અને પરવર્તી) સંસ્કૃત આલંકારિકો રીતિનું વિવેચન કરે છે ત્યાં એમની રીતિની ચર્ચા રસની ચર્ચાથી ભિન્ન હોય છે. અર્થાત્ એમની રસની અને રીતિની ચર્ચા કાવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ અંગોને અનુલક્ષે છે—રસ કાવ્યના ભાવતત્ત્વને, અને રીત્યાદિ કાવ્યના શબ્દદેહને. સંસ્કૃત આલંકારિકોના મત પ્રમાણે પણ ભાવયુક્ત કાવ્યમાં વિશિષ્ટ રીતિ હોય શકે, અને વિશિષ્ટ રીતિયુક્ત કાવ્યમાં ભાવનો અંશ પણ ન હોય, એમ બંને પ્રકારની સંભાવના શક્ય છે.

કાવ્યદોષ

મુખ્ય અર્થનો—અર્થાત્ મુખ્ય જે રસ તેનો અને તેને આશ્રયે રહેલા વાચ્ય અર્થનો જેથી અપકર્ષ થાય (મુખ્યાર્થહતિ) તેને કાવ્યમાં દોષ કહેવામાં આવે છે. ૪૨. કેટલાક દોષો નિત્યદોષ છે—કોઈ પણ સંદર્ભમાં એ દોષજ રહે છે; તો કેટલાક અનિત્ય દોષ છે—અન્ય સંદર્ભમાં એ દોષરૂપ રહેતા નથી.

આલંકારિકોએ દોષોના પદ્ધોષ, વાક્યદોષ, અર્થદોષ, અને રસદોષ એવા વિભાગ પાડીને વિવેચન કર્યું છે.

પદ્ધોષ વર્ણવતાં મુખ્યત્વે નીચેના પ્રકારનાં પદોને દોષયુક્ત ગણાવે છે : શ્રુતિકટુ, ચ્યુતસંસ્કૃતિ (વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષયુક્ત), અપ્રયુક્ત (સારા કવિઓએ નહીં વાપરેલાં), અસમર્થ (ઈષ્ટ અર્થ વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ), નિહતાર્થ (અર્થ બીજા પદે દબાવ્યો હોય તેવાં), અનુચિતાર્થ, નિરર્થક, અવાચક (ઉદ્દિષ્ટ અર્થ જેમાંથી નીકળતોજ ન હોય તેવાં), ત્રણ પ્રકારનાં અશ્લીલ, સંદિગ્ધ, અપ્રતીત (જેની પ્રસિદ્ધિ ન હોય—શાસ્ત્રાદિમાં હોય, પણ લોકવ્યવહારમાં નહીં), ગ્રામ્ય (કવણ લોકમાંજ પ્રસિદ્ધ હોય, સાહિત્યાદિમાં નહીં), નેયાર્થ (મુશ્કેલીએ ખેંચીને અર્થ બેસાડવો પડે તેવાં), કિલ્બ, વિરુદ્ધાર્થ, ઈં.

આમાંથી ચ્યુતસંસ્કાર સિવાયના બાકીના દોષો વાક્યમાં પણ હોય છે, અને કેટલાક તો પદના અંશમાં પણ મળે છે. ૪૩ જે કે અસમર્થનાજ અપ્રયુક્તાદિ પ્રભેદો છે. છતાં અન્ય આલંકારિકોએ વિભાગ પાડીને એ બધા ગણાવ્યા છે, તેથી મમ્મટે એ સર્વનો પૃથક્ પૃથક્ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪૪

વાક્યના મુખ્ય દોષો આ પ્રમાણે છે : પ્રતિકૂલવર્ણ, હતવૃત્ત (વૃત્તભંગવાળું), ન્યૂનપદ (ઓછાં પદોવાળું), કથિતપદ (પુનરાવૃત્ત પદોવાળું), ઉત્તરોત્તર ન્યૂન થતા પ્રકર્ષવાળું વાક્ય, સમાપ્તને ફરી ચાલુ કરેલું વાક્ય, ઈષ્ટયોગ વિનાનું, વાચ્યને ન કહેલું, પદસમાસ ઉચિત સ્થાને ન હોય તેવું, સંકીર્ણ, ગર્ભિત, પ્રસિદ્ધિહત (જેનો પ્રયોગ જાણીતો ન હોય તેવું), ભગ્નપ્રક્રમ (જેમાં ક્રમ તૂટી ગયો હોય તેવું), અક્રમ (યોગ્ય પદક્રમ રહિત), અમતપરાર્થ (જેમાં અનભિપ્રેત દ્વિતીયાર્થ છે તેવું), ૪૦. ૪૫

મમ્મટે અર્થદોષો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : અપુષ્ટ, કષ્ટ (કિલ્બષ અર્થ), વ્યાહત (વિરુદ્ધ અર્થ), પુનરુક્ત, દુષ્ક્રમ (જેનો ક્રમ દૂષિત છે તેવો), ગ્રામ્ય, સંદિગ્ધ, નિર્દેશ, પ્રસિદ્ધિવિરુદ્ધ કે વિદ્યાવિરુદ્ધ, જ્યાં નિયમ (બંધન) ન જોઈએ ત્યાં સનિયમ, જ્યાં નિયમ જોઈએ ત્યાં અનિયમ, જ્યાં સામાન્ય ઘટે ત્યાં વિશેષ, અને જ્યાં વિશેષ જોઈએ ત્યાં અવિશેષ (સામાન્ય), સાકાંક્ષ (અપૂર્ણ), અપદ્યુક્ત (ખોટી જગાએ યોજેલો), પ્રદાશિતવિરુદ્ધ, એકવાર ત્યાગ કરીને ફરી પાછો સ્વીકારેલો, અસ્થીલ, ૪૦

આમાંના કેટલાક દોષો સ્થિતસ્ય સમર્થન એ ન્યાયે દોષ ન ગણાય. અર્થ ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) હોય તો નિર્દેશ દોષ ન ગણાય. ખાસ અનુકરણના હેતુથી આવ્યા હોય તો આમાંના કાષ્ઠપણુ (શ્રુતિકંકુ આદિ) દોષ ગણાતા નથી. વક્તા કે વાચ્યમાં આવશ્યક હોય તો દોષ પણ

૪૩ કા. પ્ર. ૭, ૫૦-૫૨ *

૪૪ કા. પ્ર. ૭, ૫૨ શ્લોક

૪૫ કા. પ્ર. ૭, ૫૫

કવચિત્ ગુણુ બને છે, તો કવચિત્ એ ગુણુ કે દોષ બેમાંથી એકેય રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે વૈયાકરણ બોલનાર કે ઉક્તિવિષય (પ્રતિપાદ્ય) હોય કે રૌદ્રાદિ રસનું નિરૂપણ હોય તો કષ્ટત્વ (કઠોરતા) ગુણુ બને છે. ૪૬

મમ્મટે દર્શાવેલા રસદોષ નીચે પ્રમાણે છે : શબ્દથી વ્યભિચારી, રસ કે સ્થાયાભાવનો નિર્દેશ, અનુભાવ ને વિભાવની કષ્ટકલ્પનાથી વ્યક્તિ, પ્રતિકૂલ વિભાવાદિ, પુનઃ પુનઃ દીપ્તિ, અકાંડપ્રથનચ્છેદ (અસ્થાને રસભંગ), એક અંગનો અતિ વિસ્તાર, અંગીનું અનનુસંધાન અનંગ (અંગરૂપ નહીં તેવો વિષય) નું અભિધાન, પ્રકૃતિવિપર્યય, છં. ૪૭

ધ્વનિકાર કહે છે કે ઔચિત્ય એજ રસનો પ્રાણ છે; અનૌચિત્ય વિના રસભંગનું બીજું કાંઈ કારણ નથી. ૪૮

આમાં અપવાદ પણ હોય છે. જેમકે કવચિત્ સંચારી ભાવનો કાવ્યમાં નામથી ઉલ્લેખ કરવો દોષરૂપ નથી હોતો. કવચિત્ વિરુદ્ધ સંચારીનો ઉલ્લેખ ગુણાવહ હોય છે.

રસોના સંમીશ્રણ સંબંધે મમ્મટ કેટલુંક વિવેચન કરે છે. સાથે આવે ત્યારે વિરોધવાળા હોય તેવા રસોને ભિન્નસંશ્રય (ભિન્ન પ્રસંગને આશ્રયે રહેલા) બનાવવા જોઈએ. બે નૈરંતર્ય વિરોધવાળા (સાથે આવે ત્યારે નિરંતર વિરુદ્ધ જ હોય તેવા) રસની વચ્ચે એક અન્ય રસની યોજના કરવી જોઈએ.

બે વિરુદ્ધ રસમાં એકને બીજાની સાથે યાદ કરવામાં આવે કે સામ્યથી કહેવામાં આવે, કે ત્રીજા અંગીમાં બંને અંગરૂપ બને તો તે દોષ નથી. ૪૯ આનાં ઉદાહરણો મમ્મટે વિસ્તારથી કાવ્યપ્રકાશના સપ્તમ ઉલ્લાસમાં આપ્યાં છે. વિસ્તારભયથી તેની અહીં ચર્ચા કરવી શક્ય નથી.

૪૬ કા. પ્ર. ૭, ૫૫-૫૯. ૪૭ કા. પ્ર. ૭, ૬૦-૬૨

૪૮ અનૌચિત્યાદતે નાન્યદ્રસમદ્વસ્ય કારણમ્ ।

ઔચિત્યોપનિવન્ધસ્તુ રસસ્યોપનિષત્પરા ॥

૪૯ કા. પ્ર. ૭, ૬૩-૬૫

આમાંથી વ્યુત્સર્જકાર સિવાયના બાકીના દોષો વાક્યમાં પણ હોય છે, અને કેટલાક તો પદના અંશમાં પણ મળે છે. ૪૨ જે કે અસમર્થનાજ અપ્રયુક્તાદિ પ્રભેદો છે, છતાં અન્ય આલંકારિકોએ વિભાગ પાડીને એ બધા ગણાવ્યા છે, તેથી મમ્મટે એ સર્વનો પૃથક્ પૃથક્ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૪૪

વાક્યના મુખ્ય દોષો આ પ્રમાણે છે : પ્રતિફલવર્ણ, હતવૃત્ત (વૃત્તભંગવાળું), ન્યૂનપદ (ઝોઝાં પદોવાળું), કથિતપદ (પુનરાવૃત્ત પદોવાળું), ઉત્તરોત્તર ન્યૂન થતા પ્રકર્ષવાળું વાક્ય, સમાપ્તને ફરી ચાલુ કરતું વાક્ય, ઈષ્ટયોગ વિનાનું, વાક્યને ન કહેતું, પદસમાસ ઉચિત સ્થાને ન હોય તેવું, સંકીર્ણ, ગર્ભિત, પ્રસિદ્ધિહત (જેનો પ્રયોગ બહુલો ન હોય તેવું), લગ્નપ્રક્રમ (જેમાં ક્રમ તૂટી ગયો હોય તેવું), અક્રમ (યોગ્ય પદક્રમ રહિત), અમતપરાર્થ (જેમાં અનભિપ્રેત દ્વિતીયાર્થ છે તેવું), ૪૦. ૪૫

મમ્મટે અર્થદોષો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : અપુષ્ટ, કષ્ટ (સ્વિષ્ટ અર્થ), વ્યાદત (વિરુદ્ધ અર્થ), પુનરુક્તા, દુષ્ક્રમ (જેનો ક્રમ દૂષિત છે તેવો), ગ્રામ્ય, સંદિગ્ધ, નિર્દોષ, પ્રસિદ્ધિવિરુદ્ધ કે વિદ્યાવિરુદ્ધ, ત્યાં નિયમ (બંધન) ન જોઈએ ત્યાં સનિયમ, ત્યાં નિયમ જોઈએ ત્યાં અનિયમ, ત્યાં સામાન્ય ધટે ત્યાં વિશેષ, અને ત્યાં વિશેષ જોઈએ ત્યાં અવિશેષ (સામાન્ય), સાદાંક્ષ (અપૂર્ણ), અપદ્યુક્ત (ખોટી જગ્યાએ યોજેલો), પ્રકાશિતવિરુદ્ધ, એકવાર ત્યાગ કરીને ફરી પાછો સ્વીકારેલો, અપ્રસીદ્ધ, ૪૦

આમાંના કેટલાક દોષો સ્વિચત્સ્ય સમર્થન એ ન્યાયે હોય ન ગણાય. અર્થ ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) હોય તો નિર્દોષ હોય ન ગણાય. ખાસ અનુકરણના હેતુથી આવ્યા હોય તો આમાંના કોઈપણ (શ્રુતિદ્વ આદિ) હોય ગણાના નથી. તકતા કે વાક્યમાં આવશ્યક હોય તો હોય પણ

૪૩ કા. પ્ર. ૭, ૫૦-૫૨

૪૪ કા. પ્ર. ૭, ૫૨ સુતિ

૪૫ કા. પ્ર. ૭, ૫૫

કવચિત્ ગુણુ બને છે, તો કવચિત્ એ ગુણુ કે દોષ બેમાંથી એકેય રહેતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે વૈયાકરણ બોલનાર કે ઉક્તિવિષય (પ્રતિપાદ્ય) હોય કે શૌદ્રાદિ રસનું નિરૂપણ હોય તો કષ્ટત્વ (કઠોરતા) ગુણુ બને છે. ૪૬

મમ્મટે દર્શાવેલા રસદોષ નીચે પ્રમાણે છે : રાખદથી વ્યભિચારી, રસ કે સ્થાયીભાવનો નિર્દેશ, અનુભાવ ને વિભાવની કષ્ટકલ્પનાથી વ્યક્તિ, પ્રતિકૂલ વિભાવાદિ, પુનઃ પુનઃ દીપ્તિ, અકાંડપ્રથનચ્છેદ (અસ્થાને રસભંગ), એક અંગનો અતિ વિસ્તાર, અંગીનું અનનુસંધાન અનંગ (અંગરૂપ નહીં તેવો વિષય) નું અભિધાન, પ્રકૃતિવિષયક, ઇ. ૪૭

ધ્વનિકાર કહે છે કે ઔચિત્ય એજ રસનો ગ્રાણુ છે; અનૌચિત્ય વિના રસભંગનું ખીણું કાઢ કારણુ નથી. ૪૮

આમઃ અપવાદ પણ હોય છે. જેમકે કવચિત્ સંચારી ભાવનો કાવ્યમાં નામથી ઉલ્લેખ કરવો દોષરૂપ નથી હોતો. કવચિત્ વિરુદ્ધ સંચારીનો ઉલ્લેખ ગુણાવહ હોય છે.

રસોના સંમીશ્રણુ સંબંધે મમ્મટ કેટલુંક વિવેચન કરે છે. સાથે આવે ત્યારે વિરોધવાળા હોય તેવા રસોને લિન્નસંશ્રય (લિન્ન પ્રસંગને આશ્રયે રહેલા) બનાવવા જોઈએ. બે નૈરંતર્ય વિરોધવાળા (સાથે આવે ત્યારે નિરંતર વિરુદ્ધ જ હોય તેવા) રસની વચ્ચે એક અન્ય રસની યોજના કરવી જોઈએ.

બે વિરુદ્ધ રસમાં એકને ખીજની સાથે યાદ કરવામાં આવે કે સામ્યથી કહેવામાં આવે, કે ત્રીજા અંગીમાં બંને અંગરૂપ બને તો તે દોષ નથી. ૪૯ આના ઉદાહરણો મમ્મટે વિસ્તારથી કાવ્યપ્રકાશના સપ્તમ ઉલ્લાસમાં આપ્યાં છે. વિસ્તારભયથી તેની અહીં ચર્ચા કરવી શક્ય નથી.

૪૬ કા. પ્ર. ૭, ૫૫-૫૯. ૪૭ કા. પ્ર. ૭, ૬૦-૬૨

૪૮ અનૌચિત્યાદતે નાન્યદ્રસમન્નસ્ય કારણમ્ ।

ઔચિત્યોપનિવન્ધસ્તુ રસસ્યોપનિષત્પરા ॥

૪૯ કા. પ્ર. ૭, ૬૩-૬૫

પ્રકરણ ઓગણીસમું -

નાટક અને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર કાવ્યનાં બે સ્વરૂપો વર્ણવે છે: શ્રવ્ય કાવ્ય, અને દૃશ્ય કાવ્ય દૃશ્ય કાવ્ય. અભિનય હોઇ એમાં નટો રામાદિતું સ્વરૂપ રૂપિત કરતા હોઇ, એને રૂપક કહે છે.^૧ રામાદિની અવસ્થાનું અનુકરણ કરતો અભિનય ચાર પ્રકારનો છે: આરુગિક (અંગથી કરેલો), વાચિક (વાણીનો), આહાર્ય (વેષરચનાનો), અને સાત્ત્વિક (સાત્ત્વિક ભાવો દર્શાવતો).^૨

રૂપકના દસ પ્રકાર છે: નાટક, પ્રકરણ, ભાણ, આયોગ, સમયકાર, ઊમ, હામગ, અરુક, વીથિ અને પ્રહસન.^૩ નાટિકા, ત્રોટક, ગોષ્ઠી, સટ્ટક, નાટય, રાસક, હલ્લીશ, ભાણિકા વગેરે અદ્યાર ઉપરૂપકો ગણાય છે.^૪ રૂપકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની આગળ ચર્ચા કરીશું.

નાટક કે નાટયથી નૃત્ય કે નૃત્ત ભિન્ન છે. નૃત્ય એ મૂક ભાવાભિનય છે,^૫ અને નૃત્ત એ તાલલયવાળું નર્તન છે.^૬ નૃત્યને

૧ સા. દ. ૬, ૧

૨ સા. દ. ૬, ૨

૩ સા. દ. ૬, ૩. દશરૂપ -ed. Haas. ૧, ૧૧

૪ સા. દ. ૬, ૪-૬

૫ અન્યદ્ ભાવાધ્રયં નૃત્યમ્ । 'Pantomime, which is based on emotional states is quite another thing.' Haas દ. રૂ. ૧, ૧૨

'Mimetic art (nṛtya) is concerned with representing the feelings or emotions'. Keith, Sanskrit Drama, 1924, p. 296

૬ નૃત્યં તાલલયપદમ્ । 'Dancing based on rhythm and time.' Haas. દ. રૂ. ૧, ૧૩.

'Dancing (nṛtta) is based on time and rhythm.'

—Keith, S. D. 296

માર્ગ કે પ્રેક્ષણીયક અને નૃત્તને દેશી કે દેશ્ય પણ કહે છે.^૭ એ બંનેનાં મધુર અને ઉદ્ધત એવાં બે સ્વરૂપો છે. એ લાઘ્ય (સુકુમાર નૃત્ય) અને તાંડવ (પ્રચંડ નૃત્ય) સ્વરૂપો નાટકમાં ઉપકારક છે.^૮

રૂપકનું વસ્તુ

રૂપકનું (નાટકાદિનું) વસ્તુ બે પ્રકારનું હોય : આધિકારિક કે મુખ્ય, અને પ્રાસંગિક કે અંગભૂત વસ્તુ. નાટકના ફક્તવામી કે નાયક (અધિકારિન) સંબંધેનું તે આધિકારિક, જેમ કે ‘બાલરામાયણ’ માં રામચરિત; અને એને ઉપકારક તે પ્રાસંગિક જેમ કે સુગ્રીવાદિચરિત.^૯ પ્રાસંગિક વસ્તુના બે પ્રભેદ છે : પતાકા અને પ્રકરી. દીર્ઘ (સાનુવન્ન) કથા તે પતાકા અને નાની કથા તે પ્રકરી.^{૧૦} આ પ્રત્યેકના પાછા ત્રણ પેટાભેદ પડે છે : પ્રખ્યાત, ઉત્પાદ્ય અને મિશ્ર. ઇતિહાસાદિમાંથી લીધેલું તે પ્રખ્યાત, કવિકલ્પનાએ સરજેલું તે ઉત્પાદ્ય, અને બંનેના મિશ્રણરૂપ (સદ્ધર) તે મિશ્ર.^{૧૧} આ ત્રણે પ્રકારના વસ્તુમાં દૂરની મુસાફરી, વધ, યુદ્ધ, રાજ્યવિપ્લવ, ઘેરા, બોજન, સ્નાન, મુરત, અનુલેપન, વસ્ત્રધારણ, ઇંડોરંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ દેખાડતાં નથી. ખાસ આવશ્યક ન હોય ત્યાં નાયકનું મૃત્યુ પણ દર્શાવવું ન જોઈએ. ૧૧અ

અર્થપ્રકૃતિ, અવસ્થા અને સંધિ

વસ્તુની અર્થપ્રકૃતિ કે કાર્યહેતુ પાંચ ગણાય છે : ખીજ, જે

૭ દ. રૂ. (Haas), ૧, ૧૪. દશરૂપક ના સંદર્ભે G. C. O. Haas, Daśarūpa (Columbia University Series No. 7). 1912, ને આધારે છે.

૮ દ. રૂ. ૧, ૧૫

૯ દ. રૂ. ૧, ૧૭-૨૦, સા. દ. ૬, ૪૨-૪૪.

૧૦ સાનુવન્ન પતાકાદ્યં પ્રકરી ચ પ્રદેશમાક્ । દ. રૂ. ૧-૧૧

૧૧ દ. રૂ. ૧, ૨૩

૧૧અ દ. રૂ. ૩, ૩૧-૪૦

આરંભમાં અતિ સ્વલ્પ છતાં અનેક રીતે વિસ્તરણશીલ છે, અને જેમાંથી નાટકનું કાર્ય ઉદ્ભવે છે: બિન્દુ, જેનાથી (અવાન્તર અર્થ કે પ્રસંગને કારણે) તૂટેલું વસ્તુ અનુસંધાન પામે છે; પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય.

કાર્યની અવસ્થા (નાટકના ફલની વિકાસસ્થિતિ) પાંચ મનાય છે: આરંભ (નાટકના ફલ માટેનું ઐત્સુક્ય), યત્ન કે પ્રયત્ન (એની, ફલની પ્રાપ્તિ માટેનો વ્યાપાર), પ્રાપ્ત્યાશા (ફલપ્રાપ્તિની આશા), નિયતાપ્તિ (ફલપ્રાપ્તિની નિશ્ચિતતા), અને ફલાગમ (નાટકના ફલની પ્રાપ્તિ). શાકુન્તલમાં દુષ્યન્તની શકુન્તલાને માટેની ઝંખના એ આરંભ, શકુન્તલાની સાથેના મીલનના પ્રયત્નો એ યત્ન, દુર્વાસાના શાપનો અનુગ્રહ તે પ્રાપ્ત્યાશા, મત્સ્યના ઉદરમાંથી દુષ્યન્તે શકુન્તલાને અભિ-જાનાર્થ આપેલી મુદ્રિકાની પ્રાપ્તિ એ નિયતાપ્તિ, અને સુપ્તમ અંકમાં મારીચના આશ્રમમાં શકુન્તલાનું પુનર્મીલન એ ફલાગમ છે.

પાંચ અર્થપ્રકૃતિ અને પાંચ અવસ્થા જોડાઈને નીચે પ્રમાણે પાંચ સંધિઓ બને છે: મુખ્ય (ખીજની સમુત્પત્તિ), પ્રતિમુખ્ય (લલ્ય અને અલલ્ય યતા ખીજનો વિકાસ), ગર્ભ (દષ્ટ અને નષ્ટ યતા ખીજનું અન્વેષણ, અર્થાત્ ખીજનો વધુ વિકાસ), અવમર્શ કે વિમર્શ (સ્થગિત સ્થિતિ), અને નિર્વદણ (મુખાદિના અર્થ ઈષ્ટ અન્તરૂપે એકત્ર થાય). આમ શકુન્તલામાં પ્રથમ અંકથી દ્વિતીય અંકમાં સેના-પતિની નિષ્ક્રાન્તિ સુધી મુખ્યસંધિ, રાગ વિદૂષક પાસે પોતાનો શકુન્તલા ઉપરનો ગાઢ અનુરાગ પ્રગટ કરે છે ત્યાંથી તૃતીય અંકના અંતભાગ સુધી પ્રતિમુખ્યસંધિ, ચોથા અંકથી તે પાંચમા અંકમાં ગૌતમી શકુન્તલાનું અપમૃદન દૂર દૂર છે ત્યાં સુધી ગર્ભસંધિ, શાપનોદિત દુષ્યન્ત શકુન્તલાનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યાંથી છઠ્ઠા અંકના અંતભાગ સુધી વિમર્શસંધિ, અને સુપ્તમ અંકમાં ત્યાં બનેલું પુનર્મીલન થાય છે ત્યાં નિર્વદણસંધિ, એવી સંધિઅવસ્થા છે.

અર્થપ્રકૃતિ અને અવસ્થાનું બિંબપ્રતિબિંબપણું અને એમના સંધાનથી બનતી સંધિઓની વ્યવસ્થા સર્વાંશે સ્વીકાર્ય જણાતી નથી.

ઉદાહરણ તરીકે, પતાકા અને પ્રકરી^{૧૨} એ અર્થપ્રકૃતિઓનો પ્રાપ્ત્યાશા અને નિયતાપ્તિ સાથે કે ગર્ભ અને વિમર્શ સંધિ સાથે મેળ ખાતો નથી. પતાકા ઘણીવાર વિમર્શ અને ક્વચિત્ તેો નિર્વહણ સુધી વિસ્તરેલી હોય છે. ધ્વન્યાલોકકાર અભિનવગુપ્ત અવસ્થા અને સંધિને અભિન ગણે છે, અને એ બંનેથી અર્થપ્રકૃતિની ભિન્નરૂપતા દર્શાવે છે. સંધિ અવસ્થા અને અર્થપ્રકૃતિના સંધાનથી બને છે એ દશરૂપકકાર ધનંજયનો મત છે, જે પ્રતાપરૂઢીયે સ્વીકાર્યો છે.

વિશાળ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સંસ્કૃત આલંકારિકા વસ્તુસંયોજન બે રીતે અવલોકી છે: બાહ્ય વસ્તુયોજના, જે બીજા, બિન્દુ, પતાકા, પ્રકરી આદિ અર્થપ્રકૃતિમાં પ્રતીત થાય છે; અને આંતર વસ્તુસંયોજન, જે આરંભ, પ્રયત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ, આદિ અવસ્થાઓમાં અને મુખ્ય, પ્રતિમુખ્ય, ગર્ભ, વિમર્શ આદિ સંધિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. આમાં અર્થપ્રકૃતિની વિચારણા ખાસ મહત્વની નથી. અવસ્થા અને સંધિનું સ્વરૂપ બહુધા સમાન છે. અવસ્થાપંચકમાં જે કાર્યવિકાસ સંસ્કૃત આલંકારિકાએ નોંધ્યો છે તે એમનું નાટ્યવિવેચનમાં મૌલિક પ્રદાન છે. એમાં નાટકમાં આવશ્યક એવા સંઘર્ષનતત્ત્વ (dramatic conflict) નો સહજ જ સ્વીકાર થઈ જાય છે. નાટકના વસ્તુના વિવેચનમાં અવસ્થાપંચકની વિચારણા સૌથી મહત્વની છે.

પ્રવેશક, વિષ્કંભક ઇ૦

નાટકમાં પાંચ અર્થોપલ્લેપક (આંતર દૃશ્યો) આવે: વિષ્કંભક, ચૂલિકા, અંકસ્ય, અંકવતાર અને પ્રવેશક. મધ્યપાત્રોથી પ્રયોજિત, સંક્ષેપાર્થ, બનેલા કે બનવાના કથાંશોનો નિર્દર્શક તે વિષ્કંભક. પ્રવેશક આના જેવોજ પણ નીચપાત્રથી પ્રયોજિત, અનુદાત લાઘા-યુક્ત, બે અંકની વચ્ચે આવતો, બાકી રહી ગયેલા કથાભાગનું સૂચન કરનારો હોય છે. જવનિકાની (curtain) અંદર રહેલાં પાત્રો કોઈ હકીકત જણાવે તે ચૂલિકા, અંકને અંતે આવતાં પાત્રો પછીના

૧૨ નાટ્યવસ્તુમાં પતાકા અને પ્રકરીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા પણ નથી. ઉ. ત. રનાવલીમાં પતાકા નથી.

આરંભમાં અતિ સ્વલ્પ છતાં અનેક રીતે વિસ્તરણશીલ છે, અને જેમાંથી નાટકનું કાર્ય ઉદ્ભવે છે; ચિન્દુ, જેનાથી (અવાન્તર અર્થે કે પ્રસંગતે કારણે) તૂટેલું વસ્તુ અનુસંધાન પામે છે; પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય.

કાર્યની અવસ્થા (નાટકના ફલની વિકાસસ્થિતિ) પાંચ મનાય છે: આરંભ (નાટકના ફલ માટેનું ઔત્સુક્ય), યત્ન કે પ્રયત્ન (એની, ફલની પ્રાપ્તિ માટેનો વ્યાપાર), પ્રાપ્ત્યાશા (ફલપ્રાપ્તિની આશા), નિયતાપ્તિ (ફલપ્રાપ્તિની નિશ્ચિતતા), અને ફલાગમ (નાટકના ફલની પ્રાપ્તિ). શકુન્તલમાં દુષ્યન્તની શકુન્તલાને માટેની ઝંખના એ આરંભ, શકુન્તલાની સાથેના મીલનના પ્રયત્નો એ યત્ન, દુર્વાસાના શાપનો અનુગ્રહ તે પ્રાપ્ત્યાશા, મત્સ્યના ઉદરમાંથી દુષ્યન્તે શકુન્તલાને અલિ-
નાનાર્થે આપેલી મુદ્રિકાની પ્રાપ્તિ એ નિયતાપ્તિ, અને સપ્તમ અંકમાં મારીચના આશ્રમમાં શકુન્તલાનું પુનર્મીલન એ ફલાગમ છે.

પાંચ અર્થપ્રકૃતિ અને પાંચ અવસ્થા જોડાઈને નીચે પ્રમાણે પાંચ સંધિઓ બને છે: મુખ્ય (ખીજની સમુત્પત્તિ), પ્રતિમુખ્ય (લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય થતા ખીજનો વિકાસ), ગર્ભ (દષ્ટ અને નષ્ટ થતા ખીજનું અન્વેષણ, અર્થાત્ ખીજનો વધુ વિકાસ), અવમર્શ કે વિમર્શ (સ્થગિત સ્થિતિ), અને નિર્વંદ્ય (મુખાદિના અર્થે ઈષ્ટ અન્નરૂપે એકત્ર થાય). આમ શકુન્તલામાં પ્રથમ અંકથી દ્વિતીય અંકમાં સેના-પતિની નિષ્ક્રાન્તિ સુધી મુખ્યસંધિ, રાજા વિદ્યુક પાસે પોતાનો શકુન્તલા ઉપરનો ગાદ અનુરાગ પ્રગટ કરે છે ત્યાંથી તૃતીય અંકના અંતભાગ સુધી પ્રતિમુખ્યસંધિ, એવા અંકથી તે પાંચમા અંકમાં ગૌતમી શકુન્તલાનું અવશુંદન દૂર કરે છે ત્યાં સુધી ગર્ભસંધિ, શાપમોદિત દુષ્યન્ત શકુન્તલાનો અસ્વીકાર કરે છે ત્યાંથી છઠા અંકના અંતભાગ સુધી વિમર્શસંધિ, અને સપ્તમ અંકમાં જ્યાં બંનેનું પુનર્મીલન થાય છે ત્યાં નિર્વંદ્યસંધિ, એવી સંધિવ્યવસ્થા છે.

અર્થપ્રકૃતિ અને અવસ્થાનું જિગ્મપ્રતિજિગ્મપણું અને એમના સંધાનથી બનતી સંધિઓની વ્યવસ્થા સર્વાંગે સ્વીકાર્ય જાણતી નથી.

સંસ્કૃત નાટકોમાં નાયકને એક કરતાં વધુ નાયિકા વિદિત ગણાય છે. એટલે પૂર્વપરિણીતા નાયિકા સાથેના વ્યવહાર પ્રમાણે પ્રત્યેક નાયકના ચાર ઉપપ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. પૂર્વા નાયિકા પ્રત્યે સહૃદય નાયક દક્ષિણ નાયક કહેવાય છે. પૂર્વા પ્રત્યે બહારથી અનુરાગ દર્શાવતો અને અંદરથી છપી રીતે વિપ્રિય કરતો (અર્થાત્ અન્ય સાથે સંબંધ રાખતો) નાયક શેષ નાયક કહેવાય છે. અન્ય નાયિકા સાથેના સંગનાં ચિહ્નો નિઃશંકપણે પ્રગટ થવા દેનાર નિર્લજ્જ નાયકને ધૃષ્ટ નાયક કહે છે. એકજ નાયિકામાં અનુરક્ત તે અનુકૂલ નાયક કહેવાય છે.^{૧૬}

આમનાં પાછા ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રિવિધ ભેદ પડે છે.^{૧૭}

પતાકાનો નાયક વિચક્ષણ, નાયકથી કિંચિત્ ન્યૂન એવા ગુણોવાળો અને એનો અનુયાયી અને ભક્ત પીઠમર્દ કહેવાય છે. માલતી માધવમાં મકરન્દ, અને મહાવીરચરિતાદિ રામવિષયક નાટકોમાં સુગ્રીવ એ પીઠમર્દનાં ઉદાહરણ છે. નાયકના અન્ય અનુયાયીઓમાં^{૧૮} એક વિદ્યાવાળો વિટ^{૧૯} અને હાસ્યકૃત વિદ્વપક હોય છે. 'નાગાનન્દ' નો શેખરક 'વિટ' છે, અને લગભગ સર્વ નાટકોમાં વિદ્વપકનું પાત્ર સુપરિચિત જ હોય છે.

પ્રતિનાયક લુપ્ધ, ધીરોદ્ધત, પાપી અને વ્યસની હોય છે. જેમ કે રામવિષયક નાટકોમાં રાવણ, વેણીસંહારમાં દુર્યોધન.^{૨૦}

નાયિકા

સ્ત્રીયા (પોતાની પત્ની), અન્યા કે પરકીયા (અન્યની પત્ની) અને સામાન્યા (વેશ્યા) એમ ત્રણ પ્રકારની નાયિકા હોય છે. સ્ત્રીયા શીલ, ઋણુતા, આદિથી યુક્ત હોય છે અને એના મુખ્ય, મધ્ય અને

૧૬ દ. રૂ. ૨, ૭-૧૧

૧૭ સા. દ. ૩, ૩૮

૧૮ દ. રૂ. ૨, ૧૨-૧૩; સા. દ. ૩, ૩૯-૪૧

૧૯ સા. દ. વિટને ધૂર્ત, વેશોપચારકુશલ, વાગ્મી અને ગેર-દેશી અહુરુદ્ધ વર્ણવે છે. (૩, ૪૧)

૨૦ દ. રૂ. ૨, ૧૪

અંકના અર્થનું સૂચન કરે તેને અંકાસ્થ કહે છે. અંકને અંતે અંકથી છૂટા પડ્યા વિના ચાલુ જે દશ્ય આવે તેને અંકાવતાર કહે છે. ભાવિનું સૂચન કરનાર ઉક્તિને પતાકારથાન કહે છે. ૧૩

નાયક

નાયક સામાન્યતઃ વિનયશીલ (વિનીત), મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયભાષી (પ્રિયવદ), લોકપ્રિય, શુભિ, સુવક્તા (વાગ્મી), અભિન્નત (સ્વવંશ), સ્થિર, યુવાન, બુદ્ધિ ઉત્સાહ સ્મૃતિ પ્રજ્ઞા કલા અને સ્વમાનાદિ ગુણોયુક્ત, શર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રાનુસારી (શાસ્ત્રચક્ર) અને ધાર્મિક હોવો જોઈએ. ૧૪

નાયકના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે: ધીરલલિત, ધીરશાન્ત, ધીરોદાત્ત અને ધીરોદ્ધત. નિશ્ચિન્ત, (સંગીતનૃત્યાદિ) કલાનુરાગી, સુખી, મૃદુ સ્વભાવનો નાયક ધીરલલિત ગણાય છે. રતનાવલીનો વત્સરાજ માત્રપિકાગ્નિમિત્રનો અગ્નિમિત્ર, વગેરે ધીરલલિત નાયકનાં ઉદાહરણ છે. નાયકના સામાન્ય ગુણવાળો દ્વિબાદિક નાયક ધીરશાન્ત કહેવાય છે. માલતીમાધવનો માધવ, અને મૃદુલકટિનનો ચારુદત એ ધીરશાન્ત નાયકો છે. મહાસત્ત્વ (અતિ સત્ત્વરાળી), અતિગંભીર, દૃઢમાવાન અધિકત્યજન (આત્મશ્લાધા વિનાનો), સ્થિર, નિગૂઢ અહંકારવાળા દદમત (આરંભેનું પાર ઉતારનાર) નાયકને ધીરોદાત્ત નાયક કહે છે. રામ, જિન્મૂતવાદનાદિ ધીરોદાત્ત નાયકો છે. અત્યંત દર્પ અને મત્સરવાળે માયાવી, હ્રસ્વપરાયણ, અહંકારી, પ્રચંડ, અંધગ, આત્મશ્લાધા કરના નાયકને ધીરોદ્ધત નાયક કહે છે. વેણીસંહારનો બીમસેન ધીરોદ્ધ નાયક છે. ૧૫

૧૩ નેમકે, રાજા (દુર્યોધનઃ)—પર્વામિમેવ કરમોઽ મનોદયુગ્મમ્ ।

કલ્તુકી (પ્રક્રિયઃ)—દેવ મનં મનમ્ । —વૈર્ગીસંહાર, ૨, ૨

હસ્યાણુકામ—યોચ્યતા ભેઈ પદવી અપાવી દોષ નો રાજપદ એને:

(નોકર પ્રેરેલ કરે છે)

નોકર—(નમીને) મગી ચુક્યું છે, બચવંત. —રાધનો પર્વત.

૧૪ દ. રૂ. ૨, ૧

૧૫ દ. રૂ. ૨, ૨-૬

પ્રત્યે સત્ય અનુરાગવાળી આલેખવી જોઈએ. ૨૫

આ રીતે સ્વીયા, પરકીયા ને સામાન્યાના મળીને નાયિકાના સોળ પ્રકાર થાય છે.

આ સોળના પ્રત્યેકના એમની નીચે દર્શાવેલી સ્વાધીનપતિકાદિ અવસ્થાઓ અનુસાર આઠ પ્રભેદ પડે છે. રતિગુણથી આકર્ષાયેલો જ્ઞાન્ત અધીન રહી જેની પાસેજ રહે છે એવી વિચિત્ર વિલાસવાળી નાયિકાને સ્વાધીનભર્તૃકા કહે છે. સ્વામીના આગમન સમયે જે પ્રમોદથી પોતાના દેહને શણગારે છે તેને વાસકસન્ન કહે છે. આગમન માટે ઉત્સુક હોવા છતાં સ્વામી કોઈક કારણથી ન આવી શકવાથી જે દુઃખાર્ત્ત અને ઉત્કંઠિત થઈ છે તે વિરહોત્કંઠિતા કહેવાય છે. અન્ય સ્ત્રીના સમાગમનાં ચિન્હોવાળા જ્ઞાન્તને જોઈને ધર્પ્યાયુક્ત બનેલી નાયિકાને ખંડિતા કહે છે. મિષ્ટ વચનો બોલતા જ્ઞાન્તને રોપથી દૂર કરીને જે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ બોગવે છે તેને કલહજ્ઞાન્તરિતા નાયિકા કહે છે. સંકેત કરીને સ્વામી ન આવવાથી અતિ અપમાનિત થયેલી નાયિકાને વિપ્રલબ્ધા કહે છે. જેનો સ્વામી કાર્યવશાત્ દૂર દેશાન્તરમાં રહેલો છે તેવી કામખીડિત નાયિકાને પ્રાપિતભર્તૃકા કહે છે. જે કામાર્ત્ત બની જ્ઞાન્તને પોતાની પાસે બોલાવે છે, અથવા પોતે જ્ઞાન્ત પાસે અલિસાર કરે છે, તેને અલિસારિકા નાયિકા કહે છે.

પ્રથમ એ પ્રકારની નાયિકાઓ ક્રીડા, ઉજ્જવલતા અને પ્રદર્શથી અંકિત હોય છે, બ્યારે પછીના છ પ્રકારની નાયિકાઓ ચિંતા, નિઃશ્વાસ, ખેદ, અશ્રુ, વૈવર્ણ્ય અને ગ્લાનિથી યુક્ત અને ભૂપણુરહિત હોય છે. ૨૬

આ રીતે નાયિકાના એકસો અઠ્ઠાવીસ પ્રકાર થયા. ૨૭

નાયિકાને દૂતી, દાસી, સખી, ધાત્રી વગેરે અનુયાયિનીઓ હોય છે.

૨૫. દ. રૂ. ૨, ૩૪-૩૫; સા. દ. ૬, ૬૭-૭૧

૨૬. દૂ. રૂ. ૨, ૩૬-૪૫; સા. દ. ૬, ૭૨-૮૬

૨૭ સાહિત્યદર્પણકાર ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમના ભેદે ૩૮૪ પ્રકાર ગણાવે છે. સા. દ. ૬, ૮૭

પ્રગલ્ભા એવા ત્રણ ઉપપ્રકારો છે. મુગ્ધા નવયૌવનના અભિલાષવાળી, રતિમાં લલગ્નયુક્ત અને ક્રોધમાં મૃદુ હોય છે. મધ્યા વિકસતા યૌવનના પ્રેમવાળી, અને મોડ પામવા સુધી સુરતમાં સમર્થ એવી હોય છે. એ મધ્યમ લલગ્નવાળી અને કંઈક વાણીની પ્રગલ્ભતાવાળી હોય છે. ધીરા મધ્યા નાયિકા અપરાધી સ્વામીને વફોક્તિથી, ધીરાધીરા મધ્યા અશ્રુથી અને અધીરા મધ્યા પરુપાક્ષરોથી (કહારવાણીથી) દયિતને ઠપકો આપે છે.^{૨૧} યૌવનથી અધ, સ્મરથી (કામથી) ઉન્મત્ત, સુરતના આરંભમાંજ દયિતના અંગમાં વિલીન થઈ અચેતન જેવી બની જાય તેવી નાયિકાને પ્રગલ્ભા કહે છે. એ સમસ્ત સુરતકલાની જાણકાર હોય છે. ક્રોધમાં ધીરા પ્રગલ્ભા પોતાના કાપને સંતાડીને બહારથી આદર બતાવી શકે છે, અને સુરતમાં ઉદાસીન રહે છે; ધીરાધીરા પ્રગલ્ભા અધીરા મધ્યાની માફક સ્વામીને પરુપાક્ષરોથી ઉપાસંભ આપે છે; અને અધીરા પ્રગલ્ભા ઠપકો (સંતર્જન) આપીને તાડન કરે છે.^{૨૨}

મુગ્ધા સિવાયની આ નાયિકાઓ પ્રત્યેક જ્યેષ્ઠા અને કનિકાના બેદે કરીને બાર પ્રકારની થાય છે.^{૨૩} મુગ્ધાનો એકજ પ્રકાર હોય છે; તેની સાથે સ્વીયાના તેર પ્રભેદ પડે છે.

પરસ્ત્રીયા બે પ્રકારની હોય—કન્યા અને પરસ્ત્રી (પરોઢા). મુખ્ય રસમાં પરસ્ત્રી કદીયે અવલંબન ન બની શકે, પણ કન્યા પ્રત્યેનો અનુરાગ મુખ્યપદે ગૌણ રસરૂપે નિરૂપી શકાય.^{૨૪}

સામાન્યા નાયિકા, ત્રણિકા, કલાયુક્ત, પ્રગલ્ભા અને ધૂર્ત હોય છે. એ જાણે અનુરાગવતી હોય તેમ ગમે તેવા માણસને પેસા માટે સ્વીકારે છે, અને એ થઈ રહેતાં એને માતા મારફત કાઢી મુકાવે છે. ક્વચિત્ એ પ્રેમવશ બનીને સાચો અનુરાગ દર્શાવે છે. પ્રદસન સિવાયનાં રૂપકોમાં એને નાયિકા તરીકે સ્વીકારી હોય તો નાયક

૨૧ દ. સ્. ૨, ૨૪-૨૮; સા. દ. ૬, ૫૮-૫૯

૨૨ દ. સ્. ૨, ૨૯-૩૦; સા. દ. ૬, ૬૦, ૬૨-૬૪

૨૩ દ. સ્. ૨, ૩૧; સા. દ. ૬, ૬૪

૨૪ દ. સ્. ૨, ૩૨; સા. દ. ૬, ૬૬, ૬૭

પ્રત્યે સત્ય અનુરાગવાળી આલેખવી જોઈએ. ૨૫

આ રીતે સ્વીયા, પરકીયા ને સામાન્યાના મળીને નાયિકાના સોળ પ્રકાર થાય છે.

આ સોળના પ્રત્યેકના એમની નીચે દર્શાવેલી સ્વાધીનપતિકાદિ અવસ્થાઓ અનુસાર આઠ પ્રભેદ પડે છે. રતિગુણથી આકર્ષાયેલો કાન્ત અધીન રહી જેની પાસેજ રહે છે એવી વિચિત્ર વિલાસવાળી નાયિકાને સ્વાધીનભર્તૃકા કહે છે. સ્વામીના આગમન સમયે જે પ્રમોદથી પોતાના દેહને શણગારે છે તેને વાસકસજ્જા કહે છે. આગમન માટે ઉત્સુક હોવા છતાં સ્વામી કાંઈક કારણથી ન આવી શકવાથી જે દુઃખાત્મ અને ઉત્કંઠિત થઈ છે તે વિરહોત્કંઠિતા કહેવાય છે. અન્ય સ્ત્રીના સમાગમનાં ચિન્હોવાળા કાન્તને જોઈને ઇર્ષ્યાયુક્ત બનેલી નાયિકાને ખંડિતા કહે છે. મિષ્ટ વયનો બોલતા કાન્તને રોપથી દૂર કરીને જે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ ભોગવે છે તેને કલહાન્તરિતા નાયિકા કહે છે. સંકેત કરીને સ્વામી ન આવવાથી અતિ અપમાનિત થયેલી નાયિકાને વિપ્રલબ્ધા કહે છે. જેનો સ્વામી કાર્યવશાત્ દૂર દેશાન્તરમાં રહેલો છે તેવી કામપીડિત નાયિકાને પ્રાપિતભર્તૃકા કહે છે. જે કામાર્ત્ત બની કાન્તને પોતાની પાસે બોલાવે છે, અથવા પોતે કાન્ત પાસે અભિસાર કરે છે, તેને અભિસારિકા નાયિકા કહે છે.

પ્રથમ એ પ્રકારની નાયિકાઓ ક્રીડા, ઉજ્જવલતા અને પ્રહર્ષથી અંકિત હોય છે, જ્યારે પછીના છ પ્રકારની નાયિકાઓ ચિંતા, નિઃશ્વાસ, ખેદ, અશ્રુ, વૈવર્ણ્ય અને ગંદાનિથી યુક્ત અને ભૂપણરહિત હોય છે. ૨૬

આ રીતે નાયિકાના એકસો અઠાવીસ પ્રકાર થયા. ૨૭

નાયિકાને દૂતી, દાસી, સખી, ધાત્રી વગેરે અનુયાયિનીઓ હોય છે.

૨૫ દ. રૂ. ૨, ૩૪-૩૫; સા. દ. ૬, ૬૭-૭૧

૨૬ દ. રૂ. ૨, ૩૬-૪૫; સા. દ. ૬, ૭૨-૮૬

૨૭ સાહિત્યદર્પણકાર ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમના ભેદે ૩૮૪ પ્રકાર ગણાવે છે. સા. દ. ૬, ૮૭

લાવ (રત્યાદિનો ઉદય) હાવ (એ દર્શાવતી બૃવિકારાદિ ચેષ્ટાઓ), હેલા (સુન્યકત ગંગારાદિ સૂચન) એ ત્રણ શારીર; અને શોભા, કાન્તિ, દીપ્તિ, માધુર્ય, પ્રગલ્ભતા, આદર્શ, ધૈર્ય એ સાત સહજ (અપત્તજ); અને લીલા, વિલાસ, વિચ્છત્તિ (સુરચિ), વિભમ, ક્ષિલક્રિયિત્ (કોષ અથ્વા હર્ષ ભીતિ આદિનો સંકર), મોદાયિત (પ્રણયપ્રાકટ્ય), કુટુમિત, (પ્રણયોપચારવાળા સ્વામી પ્રત્યે કૃતક કોપ), ખિન્નમોક (ગર્વાભિમાનથી પ્રિયતમનો અનાદર), સલિત (સુકુમાર અંગવિન્યાસ), વિહત (પ્રિયજન સાથે બોલવામાં પ્રીત) એ દસ સ્વભાવજનિત; એટલા નાયિકાના અલંકારો ગણાય છે. ૨૮

રૂપકના પ્રકારો

રૂપકોમાં નારક મુખ્ય છે. નારકમાં ખ્યાત વસ્તુ હોય છે, પાંચ સંધિ હોય છે, ધીરોદત્ત રાજર્ષિ કે દિવ્ય નાયક હોય છે, પાંચથી દસ અંક હોય, શૃંગાર કે વીરરસ મુખ્ય હોય છે, અને અન્ય રસો અંગમૃત હોય છે. ૨૯ પ્રકરણમાં લૌકિક કવિકલ્પિત વસ્તુ હોય, શૃંગાર મુખ્ય રસ હોય અને ધીરપ્રધાન્ત વિપ્ર, અમાત્ય કે વાલુક નાયક હોય, અને કુલીન કે સામાન્યા કે બંને પ્રકારની નાયિકા હોય છે. ૩૦ ભાષુ નાનાવસ્થાત્મક ને એકાંકી હોય છે. તેમાં એકજ નિપુણ, પદિત, મૂર્ત્યરિત વિટ નાયક હોય, જે પોતાના કે બીજાના અનુભવો પ્રગટ કરે, આકાશભાગિતથી ઉક્તિપ્રત્યુક્તિ થાય, અને શૈર્ષ અને સ્ત્રાભાગ્યના વર્ણનથી વીરશૃંગારનું સૂચન કરે. એમાં વસ્તુ ઉત્પાદ હોય. પ્રહરણમાં વસ્તુ કલ્પિત હોય, પાખંડાદિ નાયકો હોય છે અને હાસ્યરસ અંગી (મુખ્ય) હોય છે. યથાયોગમાં પ્રખ્યાત વસ્તુ હોય, સ્વલ્પસ્ત્રોજન હોય, બહુ પુરુષપાત્રો હોય, એક અંક હોય, પ્રખ્યાત રાજર્ષિ કે દિવ્ય ધીરોદત્ત નાયક હોય, સ્ત્રી સિવાયના કારણથી મુદ્દનો ઉદય હોય, અને વાચ્ય, શૃંગાર ને સાન્ત સિવાયનો મુખ્ય રસ હોય. રામવકારમાં

૨૮ આ અલંકારોના સ્વરૂપદર્શન માટે લુઓ ટ. સ. ૨, ૬૭-૬૯

૨૯ સા. દ. ૬, ૫-૧૦

૩૦ સા. દ. ૬, ૨૨૪-૨૨૬; ટ. સ. ૨, ૪૪-૪૫

પ્રખ્યાત દેવામુરાશ્રિત વસ્તુ હોય, ત્રણ અંક હોય, ચાર ઉદાત્ત દેવમાનવ નાયક હોય ને સમગ્રમાં વીરરસ મુખ્ય હોય. ૩૧

ઉભમાં વસ્તુ પ્રખ્યાત હોય, મુખ્ય રસ રૌદ્ર અને અન્ય રસો ગૌણ હોય, ચાર અંક હોય, દેવગન્ધર્વ યક્ષરાક્ષસમહાનાગ ભૂતપ્રેત-પિશાચાદિ સોળ અત્યન્ત ઉદ્ધત નાયક હોય. ૩૨ ઈલામૃગમાં મિશ્ર વસ્તુ હોય, ચાર અંક હોય, પ્રખ્યાત મનુષ્ય કે દિવ્ય ધીરોદ્ધત નાયક અને પ્રતિનાયક હોય, કિંચિત્ શૃંગારાભાસ હોય છે. ૩૩ અંકમાં નાયક પ્રાકૃતજન હોય, એક અંક હોય, કરુણરસ મુખ્ય હોય, બહુ સ્ત્રીવિલાપ હોય, અને પ્રખ્યાત વસ્તુ હોય. ૩૪ વીથિમાં એક અંક હોય છે, આકાશભાષિત કહી તેની પ્રત્યુક્તિ હોય, શૃંગારનીજ મુખ્યત્વે સૂચના હોય, અને સહેજ માત્ર અન્ય રસો સૂચવ્યા હોય. ૩૫ આ રૂપકના દસ પ્રકાર છે.

અન્ય પ્રબંધ સ્વરૂપો

હવે અન્ય પ્રબંધસ્વરૂપોનો વિચાર કરીએ. શ્રવ્ય કાવ્ય બે પ્રકારનું હોય, ગદ્ય અને પદ્ય. એકજ શ્લોકનું કાવ્ય મુક્તક કહેવાય છે. બે શ્લોકનું કાવ્ય યુગ્મક, ત્રણનું સંદાનિતક, ચારનું કલાપક, અને પાંચનું કુલક કહેવાય છે. ૩૬

મહાકાવ્યનાં લક્ષણો દંડી, વિશ્વનાથ આદિ આલંકારિકોએ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે. મહાકાવ્ય સર્ગબંધ હોય; એમાં દેવ, કે ઉચ્ચવંશનો ક્ષત્રિય, ધીરોદાત્ત, નાયક હોય, અથવા એકજ વંશમાં થયેલા ધણા રાજાઓ હોય; શૃંગાર, વીર, શાન્તમાંથી એક રસ અંગી (મુખ્ય)

૩૧ સા. દ. ૬, ૨૩૪-૨૩૮; દ. રૂ. ૩, ૫૩, ૫૫-૫૮, ૬૦-૬૧

૩૨ સા. દ. ૬, ૨૪૧-૨૪૪; દ. રૂ. ૩, ૫૯

૩૩ સા. દ. ૬, ૨૪૫-૨૪૯; દ. રૂ. ૩, ૬૪

૩૪ સા. દ. ૬, ૨૫૦-૨૫૨; દ. રૂ. ૩, ૬૩

૩૫ સા. દ. ૬, ૨૫૩-૨૫૪; દ. રૂ. ૩, ૬૨

૩૬ સા. દ. ૬, ૨૧૩-૨૧૪

હોય; ગૌણરૂપે સર્વ રસો આવે; બધી નાટકસંધિઓ એમાં આવવી જોઈએ. એનું વસ્તુ ઐતિહાસિક કે સજ્જન નાયકને આલંબીને કલ્પેલી હયા હોય. એનું ફલ ચતુર્વર્ગની સિદ્ધિ છે. નમસ્કાર, આશીર્વાદ કે વસ્તુનિર્દેશથી મહાકાવ્યનો આરંભ થાય. કવચિત્ ખલપુરુષોની નિંદા, અને સજ્જનોનું ગુણકીર્તન એમાં હોય. એક સર્ગમાં એકજ વૃત્ત વપરાયું હોય, માત્ર અંતે સર્ગસમાપ્તિ સૂચવવાને અન્ય વૃત્ત યોગ્યું હોય. બહુ મોટા નહીં અને બહુ નાના નહીં એવા આઠથી વધારે એમાં સર્ગો હોય. કવચિત્ દોઢ દોઢ વિવિધ વૃત્તયોજનાવાળા સર્ગ પણ આવી શકે. સર્ગાંતે ભાવિ સર્ગની કથાનું સૂચન આવ્યું હોય. સંધ્યા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, રજની, પ્રદોષ, પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહ્ન, મૃગયા, શૈલ, ઋતુ, વન, સાગર, સંભોગ ને વિપ્રલંભ શૃંગાર, મુનિ, સ્વર્ગ, પુર, રણપ્રયાણ, વિવાહ, મન્ત્ર, પુત્રજન્મ, નાયકનો અભ્યુદય, જલકેલિ, મધુપાન, રતોત્સવ, ઉદ્યાનકીડા ઇત્યાદિ એમાં સાંગોપાંગ યથાપ્રસંગ વર્ણવ્યા હોય. એ અલંકારયુક્ત, રસભાવાદિથી પૂર્ણ અને વિસ્તારયુક્ત હોય છે. કવિના, વસ્તુના, નાયકના કે અન્યના નામ ઉપરથી કાવ્યને નામ આપવામાં આવ્યું હોય છે, અને સર્ગની કથા ઉપરથી સર્ગનું નામ આવ્યું હોય છે. ૨૭ આમાંથી કવચિત્ દોઢ અંગમાં ન્યૂનતા હોય તોપણ અન્ય અંગો સંપૂર્ણ હોય અને રસિકોને આદલાદ થતો હોય તોપણ એ મહાકાવ્ય કહેવાય છે.

રઘુવંશ, કુમારસંભવ, કિશોનાર્જુનીય, શિશુપાલવધ, અને નૈપધીપચરિત એ પંચમહાકાવ્ય છે. મહાકાવ્ય આર્ષ હોય (મહાભારત જેવું) તો તેમાં સર્ગને આખ્યાન કહે છે. પ્રાકૃત કાવ્યમાં સર્ગને આશ્વાસની સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય છે. અપભ્રંશમાં રચેલાં મહાકાવ્યના સર્ગને કડવક કહે છે, અને એમાં અપભ્રંશને યોગ્ય વિવિધ જોદો હોય છે. સર્ગ વિનાના, સંધિરહિત, એકાર્થપ્રવાણ કાવ્યને કાવ્ય કહે છે. કાવ્યના એક ખંડનું અનુસરણ કરનારા નાના કાવ્યને ખંડકાવ્ય કહે છે. ગ્રેધદ્રુત એ ખંડકાવ્યનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે. ૨૮

હવે ગદ્યકાવ્યની ચર્ચા કરીએ, ગદ્યકાવ્યના ચાર પ્રકાર છે : મુક્તાક, વૃત્તગન્ધિ, ઉત્કલિકાપ્રાય, ચૂર્ણક. પ્રથમમાં સમાસ નથી હોતાં, દ્વિતીયમાં વૃત્તલાગ હોય છે, ત્રીજામાં દીર્ઘસમાસ હોય છે, અને ચોથામાં અદ્વપસમાસ હોય છે.

કથામાં સરસ વસ્તુ ગદ્યયુક્ત હોય છે, કવચિત્ આર્યા અને કવચિન્ વક્ત્ર, અપરવક્ત્ર હંદો હોય છે, આરંભમાં પદ્યથી નમસ્કાર હોય છે, અને ખલાદિના ચરિત્રનું વર્ણન હોય છે. કાદંબરી એ કથાનું ઉદાહરણ છે. ૩૯

આખ્યાયિકા કથાના જેવી જ હોય છે, અને એમાં કવિના વંશનું અનુકીર્તન હોય છે. અન્ય કવિઓનું ચરિત અને પદ્ય-પણુ એમાં કવચિત્ જણાય છે. કથાંશના લાગતે આશ્વાસ કહેવામાં આવે છે. આર્યા, વક્ત્ર, અપરવક્ત્ર, હંદમાંના કાષ્ઠકથી અન્ય મિથે આશ્વાસને આરંભે લાવી અર્થનું સૂચક હોય છે. ૪૦

લામહ કથા અને આખ્યાયિકા વચ્ચે ભેદ પાડે છે. આખ્યાયિકામાં ઉચ્છ્વાસ હોય છે, એમાં નાયક પોતાનું ચરિત વર્ણવે છે, વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર હંદથી લાવી અર્થનું સૂચન હોય છે, કવિના પોતાના અભિપ્રાયવાળાં કેટલાંક કથન હોય છે, અને એમાં કન્યાહરણ, સંગ્રામ, વિપ્રલંભનો ઉદય વર્ણવ્યો હોય છે. કથામાં વક્ત્ર અપરવક્ત્ર હંદ હોતા નથી, ઉચ્છ્વાસ હોતો નથી. અન્યથી નાયકનું ચરિત વર્ણવાય છે, નાયકના પોતાનાથી નહીં ૪૧.

૩૯ સા. દ. ૬, ૩૩૨-૩૩૩

૪૦ સા. દ. ૬, ૩૩૪-૩૩૬

૪૧ સોચ્છવાસાખ્યાયિકા મતા ।

વૃત્તમાલ્યાયતે તસ્યાં નાયકેન સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

વક્ત્રં ચાપરવક્ત્રં ચ કાલે ભાવ્યર્યશંસિ ચ ।

કવેરભિપ્રાયકૃતૈઃ કથનૈઃ કૈશ્વિકદક્ષિતા ।

કન્યાહરણવિપ્રલમ્ભોદયાન્વિતા ॥

કથા...ન વક્ત્રાપરવક્ત્રામ્યાં ।

દંડી આ મત ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે કે આખ્યાયિકા નાયકે જ કહેવી જોઈએ, અને અન્યા (કથા) નાયક કહે કે ઇતર કાષ્ઠ પણ કહે. આખ્યાયિકા પણ નાયક જ કહે એવો નિયમ નથી, અન્ય પણ કહે. સ્વયં વક્તા હોય કે અન્ય વક્તા હોય એ તે કયા પ્રકારનું ભેદલક્ષણ ? વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર અને ઉચ્છ્વાસ એ જો આખ્યાયિકાનું (કથાથી ભેદક) લક્ષણ હોય તો કયામાં આપાનો ઉપયોગ થયો હોય છે, તે પ્રમાણે વક્ત્રઅપરવક્ત્રનો કેમ ન થઈ શકે ? તેવીજ રીતે કથાના વિભાગને લંભાદિ (બૃહત્કથા અને કથાસારિતસાગરના લંબક) કહેવાય અને આખ્યાયિકાના વિભાગને ઉચ્છ્વાસ કહેવાય તેથી શું ? તેવીજ રીતે કન્યાહરણ, સંગ્રામાદિ પણ વિશેષ લક્ષણો ન ગણાય. આમ દંડી કથા અને આખ્યાયિકાને એક જ જાતિ કહે છે.

અગ્નિપુરાણ બહુધા ભામદને અનુસરે છે. અગ્નિપુરાણાનુસાર આખ્યાયિકામાં ગદ્યમાં વિસ્તૃત કવિવંશપ્રસૂતિ હોય, ઉચ્છ્વાસથી કથાખંડો પડે, ઉત્તર ભાગમાં ચૂર્ણક હોય, વક્ત્ર અને અપરવક્ત્ર છંદ હોય, અને કન્યાહરણ, સંગ્રામ, વિપ્રલંભ, આપત્તિ આદિ વર્ણવ્યાં હોય. આખ્યાયિકામાં શૃંગારમાં પણ ઉદ્વેગ રચના હોય. કથામાં ક્લેશિકાથી કવિવંશપ્રસૂતિ કરી હોય, કથાન્તરો હોય, બહુધા પરિચ્છેદનો અભાવ, પણ કવચિત્ લંબકાદિ ખંડો હોય. કથામાં રોદ્ર રસમાં પણ ઉદ્વેગ રચના થતી નથી.

ચર્યપૂ—ગદ્યપદ્યમય કાવ્યને ચંપૂ કહે છે. સોમદેવસૂરિની યશસ્વિતલક ચંપૂ, ભોજની રામાયણચંપૂ, અભિનવકાલિદાસની ભાગવતચંપૂ, ત્રિવિક્રમભટ્ટની નલચંપૂ આદિ પ્રસિદ્ધ ચંપૂઓ છે. ચંપૂનું ગદ્ય અલંકૃત હોય છે.

ગદ્યપદ્યમય ગદ્યસ્તુતિને ખિરુદ કહે છે.

આ ઉપરાંત અમરૂશનક, ભતૃહરિશનક, ગાયત્રીસહસ્રી, જેવાં

ચુક્તા...નોષ્ઠવાગવત્પિ...

અન્યૈ સ્વચરિતં નસ્યાં

નાયકેન તુ નોષ્યતે ॥

—મામદ

મુક્તાક શતકો, ઊર્મિનાટક સમાં ગીતગોવિંદ જેવાં કાવ્યો, ભગવાન શંકરાચાર્યનાં સ્તોત્રો જેવાં સુંદર સ્તોત્રો, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ આદિ વાર્તાઓ, હર્ષચરિતસમા ચરિત્રગ્રંથો, પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં શાંકર-ભાષ્ય સમા ભાષ્યગ્રંથો, વગેરે વિવિધ સ્વરૂપનું પુષ્કળ સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં મળે છે.

અર્વાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યસ્વરૂપો

ગૂજરાતીમાં આમાંથી કેટલાંક સ્વરૂપો સીધાં લેવામાં છે, કેટલાંક થોડું પરિવર્તન પામીને આવ્યાં છે, તો કેટલાંક તદ્દન નવીન છે.

એક વિષય ઉપર એક ગ્રંથ જેટલા વિસ્તારથી કરેલી રચના તે પ્રખ્યંધ છે. લો. મા. તિલકનું ‘ગીતારહસ્ય’, વિવેકાનંદનો ‘રાજયોગ’ વગેરે આવા પ્રખ્યંધો છે. નિખ્યંધ પણ એક વિષયનું પ્રતિપાદનાત્મક નિરૂપણ કરતી રચના છે. એને પ્રખ્યંધનું નાનું સ્વરૂપ પણ કહી શકાય. ‘મનોમુકુર’, ‘કાલેલકરના લેખો’ ઇ. નિખ્યંધગ્રંથો છે. અગંભીરવૃત્તિના નિખ્યંધને લઘુનિખ્યંધ કે નિખ્યંધિકા કહે છે. જેમકે; દૂરકાળનાં ‘પોયણાં’, વિજયરાયની ‘નાણુક સવારી’. એકજ પરિસ્થિતિ પ્રસંગ કે પાત્રનું નિરૂપણ કરતી ટૂંકી વાર્તાને નવલિકા કહે છે. જેમકે, ધૂમકેતુના ‘તણખા’. વિસ્તારથી કરેલી જટિલ વસ્તુવાળી, ભાવ અને પાત્રના સંઘર્ષણવાળી રચનાને નોવેલ કે નવલકથા કહે છે. નવલકથા જેવુંજ વસ્તુ સંવાદરૂપે અંકમાં વહેંચી ભજવી શકાય તેવે રૂપે ગોઠવ્યું હોય તેને નાટક કહે છે. જેમકે, ‘શંકિતહ્રદય’, ‘રાધનો પર્વત’, ‘પૌરાણિક નાટકો’ ઇ. ‘પ્રેમનું મોતી’ જેવી નાની નાટકરૂપની રચનાઓને નાટિકા કહે છે. ‘ગોવર્ધનરામ’ ‘કવિજીવન’ ‘લીલાવતીજીવનકલા’ જેવી કૃતિઓને જીવનકથા કહે છે. જીવનકથાનું મુખ્ય પાત્ર પોતે જ પોતાની કથા કહે તેને આત્મકથા કહે છે. જેમકે, ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’, કોસંખીની ‘આપવીતી’ ઇ. કલાપીનો ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ વગેરે પ્રવાસ ગ્રંથો છે. ‘સંવાદમાલા’ ‘લેન્ડોરના સંવાદો’ વગેરે સંવાદનાં પુસ્તકો છે. હાસ્યરસ પ્રધાન નાટકોને ફારસ કહે છે. જેમકે, ‘મિથ્યાભિમાન’, ‘ભટનું ભોપાળું’, ‘કાકાની શશી’ ઇ.

આ ગદ્યસ્વરૂપોમાંથી પ્રબંધ અને નિબંધમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બંને સાહિત્યની અસર છે. મણિલાલ નભુભાઈથી રમણભાઈ નીલકંઠ સુધીના લેખકોનાં નાટકો ઉપર સંસ્કૃત નાટકોની વિશેષ છાયા છે, બ્યારે અર્વાચીન નાટકો ઉપર પાશ્ચાત્ય નાટ્યસ્વરૂપની સવિશેષ અસર છે. અર્વાચીન નવલિકાઓ સંસ્કૃત કથા કરતાં અંગ્રેજી અને યુરોપીય ટૂંકી વાર્તાને વિશેષ મળતી આવે છે. લઘુનિબંધ, નવલકથા, નાટિકા, શવનકથા, પ્રવાસલેખો, ફારસ છંદ સંપૂર્ણ રીતે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપો છે.

અર્વાચીન પદ્યાત્મક કે કાવ્યસાહિત્યના મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય કે કથાકાવ્ય, લિરિક કે ભિર્મિંગીત, લિરિકના પેટા પ્રકારરૂપે સોનેટ અને રાસ, મુક્તકો, લોકગીતો, પ્રતિકાવ્ય, ભજનો વગેરે લિન્ન લિન્ન પ્રકારો છે. ગૂજરાતી મહાકાવ્યનું સ્વરૂપ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોને અનુસરે છે. દોલતરામ પંડ્યાનું સામાન્ય ચક્રિતવાળું 'મન્દ્રજિતવધકાવ્ય' કે ભીમરાવનું 'પૃથુરાજ રાસો' સિવાય ખીજી મહાકાવ્ય જેવી રચના ગૂજરાતીમાં ધમ્મ નથી. જેમાં કોઈ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કથાપ્રસંગ મુખ્ય હોય અને વૃત્તરચના ભાવ પ્રમાણે બદલાતી હોય તે ખંડકાવ્ય કે કથાકાવ્ય કહેવાય. કાન્તનાં 'વસન્તવિજય' 'કન્યદેવયાની', 'ચક્રવાકમિથુન', નરસિંહરાવનું 'ઉત્તરાઅભિમન્યુ' એ કથાકાવ્યો કે ખંડકાવ્યો છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનો પણ થોડેધોળે અંશે આ સ્વરૂપનાં છે. મેઘાણીસંપાદિત 'રઘુવાણી રાત' અને જૂની વાર્તાઓમાં આવતા ફદાઓ અનુક્રમે લોકગીત અને મુક્તકોનાં ઉદાહરણ છે. પેરેડી કે પ્રતિકાવ્ય એટલે કોઈ મૂળ સુંદર કાવ્યનું એ જ છંદ, અને એવી જ ભાષામાં મૂળના ગંભીર વિષયને બદલે કેવળ સામાન્ય રમૂજ વિષય ઉપર ફરેલું અગંભીર દારૂપૂર્ણ વર્ણન. ખચરદાસનો 'પ્રસાદનો તપસ્વી' અને 'કુકુટદીક્ષા' એ ન્દાનાલાલનાં 'ગૂજરાતનો તપસ્વી' અને 'અભદ્રીક્ષા' નાં પ્રતિકાવ્યો છે. આટલાં કાવ્યો બહુધા પરલક્ષી, ખીન્નની લાગણીઓ વર્ણવનાં કાવ્યો છે, અને એમાં વર્ણનતત્ત્વ વધારે હોય છે.

લિરિક કે ઊર્મિગીત અને તેનાં રાસ, ભજન, સોનેટ, વગેરે સ્વરૂપો આત્મલક્ષી કાવ્યો છે, લિરિક એકજ લાગણી, ભાવ કે પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે. અર્વાચીન કવિતાનો મોટો ભાગ લિરિક કે ઊર્મિગીતનો છે. જૂની ગરબીઓના કાળમાં પ્રેમ, આશા, ઉત્સાહ વગેરે લલિત ભાવોનું નિરૂપણ કરતી મુકુમાર ગેય કવિતાને રાસ કહે છે, ન્હાના-લાલના ' ન્હાના ન્હાના રાસ ', ખખરદારની ' રાસચંદ્રિકા ', ખોટાદરની ' રાસતરંગિણી ' વગેરે આવા રાસના નમૂના છે. ચૈદ લીટીનાં વચ્ચે ભાવપલટાવાળાં લિરિકને સોનેટ કહે છે. બ. ક. ઠંકાર, કાન્ત, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, સ્નેહરશ્મિ, વગેરેનાં સોનેટો જાણીતાં છે. ભજનો પણ લિરિકનોજ એક પ્રકાર છે. ન્હાનાલાલ, અને ખખરદારની તથા સુન્દરમ્ ઉમાશંકર જેવા અર્વાચીન કવિઓની ભજન જેવી રચનાઓ જાણીતી છે. લિરિકનો કાવ્યપ્રકાર અંગ્રેજીમાં ખુબ પ્રચલિત છે. ગૂજરાતીમાં ' કુસુમભાળા ' (૧૮૮૭ આશરે) વગેરે કૃતિઓની પ્રસિદ્ધિથી અંગ્રેજી જેવાં લિરિકની શરુઆત થઈ ગણાય. નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, બ. ક. ઠંકાર, કાન્ત અને આજના ઘણા યુવાન કવિઓએ સુંદર લિરિક લખ્યાં છે. આ પદ્યસ્વરૂપોમાંથી મહાકાવ્ય અને અપકાવ્યો સંસ્કૃત પ્રણાલીને અનુસરે છે, અને રાસ, આખ્યાનો ભજનો અને મુક્તકો ઉપર મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કવિતાની છાયા પડી છે. લિરિકો, સોનેટો, પ્રતિકાવ્યો ઉપર અંગ્રેજી કવિતાપ્રણાલીની સવિશેષ અસર છે. આ કવિતાનાં આકૃતિવિધાન અને વિચાર અંગ્રેજી કાવ્યપદ્ધતિને અનુસરતાં અને શૈલી, વૃત્ત વગેરે સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યને અનુસરતાં હોય છે. આજની કવિતાએ નવું પ્રસ્થાન ક્યું છે. એની સિદ્ધિઓ તો ભવિષ્યનું વિવેચન જ યથાર્થ રીતે મૂલ

૮૬૪૮

